

ББК І 90 **Засновник:** Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Двадцятий том “Наукових записок” Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України містить статті, розвідки, публікації документів, підготовлені молодими вченими та аспірантами.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я

П. С. Сохань (відповідальний редактор),
Г. В. Боряк, А. В. Бойко, В. А. Брехуненко,
Д. В. Бурім (відповідальний секретар), *І. Б. Гирич,*
М. М. Капраль, О. О. Маврін (заступник редактора),
Н. І. Миронець, Ю. А. Мицик, В. І. Наулко,
О. В. Павлюченко, Ю. А. Пінчук, В. І. Ульяновський

*Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної Академії наук України*

© Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2010
© Автори статей, 2010

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 20

Київ 2010

Овсіюк Дмитро (<i>Київ, Україна</i>) Монастирі Волинської єпархії за матеріалами “Волинских Епархиальных Ведомостей” . . .	160
Крижанівський Віталій (<i>Київ, Україна</i>) Штемпелі на папері канцелярії Єлисаветградської міської думи (1870–1916 рр.) як історичне джерело	172
Земський Юрій (<i>Хмельницький, Україна</i>) Деградація соціальної ваги православного духовенства України в умовах політики Російської імперії впродовж ХІХ ст.	185
Якобчук Надія (<i>Київ, Україна</i>) Козацька історія в наукових студіях І. М. Каманіна	199
Якобчук Світлана (<i>Київ, Україна</i>) Листування Ф. П. Матушевського до С. О. Єфремова (1901–1917 рр.) як джерело дослідження громадського і культурного життя України початку ХХ століття	217
Чернік Світлана (<i>Кіровоград, Україна</i>) Висвітлення позиції Сербії щодо проблеми анексії Боснії та Герцеговини 1908–1909 рр. на сторінках газети “Голос Юга”	240
Кузьменко Людмила (<i>Київ, Україна</i>) Листування Василя Доманицького з подружжям Борисом та Марією Грінченками як історичне джерело	252
Старков Валерій (<i>Київ, Україна</i>) Ігрові елементи весільної обрядовості українців у науковій спадщині Федора Вовка . .	280
Семко Дмитро (<i>Київ, Україна</i>) Дослідження діяльності представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку в працях М.Ф. Сумцова	290
Білівненко Сергій (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Трансцендентне як частина повсякдення українського селянина-степовика (за матеріалами етнографічних експедицій)	306
Коростильов Тарас (<i>Київ, Україна</i>) Вибрані листи до проф. Івана Турцевича	320
Синяк Степан (<i>Рівне, Україна</i>) Польські парамілітарні організації на Волині в міжвоєнний період: мета та завдання діяльності	335
Маврін Олександр (<i>Київ, Україна</i>) Журнал “Тризуб” у громадському й політичному житті української еміграції у Франції міжвоєнного періоду	346
Гриненко Оксана (<i>Київ, Україна</i>) Статті Симона Петлюри на сторінках журналу “Тризуб” під псевдонімами	357

Марчук Володимир (<i>Рівне, Україна</i>) Листи емігрантів як джерело до вивчення господарства і побуту українців в Парагваї в другій половині 30-х рр. XX ст.	366
Бурім Дмитро (<i>Київ, Україна</i>) Висвітлення діяльності Української установи довіри в Німецькій імперії (1938–1945) на сторінках періодичних видань української еміграції. . . .	374
Кукурудза Андрій (<i>Рівне, Україна</i>) Діяльність УПА на території БРСР (1942–53 рр.)	400
Пагіря Олександр (<i>Київ, Україна</i>) Переговори між УПА та угорською армією в контексті міжнародно-політичної ситуації в Європі у 1943 – на початку 1944 рр.	411
Ковальчук Володимир (<i>Київ, Україна</i>) Ділові листи керівництва ОУН(б) і УПА (за матеріалами фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України) . . .	427
Клос Андрій (<i>Нікополь, Україна</i>) Початковий етап розміщення примусово евакуйованих забужан в Запорізькій області . . .	441
Борщевич Володимир (<i>Луцьк, Україна</i>) Структура прибутків, майновий стан кліриків Волинсько-Рівненської єпархії 40 – 50-х рр. XX ст.	459
Черченко Юрій (<i>Київ, Україна</i>) Огляд документів фонду Андрія Мельника в Архіві ОУН у Києві	471
Радько Петро (<i>Полтава, Україна</i>) Сучасна українська історіографія козацьких рад як органу державної влади періоду Хмельниччини	484
Дуднік Олександр (<i>Київ, Україна</i>) Азербайджансько-іранські взаємовідносини в контексті геополітичної ситуації в Каспійському регіоні.	502
Чеканов Всеволод (<i>Київ, Україна</i>) Статичні і динамічні об'єкти в науково-історичному дослідженні.	520
Нетреба Юрій (<i>Київ, Україна</i>) Миронов Борис. “Благосостояние населения и революции в имперской России”. – М.: Новый хронограф, 2010. – 911 с.: илл., табл.	532
Лиман С (<i>Київ, Україна</i>) О. М. Богдашина “Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.)”. – Харків Вид-во Віровець А.П. “Апостроф”, 2010. – 480 с.	535
Відомості про авторів	541

Дмитро ГОРДІЄНКО
(Київ, Україна)

Русь у системі зовнішньої політики Візантії першої половини X ст.

Проблеми відносин Візантії і Русі займають одне з ключових місць в історіографії. Практично всі історики Візантії [2, с. 423–429; 13, с. 188–205; 31, с. 241–251; 40, с. 400–416 та інші] і Русі [6, с. 453, 454; 7, с. 450–455; 39, с. 82–86 та інші] в тій чи тій мірі були змушені звертатись до проблем візантійсько-руських (русько-візантійських) відносин, насамперед щодо нападів Русі на Візантію, візантійсько-руських договорів, хрещення Русі, візиту княгині Ольги в Константинополь, християнізації Русі тощо. Однак з часу В. Васильєвського ці стосунки розглядались переважно з позицій Русі [Історіографію питання щодо зазначеного періоду див.: 36, с. 26–28, 30–33, 37–42, 45, 48–49, 53–54, 55–56, 60–65, 79–81, 84–89, 99, 102–103, 105, 106–109, 113, 114, 119, 134–137, 141–144, 149–155, 174, 177–179, 185–192, 194–195, 205, 206–207, 211–222, 230, 244, 247, 262–270, 290, 293]. Успіхи російської науки зумовили подібний підхід і в західній історіографії [27, арк. 6–7]. Так само й радянська візантиністика підходила до розглядуваного питання також з позицій Русі [19, с. 5]. З точки зору Візантії природа русько-візантійських стосунків на сьогодні цілісно розглянена лише у дисертації американського вченого Ф. Возняка [47], яка, на жаль, є малодоступною. Однак правильно зрозуміти русько-візантійські стосунки неможливо не поглянувши на них з позицій Ромейської імперії, без визначення місця Русі у зовнішній і внутрішній політиці Візантії.

Візантійська політична доктрина, успадкована від давнього Риму, на початок X ст. зазнала значної трансформації¹. З одного боку, це

¹ Хоча в епоху Палеологів відбулось певне повернення до традицій давнього Риму, що виявилось, наприклад, у практиці підняття на щит при коронації імператорів.

було зумовлено інтеграцією в політичну систему елементів християнського вчення, а з другого – активним сприйняттям ідей східного самодержавства. Вершиною офіційної політичної доктрини Візантії стали трактати Константина VII Порфирогенета “De administrando imperio” та “De cerimoniis aulae byzantinae”. Візантія – всесвітня імперія, а її володаря вважали правителем світу. Межі імперії розглядались як тимчасові, землі, які на даний момент не входили до складу імперії, розглядались як *material vincendi* – об’єкт завоювання [12, с. 5–6]. Розширення території і впливу імперії на варварські землі було одним з головних завдань імператорів. Не останню роль у цьому процесі відіграла візантійська релігійна місія. Шлях до цивілізації пролягав через християнство – єдину правильну ідеологію, що і було суттю цивілізації [41, с. 13].

Початок правління Македонської династії ознаменував входження Візантії в нову еру своєї історії – період найвищого культурного, а згодом і політичного розвитку держави. На той час в імперії була подолана іконоборча криза і був зупинений натиск арабів зі сходу. Битва в Пафлагонії 863 р. стала поворотним пунктом у візантійсько-арабському протистоянні. Від того часу розпочинається наступ Візантії в Малій Азії, кульмінацією якого стали походи на Схід у другій половині X ст. В середині X ст. візантійський уряд потребував союзників у боротьбі проти єгипетських арабів. Відтак, імперія потребувала спокою на Заході, а особливо на півночі. З переходом Візантії від оборони до наступу, перед імперією постали й завдання християнізації південних і східних слов’ян. Таким чином основні зусилля візантійської дипломатії в кінці IX – першій половині X ст. були спрямовані насамперед на врегулювання відносин з народами Балкан і Східної Європи. З другого боку, з межі IX–X ст. настав “другий раунд домагань Русі свого місця в системі міжнародних відносин” [23, с. 61]. Після “державного перевороту” 882 р., здійсненого Олегом, різко зросла недовіра візантійців до своїх північних сусідів і новому володарю Русі довелося все починати з початку. Ситуація ускладнювалась тим, що на початок X ст. припинив дію й договір Русі з Візантією 867 р. [див.: 23, с. 61]. Відтак, за даними “Тактики” імператора Лева VI, вже в перші роки X ст. руси почали силовий тиск на імперію [за: 23, 64].

У Києві ретельно слідкували за політичною ситуацією у Візантії. Яскравим прикладом цьому є похід 907 р., який виявився зовсім не-

сподіваним для імперії. Руські літописи подають похід як грандіозну виправу Олега на Царгород [32, Ст. 21]. Однак, візантійські джерела зовсім не згадують про цей напад. Ймовірно, якихось значних воєнних сутичок тоді і не відбулось, візантійці віддали перевагу мирним діям щодо Русі [22, с. 230] на протипагу збройному опору. За літописом, тоді Константинополь виплатив контрибуцію і погодився виплачувати Русі щорічну данину [32, Ст. 22].

Кожна зі слов'янських держав – Русь, Моравія, а також південні слов'яни були для Візантії окремою проблемою [31, с. 213]. Напад Русі на Константинополь 860 р. у Візантії пам'ятали протягом двох століть, а своє врятування пов'язували безпосередньо з заступництвом Богородиці. Прикметно, що літописець з цього походу виводить й початок Руської держави [32, Ст. 9]. І саме цей напад Русі змусив Візантію відновити союз з Хазарією для збереження рівноваги сил у північному регіоні [31, с. 213].

Характер взаємовідносин Візантії з навколишнім світом багато в чому визначався особливостями її геополітичного розташування [25, с. 11]. Жодна держава тогочасного світу не мала безпосередніх контактів, мирних чи ворожих, з такою кількістю країн і народів, як Візантія. Ситуація ускладнювалась тим, що імперія ніде не мала надійних природних кордонів, які хоча б з якогось боку могли забезпечити їй стабільний тил.

Так само можна сказати про морський кордон держави. Саме з моря на імперію зачасту чагувала небезпека, як то було у стосунках з Руссю, напади якої завжди здійснювались як морська експедиція. Таким чином імперія, як жодна інша держава, змушена була витрачати значні ресурси на побудову і утримання боєздатного флоту, який, за словами Кекавмена, і був “славою Романії” [38, с. 292.19].

Константин VII Порфірогенет у “*De administrando imperio*” в центрі світу ставить імперію. Опис сусідніх народів імператор здійснює суто послідовно, до того ж строго за часовою стрілкою. Цей опис Константин розпочинає з півночі. Попри певну семантичну наповненість даного принципу, можна припустити й особливе значення для імперії того часу північного регіону. Так імператор виділив і висунув на передній план розділи про печенігів (1–8), угорців (3, 4), росів (2), болгар (5), тобто про народи, що проживали біля північних меж імперії. Так само й 13-й розділ присвячено “північним народам” [43], що знову ж вказує на особливе значення для імперії цього регіону. Попри

те, що міжнародна обстановка часів Константина VII Порфирогенета загалом була стабільною, основна небезпека для Візантії чатувала на півночі, звідки в імперію вторгались основні полчища ворогів (слов'ян, болгар, угорців, русів, печенігів тощо).

У зовнішній політиці Візантія як Богом “вибраний народ” завжди зберігала непомірні претензії на домінування у світі [18, с. 98–118; 21, с. 59–88; 34, с. 255–279], однак у практичній політиці імперія завжди послуговувалась принципом глибокого реалізму. В боротьбі з варварами візантійська дипломатія вміло використовувала систему “союзів”. Так, на Балканах Константин називає союзниками – сербів і хорватів, а на Сході – васальні грузинські і вірменські князівства. З метою ж збереження рівноваги сил у Північному і Східному Надчорномор’ї в середині X ст. імперія робила ставку на союз з печенігами. Загалом трактат Константина VII показує добре розуміння у Візантії соціально-політичного устрою печенізької орди [16, с. 145]. Вони мали протистояти Русі, а також мадярам і болгарам. Константин добре розумів і шкоду, яку могли завдати печеніги Русі². У Візантії й добре знали про розвинену торгівлю печенігів з русами, що також сприймалось як зовнішньополітичний фактор збереження миру між Руссю і печенізькою ордою [16, с. 142]. Важливе значення відігравали печеніги і як посередники торгівлі Херсона з Руською державою, Хазарією та іншими північними народами. Тому, як відмічав А. Васильєв, печеніги в X ст. для Візантії мали важливе значення як у політичному, так і в економічному плані [2, с. 428].

Проблема полягала і в тому, що якщо на інших театрах воєнних дій імперія мала справу зі звичним ворогом, знала методи й прийоми ведення війни ворожою армією, то північні народи мали власні особливості ведення війни, що змушувало стратегів постійно шукати нові шляхи для відбиття ворожого нападу. Та найбільшу небезпеку являв північний регіон через те, що напади звідти були, як правило, цілком несподіваними. Особливо варто відмітити, що на початку своєї політичної історії Русь проявила тенденцію “перенесення столиці на південь”. Олег з Новгороду переніс столицю в Київ, а вже Святослав намагався її перенести ще південніше – на Дунай, чим безпосередньо загрожував імперії. Однак, у такій ситуації й Русь ставала потенційною

² За “Повістю временних літ” перше зіткнення Русі з печенігами відбулось 915 р. [32, Ст. 32], за Никонівським літописом – 864 р. [33, с. 9].

жертвою імперії, яка б отримала можливість здійснювати акції у відповідь.

У зовнішній політиці імперія переслідувала як стратегічні цілі, так і тактичні завдання. Вступаючи в контакти навіть з дикими племенами, Візантія намагалась тримати їх у полі свого зору, пильно слідкуючи за всіма процесами, що там відбувались, і постійно, в міру можливості, прагнула посилювати свої політичні і стратегічні позиції. В північному регіоні імперія мала й певні переваги, які полягали в тому, що на відміну від мусульман, погани легше піддавались різним матеріальним цінностям, дарам та наданням різноманітних титулів [25, с. 29]. Менш ворожими вони були і до християнських місіонерів, а з часом ставали і доступними для християнської проповіді. Власне лише в північному напрямку й були можливими християнські місії. На Сході вони були завідомо безрезультатними, на Заході – непотрібними [45, р. 8–10]. Християнізація варварів була вищою метою Візантії щодо умиротворення потенційного ворога. Однак, за всю історію імперії не було жодного випадку християнізації кочівників. Християнство приймали лише осаджені або ж осілі племена [25, с. 30].

Саме на часи Македонської династії припадає період відродження візантійської місії. З другої половини IX ст. Візантійська Церква як і держава переживала період свого найвищого піднесення. У своїй місійній діяльності вона цілковито могла покладатись на підтримку держави. Місія Солунських братів започаткувала місійну діяльність Візантії за межами держави. Запровадження слов'янської літургії чітко демонструє розуміння політичної доцільності з боку Церкви і держави. Тому цілком можна погодитись з Г. Острогорським, що християнізація слов'ян – це заслуга не лише Константина й Мефодія, а й Фотія та Варди [31, с. 214]. Співпраця Церкви і держави чітко проявила себе у хрещенні болгар. Коли болгарський володар Борис послав за єпископом до франків, візантійська армія стала на болгарському кордоні, а її флот проплив уздовж болгарського узбережжя Чорного моря. Демонстрація сили дала свій результат – 864 р. Борис прийняв християнство від візантійського духовенства [31, с. 214].

У другій половині IX ст. патріарх Фотій створює спеціальну митрополію для навернення Русі в християнство, однак якихось помітних результатів тоді досягнуто не було. Та вже в першій половині X ст. нова віра поширюється на теренах Південної Русі. Однак варто зазначити, що християнство проникало на Русь не лише з Візантії, а й з

території сусідньої Хазарії та Болгарії [3, с. 61]. Також руські найманці на службі у Візантії, за імперським законодавством, приймали християнство і таким чином були масовою групою, що приносила нову релігію на Русь [28, с. 10]. Проте питома вага християн у південних містах збільшувалась повільно, а інколи мав місце й зворотній процес. На думку О. Головка, це було зумовлено тим, що до цих міст постійно прибували переселенці з інших, насамперед північних і східних, міст Руської держави. Поповнювались міста й за рахунок вихідців з сільської місцевості, які в своїй переважній більшості були поганями [4, с. 67–68]. Суттєва “реакція” відбулась, коли Олег 882 р. захопив Київ, в який прибула велика група людей з півночі, що в своїй масі були поганями. Тому Візантія й відмовила Олегу, як узурпатору і поганину, у його правонаступництві в стосунках з імперією, налагоджених Аскольдом і Діром [23, с. 60].

Майже всі народи, що прийняли християнство від імперії, відчували на собі вплив політичних акцій Константинополя, спрямованих на інкорпорацію їх до складу держави. Ці акції були певною мірою успішними лише щодо тих народів, які мали безпосередній кордон з імперією [25, с. 37]. Особливістю ж загрози для імперії з боку Києва була віддаленість Русі від Візантії. На відміну від Болгарії, яка була сусідньою державою і дії якої імперія могла контролювати (важко було наносити несподівані удари), а також могла завдавати удари у відповідь, що успішно здійснив як Цимісхій так і Василь II, Русь була далеко і була захищена як природними умовами, так і політичними – між Візантією і Руссю була земля Хазар і печенігів.

Варвар-неофіт приймався в сім’ю “царської фамілії”, отримавши певний ранг, титул. Такі почесні титули означали назви колишніх адміністративних посад, що на початок X ст. втратили своє практичне значення і набули суто символічного характеру. Клеторегіон Філофея наводить 18 таких титулів, три найвищі з яких – цезар, нобілій і куропалат – надавалися рідко і як правило лише членам імператорської родини³. Найвищий придворний титул, який могла отримати жінка, був “зоста патриція” [31, с. 226–227]. Саме цей титул як хрещениця імператора ймовірно й отримала княгиня Ольга.

Проте у “табелі про ранги” зовсім не були передбачені форми взаємостосунків між членами цього “співтовариства” [25, с. 38]. Як

³ Титул “цезар” як шурина василевсів ймовірно й отримав Володимир Святославич.

політичний чинник ця “співдружність” сприймалась хіба що самою імперією. Єдність віросповідання давала потенційну можливість політичної єдності. Для практичної реалізації останньої потрібні були двосторонні договори [25, с. 39], для укладення яких з боку імперії найефективнішим було надання матеріальних вигод: допуск на ринок, насамперед у Константинополь, різноманітні торговельні пільги та різні грошові виплати. Застосовувала імперія й суто воєнні акції, однак діяла через свою дипломатію, направляючи одних варварів на інших.

Важливе значення для Візантії в північному регіоні за Македонської династії мали стосунки з Болгарією, яка за царя Симеона навіть загрожувала самій столиці імперії. Даремно Миколай Містик слав до Симеона душпастирські листи, які, звісно не мали жодного впливу на болгарського володаря. Тоді патріарх погрожував йому союзом Візантії з Руссю, печенігами, аланами і західними турками (мадярами) [2, с. 419], що також не досягло своєї мети. Погроза Миколая Містика мала реальне підґрунтя в русько-візантійському договорі 911 р. Зі свого боку імператори Константин та Роман також направили грамоту київському князю Ігорю з проханням надати допомогу у війні проти Болгарії [23, с. 68]. Та Русь не виконала своїх союзних зобов'язань щодо імперії і залишалась пасивною в Балканському конфлікті, що можна пояснити прагненням київського уряду зберігати мир з Болгарією, як з метою розвитку торгівлі з останньою, так і можливістю власного тиску на Візантію через територію Болгарії.

На середину X ст. Візантія пережила три великі напади русів (860, 907 та 941 рр.)⁴. Походами 860 і 907 рр. Русь насамперед демонструвала силу в околицях Константинополя з метою змусити імперію ви-

⁴ Принаймні стільки відомо за джерелами. Тут маються на увазі виправи Русі як державного утворення. Перші ж агресії Русі проти Візантії відомі з життя Георгія Амастрідського та слов'янської версії життя Стефана Сурозького, проте досить дискусійним залишається питання, які саме “руси” здійснили ці напади. Адже на перших етапах появи “русів” на політичній арені Візантії цим ім'ям у джерелах насамперед позначаються ватаги варягів [23, с. 8], серед яких, проте, можна припустити, був і придніпровський слов'янський елемент. Тому говорячи про зовнішньополітичні акції політичного утворення навколо Києва, варто розгляд розпочинати з відомого походу Аскольда на Царгород 860 р. Похід 943 (944) р. можна розглядати як продовження походу 941 р., тим більше, що Ігор дійшов тоді тільки до Дунаю, де і була укладена мирна угода.

знати молоду Київську державу як суб'єкта міжнародного права [див.: 23, с. 62]. За літописом, Олег з численним військом дійшов до самого Царгорода і змусив візантійських імператорів вступити з ним у переговори та укласти вигідний для Русі торговельний договір. Похід був здійснений по морю і по суші. Відповідно він мав бути узгоджений з болгарським володарем Симеоном, територією якого мали пройти руські війська [20, с. 117; 23, с. 63; 30, с. 52].

У часи Романа I Лакапена Візантія була два рази загрожена з боку Русі. Про масштабність походу 941 р. промовляє той факт, що руси окрім розорення околиць Константинополя, прорвались у Мармурове море і розорили “країну Нікомедійську”, а можливо й саму Нікомедію [див: 23, с. 75]. Можна погодитись з Г. Літаврнім, що поразка Русі від Візантії 11 червня була менш тяжкою, ніж то прийнято вважати в історіографії, що й зумовило укладення досить вигідного для Русі мирного договору 944 р. [див: 23, с. 75], коли мир було укладено між рівноправними суб'єктами. Візантія була змушена вважати на руський фактор у північному регіоні. По суті, договір 944 р. являє собою розвиток і уточнення договору 911 р., він врахував тридцятилітній досвід русько-візантійської торгівлі [23, с. 82; див. також: 37, с. 79].

Русько-візантійські договори 911 і 944 рр., за концепцією Г. Літаврніна, “свідчать про повну юридичну рівність сторін” [23, с. 80]. Звісно, можна поставити під сумнів “абсолютну рівність” у стосунках імперії не те, що з поганською Руссю, а й з іншими християнськими країнами, однак суб'єктами договорів є піддані князя й імператора, які й були гарантами дотримання правових норм договорів [Див.: 23, с. 80]. Таким чином договори були вирвані в імперії силою. Візантії не залишалось нічого іншого як укласти двосторонній договір з Руссю, хоча для збереження престижу імперія оформила його у вигляді дарственної грамоти від імператора [25, с. 39].

Відтак говорити про якусь реальну підпорядкованість Русі Візантії не доводиться. Імперія просто не була і не могла бути загрозою для Русі, а тому й вимагати якихось зобов'язань щодо себе від останньої було просто не реально [42, р. 233–245]. Тому в регіоні Північного Надчорномор'я Візантія намагалась утримувати свій вплив суто засобами дипломатії [13, с. 203]. Візантійська казна щедро роздавала золото і шовк для роздачі варварським володарям та їх дружинам. Візантійці свідомо підтримували в інших народів уявлення про безмірні багатства і могутність імперії, що зачасту призводило до протилежних

результатів – багатство притягувало легких на здобич варварських володарів [13, с. 204]. Тяга варварських верхів до багатств імперії була добре відомою в імперії, зачасту купці-варвари поєднували торгівлю з розбоєм. Зміцнення внутрішньополітичної ситуації на Русі в середині X ст. активізувало діяльність Києва на міжнародній арені, насамперед у напрямку Візантії. Так, княгиня Ольга в міжнародній політиці перебувала під впливом сил, що орієнтувались на Константинополь, які якщо й не визнавали, то принаймні толерантно ставилися до релігії греків. Цілком природно, що двір Ольги і надалі прагнув зміцнювати стосунки з Візантією. Однак зростання могутності Руської держави не могло не викликати занепокоєння у візантійських правлячих колах.

На відміну від Василя I, Лев VI не мав чітко визначеної закордонної політики. Проте саме за його правління розгорівся один з найбільших у візантійській історії балканських конфліктів – війна з Симеоном Болгарським, коли Візантія була змушена звернутись по допомогу до угрів, які на заклик Візантії тоді вперше втрутились у конфлікт між європейськими державами. Зі свого боку, Симеон звернувся по допомогу до печенігів, які розгромили угрів і змусили їх відступити в Середньодунайську рівнину, а Візантія зазнала поразки від болгар (896 р.) і змушена була виплачувати Симеону річну данину.

Війна на Балканах паралізувала дії візантійців проти арабів, як на Сході, так і на Заході. Однак одразу по ослабленню балканської загрози імперія розпочала розбудовувати свій флот. Після блискучої перемоги над арабським флотом у жовтні 908 р. Візантія зазнала нищівної поразки весною 912 р. у виправі проти арабів Криту. В цій експедиції у складі візантійської армії було й сімсот руських моряків-найманців [44, р. 651], що свідчить про новий етап у візантійсько-руських відносинах. Участь русичів в експедиції ймовірно була результатом виконання візантійсько-руського договору 911 р. [23, с. 66; 31, с. 233], ймовірно руський контингент залишився на службі в імперії й після закінчення Критської кампанії [23, с. 66]. З того часу, протягом X – першої половини XI ст. єдиним військовим партнером Візантії на півночі фактично й була Русь [28, с. 9]. При цьому Русь окрім формування власних контингентів найманців для Візантії, забезпечувала й транзит вояків зі Скандинавії, а тому й останні потрапляли в імперію як вихідці з Русі. Таким чином руські князі мали змогу контролювати цей потік і, як наслідок, суттєво впливати на

боездатність візантійської армії [28, с. 8–9], адже саме руси і варанги й творили найдієздатніший корпус армії імперії, формування ж цього корпусу “було одним із найважливіших завдань зовнішньої політики Візантії” [28, с. 1].

Найманці з Русі й раніше були в імперії, проте, як правило, то була суто приватна ініціатива ватаг русів-варяг. З договору 911 р. руський найм на службу в імперію став справою державною і контролювався князівською владою, що чітко зафіксовано в договорі 944 р. [32, Ст. 36]. Так, якщо за договором 911 р. князь *лише сприяв*, то за договором 944 р. він *був зобов'язаний* на прохання імператора вислати сформований ще в Русі загін в імперію [32, Ст. 36; див. також 23, с. 94–95; 104].

Зі смертю Лева VI влада перейшла до його брата Олександра. Новий імператор прагнув порвати з усім, що могло бути пов'язано з його попередником. Зміна володарів на візантійському троні мала й відчутні наслідки у зовнішній політиці імперії. Олександр відмовився платити щорічну данину болгарам. У відповідь Симеон розпочав воєнні дії проти імперії [14, с. 23], незабаром після початку яких імператор Олександр помер (6 червня 913 р.). На той час єдиним представником Македонської династії залишився Константин VII Порфирогенет. Регентство над семирічних імператором очолив патріарх Миколай Містик.

Вже у серпні 913 р. Симеон був під мурами Константинополя. Його метою було здобуття корони Римської імперії. Попри те, що Симеон переоцінив свої сили, він був просто неспроможний взяти штурмом наймогутнішу на той час фортецю середньовічного світу, уряд Миколая Містика капітулював і пішов на значні уступки. За договором, одна з дочок Симеона мала стати дружиною Константина VII, а він сам отримав титул імператора, правда лише болгарського [15, с. 171].

Однак завдяки державному перевороту в Константинополі до влади знову повернулась мати-імператриця Зоя. Новий уряд визнав недійсною шлюбну угоду з Болгарією, а коронацію Симеона юридично неправочинною [31, с. 236]. Війна між Болгарією та Візантією розгорілася з новою силою. Візантія була змушена зважитись на енергійний контрнаступ.

Морські сили Візантії очолив син вірменського селянина Роман Лакапен. Однак і ця виправа зазнала нищівної поразки від Симеона.

Проте, попри поразку, Роману вдалось укріпити своє становище всередині держави. Він відсторонив імператрицю Зою від влади, а в травні 919 р. посватав неповнолітнього Константина VII зі своєю донькою Еленою. Так Роман отримав титул василеопатора, а вже 17 грудня того ж року буде проголошений співімператором [31, с. 237]. Ці кроки Романа повністю руйнували плани Симеона.

Візантійсько-болгарський конфлікт мав велике значення для всього Балканського півострова. Інтереси двох воюючих держав особливо зіткнулися в Сербії. Болгарський володар був втягнутий у сербсько-хорватські справи, де зазнав значних поразок. Після цих невдач він планував новий похід на Візантію, та невдовзі 27 травня 927 р. помер.

Наступник Симеона Петир негайно уклав мир з Візантією, взамін на це він був визнаний царем Болгарії і отримав руку принцеси Марії Лакапени [31, с. 238–239]. Таким чином вдалось врегулювати болгарський конфлікт і протягом певного часу стосунки з Болгарією залишались мирними [24, с. 214], посилювались позиції Візантії і в інших слов'янських країнах.

По укладенні мирного договору з Болгарією 927 р. ставлення Візантії до Русі різко погіршилось [23, с. 66]. Це можна пояснити посиленням позицій імперії на півночі, що було пов'язано насамперед з союзними зобов'язаннями Болгарії щодо Константинополя у захисті північних кордонів Візантії⁵. Здійснити ж напад повз болгарську територію Русь була неспроможна, зберігати ж непорушним мир з молододою поганською Київською державою суперечило візантійській політичній доктрині. Проте союз з болгарями не забезпечував Візантію від силового тиску з боку Русі. Русь була розташована досить близько до кримських володінь Візантії, по яких могла наносити несподівані удари (що 987 р. блискуче здійснив Володимир), а тому імперія в північному регіоні постійно залишалась zagrożеною з боку Русі. Ситуація ускладнювалась тим, що Херсон у X ст. зберігав тенденції до відокремлення від Візантії. Власне різке погіршення візантійсько-руських відносин у 30-х рр. X ст., на думку Г. Літаврїна, й пояснюється прагненням Русі в зазначений час утвердитись у регіоні Пів-

⁵ Болгарія дійсно прагнула виконувати свої союзні зобов'язання, про що можна судити з того, що про похід Ігоря 941 р. Роман I Лакапен дізнався насамперед від болгар та херсонітів [32, Ст. 34].

нічного Надчорномор'я і в Криму [23, с. 69]. Таким чином, саме з того часу Візантія ймовірно й почала орієнтуватись у північному регіоні також на союз з печенігами, що й знайшло своє відображення в трактаті Константина VII Порфірогенета “De administrando imperio” [43, р. 72, 74, 170]. Однак і печеніги були ненадійними союзниками. Так у поході Ігоря 943 (944) р. на Візантію вони були союзниками київського князя, який після укладення мирного договору з імперією направив печенізьку орду пограбувати Болгарію [32, Ст. 35] як союзника Візантії з метою нейтралізації її сил у русько-візантійських конфліктах [29, с. 50–55]. Тому навіть з поразкою Русі, як то було 941 р., імперія була змушена йти на поступки Києву аби зберегти *status quo* в регіоні Північного Надчорномор'я.

Ще в IX ст. з метою стабілізації ситуації в регіоні Північного Падчорномор'я основну ставку Візантія робила на союз з Хазарією. Ця політика пов'язувалась у тому числі і з появою у зовнішній політиці Візантії “руського чинника”. Саме тому візантійські майстри збудували близько 30-х рр. IX ст. на лівому березі Дона могутню фортецю Саркел з метою захисту Хазарського каганату, насамперед від нападу русів [23, с. 44].

Таким чином окрім суто економічних інтересів Візантію і Хазарію поєднувала й спільна небезпека, що загрожувала з боку арабів, кочівників Північного Надчорномор'я та Русі. Однак з початком X ст. візантійсько-хазарські стосунки погіршились, що проявилось у спробі імперії спертись на аланів, сусідів хазар. В 920-ті роки алани прийняли християнство і для них була створена спеціальне єпископство Аланії. Проте цей союз виявився недовговічним [13, с. 203].

З середини IX ст. економіка Візантії переживала період економічного піднесення, що позначилося й на зовнішньоекономічній діяльності імперії. Економічне зростання стимулювало як внутрішню, так і зовнішню торгівлю Візантії, а стимульований цим розвиток ремесла потребував руської сировини. Тому ця торгівля була вигідна не лише Русі, а й Візантії [20, с. 18]. Ініціатива у розвитку візантійсько-руських відносин виходила від Києва, який силою зброї поступово утверджував свої права у міждержавних відносинах. Намагання встановити торгівельні зв'язки з імперією можна вбачати вже в меті відомого руського посольства з Бертинських анналів.

18 червня 860 р. руси здійснили напад на сам Константинополь, що було зовсім несподівано для візантійців. Так само несподівано вони

й зняли облогу столиці імперії. Низка дослідників припускає, що після цього нападу між Візантією і Руссю була укладена торгівельна угода, яка ніби то надавала руським купцям значні привілеї [5, с. 13; 8, с. 46–59; 26, с. 35]. Фактично з того часу розвиток візантійсько-руських стосунків можна розглядати, окрім суто політичної складової, також у площині зміцнення торгівельних відносин.

Торговий шлях на Каспій [46, с. 472–520] найімовірніше був освоєний русами ще в першій третині IX ст., коли сформувались три основні напрямки експансії Русі – на південний-схід, на північ і на південь. У напрямку півдня руси прагнули закріпитись на берегах Чорного, Азовського і Каспійського морів та здобути права торгівлі з Візантією і Арабським світом [23, с. 22]. Проводячи особливо активну торгівельну діяльність на Каспії і Кавказі, руси активізували її в регіоні північно-східного берега Чорного моря та в Приазов'ї як транзитних пунктах [16, с. 34–36]. Десь близько 830-х рр. був освоєний і Дніпровський шлях [23, с. 11].

Однак з побудовою Саркела Русь, зустрівши серйозну перепону на шляху на Каспій, активізувала свою діяльність у напрямку Візантії⁶, що виявилось цілком альтернативним в економічному плані арабському ринку, а надалі визначило й політичну складову міжнародної орієнтації Русі. Натомість Візантія прорахувалась і отримала на півтора століття вагомий фактор небезпеки на півночі.

Договір Візантії з Руссю 911 рр. промовляє про певну усталену практику політичних та торгівельних відносин імперії з Руссю, що склалася ще в IX ст.⁷ Торгівля з Візантією збільшувала економічну могутність князівської влади. Русь у Візантію експортувала частину данини і воєнної здобичі, насамперед рабів і сировинні товари. Імпортувала ж переважно дорогі тканини, різноманітні прикраси, зброю, прянощі тощо.

Як і у Візантії, на Русі політика й комерція були тісно перепленими. Лише центральна влада була спроможною забезпечити власним купцям вигідні торгівельні умови з іншою державою, а також

⁶ Г. Літаврін з цим по'язує посольство росів, відоме з Бертинських анналів [23, с. 44].

⁷ Перші руські купці з'явились на ринках Константинополя вже в середині IX ст. [23, с. 142], однак, як і поява руських найманців, на перших порах це була суто приватна ініціатива, і вони повністю підпорядковувались імперському законодавству.

забезпечити безпеку купецьким караванам. Відсутність у купців князівських грамот чи печаток позбавляла їх пільг на ринках імперії [22, с. 230]. Купці держав, що не мали дипломатичних угод між двома країнами, взагалі не мали права торгувати не те, що в Константинополі, а й в інших містах Візантії [23, с. 23].

Важливим аспектом зовнішньоекономічної діяльності імперії було забезпечення трансконтинентальних торгових шляхів з Індії та Китаю в обхід посередників. Успішними виявились ці спроби через регіон Північного Кавказу і Північного Надчорномор'я [9, с. 10]. Таким чином торгівлі зв'язки Візантії з північним регіоном були важливою складовою економічного життя імперії. Візантія пильно охороняла Чорне море від будь-чийого проникнення в його басейн. Здійснення монопольного права на користування мореплаванням на Чорному морі легко забезпечувалось з півдня – повз морські пристані і оборону Константинополя важко було проникнути непоміченими. Однак складнішою була ситуація в регіоні Північного Надчорномор'я, де досить потужно заявили про себе як морську державу руси. Звідси й то велике значення, яке Константинополь надавав Херсону, з яким руси насамперед і встановили торгівельні зв'язки. Таким чином Херсон, у силу свого географічного розташування, змушений був іти на встановлення контактів з Руссю, проте для імперії, для якої Херсон був важливим пунктом транзитної торгівлі, зростання Русі ставило під загрозу безпеку як самого міста, так і всієї так званої “корсунської країни” [див.: 23, с. 23].

Форма організації торгівлі Візантії з Руссю була “бартерною”. Попри те, що в часи Македонської династії спостерігається значне монетарне піднесення, імперія всіляко обмежувала вплив золота за межі держави, в тому числі на територію Давньоруської держави [11, с. 71]. У Візантії існувала пряма заборона вивозу дорогоцінних металів та виробів з них за кордон [10, с. 37]. Таким чином, не маючи змоги вивозити золоті та срібні монети, руські купці були змушені витратити вторговані кошти за реалізацію власних товарів на місці. До того ж успішність такої політики щодо Русі була зумовлена й переважанням економіки імперії, її ремесла й торгівлі над економікою молодої Руської держави, що й створювало активний зовнішньоторгівельний баланс для імперії й пасивний – для Русі [10, с. 37]. Візантія стимулювала русів витратити вторговані гроші на місці й наданням їм утримання – “месячини”, яка надавалась лише тим купцям, які не

лише продавали власні товари, а й купували ромейські [10, с. 38; 35, с. 100].

Про зростання ролі Русі для імперії на середину X ст. можна судити й з того, що вже за договором 944 р. руська ратифікація договору відбувалась у Києві в присутності візантійських послів. Це є перший підтверджений джерелами випадок прибуття послів імператора в столицю Русі. Як зазначає Ж.-П. Аріньон, це був акт офіційного визнання входження Руської держави до ієрархії держав, що посідають чільне місце у зносинах з Візантією [1, с. 120]. З того часу був відкритий шлях у Константинополь не лише купецьким караванам, а й офіційним делегаціям, одну з яких безпосередньо й очолила княгиня Ольга. Однак з того робити висновок про рівноправність двох держав [36, с. 274] не можна. В політичній доктрині імперії це було неможливим. Думаю, це чітко розуміли і в Києві і прагнули підвищити свій статус насамперед з-поміж собі подібних – молодих слов'янських держав, звісно “за рахунок” імперії.

Таким чином важливість зазначеного періоду у візантійсько-руських відносинах полягає насамперед у тому, що саме в першій половині X ст. ці відносини набули статусу міждержавних [23, с. 343; 26, с. 32–34]. На середину X ст. Русь заявила про себе як сильну й могутню державу і важливий чинник зовнішньої політики імперії. Тому імперія була зацікавлена щоб про військовий союз з Києвом був відомий недругам Візантії [23, с. 95], як зазначено в договорі 944 р. “и отголе уведят иныя страны каку любовь имею[ть] Грьци с Русью” [32, Ст. 40].

Зі свого боку, не спроможна протистояти Русі силою зброї, імперія вдавалась до економічного та ідеологічного тиску. Однак, якщо в торгівельних відносинах спостерігається певна взаємна вигода обох держав, і тут можна говорити про успіхи як візантійської, так і руської дипломатії, то в ідеологічній сфері поширення впливу імперії на Русь перебувало лише на початковій фазі.

Загалом щодо міждержавних відносин Візантії і Русі в подальший період можна погодитись з А. Сахаровим, який визначив три основні завдання, які стояли перед державами: 1) подальше врегулювання стосунків, визначених за договором 944 р.; 2) християнізація Русі; 3) підвищення міжнародного престижу Русі через отримання відповідного титулу її володаря [36, с. 275].

Русь, яка швидко консолідувалась і набирала сили, для імперії могла стати гарантом політичної стабільності на півночі, на проти-

вагу нестабільному союзу з кочівниками печенігами, що не лише забезпечувало Візантію в регіоні Північного Надчорномор'я, а й давало змогу продовжувати активну наступальну політику щодо арабського світу. Важливими для обороноздатності Візантії були й загони руських найманців у візантійській армії, фактично у зазначений період Русь була єдиною країною, яка на державному рівні формувала військові корпуси для імперії, а тому вона ставала й фактором зовнішньої і внутрішньої безпеки Візантії. Поширення християнства серед руського населення давало імперії надію й на поширення свого політичного й ідеологічного (релігійного) впливу на молоду державу. З другого боку, в умовах протистояння і зближення з імперією відбувався й процес становлення Давньоруської держави. Зростання міжнародного престижу, централізація влади, врешті вигідні торговельні угоди з Візантією, що давала християнізація, не могли не приваблювати князівську владу Русі. Таким чином своє місце в світі Київ чітко визначав через призму русько-візантійських стосунків.

Джерела і література

1. *Ариньон Ж.-П.* Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги // *Византийский Временник*. – 1980. – Т. 41. – С. 113–124.
2. *Васильев А. А.* История Византийской империи. Время до Крестовых походов (до 1081 г.) / *Вст. ст., прим., ред., пер. А. А. Грушевого*. – Санкт-Петербург: Алетей, 1998.
3. *Головко А. Б.* Христианизация восточнославянского общества и внешняя политика Древней Руси в IX – первой трети XIII века // *Вопросы истории*. – 1988. – № 9. – С. 59–71.
4. *Головко О. Б.* Проблема взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX – першій половині XI ст. // *Український історичний журнал*. – 1989. – № 1. – С. 65–73.
5. *Головко О. Б.* Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. – К., 1994.
6. *Греков Б. Д.* Киевская Русь. – Москва, 1949.
7. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / *Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.* Т. 1. – К.: Наукова думка, 1994.
8. *Домановский А. Н., Домановская М. Е.* О возможности существования русско-византийских договоров в IX веке (отдельные замечания к трактовке проблемы) // *Дриновський збірник*. – Харків-Софія, 2007. – Т. 1. – С. 46–59.

9. *Домановський А. М.* Державний контроль та регулювання торгівлі у Візантії IV–IX ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидат історичних наук, спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія. – Харків, 2007.
10. *Домановський А. М.* Окремі елементи зовнішньоторговельної політики візантійського уряду та рання історія Давньоруської держави // *Археологія.* – 2005. – № 2. – С. 34–46.
11. *Домановський А. М.* Причини нечисленності знахідок візантійських монет на території Давньої Русі IX–X ст.: погляд з Візантії // *Древности-2004.* – Харьков, 2004. – С. 70–75.
12. *Иванов С. А.* Восприятие пределов империи: от Рима к Византии // *Славяне и их сосуди. Вып. 8: Имперская идея в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы.* – Москва: Наука, 1998. – С. 4–11.
13. *Каждан А. П.* Внешнеполитическое положение империи в середине IX – середине X в. // *История Византии. В 3-х томах / Отв. ред. С. Д. Сказкин.* – Москва: Наука, 1967. – Т. II. – С. 188–205.
14. *Каждан А. П.* К вопросу о начале второй блгаро-византийской войны при Симеоне // *Славянский архив.* – Москва, 1959.
15. *Каждан А. П., Литаврин Г. Г.* Очерки истории Византии и Южных славян / Изд-е второе, исправленное. – Санкт-Петербург: Алетей, 1998.
16. *Коновалова И. Г.* Печенежское досье Константина Багрянродного // *Восточная Европа в древности и средневековье. Вып. 21: Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретации / Материалы конференции.* – Москва, 2009. – С. 139–146.
17. *Коновалова И. Г.* Русы в северо-восточном Причерноморье и Приазовье (по данным арабских источников) // *Восточная Европа в древности и средневековье. Политическая структура Древнерусского государства / Тезисы конференции.* – Москва, 1998. – С. 34–36.
18. *Курбатов Г. Л.* Политическая теория в ранней Византии. Идеология императорской власти и аристократическая оппозиция // *Культура Византии. IV – первая половина VII в.* – Москва: Наука, 1984. – С. 98–118.
19. *Левченко М. В.* Задачи современного византиноведения // *Византийский сборник / Под ред. М. В. Левченко / АН СССР; Ин-т истории.* – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1945. – С. 3–11.
20. *Левченко М. В.* Очерки по истории Русско-Византийских отношений / Под. ред. акад. М. Н. Тихомирова. – Москва: Изд-во АН СССР, 1956.
21. *Литаврин Г. Г.* Политическая теория в Византии с середины VII до начала XIII в. // *Культура Византии. Вторая половина VII–XII в.* – Москва: Наука, 1989. – С. 59–88.

22. *Литаврин Г. Г.* Византия и Русь в IX–X вв. // История Византии. В 3-х томах / Отв. ред. С. Д. Сказкин. – Москва: Наука, 1967. – Т. II. – С. 226–236.
23. *Литаврин Г. Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000.
24. *Литаврин Г. Г.* Внутренняя и внешняя политика Византии во второй половине X – первой четверти XI в. // История Византии. В 3-х томах / Отв. ред. С. Д. Сказкин. – Москва: Наука, 1967. – Т. II. – С. 206–225.
25. *Литаврин Г. Г.* Геополитическое положение Византии в средневековом мире в VII–XII вв. // Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики Сб. статей / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – Санкт-Петербург: Алетейя, 1999. – С. 11–57.
26. *Литаврин Г. Г., Янин В. Л.* Некоторые проблемы русско-византийских отношений в IX–XV вв. // История СССР. – 1970. – С. 32–53.
27. *Лозовик Г.* Виучування Візантії в радянській історичній науці – Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. 10, спр. 22903.
28. *Луговий О. М.* Роси та варанги у Візантії X–XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту. – Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.02 – весвітня історія / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2008.
29. *Николаев В. Д.* К истории болгаро-русских отношений в начале 40-х гг. X в. // Советское славяноведение. – 1982. – № 6. – С. 50–55.
30. *Новосельцев А. П.* Внешняя политика Древней Руси во времена Олега // Восточная Европа в древности и средневековье. Международная договорная практика Древней Руси / Материалы конференции. – Москва, 1997.
31. *Острогорський Г.* Історія Візантії / Пер. з нім. Анатолія Онишка. – Львів: Літопис, 2002.
32. Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1962.
33. Полное собрание русских летописей. Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – Москва: Языки русской культуры, 2000.
34. *Поляковская М. А., Медведев И. П.* Развитие политической мысли в поздней византии // Культура Византии. XII – середина XV в. – Москва: Наука, 1991. – С. 255–279.
35. *Приселков М. Д.* Русско-византийские отношения IX–XII вв. // Вестник древней истории. – 1939. – № 3. – С. 98–109.

36. *Сахаров А. Н.* Дипломатия древней Руси: IX – первая половина X в. – Москва: Мысль, 1980.
37. *Свердлов М. Б.* Государственно-юридическое регулирование правоотношений в международных договорах Руси X – первой трети XII вв. // Восточная Европа в древности и средневековье. Международная договорная практика Древней Руси / Материалы конференции. – Москва, 1997.
38. *Советы и рассказы Кекавмена* / Изд. Г. Г. Литаврина. – Москва, 1972.
39. *Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь. – К.: Альтернативи, 1998.
40. *Успенский Ф. И.* История Византийской империи. Т. 3: Период Македонской династии (867–1057). – Москва: “Изд-во Астрель”, “Изд-во АСТ”, 2002.
41. *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / Авторизований переклад з англійської Марії Габлевич, під редакцією Андрія Ясіновського. – Львів: Інститут історії Церкви Львівської Богословської академії, 2001.
42. *Chrysos Eu.* Was Old Russia a Vassal State of Byzantium? // The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. – Thessaloniki, 1992. – P. 242–246.
43. *Constantinus Porphyrogenitus.* De administrando imperio / Ed. B. G. Niebuhrii. – Bonnae, 1840 – (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. – Vol. III).
44. *Constantini Porphirogeniti.* De cerimoniis aulae byzantinae libri duo. – Bonnae, 1829. – (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. – Vol. II). – V. I.
45. *Kazhdan A.* The Notion of Byzantine Diplomacy // Shephard J. and Franklin S. (eds.) Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies (March 1990). – L., 1992. – P. 3–21.
46. *Rolle R.* Archäologische Bemerkungen zum Warägerhandel // Berichte der Römisch-Germanischen Kommission. – 1988. – Bd. 69. – S. 472–520.
47. *Wozniak F.* The Nature of Byzantine Foreign Policy Toward Kievan Russia in the First Half of the 10th Century. – L., 1973.

Дмитро Гордієнко (Київ, Україна). Русь у системі зовнішньої політики Візантії першої половини X ст.

В Статті на основі аналізу міжнародної політики Візантії першої половини X ст. робиться визначення місця Русі в системі міжнародних відносин імперії. Пропонується висновок, що в зазначений період відбулось становлення міждержавних відносин Русі і Візантії. Русь

сприймалась як важливий чинник безпеки в регіоні Північного Надчорномор'я та важливий зовнішньоекономічний партнер Візантії.

Ключові слова: Візантія, Русь, Північне Надчорномор'я, міжнародна політика

Дмитрий Гордиенко (*Київ, Україна*). **Русь в системе внешней политики Византии первой половины X в.**

В статье на основании анализа международной политики Византии первой половины X в. проводится определение места Руси в системе международных отношений империи. Предлагается вывод, что в обозначенный период произошло становление межгосударственных отношений Руси и Византии. Русь воспринималась как важный фактор безопасности в регионе Северного Надчерноморья, а также как важный внешнеэкономический партнер Византии.

Ключевые слова: Византия, Русь, Северное Надчерноморье, международная политика

Dmytro Gordiyenko (*Kyiv, Ukraine*). **Rus' in the System of the Byzantine's Foreign Policy in the First Part of the 10th century**

Basing on the analysis of the Byzantine international politics in the first part of the 10th century, the article provides the definition of Rus' place in the system of the empire's international relations. The conclusion is made that the formation of interstate relations of Rus' and Byzantine came about in the named period. Rus' was perceived as an important safety factor in the Northern Black Sea Coast, and also as an important Byzantine's foreign trade partner.

Key words: Byzantine, Rus', The Northern Black Sea Coast, international politics

Вячеслав КОРНІЄНКО
(Київ, Україна)

Фрагменти “Літопису Софійського собору”: три графіті у приділі свв. апостолів Петра і Павла зі згадками митрополитів XI–XII ст.

Планомірні дослідження епіграфічних пам’яток Софії Київської дозволили виявити велику кількість унікальних історичних відомостей, відсутніх у писемних джерелах. Так, у приділі свв. апостолів Петра і Павла було виявлено три графіті, які містять у своєму тексті згадки про вищих ієрархів руської православної церкви XI – XII ст. Ця група написів формує своєрідний “літопис Софійського собору”, публікації складових якого і присвячена дана стаття.

Найдавніший з цієї групи напис (№ 1168 [10]) знаходиться на фресці з образом св. мч. Анастасія (образ святого визначений також завдяки даним графіті). Збереженість запису відносно добра, адже, незважаючи на втрати окремих складових, його текст може бути повністю відновлений*: **М(ѣ)с(ѡц)ѧ феврара [въ] ВІ дѣнь ѡ[ро] сла[въ] поставиша м[ит]ропо[ли]томъ [А]аріона ‘Місяця лютого у 12-й день Ярослав поставив митрополитом Іларіона’**. На підставі сукупності палеографічних ознак, тобто, за формою написання літери **ѧ** з опуклою петлею, **ѡ** з округлою нижньою петлею, прямолінійної та криволінійної **р** з округлою петлею, **т** без бічних засічок, **ѣ** та **ь** з петлями, що опускаються під рядок, **ш** з платформою над рядком най-

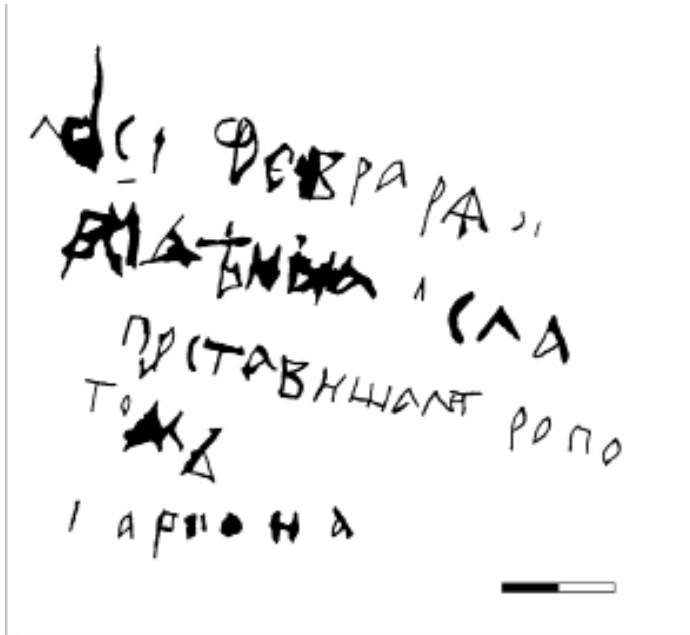
* Згідно прийнятої нами методики [12, с. 6-7] під час реконструкції текстів використовуються чотири види дужок. У квадратних подаються втрачені внаслідок пошкоджень тиньку літери, у круглих – помилково або спеціально пропущені автором, у тому числі й при скороченні слів, у фігурних – реконструйовані за змістом слова або доповнення незакінчених слів, у скісних – випадкове подвоєння літер, обумовлене ушкодженням штукатурки в процесі видряпування літери й необхідністю її додаткового написання.

вірогідніше датувати графіті в рамках кінця XI – першої чверті XIII ст. Відповідно до контексту графіті має бути датоване 1051 р. Тут варто звернути увагу на таку особливість: форми написання літер **а**, **т** та **ш** на новгородських матеріалах фіксуються не раніше початку XII ст. Нами вже підкреслювався факт “омолодження” палеографічних ознак графіті Софії Київської на підставі датування новгородських берестяних грамот [10, с. 239; 11], зафіксоване таке явище й іншими дослідниками [15, с. 35, 38]. Відтак, зважаючи на контекстне датування графіті серединою XI ст., мусимо констатувати, що подібні форми написання літер **а**, **т** та **ш** на південноруських матеріалах зустрічаються раніше, принаймні, з середини XI ст.

Автор графіті повідомив лише про день події – 12 лютого, однак за літописними даними можемо встановити рік – 6599 (1051) [16, стлб. 155; 17, стлб 143; 18, с. 83]:

графіті № 1168	Лаврентіївський літопис	Іпатіївський літопис	Никонівський літопис
Мѣсѧца феврара вѣ вѣ дѣнь Іарославѣ поставиша митро- политомѣ Іаріона	Постави Іарославѣ Ларишна митрополитомѣ. Рѣсина вѣ сватѣи Софѣи. собравѣ єпископы	Постави Іарославѣ Ларишна митрополитомѣ. Рѣси сватѣи Софѣи. собравѣ єпископы	Рѣсстии єпископи постаниша Іларіона Рѣсина митрополита Кієвѣ и всеї Рѣсской землѣ

Слід зазначити, що під час досліджень у 1959-1963 рр. С. Висоцьким було виявлене графіті (№ 7), текст якого читався наступним чином: “Місяця квітня у 9-й день поставлений був владика...” [4, с. 37-38, табл. III, 2; IV, 2]. На думку дослідника, в пошкодженій частині напису могло міститись ім’я “Іларіон”, тому графіті розглядалось як запис про його поставлення київським митрополитом 9 квітня 1051 р. [5, с. 210, 212-214]. Втім, запропонована дослідником інтерпретація не набула підтримки (див., наприклад, врахування А. Поппе даних запису № 112 стосовно дати столовання митрополита Никити (див. нижче) та ігнорування запису № 9 стосовно даних щодо столовання Іларіона [19, с. 193, 195]). Зважаючи на інформацію епіграфіч-

Прорисовка запису № 1168 про поставлення митрополитом Іларіона.

них (графіті № 1168) та літописних джерел, цю подію слід віднести до 12 лютого 1051 р.

Втім, існують інші версії щодо року поставлення митрополитом Іларіона. Так, В. Брюсова, вважає, що Іларіон був поставлений митрополитом у Києві в 1044 р., а законність цього акту, вірогідно, була визнана на Константинопольському соборі 1051 р., і саме цій даті було надано першочергового значення, що й зумовило її закріплення “в русских летописях и в “Исповедании веры” Илариона, поглотив собой первую дату избрания Илариона собором русских епископов в 1044 г.” [1, с. 50-51]. Саме цією обставиною дослідниця пояснює певні протиріччя між повідомленнями “Повісті минулих літ” (повідомляє про поставлення Іларіона Ярославом), Никонівського (повідомляє про поставлення Іларіона собором руських єпископів) та Густинського (повідомляє про поставлення “от патриарха Кирулария”) літописів [1, с. 40-41]; для посилення своєї тези дослідниця наводить ще кілька відомостей пізніших джерел [1, с. 45-46]. Однак інформація графіті, хоча і не містить

вказівки року, дозволяє поставити під сумнів гіпотетичні реконструкції В. Брюсової. Насамперед, звертає на себе увагу майже однаковий текст опису події автора графіті та літописних статей (Іпатіївський та Лаврентіївський літописи). У Софії Київській (та й у інших середньовічних архітектурних спорудах) ми не зустрічаємо ретроспективних датованих написів, що пояснюється специфікою середньовічного світогляду: записи на стінах храму покликані були “ввести у вічність” (сакралізувати) актуальну подію, а не нагадати про те, що було; тобто, датовані написи-графіті являють собою те саме, що й літописні записи про якісь події, які починаються словами “В літо...” [14, с. 418]. Тобто, автор запису був сучасником подій, до того ж, приналежним до кола софійських книжників, чим пояснюється “літописний” стиль опису запису № 1168. А ця обставина вказує, що стаття 6559 р. не була запозичена з інших джерел (В. Брюсова наводить версію щодо цілого ланцюжка її запозичень О. Шахматова [1, с. 41-42]), а була укладена синхронно події, про яку повідомляє. Відмінності тексту статті Никонівського літопису, на нашу думку, варто пояснювати прагненням укладача довести легітимність акту поставлення Іларіона митрополитом єпископами з посиланням на перше правило святих апостолів. Відтак, підстав для датування поставлення митрополитом Іларіона 1044-м р. немає, а цю подію слід віднести до 12 лютого 1051 р.

Інший напис, № 112, знаходиться на тій же фресці з образом св. мученика Анастасія. Графіті було опубліковане С. Висоцьким [3, с. 107-108; 5, с. 38-39, табл. XVIII, XIX], прочитання коригували В. Колесов [9, с. 151] та А. Залізняк [8, с. 271-272]. Розбіжності між запропонованими варіантами містять три основні моменти:

<i>С. Висоцький</i> (1968)	м ¹ цѡкѣтѣврѣ вѣ.єі. ² дньпри а ³ лѣникита (с)ѹдилоѹлѣ.
<i>С. Висоцький</i> (1976)	м ^{с1} цѡкѣтѣврѣ вѣ.єі. ² дньпри [н]а ³ лѣникита [со]ѹдилоѹлѣ.
<i>В. Колесов</i>	м ^{с1} цѡкѣтѣврѣ вѣ.єі. ² дньпри а ³ лѣникита [со]ѹдилоѹлѣ.
<i>А. Залізняк</i>	м ¹ цѡкѣтѣврѣ вѣєі ² дньпри [ш]ь ³ лѣникита [со]ѹдилоѹлѣ.

1) наявності або відсутності надрядкової **с**: на перший погляд може здатись, що титло перетинає літеру **с**, прорізи якої значно розширені; вивчення оригіналу напису не дозволяє впевнено встановити, знаходилась там літера чи титло пошкоджене невеликим вибоєм; останній варіант нам видається більш вірогідним;

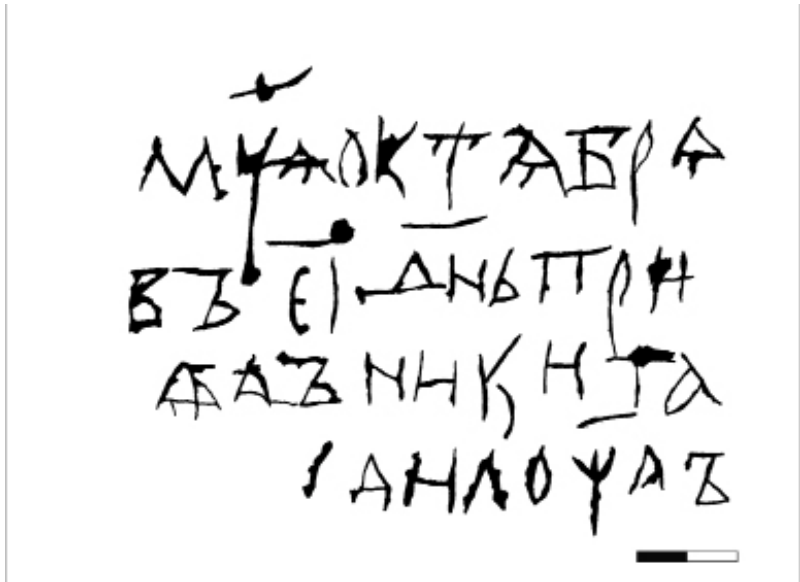
2) наявності або відсутності крапок обабіч числівника **єі**: натурне дослідження запису дозволило встановити їх відсутність;

3) прочитання літер на початку третього рядка як **а, на, ѿ** або **шь**: у цьому місці тиньк не зберігся, тут можемо бачити лише не зовсім зрозумілий знак у вигляді трикутника, який найвірогідніше розглядати як доволі пошкоджену літеру **ь**.

Зважаючи на наведені вище зауваження, наявний на стіні текст графіті може бути реконструйований наступним чином: **М(ѣса)ца октавра въ ЄІ д(ѣ)нь при[ш]ьяль Никита. [Со]удило ѱ(а)ль** 'Місяця жовтня у 15-ий день прийшов Никита. Судило писав'. Відповідно до контексту С. Висоцький датував запис 1122-м роком; такому датуванню не суперечать палеографічні ознаки складових напису: за формою написання літер **а** з округлою петлею, **в** та **п** з виступом зверху, криволінійної **р** з округлою петлею, **ъ** та **ь** з петлями кутом вперед час появи графіті окреслюється хронологічними рамками в межах другої чверті XI – кінця XII ст.

Незважаючи на певні похибки в плані прочитання тексту, С. Висоцький правильно пов'язав його з відомостями про посідання митрополичого столу Никитою [5, с. 38-39]. Напис повідомляє лише день події – 15 жовтня, однак завдяки літописним даним можемо встановити рік – 6530 (1122) [16, стлб. 292; 17, стлб 286; 18, с. 151]:

графіті № 112	Лаврентіївський літопис	Іпатіївський літопис	Никонівський літопис
Мѣсаца октавра въ ЄІ дѣнь пришьаль Никита. Соудило ѱалль	приде митрополитъ изъ Цесараграда въ святѹю Софью именемъ Никита	митрополитъ Никита приде изъ Грекъ	приде митрополитъ изо Царяграда въ святѹю Софѹю, именемъ Никита, на Кіевъ и всей Руси

Прорисовка запису № 112 про прихід митрополита Никити.

Саме на підставі комплексного співвіднесення епіграфічних та письмових джерел А. Поппе відніс час посідання кафедри Никитою до 15 жовтня 1122 р. [19, с. 195]. При порівнянні графіті та літописних повідомлень впадають у вічі практично однакові форми опису події. Ця обставина вказує на те, що, як і в попередньому випадку, автор напису № 112 **Соудило** також був приналежним до переписувачів скрипторію Софійського собору.

У давньоруському іменослові зустрічаються тотожне нашому ім'я *Судило* та близьке *Судиша*. Перше у знахідному відмінку – **на Соудила** – міститься у новгородській берестяній грамоті № 121, яка за страतिграфією датується кінцем XI – першою чвертю XII ст. [7, с. 250]. Друге – в родовому – **отъ Соудише** – у грамоті № 235, страतिграфічна дата якої – 60-70-ті рр. XII ст. [7, с. 308; 20, с. 239-240]. Коментуючи текст останньої, А. Залізник зазначав, що ім'я *Судиша* є гіпокористичним похідним від *Судислав*, *Судимир* тощо [7, с. 309].

С. Висоцький також вважав, що ім'я автора графіті *Судило* є скороченою формою від імені *Судислав*. Судислав – це князівське ім'я, його носив один із синів Володимира Великого, засаджений на довгі роки “в поруб” власним братом Ярославом; Судислав був звільнений племянниками вже після смерті Ярослава, та невдовзі помер, будучи ченцем Київського Георгіївського монастиря [6, с. 274]. На думку А. Литвиної та Ф. Успенського, саме внаслідок невдалої долі князя ім'я *Судислав* випало з іменослова Рюриковичів [13, с. 25]. Втім, ім'я, що вийшло зі вжитку династії, могло перейти до іменослова найближчого князівського оточення, пов'язаного з правлячою династією родинними зв'язками по жіночій лінії або тривалою службою протягом кількох поколінь [13, с. 25, прим. 61; с. 63, прим. 18; с. 48; с. 69, прим. 78]. Відтак вірогідно, що книжник *Судило*, який працював у скрипторії Софії Київської, був якимось чином дотичний до князівського дому.

На фресці з образом св. апостола Петра виконаний запис № 1362. Тиньк у місці розташування запису надзвичайно пошкоджений численними вибоями та подряпинами, внаслідок чого більшість складових ідентифікувати не виявляється за можливе. Втім, більша частина наявного тексту може бути реконструйована: [М(ѣса)ц]а март(а) [К]Ѡ въ вторым(ъ) ца[се днь]е отъ[иде] ... [М]ихан[лъ] [м]итр[о] политъ ... ‘Місяця березня 29-го о другій годині дня ... пішов Михайл митрополит ...’. Доволі цікавим виглядає вживання **ц** замість **ч** в слові “часі” – **цасе**, що відображає притаманне новгородському діалекту цокання [7, с. 34], тобто, вказує на північне походження автора запису. За формою написання **а** з покриттям, **в** з переломом, петлі якої не торкаються щогли, **п** з виступом зверху, прямолінійної **р** з петлею кутом вгору та відкритою петлею, дзеркальної **ц**, **ъ** з високою петлею, звичайною, округлою або кутом вперед, а також **ы** з середньою перемичкою, запис може бути датований у межах другої чверті XI – початку XIII ст.; при цьому більш вірогідними хронологічними рамками є друга чверть XII – початок XIII ст. відповідно до типовості поширення форми написання **ъ** з петлею кутом вперед та дзеркальної **ц**. За контекстом графіті датується 1145 р.

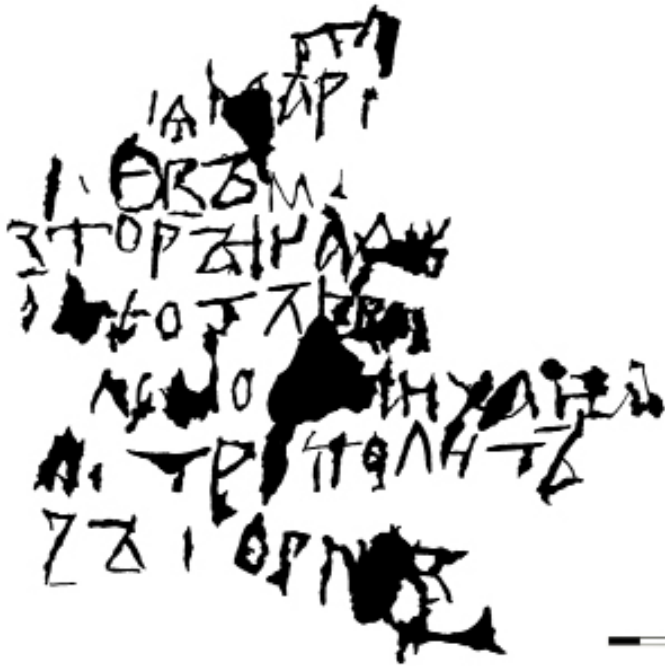
Як і у двох попередніх випадках, його автор навів відомості про день – “29 березня”, а також і час події – “о 2-й годині дня”, проте не вказав її рік. Втім, за літописними даними, це сталося у 1145 р. [16, стлб. 312; 18, с. 168]:

графіті № 1362	Лаврентіївський літопис	Никонівський літопис
мѣсѧца марта КѠ въ вторымъ цѧсе днѣ отъиде ... Михаилъ митрополитъ ...	митрополитъ Михаилъ иде Цесарюгороду	иде господинь пресвященный Михаилъ митрополитъ Кіевскій и всеа Русѧ въ Константинь градъ къ патріарху

Враховуючи інформацію епіграфічних та літописних джерел, що подію слід датувати 29 березня 1145 р. Подібно до попередніх написів, за стилем викладання опису подій, близьким до літописного, можемо визначити приналежність автора графіті, новгородця за походженням, до кола софійських книжників.

Невипадковим, на нашу думку, було обрання місця для розташування написів в цьому приділі, адже в новозаповітній традиції апостол Петро виступає засновником земної церкви. Втім, цікавіше поглянути на розташування графіті саме на фресках.

Два з них знаходяться на фресці з образом св. мч. Анастасія. Як повідомляє літопис, хрещенню князя Володимира передувало захоплення Корсуня (Херсона), яке стало можливим тоді, коли під Анастас, небесним покровителем якого, вірогідно, виступає зображений на фресці святий мученик Анастасій, підказав князю місце розташування труб, якими йшла вода до Херсонеса; пізніше цей же Анастас прибув до Києва разом з Володимиром і взяв активну участь у хрещенні Русі, зміцненні позицій християнської церкви, адже саме він був настоятелем Десятинної церкви [2, с. 106, 111, 115]. Виконання записів про поставлення митрополитом Іларіона та приїзд до Києва митрополита Никити символізувало спадкоємність руської церкви від константинопольської. Натомість запис про від'їзд у 1145 р. митрополита Михаїла до Константинополя виконаний на фресці з образом св. Петра. Святе Писання повідомляє, що коли апостол Петро зізнався Христу в своїй відданості, Він відповів: “За Мене покладеш душу свою? Поправді, поправді кажу Я тобі: Півень не заспіває, як ти тричі зречешся Мене...” (Ів. 13:38). Вірогідно, відбуття митрополита

Прорисовка запису № 1362 про відбуття митрополита Михаїла.

сприймалось у київських колах як відречення від своєї пастви, подібно до того, як апостол зрікся Спасителя.

Отже, під час досліджень епіграфічних пам'яток Софії Київської були виявлені три пам'ятні написи, які з повним правом можуть бути визначені як частини “літопису Софійського собору”, адже завдяки цим невеликим за обсягом текстам нам вдалося уточнити ряд хронологічних віх, пов'язаних з історією вищої церковної ієрархії домонгольської Русі.

Джерела та література:

1. Брюсова В. Г. Когда и где был поставлен митрополитом Иларион? / Брюсова В. Г. // Герменевтика древнерусской литературы. Выпуск 1. – М.: Институт мировой литературы им. А.М. Горького, 1989. – С. 40–51.
2. Бугославский С. А. Текстология Древней Руси. Т. 1: Повесть временных лет / Бугославский С. А. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 312 с.
3. Висоцький С. О. Нові знахідки давньоруських графіті / Висоцький С.О. // Український історичний журнал. – 1968. – № 5 (86). – С. 103–107.
4. Висоцький С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI – XIV вв. Выпуск I / Висоцкий С. А. – К.: “Наукова думка”, 1966. – 240 с.
5. Висоцький С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.) / Висоцкий С. А. – К.: “Наукова думка”, 1976. – 456 с.
6. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Войтович Л. В. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
7. Зализняк А. А. Древненовгородский диалект / Зализняк А. А. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 720 с.
8. Зализняк А. А. К изучению древнерусских надписей / Зализняк А. А. // Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997-2000 гг.). – Т. XI. – М.: “Русские словари”, 2004. – С. 233–287.
9. Колесов В. В. [рецензия]. Висоцкий С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI – XVII вв.). К., 1976. / Колесов В. В. // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1. – С. 149–151.
10. Корнієнко В. В. Графіті з Софії Київської про дату поставлення митрополитом Іларіона / Корнієнко В.В. // Праці Центру пам'яткознавства. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2008. – Вип. 13. – С. 235–240.
11. Корнієнко В. В. Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: нова знахідка / Корнієнко В.В. // Пам'ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали ІV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25-26 жовтня 2007 р. – К.: “Видавництво “Горобець”, 2009. – С. 444–445.
12. Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика / Корнієнко В.В. – К.: “Горобець”, 2010. – 464 с.

13. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X – XVI вв. Династическая история сквозь призму антропоники / Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. – М.: “Индрик”, 2006. – 904 с.

14. Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В. Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору / Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В. // Пам’ятки Національного заповідника “Софія Київська”: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції “Софійські читання”. Київ, 25–26 жовтня 2007 р. – К.: “Видавництво “Горобець”, 2009. – С. 417–443.

15. Орлов Р. А., Козюба В. К. Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода / Орлов В. А., Козюба В. К. // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 35–39.

16. Полное собрание русских летописей. Том I. Лаврентьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 496 с.

17. Полное собрание русских летописей. Том II. Ипатьевская летопись. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 648 с.

18. Полное собрание русских летописей. Том IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б. М. Кюсса “Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков”. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 288 с.

19. Понне А. В. Митрополиты Киевские и всея Руси (988–1305) / Поппе А.В. / Авторизированный перевод с немецкого Назаренко В. А. // Шапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М.: “Наука”, 1989. – С. 191–206.

20. Янин В. Л. Поправки и замечания к чтению берестяных грамот / Янин В. Л. // Янин В. Л., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977 – 1983 гг.). Комментарии и словоуказатель к берестяным грамотам (их раскопок 1951 – 1983 гг.). – М.: “Наука”, 1986. – С. 220–251.

В’ячеслав Корнієнко (Київ, Україна) Фрагменти “Літопису Софійського собору”: три графіті у приділі свв. апостолів Петра і Павла зі згадками митрополитів XI – XII ст.

В статті публікуються три пам’ятні написи-графіті з приділа свв. апостолів Петра і Павла, які містять унікальні, відсутні в писемних джерелах, відомості про київських митрополитів XI – XII ст. Аналізуються причини виконання записів саме в цьому архітектурному об’ємі храму, а також встановлюються можливі принципи вибору фрескових образів, на яких видряпувались графіті.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Софія Київська, митрополит.

Вячеслав Корниенко (*Киев, Украина*) **Фрагменты “Летописи Софийского собора”**: три граффити из придела свв. апостолов Петра и Павла с упоминанием митрополитов XI – XII вв.

В статье публикуются три памятные надписи-граффити из придела свв. апостолов Петра и Павла, в которых содержатся уникальные, отсутствующие в письменных источниках, известия о киевских митрополитах XI – XII вв. Анализируются причины выполнения записей именно в этом архитектурном объеме храма, а также определяются возможные принципы выбора фресковых образов, на которых выцарапывались граффити.

Ключевые слова: *эпиграфика, граффити, София Киевская, митрополит.*

Viacheslav Korniienko (*Kyiv, Ukraine*) **Fragments of the “Cathedral’s annals”**: three graffiti from Sts. Peter and Paul nave with Metropolitans’ names

The article published three commemorative inscriptions from Sts. Peter and Paul nave, which contain unique (no-reflected in written sources) information about the Metropolitans of Kyiv XI - XII century. The reasons of placing inscriptions in this part of the temple and choosing the frescoes, where they are written, are established.

Keywords: *epigraphy, graffiti, Sophia Kyivska, Metropolitan.*

Тимур ГОРБАЧ
(Київ, Україна)

Польський хрестоносний рух у Пруссію першої третини XIII ст. та його політичні наслідки

Доба хрестових походів є знаковим явищем в історії європейсько-го середньовічного соціуму, часом нестримної жаги до великих звершень, породженої релігійним устремлінням і політичною амбітністю. Хрестоносний рух, вістря якого спершу було спрямоване у бік Святої Землі, зі зміною політичної кон'юнктури набуває ширшого географічного окреслення, межі якої серед іншого охопили європейську Північ. У середині XII ст. в поле зору хрестоносних акцій потрапляє слов'янське Полаб'я, а на початку XIII ст. – заселена балтами Пруссія та Лівонія. Експансіоністська діяльність хрестоносців на північноєвропейських теренах, в сучасній літературі дістала назву “північних хрестових походів”. В той час як слов'янські землі у межиріччі Ельби та Одери здавна перебували у сфері впливу німецьких феодалів, а Лівонія була важливим торгівельним форпостом німецького та скандинавського купецтва, пруські землі на початку XIII ст. стали сферою діяльності польської християнської місії.

Отож метою пропонованої статті є визначення місця та ролі польських хрестових походів на початковому етапі християнізації Пруссії, а також їх наслідків.

Вивчення історії середньовічної Пруссії традиційно посідає важливе місце в розвитку польської медієвістики. Однак тематика хрестових походів польських князів проти пруських язичників, до недавнього часу не відзначалася ґрунтовними дослідженнями, обмежуючись здебільшого загальними працями. Серед авторів, що у свої роботах заторкнули дану проблему, яка у свою чергу розглядалася ними переважно в контексті польсько – пруських, польсько – поморських, чи польсько – орденських взаємовідносин, передусім слід назвати:

В. Кентшинського, С. Куйота, Г. Лабуду, Й. Поверського, Б. Зентару, Т. Ясинського, М. Гладиша тощо.

Перші спроби дослідити проблему участі польської знаті у пруських хрестових походах, належить представникам польської історіографії другої пол. XIX – поч. XX ст., В. Кентшинському [1], та С. Куйоту [2]. На відміну від В. Кентшинського, котрий доволі поверхнево розглядав польський слід у пруських хрестових походах, зосередившись більшою мірою на місії єпископа Християна, та на проблемі утвердження Тевтонського Ордену в Кульмській землі С. Куйот, окрему частину своєї розлогої праці з історії Пруссії, присвятив процесу християнізації пруських земель, де одну з ключових ролей (покровителів провадженної Орденем цистерціанців пруської місії), автор відводить князям Польщі та Східного Помор'я. Знаний польський славіст, та германіст XX ст., Г. Лабуда у своїх джерелознавчих студіях, присвячених початковому етапу польсько – орденських взаємовідносин, значну увагу приділив пруській політиці Польщі, де охарактеризував значення угод мазовецького князя Конрада I з очільником пруської місії єпископом Християном та Тевтонським Ордену [3]. Історії польсько – пруських взаємовідносин присвятив одну зі своїх робіт Я. Поверський [4]. У третій главі своєї праці, що охоплює період 1178–1230 рр. автор сконцентрував свою увагу на таких важливих питаннях як: розгортання місії цистерціанців на теренах Пруссії; вплив великопольських князів на діяльність місії; пруське питання в міжусобній боротьбі польських князів тощо.

Провідна роль в організації хрестоносних акцій польських та поморських князів в пруські землі у 1222 (?), 1223 та 1235 рр., належала сілезькому князю Генрику Бородатому, з огляду на це варто згадати працю відомого польського медієвіста другої половини XX ст. Б. Зентари [5], яку він присвятив історичній постаті видатного П'яста. Характеризуючи різні аспекти політичної діяльності Генрика Бородатого, дослідник не оминув увагою значення пруського питання, наголосивши що воно було складовою частиною загальнопольської політики сілезького князя. Пруську політику Генрика Бородатого проаналізовано також в публікації Т. Ясинського [6].

Сучасний стан дослідження розглядуваної у даній статті проблеми, відображений зокрема у роботі М. Гладиша [7], що висвітлює роль та місце Польщі у загальноєвропейському хрестоносному русі XII – XIII ст. Проаналізувавши критично науковий доробок своїх поперед-

ників М. Гладиш запропонував власний погляд на деякі дискусійні питання, зокрема хронологічні межі останнього хрестового походу польських та поморських князів в Пруссію, початок якого автор обґрунтовано датував січнем – лютим 1235 р.

Наявний джерельний матеріал з досліджуваної проблематики є доволі лаконічним. Не чисельні згадки, що містяться у хроніках та деяких документах, мають уламковий характер, що задля цілісного відтворення загальної картини історичних подій, вимагає уважного і клопіткого співставлення усієї відомої інформації.

Згадки про ймовірний хрестовий похід польської знаті в Пруссію у 1222 р. містить документ князя Конрада для єпископа Християна від 5 серпня 1222 р. [8, 27–32]. Його багатозначний зміст породив в польській історіографії жваву дискусію на предмет його інтерпретації. Про чергову військову експедицію в пруські землі, яка відбулася 1223 р., опосередковано свідчать кілька жалуваних грамот, котрі були надані єпископу Християну учасниками походу [8, s. 34–36]. Відомості про організацію системи “сторожі” на мазовецько – пруському прикордонні, та її подальший занепад віднаходимо в “Історії Польщі” Яна Длугоша [9]. У ній також присутня докладна інформація про внутрішньополітичну ситуацію в Польщі окресленого періоду. “Хроніка землі Пруської” орденського автора Петра з Дусбурга написана в 20-х рр. XIV ст., повідомляє нам про перебіг грандіозного хрестового походу польських та поморських князів в Пруссію взимку 1235 р., який увінчався перемогою хрестоносного війська над прусами у битві біля річки Сіргуне [10].

Суттєвим доповненням до зазначеної джерельної бази є численні папські булли адресовані світським та церковним феодалів Західної та Центрально –

Східної Європи, з метою координації діяльності пруської місії [8]. Значна їх частина присвячена організації хрестоносних акцій на польських землях, та механізмам їх реалізації. Кореспонденція Апостольської Столиці з польським духовенством та князями дозволяє також встановити політичні плани та наміри обох сторін, стосовно військово – політичних акцій, що мали місце на теренах Пруссії.

Світанок XIII ст. Польща зустріла феодално роздробленою державою, на теренах якої точилися запеклі князівські міжусобиці за великокняжий стіл. Політична дезінтеграція в країні була зумовлена занепадом ідеї “сеніоріального принципату”, яка була закладена у запо-

віті Болеслава III Кривоустого († 1138). Ознаки чергової політичної кризи, що охопила Польщу, з'явилися після смерті Казимира II Справедливого († 1194), коли спалахнула боротьба за краківський стіл між сином Казимира Лешком Білим та братом померлого князя – Мешком III Старим. Після смерті останнього у 1202 році, за батьківський меч узявся його син Владислав Тонконогий. У “війну домову” польських князів, було втягнуте й сусіднє Галицько-Волинське князівство, володар якого Роман Мстиславич підтримав аспірації на великокняжий стіл Владислава Тонкононого. Здобувши перемогу над князем Романом в битві біля Завихосту у 1205 р., Лешек Білий, остаточно утвердився в Кракові, тоді як Владислав, позбавлений руської підтримки, змушений був визнати його зверхність.

Відновлення політичної стабільності у Польській державі, дало змогу П'ястам активізувати свою зовнішню політику. Один з провідних її векторів був спрямований у бік сусідньої Пруссії, де як зазначає П. Ясениця: “Оживши на початку XIII ст. польська політика (...) почала приносити певні успіхи.” [11, s. 152]. Опліч князів, до пруської політики долучилася польська Церква надавши їй місіонерського забарвлення. Провідна роль у цій місії належала ченцям Ордену цистерціанців з великопольського Лекна, про початки діяльності яких свідчить була папи Інокентія III від 26 жовтня 1206 р. [8, s. 2]. Місіонерська діяльність цистерціанців в Пруссії вочевидь відзначалася неабиякими успіхами, позаяк вже на початку 1216 р. їхні старання увінчалися висвяченням керівника місії Християна (очолив місію у 1210 році після смерті її першого провідника – абата Готфріда з Лекно) на пруського єпископа [7, s. 172]. Сталося це, як гадають, за сприяння гнезненського архієпископа Генрика Кетлича, котрий в 1215 р. перебуваючи разом з Християном і двома новонаверненими пруськими нобілями на IV церковному соборі в Латерані ініціював винесення “пруського” питання на широкий загал [12, s. 108].

Впродовж початкового етапу своєї діяльності “пруська місія” проходила на мирних засадах, оскільки в джерелах відсутні будь-які згадки, котрі могли б вказувати на ознаки збройної експансії. Більше того, з огляду на те, що подібні виправи збоку світських феодалів могли би зашкодити християнізації прусів, цистерціанські місіонери інспірували видання папської були від 13 серпня 1212 р., у якій Інокентій III закликав князів Польщі і Померанії не вдаватися зі свого боку до будь-яких утисків новонавернених прусів [8, s. 6].

Однак в 1217 році ситуація змінилася на діаметрально протилежну, оскільки відтепер власне польські порубіжні землі почали страждати від спустошливих пруських набігів. Мова йде передусім про Хелмінську землю – прикордонну територію Мазовії і Пруссії, що на той час перебувала у сфері польської колонізації. До цього часу зміцненням обороноздатності кордонів Мазовії від пруських нападів опікувався воєвода князя Конрада Мазовецького Христин. Він зумів підпорядкувати пруські племена на прикордонні (можливо Любавської землі) примусивши їх визнати зверхність мазовецького князя [4, s. 143]. В 1217 році за невідомих нам причин розгорівся конфлікт між згаданим воєводою і Конрадом Мазовецьким, що завершився осліпленням Христина, а згодом його вбивством. Саме з трагічною смертю воєводи, польська традиція пов'язує дезорганізацію оборонних структур на мазовецько – пруському прикордонні, що відкрило шлях нападам прусів:

“... Конрад мав такого собі Христина палатина мазовецького, (...) який землю його від вторгнення прусів, що варварами були, захищав та оберігав”. Якось “Сказав його Конрад безневинно та необачно через своїх слуг осліпити, а пізніше вбити. І коли той князь Божої милості позбавлений віднині лишив землю свою незахищеною, і коли часті набіги прусів землю його розграбували і спустошили, змушений був закликати на допомогу Гайнріха князя Сілезії (Генрика Бородатого. – Т. Г)” [13, s. 673].

З метою захисту здобутків “пруської місії” Християна, папою Гонорієм III у травні – червні 1218 р., була видана низка булл, чотири з яких безпосередньо стосувалися організації хрестового походу в Пруссію. У своєму посланні від 5 травня 1218 р. спрямованому до: “... вірних Польщі та Помор'я, а також “... усіх християн Кельнської, Зальцбурзької та Майнцької метрополій...” папа Гонорій III закликав взяти участь у хрестовому поході в Пруссію усіх тих, хто з якоїсь причини не міг допомогти одновірцям у Святій Землі [8, s. 14–15]. В наступній булі від 6 травня, папа звернувся до: “...слабких та злидених хрестоносців Майнцької (...) Кельнської метрополій...” , а також “...усіх християн хрестоносців Зальцбурзької метрополії...” , дозволяючи замінити обітницю “паломництва” в Святу Землю на хрестовий похід до Пруссії [8, s. 15–16]. Зрештою булою від 15 червня Гоно-

рій III надав розпорядження архієпископам: майнцькому, магдебурзькому, кельнському, гнезненському, лундському, бременському, трірському, а також єпископу каменському – оголосити хрестовий похід проти пруських язичників. Всім хто згодиться прийняти хрест, або ж сприятиме христовому походу, обіцялося відпущення гріхів аналогічне до того, що отримували хрестоносці, котрі вирушали до Леванту [8, s. 20–21]. Проте не зважаючи на великий розмах запланованої хрестоносної акції, перший військовий похід в Пруссію відбувся не раніше 1222 р., а ймовіріше в 1223 р. [7, s. 190–193].

В результаті пруських набігів 1218, 1220 рр., мазовецьке князівство втратило Хелмінську землю, що спонукало польських князів до її відвоювання [14, s. 55–56]. Походу князів, серед яких були Лешко Білий князь краківський, Генрик Бородатий князь вроцлавський, Конрад князь мазовецький, та поморські князі Святополк і Варцислав, передували переговори в місцевості Лониз де були також присутні пруський єпископ Християн та численні польські прелати. Результатом переговорів, стала згода Християна на відбудову знищеного прусами граду в Хелмні, та “прийняття хреста” Генриком Бородатим разом з єпископами вроцлавським, любушським та їхніми васалами [7, s. 190]. Надання для Християна мало приватно правний характер, що забезпечувало Конраду формальну зверхність над Хелмінською землею, і половину доходів з жалуваних Християну маєтностей [4, s. 155].

Нагальним завданням узгодженого на з’їзді в Лониз плану спільного походу в Пруссію, було створення в захопленій прусами Хелмінській землі стратегічних опорних пунктів з постійною залогою [7, s. 192]. Вочевидь мережу саме таких опорних пунктів Ян Длугош під 1225 р. іменує “*custodia*” [9, s. 218], що означає “сторожа”.

Зрештою влітку 1223 р. відбувся запланований хрестовий похід польських князів в Пруссію, що тривав кілька тижнів. Відсутні будь-які відомості про якісь значні військові зіткнення учасників походу з прусами, натомість протягом даної кампанії на теренах Хелмінської землі хрестоносці розпочали реалізацію плану по зміцненню порубіжних опорних пунктів вже згаданої “сторожі” [7, s. 196]. Ця оборонна система однак проіснувала не більше року і розпалася одночасно з розгортанням чергової міжусобної боротьби між П’ястами. Реляція Длугоша під 1225 роком повідомляє про те що, несподіваний напад прусів призвів до загибелі Дзерслава Абрахамовича та Будзислава Кшеславовича рицарів роду Одровонжів, що сталося в результаті га-

небної втечі Яна Клементовича з роду Грифітів [9, р. 218]. Троє згаданих рицарів зі своїми слугами брали участь в обороні кордону, і входили до складу “сторожі”. Даний інцидент викликав справедливе обурення деяких впливових членів роду Одровонжів, а саме єпископа Івона та комеса Осташа, котрі вимагали у краківського князя осудити зрадників. Коли ж Лешко Білий покарав Грифітів позбавивши їх урядів, ті вийшли з під князівського послуху і перейшли на бік вроцлавського князя Генрика Бородатого, намовляючи його зайняти краківський стіл [9, р. 218].

Поспіхом зібравши військо Генрик рушив на Краків, і за тиждень став табором під стінами міста. Дізнавшись про це Лешко Білий разом з братом Конрадом Мазовецьким поспішив боронити столицю від сілезького князя. До битви однак справа не дійшла, позаяк Генрик Бородатий, що був мужем “*від народження миролюбним та розважливим*”, зважаючи на чисельну перевагу краківського і мазовецького князів у збройні потугі, поквапився укласти з ними мир. В результаті домовленостей на річці Длубна неподалік Кракова: “*Генрик князь Вроцлавський і Сілезький усіма правами і титулами Монарха Польщі на користь Лешка Білого поступився...*” [9, р. 219]. Таким чином, конфлікт було врегульовано, проте як покаже практика не надовго, оскільки вже за два роки, одразу ж після загибелі краківського князя Лешка Білого в 1227 р. серед П’ястів спалахне довготривала міжусобна боротьба.

Повертаючись до питання занепаду польської системи оборони північного кордону, слід зауважити, що описаний Длугошем епізод, пов’язаний з загибеллю рицарів роду Одровонж, не слід вважати головним фактором занепаду “сторожі”. З цього приводу слушну думку висловив польський дослідник М. Гладиш, який зазначив що: “Правдивішою видається гіпотеза про те, що описаний (*Я. Длугошем – Т. Г.*) конфлікт, який виник в лавах малопольського рицарства, спричинив відхід хрестоносців, що походили з тієї області, від майбутніх акцій в Пруссії.” Далі автор продовжує: “Спустіння оборонних ділянок Малополян спричинило дезорганізацію всієї системи захисту, в результаті чого Хелмінську землю залишили також рицарі з Сілезії ” [7, s. 200]. Руйнація створеної спільними зусиллями польських князів системи рицарських залог, і поновлення пруських набігів на землі Мазовії і Куявії, спонукали Конрада I до пошуків нової сили, яка змогла б забезпечити надійний захист його землям. Так наприкінці 1225 р. до Хелмінської землі було запрошено рицарів Тевтонського Ордену.

Як свідчать джерела сталося це передусім за посередництва Гюнтера єпископа площького, Християна єпископа пруського, Міхала єпископа Куявського, та вроцлавського князя Генрика Бородатого [9, р. 233]. Останній мав тісні зв'язки з чеським, угорським та німецьким дворами, де часто траплялося зустріти братів Ордену. В 1222 р. тевтонські рицарі отримали від Генрика землі в Лазучиці поблизу Намислува (пізніше однак відмовилися від них). Окрім того в розпорядженні хрестоносців перебував замок у вищезгаданому Намислуві, де їм також належав патронат над місцевою парафіяльною церквою [15, s. 166]. Важливу роль у взаєминах вроцлавського князя з Тевтонським Орденем відігравали пруські хрестові походи. Так у збройній експедиції 1222 р. (?) поруч з польськими князями взяв участь невеликий загін орденських рицарів, за що імовірно нагородив їх Генрик Бородатий маєтностями в Сілезії [5, s. 240]. Після 1226 р., з огляду на розгортання чергової боротьби за краківський стіл, пруське питання на певний час втрачає своє значення у політиці Генрика. Він повернувся до нього 1233 р. на переговорах у Вроцлаві, де прокуратор Тевтонського Ордену Герман фон Бальк зумів вмовити старого князя взяти участь у ще одному поході в Пруссію, про який мова йтиме нижче [5, s. 311]. Оцінюючи зміст взаємовідносин Генрика Бородатого з Тевтонським Орденем слід підкреслити, що вони мали передусім прагматичний характер. Сілезький князь сприяв утвердженню орденської братії в Хелмінській землі, натомість як влучно висловилося С. Курпела: “Не виключено, що Генрик планує своє сходження на трон, розраховував на гарантію безпеки для Мазовії і Куявії. У зв'язку з чим Тевтонський Орден розглядався ним, як потенційний партнер у сфері міжнародного співробітництва” [15, s. 168].

Перший етап переговорів Конрада I з верховним магістром Тевтонського Ордену Германом фон Зальца тривав з кінця 1225 р. до 1228 р. і знайшов своє юридичне оформлення у привілеї з Беч від 23 квітня 1228 р., за яким мазовецький князь жалував хрестоносцям: “...землю Хелмінську з усією власністю, що у водах, на полях і в лісах (...) а також селище Орлово...” [8, s. 47]. Правовий зміст даного документу очевидно слід розглядати під кутом зору надання Ордену Хелмінської каштелянії з правом здійснення публічної влади і користування доходами від підданих, яким володіли тогочасні каштеляни. Натомість Орден зобов'язувався збройно допомагати князеві у боротьбі з пруськими язичниками [3, s. 295].

Перші кроки орденських рицарів у щойно наданих їм землях, як повідомляє у своїй хроніці Петро з Дусбурга, були пов'язані із замком Фогельзанг, що латиною означає *cantus avium* – пташиний спів. Замок був збудований мазовецьким князем на прохання Конрада фон Ландсберга – одного з представників орденського посольства, яке брало участь у переговорах 1226–1228 рр. [10, с. 31]. Двома роками пізніше до Хелмінської землі прибув невеликий загін хрестоносців на чолі з ландмайстром Германом фон Бальком та маршалом Ордену Дітріхом фон Бергхаймом, які збудували замок Нешаву [10, с. 31–32]. Зведені укріплення стали плацдармом для майбутнього вторгнення Тевтонського Ордену в Пруссію.

Невдовзі після того як Орден отримав Хелмінську землю, єпископ Християн документом від 3 травня 1228 р. жалував йому право збору десятини з тамтешніх маєтків [8, с. 48]. Взаємини Християна з Тевтонським Орденем на початку розвивалися під знаком зверхності пруського єпископа, що недвозначно засвідчує документ Християна від 1230, а також свідчення абатів Генрика з Лекна та Йогана з Лондза з приводу даного документу [8, с. 53–54]. Християн надавав Ордену свої маєтності в Хелмінській землі, за що хрестоносці мусли сплачувати йому данину збіжжям. Єпископу окрім того належало виняткове право селити на окреслених теренах своїх васалів, що разом з тим заборонялося робити Ордену. Під час збройних виправ, хоругва єпископа повинна була очолювати військо.

Йдучи на певні поступки Християну, Орден однак не збирався виконувати роль “маріонетки” у політиці пруського єпископа. Скориставшись своїми дипломатичними зв'язками в римській курії, Орден вже в січні 1230 р. дістав від папи Григорія IX офіційний дозвіл на боротьбу з пруськими язичниками [8, с. 52–53]. Одночасно з тим, активізував свою політику в Прибалтійському регіоні Орден домініканців, що мав на меті перехопити віжки пруської місії у цистерціанців. Роль куратора пруської політики домініканців виконував папський легат Вільгельм Моденський, який прибув до Пруссії на межі 1228–1229 років [16, с. 56]. Не інакше як зміною політичного курсу апостольського престолу на користь Ордену домініканців слід назвати повновлення влітку 1230 р. христового походу в Пруссію, організація якого покладалася на жебрущий Орден. Восени того ж року Григорій IX видав дві були від 13 та 17 вересня, адресовані: “...усім вірним Христа...” [17, с. 215], а також “...братам ордену проповідників Матде-

бурзької та Бременської метрополій, Польщі, Померанії, Моравії, Сурабії, Гольштинії та Готландії” [8, s. 61–63]. В першому посланні папа закликав усіх вірних допомогти Тевтонському Ордену в Пруссії, обіцяючи всім хто відгукнеться відпущення гріхів аналогічне тому, що отримували хрестоносці в Святій Землі. Друге послання спрямоване домініканцям, доручало їм пропагувати ідею христового походу, і спонукати вірних взяти у ньому участь. Відновлення хрестоносного руху в Прибалтійському регіоні створило сприятливе підґрунтя для початку експансії Тевтонського Ордену в Пруссію.

В 1231 р. Герман фон Бальк за підтримки Конрада Мазовецького форсував Віслу, і збудував на її правому березі дерев'яний замок на місці Старого Торуня. Після цього тевтонські рицарі зміцнені ново-прибулими хрестоносцями з Німеччини розпочали завоювання Хелмінської землі, що увінчалось спорудженням в 1232 р. замку і міста Кульм [10, с. 54]. В 1233 р. Орден вдерся до Помезанії, де на острові Квідзин ним був зведений замок, названий Марієнвердером. Трохи згодом до Пруссії прибув Бурхард IV – бургграф магдебурзький із загоном хрестоносців, які перенесли квідзинські укріплення на зручніше для розташування замку місце [10, с. 54–55]. Наступного року як повідомляє Петро з Дусбурга орденські рицарі побудували замок Редін. Зведений на місці колишнього мазовецького гроду, він мав велике стратегічне значення, оскільки стояв на заваді пруським набігам з боку Помезанії [10, с. 56]. Отож завдяки першим своїм військовим акціям в Пруссії, Тевтонський Орден зміцнив своє становище в Хелмінській землі і розпочав підготовку до наступу на Помезанію. Головним союзним Ордену у майбутньому поході проти помезанців виступили польські та поморські князі.

Хрестовий похід в Пруссію, який за своїм розмахом, та кількістю порфірородних учасників переважав усі попередні військові експедиції, відбувся найімовірніше взимку 1235 р. [7, s. 232]. У ньому взяла участь: сілезькі князі Генрик Бородатий з сином Генриком Побожним, князь великопольський Владислав Одонич, Конрад князь мазовецький, його син Казимир, князь куявський, князь гданський Святополк з братом Самбором, князем любишевським та рицарі Тевтонського Ордену. Під знаменами очільників походу зібралася сила силенна воїнства якої, за словами Дусбурга, ніколи ще не бачила Пруссія [10, с. 55]. Кампанія розгорталася за типовим для пруських походів сценарієм. Військо хрестоносців промайнувши Хелмінську, та Радзиньську землі увійшло

до Помезанії. Зміцнивши укріплення квідзинського замку, учасники походу вдалися до грабунку і спустошення краю, беручи в полон численних бранців. Неподалік річки *Сіргуне* хрестоносці застали сильне військо прусів, яке у всеозброєнні очікувало на ворога. *“Коли ж вони сміливо рушили проти них, вони (прусси. – В. М.) кинулися навтіки. Проте князь Померанії і Самбор, брат його, вельми досвідчений у війні з прусами, зайняли разом зі своїми зброєносцями стежки довкола засік, щоб вони не змогли утекти, і звідти нищили гнівно нечестивих”*. Битва скінчилася кривавою різаниною, у вирі якої, за словами хроніста, загинуло близько 5 тис. язичників [10, с. 55].

Похід 1235 р. був останньою спільною акцією малопольських, сілезьких, мазовецьких, та поморських князів, що згуртувала їх навколо ідеї хрестового походу. Це була кульмінація польського хрестоносного руху, який відіграв важливу роль у суспільно – політичному та релігійному розвитку Прибалтійського регіону першої третини XIII ст. Саме “пілігрими” з Польщі на чолі зі своїми князями, тривалий час виконували функції “оружної руки” на службі у пруській місії. Хрестові походи в Пруссію, мали водночас значний вплив на внутрішньополітичні взаємини самих П’ястів, позаяк сприяли припиненню міжусобної ворожнечі та консолідації польської еліти. Головним координатором проваджені чернечими орденами цистерціанців та домініканців місіонерської діяльності на пруських теренах виступала римська курія, котра будь-що прагнула підпорядкувати землі новонавернених престолу св. Петра. Власні політичні інтереси в Пруссії переслідував Тевтонський Орден, до утвердження якого на мазовецько–прусьському прикордонні призвела політична недалекоглядність окремих польських князів. Активно використовуючи дипломатичні зв’язки та лояльність папи, Орден швидко зумів перебрати на себе функції головного організатора хрестоносних акцій в Прибалтиці, що відкрило перед ним шлях до реалізації власних амбітних завдань в даному регіоні.

Джерела та література

1. *Kętrzyński W.* O powołaniu krzyżaków przez ks. Konrada. – Kraków, 1903.
2. *Kujot S.* Dzieje Prus Królewskich // Roczniki towarzystwa naukowego w Toruniu. – Toruń, 1914. – R. 21. Cz. 1, do roku 1309 (ciąg dalszy).
3. *Labuda G.* Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu. – Poznań, 2007.

4. Powierski J. Stosunki polsko – pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego // Roczniki towarzystwa naukowego w Toruniu. – Toruń, 1968. – R. 74, z. 1.

5. Zientara B. Henryk Brodaty i jego czasy. – Warszawa, 1997.

6. Jasiński T. Stosunki śląsko – pruskie i śląsko – krzyżackie w pierwszej połowie XIII wieku // Arc historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski. – Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 1976. – Nr. 71, ser. Historica. – S. 393–403.

7. Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII – XIII wieku. – Warszawa, 2004.

8. Preußisches Urkundenbuch / hrsg. von A. Philippi. – Königsberg, 1882. – Bd. 1.

9. Joannis Długossii seu Longini canonici cracoviensis Historiae Polonicae libri XII / Instruxit J.Z. Pauli; cura A. Przedziecki. – Cracoviae, 1877. – T. 4., Lb.: V–VIII

10. *Петр из Дусбурга*. Хроника земли Прусской. – М., 1997.

11. *Jasienica P.* Polska Piastów. – Warszawa, 1960.

12. *Sikorski D.* Przywilej Kruszwicki. Studium z wczesnych dziejów zakonu niemieckiego w Prusach. – Warszawa, 2001.

13. *Annales silesiati compilati* // Monumenta Polonica Historica. – Lwów, 1887. – T. 3.

14. *Samsonowicz H.* Konrad Mazowiecki. – Kraków, 2008.

15. *Kurpiela S.* Heinrich der Bärtige und der Deutsche Orden // *Krajobraz grunwaldzki w dziejach polsko – krzyżackich i polsko – niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości.* – Olsztyn, 2009. – S. 165–171.

16. *Dygo M.* Początki i budowa władztwa zakonu krzyżackiego (1226–1309) // *Panstwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo.* – Warszawa, 2008.

17. *Pomersches Urkundenbuch* / hrsg. von R. Klempin. – Stettin, 1868. – Bd. 1., Abt. 1.

Тимур Горбач (Київ, Україна) Польський хрестоносний рух у Пруссії першої третини XIII ст. та його політичні наслідки

У пропонованій статті розглянуто проблему діяльності польського хрестоносного руху на теренах Пруссії першої третини XIII ст. Визначено місце та роль польського чинника на початковому етапі християнізації Пруссії.

Ключові слова: Польща, Пруссія, хрестові походи, християнізація, місія.

Тимур Горбач (*Киев, Украина*) **Польское крестовое движение в Пруссию первой трети XIII в. и его политические последствия**

В предлагаемой статье рассмотрена проблема деятельности польского крестового движения на территории Пруссии первой трети XIII в.. Определено место и роль польского фактора на начальном этапе христианизации Пруссии.

Ключевые слова: Польша, Пруссия, крестовые походы, христианизация, миссия

Tymur Gorbach (*Kyiv, Ukraine*) **The Polish crusade in Prussia in the first third of the XIII century and its political consequences.**

The problem of the Polish crusade activity on territory of Prussia in the first third of the XIII century is examined in the article. The place and role of the Polish factor in the initial phase of Christianization is determined.

Key words: Poland, Prussia, crusades, Christianization, mission.

Єлізавета ЛІТВІНЕНКО
(Київ, Україна)

**Маттеус Меріан: видавець
та перший автор німецькомовної
друкованої хроніки
“Theatrum Europaeum”**

Життя та діяльність відомого на теренах Західної Європи гравера та видавця Маттеуса Меріана все ще залишається осторонь наукового інтересу вітчизняних дослідників. Серед наукових та публіцистичних видань можна віднайти уривчасті біографічні довідки та перелік творів, виданих у типографії Маттеуса Меріана. Іноземна література представлена ширшим спектром праць, проте вони не зберігаються у бібліотечних фондах України, а тому є недоступними для вивчення. Певне місце належить інформаційним ресурсам всесвітньої мережі Інтернет, які, в переважній більшості, представлені веб-сторінками, присвяченими Меріанові та його родині. Матеріали даних ресурсів мають загальний оглядовий характер, автори в основному зосереджуються на розкритті граверної діяльності та видавничої справи. Серед 90 праць відомого гравера одне з головних місць посідає монументальне багатотомне видання “Theatrum Europaeum” (“Театр Європи”). Це німецькомовна друкована хроніка, на шпальтах якої висвітлювався перебіг військово-політичних подій Західної Європи з 1618 по 1718 роки. Матеріали хроніки вміщують у собі й повідомлення, присвячені Україні та подіям, які розгортались на її землях у XVII – початку XVIII ст.

Маттеус Меріан (*Matthäus Merian*) народився 21 або 22 вересня (день св. Маттеуса) у 1593 році в місті Базель, у заможній родині пильщиків. Його дід у 1553 році заснував майстерню “Меріанська пила” (“Meriansche Säge”), яка проіснувала до 1900 року та приносила непоганий прибуток [15]. Родина Меріанів оселилась у швейцарському місті Базелі приблизно в середині XVI сторіччя. Маттеус – перший з родини, хто пішов стежкою образотворчого мистецтва.

Батько, помітивши у сина схильність до художнього ремесла, вирішив допомогти подальшому розвитку таланту. І з 1607 року син навчається професії художника по склу, а з 1609 року вже здобуває основи граверного мистецтва у місті Цюріху. Його вчителем був член цюріхського муніципалітету, гравер та художник Дитріх Майєр (*Dietrich Meyer*). Під пильним оком наставника Меріан створює свою першу гравюру – копію найдавнішого виду свого рідного міста Базеля [2]. Слід зазначити, що тепер цього майстра більше згадують, не як автора тих чи інших витворів граверного мистецтва, а як першого вчителя Маттеуса Меріана. Це той випадок, коли учень перевершив свого вчителя. З 1610 року залишилось 30 гравюр, а також 3 малюнки Маттеуса Меріана, і вже в цих роботах спостерігається характерне для нього переважає у зображенні ландшафтів та планів різних міст.

З 1610 по 1615 роки Меріан подорожує Західною Європою, збагачуючи свій мистецький світогляд та вивчаючи різні школи граверного мистецтва, архітектуру, топографію у Франції, Голландії, Німеччині. Восени 1610 року він на короткий період повертається до Базеля, та скоро відправляється до Страсбурга, де переймає тасмниці художньої майстерності у Дитріха Брентеля (*Dietrich Brentel*) та мав працювати над портретом герцога Карла III Лотарінгського, а 1610–1611 у Нансі Маттеус був запрошений для створення зображення герцогині Клаудії де Рюель Рюель (*Claude de la Ruelle*) [11, с.136]. Історик Герман Бінгель зазначає, що у Нансі він вчився у відомого французького гравера Жака Калло (*Jaques Callot*), автора унікальної техніки, який привніс у мистецтво гравюри нові технологічні та функціональні інновації при створенні зображень на міді [8, с.11].

Після навчання у Нансі Меріан у 1612 йде у Париж, де працює на таких видавців, як: Ніколя де Матгонері (*Nicolas de Mathoniere*), Люк Ламіль (*Luc Lamiel*), Жан Ле Клерк (*Jaen Le Clerc*) та вже створює власні гравюри [11, с. 137]. Палітра тем для власних гравюр охоплювала як емблематичні зображення портретів та свят, так і схеми та плани різних міст.

У 1615 році він повертається до рідного Базеля, аби підготуватися для наукової поїздки до Італії. Правда йому так і не вдалось втілити свій задум через епідемію чуми, яка охопила тоді італійські землі. Проте це не стало перешкодою для його подальших подорожей і молодий художник продовжує своє навчання, мандруючи південними містами Німеччини, зокрема Аугсбургом, Штутгартм та Нюрнбергом.

З 1617 року Меріан оселяється у місті Оппенгейм, де до 1620 року працює у художній майстерні Йоганна Теодора де Брі (*Johann Theodor de Bry*), фламандця з роду граверів. Батько Теодора де Брі одним з перших почав видавати модні в свій час книги емблематичного змісту та ілюстровані повідомлення про Великі географічні відкриття [2]. Маттеус мав схожі з де Брі релігійні вірування – вони обидва були прихильниками протестантизму, окрім цього ще у 1617 році Меріан одружується з донькою видавця – Марією Магдалиною де Брі (1598–1645 рр.) [9, с.27]. Відтепер він був не лише талановитим гравером, роботи якого приносять успіх видавничій справі де Брі, але й повноправним членом родини. З початком Тридцятилітньої війни де Брі переїздить до Франкфурту-на-Майні, де він був власником видавництва, яке раніше належало батьку. Меріан у 1620 з родиною повертається до Базеля і організовує там власну майстерню, де живе і працює до 1624 р. З переїздом до Франкфурту працювати стало складніше через конкуренцію з голландськими майстрами, проте смерть тестя у серпні 1623 р. змушує здійснити черговий переїзд. У Теодора де Брі не було нащадків чоловічої статі, а вдова, яка успадкувала друкарню, не мала хисту до видавничої справи, і тому шукала допомоги у зятя.

У 1626 р. Маттеус Меріан став громадянином Франкфурту-на-Майні й у першу чергу завдяки своєму ремеслу. У Франкфурті на той час бракувало граверів, які б гарно оформлювали видання. Вдячний Меріан у 1628 р. присвятив місту гравюру: “План Франкфурту з висоти пташиного польоту” (“Plan Frankfurts aus der Vogelschau”). Для цієї роботи він особисто зробив необхідні заміри всіх частин міста. З 1626 року Меріан залишається єдиним власником тепер уже видавництва, що стало носити назву “Маттеуса Меріана”, поєднуючи поруч з адміністративними повноваженнями й функції гравера і художника. З цього часу він стає більше підприємцем, ніж художником, створюючи гравюри лише для своїх видань. До 1630 р. він, правда, ще виконує ілюстрації на замовлення інших типографій, але лише для того аби заробити первинний капітал для розвитку свого видавництва.

Більшу частину свого життя Меріан працював у Франкфурті. В молоді роки створював детальні плани міст у власному стилі. Переважно він працював у жанрі архітектурного пейзажу (італійці називають це ведутами). Себто створював панорамні плани аби виділити перспективи міст, де були зображені усі будинки, вулиці, палаци, площі, наче побачені з висоти “пташиного польоту“. Німецькою вони

так і називались – *Vogelschaubilder* (der Vogel – птах, das Schaubild – графік), та передбачали ті панорами, які сьогодні виконуються завдяки методу аерофотозйомки. Разом з німецьким географом Мартіном Цайлером (*Martin Zeiler*, 1589—1661 pp.), а пізніше (бл. 1640) зі своїм сином Маттеусом Меріаном-молодшим (1621-1687 pp.) Меріан створив серію “*Topographia Germaniae*” (21 тт.), до якої входила велика кількість планів та видів міст, мапи багатьох країн та географічна мапа світу. Серія набула значної популярності та неодноразово перевидавалась. Окрім цього Маттеус завершив розпочате Юганном де Брі у 1590 р. видання “*Grand Voyages*” и “*Petits Voyages*”, де висвітлювались мандрівні подорожі до Америки, а також до західної і східної Індії. Всього за часів життя Маттеуса Меріана у його видавництві було надруковано 90 повноцінних робіт з різних галузей науки: медицини, зоології, географії, алхімії, топографії, історії, практичної механіки, літератури (у т. ч. й “*Метаморфози*” Овідія), релігії (твори протестантського спрямування). Всі ці праці були доволі об’ємними, часто багатотомними, прикрашені великою кількістю ілюстрацій та гравюр, більшу частину яких створював сам Меріан.

Особливе місце серед всіх цих видань посідають два історичних видання: “*Хроніка Готтфріда*” (“*Gottfrieds Chronik*”) та “*Театр Європи*” (“*Theatrum Europaeum*”). *Хроніка Готтфріда* являє собою спробою написати всесвітню історію, що розповідалась з року в рік аж до сучасних подій – тобто до 1618 р. Вона містить у собі 329 мідних гравюр, з яких 321 створена безпосередньо Меріаном і 8 – Т. де Брі [14, с. 675].

Сам по собі жанр історичної хроніки був у ті часи доволі розповсюдженим і користувався неабияким попитом серед пересічних мешканців західноєвропейських міст. В Західній Європі виходили такі періодичні видання, як: французька газета “*Gazette de France*”, німецький журнал “*Europäischer Mercurius*”, голландське видання “*Mercurie Hollandais*” тощо [4, с.133]. Меріан робив ставку на доступність та зрозумілість інформації, поєднуючи у матеріалах оповіді про військово-політичні події з описами церемоній при дворах монархів та світських подій. Люди того часу з особливою цікавістю читали розважальний матеріал – придворні історії, повідомлення про надзвичайні події (повені, пожежі, дивовижні явища). Перші друковані газети не мали чіткої назви, зазвичай навіть не вказувалось ні місце видання, ні прізвище редактора-видавця. Новини не коментувались й розміщувались

хаотично, залежно від дня надходження тієї чи іншої інформації [1, с. 56]

Читач “Theatrum Europaeum” міг дізнаватись не лише про те, що відбувається на континенті, але й поза його межами: на землях Англії, Америці, Африці. Вже після перших томів друкованої хроніки у Франкфурті починають друкуватись й інші схожі періодичні видання, такі як: “Diarium Europaeum” (“Щоденник Європи”) (1651–1681 pp.) Філімеріуса Іренікуса Елізіуса (Мартіна Майєра, який згодом стане автором декількох томів “Театру Європи”), “Europaeische Geschichtserzdhlung” (1655–1660 pp.), “Durchleutiges Archiv” (1691–1699), “Europäische Staatkanzlei” (1697–1747 pp.) [3, с.56].

“Theatrum Europaeum” є безпосереднім продовженням “Хроніки Готтфріда” про що можна зробити висновок із вступного слова першого тому хроніки. Меріан зазначає, що він ще з юних літ мав намір у цьому огляді або “місці історії світу” (“*Schau-Platz der Geschichten der Welt*”) вправлятися у написанні Універсальної історії від створення світу. Для цього він навіть витратив певні кошти аби оплатити аванс вчених та авторів, які з усією старанністю, правдивістю і відвертістю до 1617 року безперервно складали опис подій [12].

Проте з 1635 р. хроніка вже починає виходити під назвою “Theatrum Europaeum” і всі подальші випуски виходили лише так. Це було найдорожчим й найбільшим виданням видавництва Маттеуса Меріана – 21 том in folio, 1432 ілюстрації, з них 720 великих та 19 невеликих гравюр на міді, а також 693 зображення монархів й полководців [15]. Меріан пропонував читачу якісний папір, гарну обкладинку й велику кількість матеріалу оздоблену гарними гравюрами з мапами, планами міст, портретами монархів, убранством їх дворів, зображенням битв. Чого варті самі титульні сторінки кожного тому, по малюнку якого можна було передбачити, яким подіям автори хроніки приділяють найбільше уваги. Так, на титульній сторінці IX тому (1660-1665 pp.) в правому нижньому кутку є зображення козаків, закутих у кайдани. А на мапі литовських земель (“*Magni Ducatus Lithuaniae*”), що розміщена у цьому ж томі, позначено і українські землі, зокрема Волинь (Wolynia), Підляшшя (Podlashia), Поділля (Podolia), Полісся (Polesia), є навіть і сама назва – “Україна” (“*quij tum Ukraina ab aliis vocitatur*”) [13].

Розпочинаючи цю справу, Меріан зазначає, що завжди знаходились люди, які вели історичну оповідь про історію та рух світу, відо-

мих та видатних вельмож, монархів, народів, записували існуючий стан речей наступному поколінню, проте користь цього доволі сумнівна, і що іноді автори отримують подяку та схвалення, але й буває, що написання історії небезпечно для здоров'я та життя. Також він приводить у приклад минулі історичні оповіді: війни Гая Юлія Цезаря (маються на увазі “Записки про галльську війну” та “Записки про громадянську війну”), “Юдейська війна” Йосифа Флавія. Окрім цього видавець пише про авторів, які, як і він, писали про сучасні їм події (Геродот, Йосиф Флавій, Аполлінарій Сидоній) або за їх життя (Фу-кідід, Ксенофонт, Тіт Лівій та інші).

Як вже зазначалось, Меріан відкрито заявляє, що написання історії в той час є небезпечним ремеслом, а тому видавці шукають впливових та авторитетних людей, яким присвячували твори в обмін на підтримку й захист. Зокрема Меріан присвячує хроніку адміністрації міста – бургомістру та ротмістру Франкфурту-на-Майні, віддає належне їхній честі та благородству, застосовуючи такі епітети як “шляхетні”, “суворі”, “високоосвічені”, “премудрі”, “ясновельможні”, а себе називає вірнопідданим і законслухняним громадянином міста, який готовий у будь-який час виконати свій громадянський обов'язок [12]. Далі вже йде вступне слово до “безпристрасного читача” (“*Vorrede an den unparthenischen geneigen Leser*”)

В кінці першого тому видавець повідомляє, що буде і продовження цієї історичної праці, яка запланована з любов'ю до Господа [12, с.1148].

Перші два томи хроніки Меріан доручив перекладачу та німецькому хроністу, представнику ерудитської школи – Йоганну Філіпу Абеліну (*Abelinus Johann-Philipp*). Перекладач та богослов за освітою, він відомий також під іменами Густав Адольф (*Gustavus Adolphus*), Абеліус, Абелін (*Abeleus*), Іоганн або Готфрідус, Готтфрід (*Johann Eudwigottfaed, Gottfredus*) [32, с.7]. Був автором вже вище згаданої “Хроніки Готтфріда”. Переважно перекладав та компілював для видавництва Луки Дженніфія (*Lucas Jennifius*), Меріана та Фрідріха Гулсія (*Friedrich Hulsius*) у Франкфурті. Його відомими роботами є переклад історії Індії, “*Archontologia cosmica*” – доповнений переклад “Місяць” (“*Monde*”) П'єра де Авірі (*Petrus d'Aviry*); врешті решт краща “Космографія” Мюнстера (*Münster'sche Cosmographie*), ніж та, яка використовувалась в той час Проте ні це, ні інша його робота (опис Швеції) ні надання дворянського титулу (під Абеліном і Готтфрідом)

не робили його роботи широко відомими [16]. Абелін переписував свої частини “Theatrum Europaeum” не один раз, оновлював факт та по-новому опублікував їх.

Щодо матеріалів хроніки та їх об’єктивності, то слід зауважити, що автори просто розміщували повідомлення, наявні в офіційних джерелах без попереднього критичного аналізу. Коментарів автори у більшості випадків не надавали, адже це могло призвести до появи ворогів, особливо внаслідок відкритих висловлювань щодо прихильності до певних політичних та релігійних поглядів. Жорстка цензура панувала над інтелектуальним життям Німеччини, не дозволяючи вільного обміну думками, а партійна полеміка віднаходила собі місце лише на сторінках памфлетної літератури [6, 34].

Джерела, з яких складався матеріал, достеменно невідомі, оскільки самі компілятори не вказували звідки вони брали ту чи іншу інформацію. Джерельна база німецького видання складалась переважно з т.зв. “летючих листків”, франкфуртських журналістських та публіцистичних творів, конфіденційних солдатських листів до друзів або родичів, офіційних повідомлень полководців до уряду – “Бюлетенів битв” (“Schlachtenbulletins”), ділової кореспонденції місцевих хронік та кореспонденції торгівельних домів тощо. Достатню кількість матеріалів надає офіційна кореспонденція (“Schriftwechslung”) держав та міст. Тут велика кількість документів, які в більшості випадків мають в хроніці назви: декларацій, резолюцій, едиктів, маніфестів, законів, пропозицій. Особливу роль відігравали матеріали розважального характеру. Головним чином це описи чудесних подій у природі та діяльності вчених, особливо медиків, природознавців і теологів, іноді розміщувались обговорення наукових брошур. Наприклад, автором V тому (1643–1647) хроніки був франкфуртський лікар Йоганн Петер Лотіхій (*Johann Peter Lotichius*), праці якого Меріан видавав у своїй друкарні.

Маттеус Меріан помер 19 червня 1650 року у місті Бад-Швальбах (Bad Schwalbach), де він часто проходив курс лікування подагри. Видавничу справу та видання наступних томів “Theatrum Europaeum” продовжили його сини – Каслар та Маттеус Меріан-молодший. Після смерті останнього видавничу справу перейняв вже його син Іоганн Маттеус Меріан (1659–1716 рр.), який був найвідомішим у ті часи майстром портрету та підніс ім’я Меріанів до найвищої точки розквіту та багатства [14, с.677]. Його донька Шарлотта Марія Меріан, успадкувавши видавництво, стала причиною деградації та поступової

руйнації видавничої справи, оскільки її чоловік генерал Ерзандер фон Гете (*General J. F. Ersander von Goethe*) за багато років знищив усе, що створювалось роками цілою плеядою родини Меріанів. Друкарня поступово занепадала: нові видання не виходили, а старі роботи не перевидавались і не продовжувались, господарі здійснювали лише розпродаж старих запасів. З 1727 р. видавництво “Маттеуса Меріана” припиняє свою роботу. Проте із ліквідацією видавництва праці Меріана все одно продовжують існувати, приносити практичну користь географам, історикам, топографам, а хроніка “*Theatrum Europaeum*” залишається цінною історіографічною пам’яткою для багатьох країн Західної Європи і для історії України, зокрема.

Джерела і література

1. *История мировой журналистики* / [Беспалова А.Г., Корнилов Е. А., Короченский А. П., Лучинский Ю. В., Станько А.И.]. – М. – Ростов-на-Дону: Издательский центр “МарТ”, 2003. – 432 с.
2. *Лукина Т. А.* Мария Сибилла Мериан (1647 – 1717) [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://vivovoco.astronet.ru/VV/BOOKS/MERIAN/REFER.HTM#140>. – Дата доступу: 18.12.2009
3. *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII вв.). – Днепропетровск, 1981. – 75 с.
4. *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. / Дмитро Наливайко – К., 1998. – 578 с.
5. *Наливайко Д. С.* Україна в другій половині XVIII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам’ятках // Український історичний журнал. – №1. – 1972. – С. 132–137.
6. *Саламон Л.* Всеобщая история прессы. – Спб.: “Улей”, 1909.
7. *Рождественский С. В.* Известия о России в историческом сборнике “*Theatrum Europaeum*” / С.В. Рождественский // Журнал министерства Народного Просвещения – май 1891 – Вып. 275. – С. 57–78
8. *Bingel H.* *Theatrum Europaeum*, ein Beitrag zur Publizistik des XVII und XVIII Jahrhunderts – Berlin, 1909. – 126 s.
9. *Deppermann A.* Johann Jakob Schütz und die Anfänge des Pietismus-Tübingen: Mohr Siebeck, 2002. – 421 s.
10. *Deutsche Biographische Encyclopädie* Herausgegeben von Walther Killy – Band 1, München-London-Paris, 1995. – 987 s.
11. *Neue Deutsche Biographie* Herausgegeben von Dr. Hans Jaeger – Band 17, Berlin: Duncker&Humbolt, 1994. – 785 s.

12. *Theatrum Europaeum*, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1618-1629. – Band I/ Beschreibung durch J.P. Abelinum – Frankfurt.a.M., 1662. – 1148 s.

13. *Theatrum Europaeum*, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten 1660-1665. – Band XI/ Beschreibung durch Martin Meyer – Frankfurt.a.M., 1699. – 1570 s.

14. Schmidt R. Deutsche Buchhändler. Deutsche Buchdrucker. – Band 4, Berlin, 1907.

15. <http://www.merian.fn.schule-bw.de/mmerian.htm>. - Режим доступу: www.regionalgeschichte.net/fileadmin/Rheinhausenportal/pdf.../Merian.pdf – Дата доступу: 20.12.2009

16. http://www.1911encyclopedia.org/Johann_Philipp_Abelin. – Дата доступу: 12.12. 2009

Літвіненко Єлизавета (*Київ, Україна*) **Маттеус Меріан: видавець та перший автор німецькомовної друкованої хроніки “Театр Європи”.**

В представлений статті висвітлюється життя та діяльність відомого німецького видавця, гравера Маттеуса Меріана. Основна увага сконцентрована на його історичній багатотомній хроніці “Театр Європи”, на шпальтах якої описуються події, які відбувались у Західній Європі з 1618 по 1733 роки. Дане джерело іноземного походження є важливою історіографічною пам’яткою з історії України XVII–XVIII ст., адже дозволяє поглянути на одну й ту саму подію з точки зору іноземця. Тому важливим є не лише знання про зміст хроніки, але й про її засновника, оскільки це допоможе скласти цілісне уявлення про те, за яких історичних умов і через призму яких поглядів створювався “Театр Європи”.

Ключові слова: Маттеус Меріан, видавець, гравер, хроніка, “Театр Європи”, видавнича справа

Литвиненко Елизавета (*Киев, Украина*) **Маттеус Мериан: издатель и первый автор немецкой печатной хроника “Театр Европы”.**

Представленное сообщение посвящено жизни и деятельности известного немецкого издателя и гравера Маттеуса Мериана. Основное внимание сконцентрировано на его исторической работе – многотомной хронике “Театр Европы”, на страницах которой описаны события, что происходили в Западной Европе с 1618 по 1718 гг. Данный источник иностранного происхождения является важной историографической памяткой по истории Украины XVII–XVIII вв., так с помощью него можно посмотреть на одно и то же событие с точки зрения иностранца. А потому важным является не только знание про содержание хроника, но и про ее основателя,

т.к. поможет составить целостное представление о том, при каких исторических условиях и через призму каких взглядов создавался “Театр Европы“.

Ключевые слова: Маттеус Мериан, издатель, гравер, хроника, “Театр Европы”, издательское дело

Litvinenko Elizaveta (*Kyiv, Ukraine*) **Mattheus Merian: the publisher and the first author of the German printed chronicle “Theatre of Europe”**

The presented paper deals with life and activity of a famous German publisher, engraver Mattheus Merian. Emphasized here is his multivolume chronicle “Theatre of Europe”, which pages describe events of Western Europe from 1618 to 1718. This foreign source is an important monument to the historiography of Ukrainian history of the XVII–XVIII centuries, as it allows seeing the same event from a foreigner’s point of view. Hence, it is important to have not only the knowledge of the chronicle content, but of its founder as well, since it will facilitate to gain thorough understanding of the historical conditions and ideas that affected creation of “Theatre of Europe”.

Keywords: Mattheus Merian publisher, engraver, chronicle, “Theatre of Europe”, publishing business.

Ганна СОЛОВЙОВА
(Київ, Україна)

**Діяльність полковника
Максима Кривоноса
в листах папських нунціїв**

Папська дипломатична служба – одна з найстаріших в Європі. Представниками Папи у різних країнах світу були нунції. Першою постійною нунціатурою вважається нунціатура, затверджена папою Григорієм IX в Базелі в 1231 році, але лише з XIV ст. нунціатури стають постійним впливовим інститутом міжнародної діяльності Ватикана [5, с. 29]. Нунції не лише були дипломатичними посередниками між Римською курією і урядом тієї країни, в якій знаходились, але й брали активну участь у місцевому житті [11, с. 11]. Одним з головних обов'язків нунція було інформування курії про хід справ не лише релігійного, але й світського характеру: про розстановку політичних сил в країні, зовнішньополітичних планах королівського двору, війнах, повстаннях тощо. Донесення нунціїв до Риму являють собою незамінне джерело з історії зовнішньої політики курії і тих країн, де перебували нунції [11, с. 12]. Унікальні реляції папських нунціїв, в яких міститься багато цінної інформації про події на Україні загалом і про перебіг визвольної війни 1648–1658 рр. зокрема, складають спеціальну галузь джерел, яку можна умовно назвати “записки іноземців про Україну”, куди входять мемуари, щоденники, малюнки та інші документи чужоземців, які в різні часи перебували на території України.

Цей комплекс джерел завжди привертав увагу українських дослідників, зокрема В. Кордта, В. Січинського, С. Томашівського, В. Антоновича, В. Забугіна тощо [1; 7; 13; 15]. Слід зауважити, що документи з секретного архіву Ватикана, в тому числі і листи папських нунціїв, увійшли в науковий обіг доволі пізно – у 20-х рр. XIX ст. – коли польський історик Ю. Немцевич опублікував “Зібрання історичних джерел з історії давньої Польщі” у 5-ти томах. А от українські

вчені звернулися до цієї тематики лише на початку ХХ ст. Пояснюється це тим, що, по-перше, сам архів знаходиться в Римі і не кожен дослідник може туди дістатися і попрацювати з ним, а, по-друге, на перешкоді історикам стає мовний бар'єр, адже більшість документів складені італійською мовою. Радянські історики мало зверталися до змісту ватиканського архіву, хоча деякі загальні роботи з цієї тематики є [11]. Ту ж картину маємо і в сучасній історичній науці – на даний момент немає жодної спеціальної комплексної розвідки, яка стосується листів папських нунціїв або їх перекладів українською мовою. Тому завданням надзвичайної ваги для українських істориків стає дослідження листів папських нунціїв, їх порівняння з іншими тогочасними джерелами і виявлення розбіжностей з ними або й нових фактів з історії України.

Для нас найбільш важливими є листи апостольських нунціїв з Варшави, Венеції та Відню. Більше за все даних стосовно історії України загалом і історії Визвольної війни українського народу (1648–1654 рр.) зокрема містять листи папського нунція у Варшаві, у полі зору якого постійно знаходились українські та білоруські землі, що входили до складу Речі Посполитої [11, с. 12]. Але з кінця ХVІ ст. зростає кількість “українських” повідомлень у звітах віденських нунціїв, а з 20-х рр. ХVІІ ст. – в реляціях венеціанців [11, с. 13].

Особливу увагу нунції приділяють такому унікальному явищу української історії, як Визвольна війна українського народу (1648–1658 рр.). На жаль, в одній статті важко охопити всі події, які відмітили у своїх реляціях нунції, тому ми у цій розвідці поставили собі завдання дослідити одну з найвизначніших постатей першого етапу Визвольної війни – полковника Максима Кривоноса. Варто відмітити, що постать Максима Кривоноса детально виписана не лише в кількох комплексних монографіях [8; 10; 12], але й наукових статтях [9] та загальних працях, присвячених подіям Визвольної війни українського народу [4; 6; 14]. Своім головним завданням ми бачимо порівняння всіх відомих фактів з біографії Кривоноса з інформацією про цього українського ватажка, що міститься у листах нунціїв, а також виявлення схожостей, розбіжностей, або й оригінальних звісток на основі зроблених нами перекладів цих листів.

Згадки про Максима Кривоноса знаходимо в чотирьох листах папського нунція у Варшаві Джованні де Торреса, архієпископа Адріанопольського, що перебував зі своєю місією у Речі Посполитій з 1645

по 1652 роки, і трьох листах венеціанського нунція Сціпіоне де Ельчі Паннок'ескі, архієпископа Пізанського, який перебував у Венеції в якості папського нунція з 1646 по 1652 роки.

Щодо постатей цих папських посланців, то про них немає не лише монографій, але й жодного більш-менш детального дослідження. Нам відомо лише те, що Джованні де Торрес походив з шляхетної родини Торресів, яка переїхала до Риму з Малаги (Іспанія) ще у першій половині XVI ст. Його батьком був маркиз Джованні де Торрес, а матір'ю Джулія Mattei, княгиня де Папарескі. Він мав старшого брата відомого в Італії кардинала Козімо де Торреса, який у свій час також побував у Речі Посполитій в якості нунція (1621–1622 рр.) і саме він рекомендував кандидатуру свого брата Джованні на річпосполитську нунціатуру [16]. Окрім того, Джованні де Торрес був племінником кардиналів Джироламо Mattei та Людовіко де Торреса. Навчався майбутній архієпископ Адріанопольський в університеті міста Перуджі, де отримав ступінь доктора з канончного та цивільного права. Деякі вчені відзначають надзвичайно високі інтелектуальні здібності варшавського нунція [16].

Стосовно нунція Сціпіоне де Ельчі Паннок'ескі відомо, що він народився у 1600 році в місті Сієна (Італія) в шляхетній родині графів де Ельчі. Його батьком був граф Орсо де Ельчі. Про ранні роки життя майбутнього нунція відомо лише те, що він був посвячений у сан 3 травня 1629 року, а 28 липня 1631 року був обраний єпископом П'єнці (Pienza). З 6 грудня 1646 року по 3 жовтня 1652 Сціпіоне Паннок'ескі був папським нунцієм у Венеції, а з 24 серпня 1652 року по 7 березня 1658 року – нунцієм в Австрії. У 1658 році отримав кардинальську мантию і титул кардинал Св. Сабіна. Брав участь у двох конклавах: в 1667 році, коли папою був обраний Клемент IX, і в 1669–1670 рр., коли було обрано Папу Климента X. 24 березня 1670 року Сціпіоне Паннок'ескі змушений був залишити церковне служіння через значне погіршення стану здоров'я. Помер кардинал Паннок'ескі 12 квітня 1670 року у 70-річному віці, завершивши таким чином своє 13-річне кардинальство [18].

Тож, як бачимо, ці люди займали доволі високе становище в Римській курії і головне – були правовірними католиками, тому важко очікувати від них прихильного ставлення до подій Визвольної війни або якоїсь симпатії до її ватажків. Ці нунції походили з шляхетних родин, тому не дивно, що вони підтримували польську шляхту хоча

б з класових та релігійних інтересів, вважаючи повстання під проводом Б. Хмельницького повстанням підданих проти своїх господарів, які до того ж були схизматиками, що сповідували православ'я, ставлячи під сумнів панування католицької віри на своїй території, яка була частиною Речі Посполитої. Все це наперед визначило негативну тональність записів нунціїв та їхню суб'єктивність.

Листи нунціїв Джованні де Торреса та Сціпіоне Паннок'ескі, а також інших папських посланців були опубліковані представниками василіанського ордену у “Записках чину св. Василя Великого” (“ЗЧСВВ”). “ЗЧСВВ” – це неперіодичне наукове видання, яке виходило у 1924–1939 рр. за редакцією отців І. Скрутеня та Р. Лукана у містах Жовква та Львів. До 1939 року вийшло 6 томів. Було поновлене в 1949 році у Римі як друга серія за редакцією отців Атанасія Григорія Великого та І. Назарка. Впродовж 1949–1979 рр. вийшло 50 томів у двох секціях: монографії (40 томів) і звіти, розвідки, огляди, біографічні та бібліографічні матеріали з історії та діяльності чину св. Василя Великого (10 томів). У третій секції протягом 1949–1981 рр. було опубліковано 55 томів збірок документів і матеріалів з архівів Ватикану, в яких висвітлюється історія України, зокрема і досліджувані нами “Листи апостольських нунціїв, що висвітлюють історію України” (*Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes*), які на даний момент вийшли у 13-ти томах, що охоплюють період з 1550 по 1683 рр., але серія має продовження (до 1850 року). Опубліковані документи взяті з фондів польської, німецької та венеціанської нунціатур таємного Ватиканського архіву [11, с. 30].

На період Визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. припадає 4 томи: том 6 (1638–1648 рр.), том 7 (1649–1651 рр.), том 8 (1652–1656 рр.) і том 9 (1657–1659 рр.), в яких міститься більше двох тисяч документів.

Згадки про українського полковника Максима Кривоноса містяться лише у семи листах 6-го тому *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes* [17], який охоплює період 1638–1648 рр. і включає в себе 519 документів, де на 1648 рік припадає 144 листи папських нунціїв. Слід відмітити, що всі нунції (польські, віденські та венеціанські) відсилали звіти до Риму (за рідкими винятками) кожного тижня по суботах. Звісно, листи варшавського нунція Джованні де Торреса були найдовшими і містили набагато більше інформації про події в українських землях, аніж листи його колег з Відня та Венеції.

Не слід дивуватися такій невеликій кількості листів нунціїв, в яких згадується ім'я Кривоноса, адже про його життя та діяльність до 1648 року майже нічого невідомо, також відсутні точні дані про місце народження і соціальне походження цього козацького полковника. За деякими відомостями він походив з Острога, за іншими – був купцем з Могилева на Поділлі, є також дані, що Кривоніс був ковалем у магната Юрія Немирича [6, с. 66]. Ми поділяємо точку зору тих дослідників, на думку яких М. Кривоніс походив з міста Вільшаної на Черкащині [9, с. 70]. Вже на самому початку Визвольної війни Кривоніс був однією з найбільш авторитетних та помітних фігур серед повстанців. Як слушно зазначає Ю.А. Мицик, Максим Кривоніс висувається на друге місце після Б. Хмельницького [9, с. 71], який доручив своєму полковникові керівництво повстанцями на головному, західному напрямі, довіривши йому 10-тисячне військо. З особливою ненавистю брацлавський воєвода А. Кисіль пише про те, що для організації повстанських селянських загонів за Дніпром Б. Хмельницький послав свого найближчого соратника М. Кривоноса, який зумів дуже швидко об'єднати розрізнені повстанські загоны в організоване дисципліноване військо [8, с. 28].

Перша згадка про Максима Кривоноса міститься в листі Джованні де Торреса, датованому 19 серпням 1648 року. Папський нунцій описує суперечку між Кривоносом і Хмельницьким:

“До цього можна додати, але без цілковитої впевненості, що вищеназваний Хмельницький покарав свого лейтенанта [il Tenente] Кривоноса за порушення свого наказу про заборону вести ворожі дії проти Речі Посполитої і наказав [йому] повернути полонених, незважаючи на вік і стать; а коли той відмовився це зробити, він [Хмельницький] розбив його людей, а його самого взяв у полон, а потім навіть жорстоко вбив”. [17, с. 286].

На нашу думку нунцій міг почути цю інформацію від когось з придворних, серед яких ходили чутки, що гетьман покарав Кривоноса за запорозькими звичаями – наказав прикувати його до гармати [6, с. 86]. Найбільш вірогідною нам здається версія, що ця чутка походить від брацлавського воєводи Адама Киселя, який в одному зі своїх листів коронному канцлеру Ю. Оссолінському, датованому 11 серпня 1648 року, писав: “Маю свідчення, що коли мої посланці

приїхали до Хмельницького, Кривоніс був притягнутий до гармати і прикований за шию ланцюгом. Всі полонені шляхтичі, які були разом з Кривоносом, звільнені, і наказано татарам понад сотню цих розбійників обезглавити...” [3]. На нашу думку, ці чутки поширив через своїх посланців сам Хмельницький, який з дипломатичних міркувань відмежовувався від дій Кривоноса на Правобережній Україні і трактував їх у переговорах з урядом Речі Посполитої як самовільні [9, с. 72]. Дехто з вчених вважає, що конфлікт між двома козацькими ватажками справді був, оскільки Кривоніс належав до радикального крила всередині повстанського табору, а Богдан Хмельницький – до центристсько-поміркованого [10, с. 138] і вони, по суті, боролись за владу. Кривоніс зажив великого авторитету серед радикально налаштованого поспільства, яке вбачало в ньому свого “вождя” і, ставши другою особою у Війську Запорозькому, дозволив собі проігнорувати розпорядження гетьмана, що торкалося заборони чинити безчинства [14, с. 148]. Хмельницький покарав свого полковника. Після цього інциденту ніхто зі старшин уже не наважувався ігнорувати волю гетьмана, визнавши в ньому беззаперечного володаря булави [14, с. 149].

Наступного разу папський нунцій Торрес згадує Максима Кривоноса у своєму листі від 12 вересня 1648 року у зв’язку з військовими подіями:

“Напередодні ми отримали звістки з розташування військ, що кілька днів тому Кривоніс, ватажок козаків, направлявся для нападу на війська пана Конєцпольського, коронного хорунжого, який очолює загін кількістю в 3 тисячі осіб, відділених від основних сил Речі Посполитої. У той час як він [Кривоніс] йшов у напрямку до Конєцпольського, з флангу на нього напав збройний загін під проводом Домєніка Остророга і змусив його [Кривоноса] тікати, а коли відбулося з’єднання його [Остророга] з силами вищезазваного хорунжого, то обидва, як кажуть, знищили 10 тисяч козаків”. [17, с. 290].

На нашу думку, у цьому листі нунцій сильно плутає факти і тому не зрозуміло, про яку саме сутичку йде мова. Якщо припустити, що це бій за Старокостянтинів, що відбувся 26–28 липня, і в якому брали участь загони В.Д. Заславського (але без нього самого), Вишневець-

кого, Тишкевича та М. Остророга, то, по-перше, там не було Конецпольського, але був не менш відомий польський полководець Ярема Вишневецький, про якого чомусь немає жодної згадки; по-друге, Владислава-Домініка Заславського (з роду Острозьких) на полі битви не було, але у битві безпосередню участь брав Микола Остророг (пізніше призначений одним з трьох регіментарів зібраного в Глинянах польського війська), можливо, нунцій взяв ім'я одного керівника польських загонів, а прізвище іншого? По-третє, битва за Старокостянтинів відбулась 26–28 липня 1648 року, а в листі, написаному нунцієм 12 вересня, говориться, що вищезгадана подія відбулась “кілька днів тому”, тобто десь на початку вересня, тому навряд чи нунцій говорить про Старокостянтинів, адже після нього пройшло більше місяця часу. Ось як цей бій описує відомий український історик Ю.А. Мицик: “У неділю, 26 липня 1648 р., на лівому боці р. Случ біля переправи з'явилися перші загони повстанців... Незабаром сутичка біля переправи переросла у великий бій. Тоді на лівому березі з'явився Кривоніс із головними силами свого війська, котре налічувало близько 20 тис. чол. Водночас перейшли у наступ каральні війська, змусивши повстанців відступити до свого табору, де вони займали оборону і відбивалися до ночі [9, с. 75]. Обидві сторони зазнали великих втрат, але загальна перемога була на боці повстанців на чолі з Кривоносом. За ними залишилось поле битви, вони зайняли переправу через Случ і місто Константинов...” [9, с. 76]. Польські джерела свідчать, що під час битви 26 липня загинуло 10 тис. козаків, про втрати польського війська ці джерела або мовчать, або подають явно применшені дані. За більш достовірними даними С. Величка, війська Речі Посполитої втратили 4 тис. чол., а повстанців – “кільканадцять сот” [2]. Можливо, мова йде про першу сутичку козаків з поляками 8 вересня, що передувала головному бою під Пилявцями, в якій козаки під проводом Кривоноса дійсно зазнали втрат і були вибиті зі своїх позицій, в той час як поляки, захопили переправу через Стир біля Розсолівців, що передувало захопленню ними Старокостянтинова. А можливо, що описані нунцієм події більше ніде в джерелах не згадуються і є оригінальною звісткою.

В іншому своєму листі від 19 вересня 1648 року нунцій Торрес розповідає про справи польських комісарів, посланих до козаків, які відчують всебічні труднощі у стосунках з останніми. Кривоносу у цьому посланні присвячено лише кілька слів:

“Отримано повідомлення, що Хмельницький, розвиваючи свій успіх після взяття Костянтинова, вирушив до Кам'янця, одночасно відрядивши свого полковника Кривоноса до Литви, очікуючи також на прибуття значної кількості татар”. [17, с. 293].

Відомо, що Кривоніс з-під Старокостянтинова повернув на південь... Він взяв приступом Меджибіж, потім оточив і взяв найсильнішу фортецю в цих краях – Бар... [6, с. 87]. Взяття Бару забезпечило перехід до повстанців більшої частини Поділля. До їхніх рук перейшли також Шаргород, Вінниця та ряд інших міст. Сам же Кривоніс взяв курс на Кам'янець-Подільський [9, с. 77]. Отже, незрозуміло чому, може через брак достовірної інформації, а може через дезінформацію, але саме напрямком Меджибіж – Бар – Кам'янець-Подільський нунцій Торрес називає “до Литви”. Важливо те, що Торрес, напевне, внаслідок переляку у польському таборі пише, що Хмельницький сам йде на Кам'янець, в той час як останній не покидав місця поблизу Старокостянтинова і шукав вдале місце для генеральної битви з поляками, а на Кам'янець відправився його полковник – Максим Кривоніс.

Стосовно четвертого листа Торреса, датованого 26-м вересня, немає сумнівів, що в ньому мова йде про взяття 14 вересня поляками Старокостянтинова, залишеного козаками:

“В останньому листі, отриманому з розташування військ Речі Посполитої, датованому 26-м числом цього місяця, з Константинова, за 80 миль звідси, повідомляється про те, що козаки вночі залишили місто, щоб об'єднатися з головною армією, боячись, щоб їх не схопили і не вирізали поляки. Гарнізон складався з 4 тисяч чоловік, але інші загони були розпоршені по околицях і досягали загальної кількості у 12 тисяч чоловік, крім того, вони укріпили місто більше, ніж воно було укріплене раніше. Польські війська переслідували відступаючих бунтівних козаків, часто вступаючи в сутички, в яких ті схизматики завжди зазнавали більших ніж ми втрат. Також стало відомо, що одним з вояків Руського воєводи (І. Вишневецького – Авт.) було опізнано одяг та шаблю Кривоноса, очільника 60-тисячної козацької армії, який [солдат] зняв все це і взяв величезну кількість золота в одного трупа на полі бою, після чого пішла чутка, що в одному з боїв Кривоніс був вбитий”. [17, с. 294].

Описані вище події дійсно відбулись, але деякі вчені вважають, що під час залишення козаками Старокостянтинова, там взагалі не було Кривоноса, а натомість діями козаків керував інший козацький ватажок Д. Нечай: “14 вересня О. Конєцпольський та М. Остророг з 5 тис. жовнірів і 6 гарматами подалися до переправи, однак, на своє превелике здивування, знайшли її вільною від охорони українських підрозділів... Коли підійшов зі своїми корогвами І. Вишневецький, на раді вирішили атакувати Старокостянтинів. Близько 2 тис. вершників підійшли до стін міста, але після двогодинного бою змушені були відступити до свого обозу. Вночі Д. Нечай з козаками й чималою частиною городян залишив Старокостянтинів і прийшов до табору українського війська. Уранці жовніри увійшли до міста...” [14, с. 157]. А от щодо чуток про загибель Кривоноса, то Ю.А. Мицик вважає, що коли 14 вересня відбулася сутичка двотисячного козацького загону з авангардом каральних військ, то повстанці мусили відступити, залишивши на полі бою 300 забитих. Тоді ж розійшлися чутки про те, що у цій сутичці загинув козацький полковник М. Кривоніс... Єдине достовірне у цій поголосці те, що перший бій з карателями під Пилявцями дійсно прийняли на себе кривоносівці [9, с. 77].

Стосовно листів венеціанського нунція С. Паннок'єскі, то вони менш інформативні і більш стислі ніж донесення його варшавського колеги. Всі три листа, в яких є згадки про Кривоноса датовані 14 листопада 1648 року. В першому листі знаходимо такі рядки:

“Хмельницький захопив місто Кобрин, а Кривоніс на чолі 40 тисяч своїх людей був відряджений йти на Люблін”. [17, с. 315].

І справді джерела свідчать, що 7 листопада гетьман підійшо до Замостя, а в цей час козаки зайняли такі міста як Берестя, Белз, Нароль, Кобрин, Криницю, Добромиль та багато інших. В облозі перебували Преворськ, Перемишль та інші міста; українські підрозділи діяли в околицях Ярослава, Ланцета, Любліна, Ряшів та ін. [14, с. 166]. Але у джерелах немає жодних свідчень, що Кривоніс направився до Любліна.

Наступні донесення венеціанського нунція стосуються облоги Кривоносом Кам'янця:

“Також відомо, що Кривоніс на чолі 40-тисячного війська стоїть під Кам'янцем – фортецею поблизу кордону з Валахією [Vallacia] – і намагається взяти її штурмом”. [17, с. 316].

Тут ми бачимо, що нунцій переплутав Валахію з Волощиною (Молдавія), на кордоні з якою знаходиться Кам'янець-Подільський.

І ще одне:

“Населення налякане звістками, що Кривоніс із значними силами атакував Кам'янець, адже його атаки ніколи неможливо відбити без значної шкоди”. [17, с. 317].

З достовірних джерел відомо, що дійсно Кривоніс мав намір захопити Кам'янець-Подільський ще наприкінці липня, проте здійснити свої задуми йому не вдалося, бо Богдан Хмельницький відкликав його до Старокостянтинова для об'єднання з головним військом [8, с. 40; 10, с. 149]. Також відомо, що Кам'янець-Подільський взяли в облогу опришки, які діяли на Поділлі [14, с. 141], можливо саме з їхніми загонами нунцій переплутав загонами Кривоніса. Таке цілком може бути, адже перелякана польська шляхта приписувала Кривонісу майже всі перемоги повстанців влітку 1648 року [9, с. 72]. Але зважаючи на дату листа – 14 листопада – є два варіанти: або нунцій апелює дуже застарілою інформацією, або має на увазі пізніші плани захоплення Кривонісом Кам'янця-Подільського, про які нам невідомо. Але друге твердження не може бути правдою, адже в цей час Максим Кривоніс вже був важко хворий (а може вже і помер?) і наврядчи мав змогу взяти участь в облозі Кам'янця-Подільського. Тож, на нашу думку, поляки були настільки налякані звітягою Кривоніса, що вбачали його участь в усіх значних військових операціях, навіть в тих, у яких він фізично не міг брати участь. Саме поляки писали про ці події у Венецію, адже один з листів С. Паннок'єскі починається такими словами: “З Варшави 25 жовтня писали...”, що проливає світло на одне з джерел, з якого венеціанський нунцій черпав свою інформацію для складання донесень до Риму.

Таким чином, хоча інформація, яку ми знайшли в донесеннях папських нунційів Дж. де Торреса та С. Паннок'єскі не є об'ємною, але містить оригінальні звістки, що проливають світло на невідомі сторінки біографії Максима Кривоніса. Хоча не треба забувати того факту, що нунції тримали сторону поляків, що робить їхні висловлювання доволі суб'єктивними і не завжди правдивими, особливо, коли мова йде про перемоги козаків або звітягу ватажків козацького повстання. На прикладі цієї невеличкої розвідки можемо побачити, наскільки реляції нунційів є важливим джерелом до історії не лише окремих очільників

повстання, але й в цілому до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Тож наразі постала нагальна потреба перекладу і опублікування найважливіших листів папських нунціїв українською мовою.

Джерела і література

1. Антонович В., Забугин В. Донесения папского нунция Иоанна Торреса архиепископа адрианопольского, о событиях в Польше во время восстания Б. Хмельникого, извлеченные из Ватиканского архива // Сборник статей и материалов по истории юго-западной России, издаваемый ВКДА. – К., 1914 – Т. 2.
2. Величко С. В. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси – К., 1993. – Т. IX.
4. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К.: Наукова Думка, 1954.
5. Зонова Т. Дипломатия Ватикана в контексте эволюции европейской политической системы. – М., 2000. – 200 с.
6. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів: Вид-во “Світ”, 1990. – 408 с.
7. Кордт В. Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р. – К., 1926.
8. Лола О. П. Максим Кривоніс. – К.: “Радянська школа”, 1957. – 64 с.
9. Мицик Ю. А. Максим Кривоніс // Український історичний журнал, 1992. – № 12. – С. 69–79.
10. Обухов В. В. Максим Кривоніс. – К., 2008. – 200 с.
11. Плохий С. Н. Борьба украинского народа с католической экспансией XVI – XVII вв. – Днепрпетровск, 1987. – 64 с.
12. Полухін Л.К. Максим Кривоніс. Герой визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. – К., 1952. – 20 с.
13. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1991;
14. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К., 2003.
15. Томашиівський С. Жерела до історії України-Руси // Записки НТШ, Львів, 1901. – Т. XVI.
16. Fitych T. Biscupi i senatorowie duchowni w oszach dyplomacji watykańskiej z polowy XVII w. – XVI Powszechny zjazd historyków Polskich, Wrocław 15-19 września 1999 г. – Т. III: Przelomy w historii. – Toruń, 2002. – S. 433–448.
17. Litterae Nuntiuorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850). – Vol. VI. – 1639–1648. – Romae, 1962.
<http://www.fiu.edu/~mirandas/bios>

Ганна Соловійова (*Київ, Україна*) **Діяльність полковника Максима Кривоноса в листах папських нунційів**

В статті мова йде про події першого етапу Визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. за участі українського полковника Максима Кривоноса, висвітлені у листах представників Римської курії. Подані короткі біографічні дані папських нунційів Джованні де Торреса та Сципіоне Паннок'єскі, а також витяги з їхніх листів щодо постаті Максима Кривоноса та його участі у військових діях 1648 року.

Ключові слова: нунцій, Римська курія, Дж. де Торрес, С.Паннок'єскі, Визвольна війна українського народу, Богдан Хмельницький, Старокостянтинів, козаки

Анна Соловьёва (*Киев, Украина*) **Деятельность полковника Максима Кривоноса в посланиях папских нунциев**

В статье речь идет о событиях первого этапа Освободительной войны украинского народа 1648–1658 гг., в которых принимал участие украинский полковник Максим Кривонос, и описанных в донесениях представителей Римской курии. Поданы короткие биографические данные папских нунциев Джованни де Торреса и Сципионе Паннокьески, а также выдержки из их писем о Максиме Кривоносе и его участии в военных операциях 1648 года.

Ключевые слова: нунций, Римская курия, Дж. де Торрес, С.Паннокьески, Освободительная война украинского народа, Богдан Хмельницкий, Староконстантинов, козаки

Anna Solovyova (*Kyiv, Ukraine*) **The activity of Colonel Maxim Krivonos in the letters of the papal nuncio**

The article is about the events of the first phase of the War for Liberty of the Ukrainian people 1648–1658 years, in which famous Ukrainian Colonel Maxim Krivonos took his part, which was described in the reports of representatives of the Roman Curia. In the article are given short curriculum vitae of the papal nuncio, Giovanni de Torres and Scipio Pannokeski, as well as excerpts from their letters of Maxim Krivonos and his participation in military operations happened in 1648.

Keywords: Nuncio, the Roman Curia, G. de Torres, S. Pannokeski, The War for Liberty of the Ukrainian people, Bogdan Khmelnytsky, Starokostiantyniv, Cossacks

Іван СИНЯК
(Київ, Україна)

Формуляри директивно-розпорядчої документації Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі

Проблематика дослідження формулярів документації запорозького козацтва завершального етапу його існування не набула належного висвітлення в українській історіографії. Це видається більш ніж дивним, оскільки збережений цілісний січковий архів, дозволяє комплексно підійти до цієї проблеми. По суті, дане питання розглядав в своїх роботах лише В. Стафійчук, зосереджуючись на формулярних ознаках охоронних ордерів та універсалів [1–2]. Тому метою даної публікації є формулярно-клаузульний аналіз (дослідження клаузул документів) директивно-розпорядчої документації Війська Запорозького Низового часів Нової Січі.

Директивно-розпорядча документації в завершальний період існування запорозького козацтва представлена такими різновидами документації, як накази, ордери, інструкції та універсали [3]. Всі вони, згідно формулярних ознак, мають початковий протокол, основну частину та кінцевий протокол. Тому розглянемо особливості клаузул цих частин в згаданих різновидах директивно-розпорядчих документів.

Як свідчать джерела, обов'язковими клаузулами в початковому протоколі наказів були вказівка адресата (*inscriptio*) та форма документа: “Господину асаулу войсковому Николаю Косапу, приказъ” [4, арк. 2], “Канцелярии служителю Иосифу Малому, приказъ” [5, арк. 221]. Проте найчастіше *inscriptio* в наказах вказує не тільки на посадовця, а й на підпорядкованих йому козаків. Це стосується наказів у паланки та військові перевози, де крім полковника згадується паланкова старшина та урядники військових перевозів: “Пану полковнику бугогардовому и всимъ бугогардовскимъ понизу живущимъ козакамъ” [6, арк. 51], “Пану полковнику бугогардовому Тихону Слинку

з обритаючоюся при нем старшиною” [7, с. 311], “Пану полковнику самарському Онуфрию Батуриному з старшиною” [8, с. 23]; на перевозі: “Пану шафару и писару войскового Никитинского перевоза” [9, арк. 4]. Інколи на чернетках, якщо документ стосувався всіх адміністративно-територіальних одиниць Коша, зустрічаємо такий варіант вказівки адресата: “Панам полковникам самарському, кодацькому, калмиускому, перевизкому и бугогардовскому з полковими старшинами” [10, арк. 37], або наступний: “Всемъ полковникамъ” [11, арк. 24]. Цікаво, що в одному з випадків зустрічаємо *inscriptio* подібне доросійській діловодній розпорядчій документації: “Пану полковнику самарському Леонтию Васильеву з старшиною и вперед будущим по нем панам полковникам з старшинами, священниками самарчицкой церкви и прихожанамъ” [12, арк. 13]. В цьому плані зацікавлення викликає вказівка “вперед будущим”, притаманна швидше універсалам, а не даному різновиду директивно-розпорядчої документації. Однак зазначення форми цього документа – “Приказъ” [12, арк. 13], знімає питання щодо його різновиду. В той же час такі факти свідчать про зберігання окремих формулярних ознак документів доросійського діловодства у внутрішньокошовому обізі, та пристосування їх до нових норм.

Крім *inscriptio* та форми документа в одному з випадків зустрічаємо вказівку адресанта (*intitulatio*). Зокрема в наказі депутатам від Запорожжя в Старосамарській комісії за 26 липня 1752 р. окрім вказівки адресата та форми документа присутній також адресант: “Із Коша Войска Запорожского Низового” [8, с. 54].

Основна частина формуляру наказів складається з таких клаузул як виклад обставин справи (*narratio*) та розпорядчої частини (*dispositio*). Як приклад наведемо *narratio* наказів самарському та кодацькому полковникам про особливості оформлення вічних пам’яток, а також шафареві та писареві микитинського перевозу про зміну перекладача на Микитиному: “Сего течения наместникъ крестовый запорожский старокодацкий Стефанъ Андреевъ присланнымъ в Кош Войска Запорожского Низового доношениемъ представляя просил, ежели случатимутся в наместнии старокодацкой запорожской бракосочетания били, с паланки винечные памяти за добримъ притомъ ви изслидованиими дабы между ими никакова свойства неимелось” [13, с. 400], “По сили Правительствующего Сената указа определенний из Государственной коллегии иностранных диль на место состоящего при никитинской за-

стави господина переводчика Муратова для дачи проезжающих в кримскую область печатных билетов, другой переводчикъ Юрьев прибил” [9, арк. 4].

В *dispositio* – розпорядчій частині – наказувалося, що вчинити по тій чи іншій справі: “А як о бракосочетаніи діло и о протчем, по тому касаючемусь, до духовенства надлежит, для того – как о томъ впрод к нему, наміснику, писать, – при сем форма прилагается, и по оной повеліваем исполнят неотмінно” [13, с. 400], “Очемъ вамъ видать и намъ запорожскимъ козакамъ такъ и всякого звания проезжающим в кримскую область чрез никитинский перевоз велить брать в него господина переводчика Юрьева указанные билеты приказывается” [9, арк. 4].

Кінцевий протокол наказів включає в себе такі клаузули як дата та місце (*datum*) та підпис (*subscriptio*). В діловій документації Коша спочатку після основної частини стоїть підпис, а нижче розташована дата та місце створення документа. Як видно з документів існувала стандартна формула підпису: “Кошевой атаманъ Павелъ Ивановъ с товариствомъ” [8, с. 55], “Кошовий атаман Якимъ Игнатовичъ с товариствомъ” [14, с. 605], та дещо в скороченому варіанті: “К. а. Данило Стефановъ с товариствомъ” [8, с. 115]. Відзначимо, що *subscriptio* зустрічається як правило на оригіналах та на відпусках, рідше на чорнових варіантах документації.

Вказівка дати та місяця завершували собою формуляр документа. В різноманітних варіаціях *datum* представлений наступним чином: “3 Коша. Февраля 23 дня 1754 года” [8, с. 115], “Данъ в Коши июня 6 дня 1752 году” [8, с. 23], “Августа 25 дня 1760 году. 3 Коша” [8, с. 534]. Це свідчить про довільний стиль в написанні місяця та дати.

Подібні клаузули початкового протоколу були притаманні також ордерам. Так і в наказах в основному вони представлені вказівкою адресата (*inscriptio*) та формою документа: “Панам шафару и писару воискового Микитинского перевоза, ордеръ” [15, арк. 14], “Определенным от Войска Запорожского Низового депутатамъ панамъ Ивану Домонтовичу, Федору Горбу и Петру Шафрановскому, ордеръ” [8, с. 83]. Набагато частіше, на відміну від наказів, зустрічається вказівка адресанта (*intitulatio*): “Из Коша Войска Запорожского Низового господамъ куриннимъ атаманамъ” [8, с. 375], “Из Коша Войска Запорожского Низового господину того Войска полковнику Семену Галицкому зъ старшиною, ордеръ” [16, арк. 111], “Изъ Коша Воиска Запорожского Низового честному отцу Григорию Порохни, наместнику

запорожской Старокодацкой крестовой намиснии, зъ честними иереи в духовном правлении присидающими, ордеръ” [7, с. 141].

Однак така послідовність відображення клаузул початкового протоколу не була суворо обов’язковою. Часто документ починався з вказівки його форми, за чим слідувала вказівка адресата: “Ордеръ, панамъ писарю и асаулу полковой кодацкой паланки из старшиною” [17, арк. 4], “Ордеръ, господамъ полковникамъ самарскому Сави Кобезчину и протовчанскому Харитону Чепиги зъ старшиною” [18, арк. 7]. Тобто, на початку документа зазначалася його форма.

Дещо по іншому виглядає початковий протокол охоронних ордерів, котрі видавалися запорожцям, які брали в користування (під нагляд) частину січових угідь: фруктові дерева, байраки тощо. У них крім вказівки адресата, де фігурують полковник з старшиною, присутня вказівка “впредь будущимъ”: “До кодацкого полковника и впредь будущимъ, ордеръ”, “Господину полковнику новокодацкому Григорию Поповичу з старшиною и впредь будущимъ, ордеръ”, “Ордеръ, господину полковнику кодацкому на благо зъ старшиною и впредь будущимъ” [17, арк. 24, 25, 33]. В.Стафійчук, досліджуючи формулярні ознаки даних ордерів, слушно відзначає, що за такою формою *inscriptio* вони дуже наближені до традиційних гетьманських універсалів [1, с. 232].

С. Абросимова, виокремлюючи коло адресатів ордерів, виділяє виключно фізичних осіб: полковників, старокодацьких духовних намісників тощо [19, с. 358]. Проте окрім даних адресатів маємо поодиноке свідчення про надсилання ордерів до установ. Так в одному з документів *inscriptio* представлено наступним чином: “Ордеръ в духовное правление” [5, арк. 230]. Тобто, коло адресатів даного різновиду директивно-розпорядчої документації не обмежувалося лише особами.

Як і в наказах, основна частина формуляру ордерів представлена викладом обставин (*partatio*) та *dispositio* – розпорядженням по суті справи. Як приклад наведемо *partatio* окремих ордерів Коша: “Священникъ московской церкви Федоръ Зеленский имиеть здесь в никоторимъ его собственномъ дили жалобу, которая до воспоследования рещения по праву вашему висма относить его священнослужение” [5, арк. 230], “Байрака того, что находится въ балке той которая въ половици простирается и зовется Глухою, единственно толко частено, что ниже на рутниковой балки въ усмотрение новокодацким жителямъ козаку Василю Кумпану и Никити Малому въпредь у Коши разсмотрения

определяемъ стем, что онымъ испустошения кодацкого ведомства обиватelmi воздержували и отнюдь к тому ихъ недопускали” [17, арк. 33].

В dispositio цих ордерів відбиті розпорядження: “И такъ по предписанию его велможности господина кошового рекомендуемъ вамъ тому священнику Зеленскому сказавъ священнослужение оставитъ до дня ришения его дила, которое буде кончено за поворотом его велможности с походу” [5, арк. 230], “И снявши зъ сего ордера копию къ диламъ въ паланку подлиннии въ содержание Кумпану и Малому поручите” [17, арк. 33].

Кінцевий протокол ордерів також дублює клаузули цієї частини наказів. Як і в попередньому різновиді директивно-розпорядчої документації він включає в себе datum – місце та дату складання документа, та subscriptio – підпис кошового отамана. Подібність даних документів знайшла вираження у відповідних клаузулах. Так варіанти підписів ордерів представленні наступним чином: “Атаман кошовий Петр Калнишевский з старшиною и товариствомъ” [17, арк. 14], та в скорочених варіантах: “К. а. Данило Стефанов с товариствомъ” [8, с. 64], “Атаманъ к. Петръ К. с товариствомъ” [17, арк. 15 зв.].

Аналогічно і datum відображає схожість ордерів з наказами: “Кош. 1764 году декабря 8 дня” [17, арк. 4], “Данъ в Коши. 23 апреля 1759 году”, “С Коша. Сентября 26 дня 1753 году” [8, с. 375, 64]. Якщо ордер надсилався безпосередньо з Похідного Коша, місце складання документа відображувалося місцем перебування на той час Похідного Коша: “1774 году мая 27 дня. При Бугу между Чертомлыкомъ” [17, арк. 82].

Початковий протокол формуляру іншого різновиду директивно-розпорядчої документації – інструкцій, як і ордерів складається з intitulatio (в окремих випадках адресант може не зазначатися), inscriptio та вказівкою форми документа: “Определенимъ в депутаты старшинам запорожским Дмитрию Романовскому и Григорию Якимову в учриженую Пограничную с полскими Брацловского воеводства комисари комисию, инструкция” [7, с. 378], “Из Коша Войска Запорожского Низового оного Войска знатнимъ козакамъ Павлу Иванову да Гаврилу Шарому, инструкция” [8, с. 720], “Инструкция Войска Запорожскаго Низового из Войсковой канцелярии депутатамъ от оного Войска определеннимъ в следствие з донским старшою Краснощокowymъ Ивану Похилу да Якову Гуртовому” [14, с. 467]. Як і у випадку з ордерами,

як можемо побачити, вказівка форми документу могла зазначитися на самому початку.

Основна частина формуляру інструкцій як і інших різновидів директивно-розпорядчої документації складається як правило з *narratio* та *dispositio*. Оповідна частина представлена викладом змісту справи: “В сили височайшей ея императорскаго величества грамоти, высокоповелителными его ясновелможности господина господина Малия России обоихъ сторонъ Днепра и Войскъ Запорожских гетмана и разных ординовъ кавалера, Российской Империи графа Кирилла Григориевича его сиятелства Разумовского, такожъ и киевской губернской и Войсковой генералной канцелярии в Кошъ Войска Запорожского Низового присланными ордерами повелено. В учрежденную Пограничную с полскими Брацлавского воеводства комисари комисию от Войска Запорожского Низового такъ депутатовъ, яко и определенных в оную з запорожцовъ двухсотъ двадцати человикъ оговоренных, поймаными и содержаными по ныни в Полци гайдамаками, також и по учиненых от полской стороны Войска Запорожского Низового козаками с писменими документи вислат” [142, 378], “Обретающийся в Новой Сербии господинъ генераль-майоръ Иванъ Глебовъ присланными в Кошъ Войска Запорожского Низового писаниями, також по отправленнымъ з Коша к нему господину генераль-майору писмамъ, требуетъ присилки в крепость Святия Елисаветы бывшого бугогардового полковника Федора Леги и исправной в депутаты старшины для учинения над нимъ Легою за некоторые его происхождения, а над поручникомъ Клогривимъ за взнесение на Запорожское Войско неприличных ричей следствия” [8, с. 720–721].

Розпорядження по суті справи – *dispositio* на відміну від іншої документації директивно-розпорядчого характеру, представлений викладом інформації по пунктам, а не загальною: “А понеже в оную комисию в депутаты от Войска Запорожского Низового в общои Войсковой ради определени, того ради какъ вамъ в оной поступать, отомъ слидуеъ пункта: 1. Принявъ вамъ сию инструкцию и в команду за писара Коренивского куреня козака Андрия Семенова – толко для писма, також и протчих для посилокъ и услуговання при васъ по комискимъ диламъ, и надписаную в оную комисию промеморию, следовать прямо в город Криловъ. За прибитиемъ туда, в ту комисию реченну промеморию и сообщенную при оной о не сисканих и не бивалих в Войску Запорожскомъ, и о умерлих, и прибитих, обговоре-

них пойманими и содержачимися в Полци гайдамаками, якоби их товарищами, ведомость, ежели востребуется, вручить” [7, с. 378-379], “И понеже по содержанию оних его превосходительства писемъ от общей войсковой сходки определено вамъ в присутствии при означенномъ слидствии быть, того рады поступать вамъ по ниже слидующимъ пунктамъ: 1. Принявъ вамъ сию инструкцию и собщение при оном с писемъ – одного господина генераль-майора Глибова о Леги, а другого, писанного от Коша к нему господину Глебову о порутчику Кологривому, копии, следовать з нимъ полковникомъ Легию, в крепость Святия Елисаветы, и, являсь в его превосходительства господина Глебова, его, Легу, представить и врученное вамъ письмо подаг. 2. Когда о Леги и о Кологривому слидствия вщнутя, быть вамъ при оних и по тихъ копияхъ смотреть, ежели полковникъ Лега с кемъ на очной ставки в важности дила допрама виновень явится, отомъ вамъ поступат, какъ ниже явствуеть” [8, с. 721].

Виявлено інструкцію, у якій основна частина формуляру не містить в собі *pagatio*, та розпорядження розбиті по пунктах. Таким поодиноким документом є інструкція ВК депутатам від Запорожжя в Бахмутській Слідчій клімсії Іванові Похилу та Якову Гуртовому про їхні повноваження під час слідства над донським старшиною Федором Краснощоким від 4 червня 1752 р. [14, с. 467]. Основна частина не містить викладу обставин справи, а відразу починається з *dispositio*: “Принявъ вамъ сию инструкцию, слидовать до города Багмута и тамо явяс у господина подполковника и коменданта Хруцова, вруча ему данную промеморию, требовать за силу состоявшегося ея императорскаго величества указа, в починеннихъ от старшины Краснощокова с командою смертоубийствомъ четырехъ человекъ запорожскихъ козаковъ и протчихъ обидяхъ, зачатия слидствия неумедлительно и смотрит при томъ накрепко на свою сторону справедливой ползи и скоршого окончания. А по томъ окончательномъ приговори отездить в Кошь без ималишого тамо напрасного замедлиния, имия в себе обстоятельную всего тамошнего дила для подания виписку. Будучи жъ тамо, обидь и озлоблений никому не оказивать, повесть себе чинно и постоянно в порученномъ дили и справляться по сей инструкции безъ упущения и малишого слова” [14, с. 467].

Subscriptio має в собі подібні зразки клаузул кінцевого протоколу попередніх різновидів директивно-розпорядчої документації: “Кошовий атаманъ Якимъ Игнатовичъ с товариствомъ” [14, с. 467], “Кошовий

атаманъ Григорий Федоров с товариствомъ” [7, с. 380], а також непри-
таманний наказам та ордерам підпис із зазначенням імператорського
титулу: “Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низово-
го атаманъ кошовий Данило Стефановъ с товариствомъ” [20, арк. 20 зв.],
“Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового кошо-
вий атаманъ Яким Игнатовичъ с товариствомъ” [8, с. 721].

Вказівка дати та місця на відміну від ордерів та наказів мають
сталий формуляр: “Данъ з Коша. Мая дня 1755 году” [8, с. 380], “Данъ
з Коша. Июня 4 дня 1752 году” [14, с. 467], “Дана з Коша. Ноябра
2 дня 1754 году” [8, с. 721].

На відміну від інших різновидів директивно-розпорядчої доку-
ментації, де в початковому протоколі *intitulatio* було необов’язковим
елементом, в універсалах маємо сталий порядок клаузул: *intitulatio* та
inscriptio: “Ея императорскаго величества Войска Запорожского Ни-
зового атаманъ кошевой Данило Стефановъ з войсковою старшиною,
куренними атаманами и со всемъ Войскомъ, всемъ кому осемъ будет
потребно видать всякого звания и чина людемъ, а особливо оного
Войска Низового Запорожского всему товариству и посполитсву
объявляемъ” [21, арк. 1], “Ея императорскаго величества Войска Запо-
рожского Низового атаманъ кошовий Петръ Калнишевский, войсковая
старшина и Войско кому они же следующимъ выдати потребно будет,
а особливо протовчанского ведомства козакамъ и обывателямъ чрезъ
сие объявляется” [22, арк. 17]. Тобто даний документ містить в собі
клаузули притаманні гетьманським універсалам [2, с. 224].

Основна частина представлена викладом обставин справи –
narratio, розпорядженням – *dispositio* та заборонаю невиконання –
sanctio: “По общему нашему въ Сходки приговору вместо находячих-
ся в Протовчани паланки полковника протовчанского Стефана Делеха
и старшинъ, спредъ него примиру другие туда Романъ Строцинский,
писарь Степанъ Чемерникъ, асауль Иванъ Малий съ начала и онова
сего года дня от нас отправлены”, “а ихъ имъ и всему протовчанского
видомства козакам и обывателямъ честно принять и какъ полковника
такъ и старшинъ за настоящихъ свихъ командировъ признавать”, “А
между темъ случаючись тамъ в народи росправи и жалобы къ совер-
шенной и безъгрешною справедливостью разобрать, а зъ обиди ваших
обидимимъ всякое имущое удоволство показивать и незащищать ни
подъ какимъ претекстомъ винного и неоправдивать опасаясь в тому
случаи отвита” [22, арк. 18–18 зв.].

Кінцевий протокол традиційно представлений двома клаузулами – підписом (*subscriptio*) та *datum* (вказівкою місця та дати): “Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового” [22, арк. 18 зв.], “Ея императорскаго величества Войска Запорожского Низового атаманъ кошевий Данило Стефановъ з старшиною и товариством” [21, арк. 2]; “1772 году июля” [22, арк. 18 зв.], “3 Коша 1758 году” [21, арк. 2].

Таким чином, можемо загалом констатувати, що запорожці переймаючи російську директивно-розпорядчу документацію (накази, ордери, інструкції), перейняли також і відповідні клаузули в формулярах зазначених різновидів. В той же час, запорожці не відмовилися від документування за традиційним зразком, базованого на литовсько-польській традиції діловодства, що підтверджує наявність в них такого різновиду як універсали. Вплив останніх на діловодну традицію Запорожжя був настільки поширеним, що призвів не лише до використання універсалів геть до знищення Запорозької Січі (незважаючи на вплив російського діловодства), а й до впливу на клаузули інших різновидів директивно-розпорядчої документації (охоронні ордери).

Джерела і література

1. *Стафійчук В. В.* Формуляри документів Коша Нової Запорозької Січі про надання у нагляд лісових угідь як джерело з історії Запорожжя та його діловодства // Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції м. Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р. Секція I, II. – Запоріжжя: РА “Тандем У”, 1997. – С. 231–235.

2. *Стафійчук В.* Розвиток формуляру директивно-розпорядчих документів Гетьманщини // Доба Богдана Хмельницького (до 400-ряччя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. – К., 1995. – С. 223 – 232.

3. Детальніше про види та різновиди запорозьких документів часів Нової Січі див.: *Синяк І.* Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – В. 13/14. – С. 73 – 89.

4. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК) – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 37.

5. ЦДАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 324.

6. ЦДАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 77.

7. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1.

8. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 2003. – Т. 3.
9. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 101.
10. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 43.
11. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 45.
12. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 112.
13. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 2006. – Т. 4.
14. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 2000. – Т. 2.
15. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 32.
16. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 242.
17. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 136.
18. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 48.
19. *Абросимова С. В.* Ордер // Українське козацтво: мала енциклопедія. – К.: “Генеза”; Запоріжжя: “Прем’єр”, 2002.
20. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 44.
21. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 56.
22. ЦДІАК – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 293.

Іван Синяк (Київ, Україна) *Формуляри директивно-розпорядчої документації Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі*

В статті проведено формулярно-клаузульний аналіз директивно-розпорядчої документації Війська Запорозького Низового, проаналізовано вплив клаузул традиційного запорозького діловодства на клаузули російської директивно-розпорядчої документації, якою користувалися запорожці.

Ключові слова: формуляр, клаузула, наказ, ордер, інструкція, універсал.

Иван Сыняк (Киев, Украина) *Формуляры директивно-предписывающей документации Войска Запорожского Низового в период Новой Сечи*

В статье проведен формулярно-клаузульный анализ директивно-предписывающей документации Войска Запорожского Низового, сделан анализ влияния клаузул традиционного запорожского делопроизводства на клаузулы российской директивно-предписывающей документации, которой пользовались запорожцы.

Ключевые слова: формуляр, клаузула, приказ, ордер, инструкция, универсал.

Ivan Syniak (*Kyiv, Ukraine*) **Formulyar's directive prescriptive to the document of Army Zaporozhian Basilar in time of New Sich Basilar**

In the article a formulyar-klauzul'niy analysis is conducted directive prescriptive to the document of Army Zaporozhian Basilar, influence of clausulas of traditional zaporozhian office work is analysed on the clausulas of Russian directive prescriptive to the document which was used by the Zaporozhian cossacks.

Key words: formulyar, clausula, order, warrant, instruction, universal.

Олексій БАРАНОВСЬКИЙ
(Київ, Україна)

**Нова Січ і гайдамацький рух:
археографічні публікації
та актуалізована джерельна база**

Зв'язок Запоріжжя з гайдамацьким рухом є слабо розробленою проблемою та не забезпеченою **цілісним** масивом актуалізованих джерел. Відповідно, з'ясування комплексу питань, пов'язаних із джерельною базою загалом та її актуалізованої частини зокрема, є першочерговим завданням.

Піонером у вивченні означеного питання можна сміливо вважати А.О. Скальковського. Юрист за фахом знайшов своє покликання в дослідженні історії Південної України та залишив вагомий доробок для дослідників унаслідок опрацювання документації Архіву Коша Нової Запорозької Січі (АКНЗС). Останній перебував у власності вченого і фактично “до 1917 р. ... залишався закритим для дослідників” [1, с. 15]. Варто звернути увагу на суперечливу оцінку ним зв'язків запорожців з гайдамацьким рухом, про що зазначав ще М. Максимович. [2] А. Скальковський у передмові до третього видання “Истории Новой Сечи ...” виправдовується тим, що був змушений “користуватися свідченнями потерпілої сторони, тобто поляків.” [3, с. 21] Проте основа такої позиції міститься значною мірою в методології вченого, що уособлює поєднання романтичного та позитивістського підходів. Романтизація козацтва у дослідника накладається на некритичність сприйняття джерельної інформації.

У 1845р. вийшла монографія “Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733–1768” [4], де автор залучає різні групи джерел. Нас цікавлять передусім документи АКНЗС, використані дослідником та класифіковані у роботі. З останніх використовується в тексті та подається повністю у додатках головним чином інформаційно-публікаторська (свідчення, листи), обліково-статистична (реєстр),

директивно-розпорядча (наказ, інструкція, ордери) та виконавча (рапорти) документації, що включає зовнішнє та внутрішнє листування Коша. Джерела відображають стосунки в регіоні по лініях: “Кіш – Гетьманщина”, “Кіш – польські урядники” та “внутрішньокошові відносини”, в контексті яких віддзеркалюються зв’язки Запоріжжя з гайдамацьким рухом.

У 1885р. в “Киевской старине” з’явилась публікація А. Скальковського “Несколько документов к истории гайдамащины” [5], з використанням нових джерел, віднайдених в АKNЗС. Стаття містить дев’ять документів, п’ять з яких становлять листи із боку польської сторони до кошового отамана, де відображено майнові претензії до Коша та заклики до боротьби із гайдамаками, а також лист київського генерал-губернатора Ф. Воєйкова економу одного з польських магнатів про розслідування дій гайдамацького загону та протокол допиту жителя фортеці св. Єлисавети – учасника гайдамацьких набігів. Решту документів складають ордер і витяг з ордеру К.Розумовського кошовому отаману Г.Федорову. Перший – про контроль за запорожцями в межах Вольностей, другий – про розшук винних у грабунках на території Польщі з доданим реєстром пограбованого майна. Останній документ вчений подає частково, акцентуючи увагу саме на реєстрі. Коментарі до джерел носять головним чином фактологічний характер.

Синтетична праця А. Скальковського “История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” [3] перевидавалася тричі: у 1841(1842), 1846 та в 1885–1886 рр., поповнюючись новими джерелами. Окремі розділи присвячені гайдамацькому руху, із частковим використанням документів з вищезазначених робіт. Де вчений “вводить джерела до наукового обігу двояким чином – бере з них свідчення, які характеризують життя запорозького козацтва та якомога повніше наводить уривки з документів, а то й подає їх повністю.” [6, с. 15]

Інший дослідник Запоріжжя, представник романтичної історіографії Д.І. Яворницький у своїх археографічних публікаціях [7; 8] залучає джерела до історії зв’язків козацтва з гайдамацьким рухом, послуговуючись при цьому, зокрема, документами російських архівів міністерства юстиції та закордонних справ, фондами осіб. Документообіг означених джерел здійснювався між установами Коша, Гетьманщини та Російської імперії. В публікаціях міститься головним чином документація директивно-розпорядчого та виконавчого змісту,

що стосується боротьби з гайдамаками, контактів останніх із Січчю, майнових претензій до Коша.

Джерела, опубліковані О. Андрієвським [9; 10;], відзначаються непоганим як на той час рівнем джерелознавчого опрацювання. Зокрема, дослідник здійснив класифікацію джерел за тематичною і видовою ознаками. Незначна частина наявних матеріалів включає скарги на грабунки запорожців, списування київського генерал-губернатора М. Леонтєєва та К. Розумовського з Сенатом і Колегією іноземних справ, а також зносини першого з Кошем із приводу розслідування набігів та боротьби з гайдамацтвом.

Окремі публікації джерел містить “Киевская Старина”. Стаття М. Костомарова “Материалы для истории Колиивщины или Рязни 1768 г.” [11], опублікована у 1882 році, відображає участь запорожців у гайдамацьких загонах на основі документів про зносини київського генерал-губернатора, військових посадовців та отамана С. Неживого, а також свідчень місцевих жителів. В тому ж році з’являється “Переписка гр. П. А. Румянцева о восстании в Украине 1768 года” [12], що є першою археографічною публікацією з теми, де виділяється цілісна група джерел із певної проблеми. Цікавими в цьому плані є ордери, листи та донесення П.Румянцева з приводу розслідування участі Коша у гайдамацьких набігах.

Київською археографічною комісією опубліковано тематичну збірку документів “Акты о гайдамаках”, що з’явилась у 1876 році в серійному виданні “Архив Юго-Западной России” [13] та містить порівняно незначну кількість джерел зі зв’язків Коша з гайдамаками польською та російською мовами. Джерела з теми запозичені із Книг гродських, Вінницької та Київської, Кур’єру Польського за 1737–1738 рр., Книг прикордонних судів Київського воєводства 1735–1753 рр., документів Київської генерал-губернаторської канцелярії. Означені джерела можна умовно поділити на такі групи: матеріали допитів гайдамак, скарги польських шляхтичів на дії запорожців, матеріали російсько-польського прикордонного суду щодо розслідування у справах про задоволення взаємних претензій, повідомлення “Кур’єру Польського” про дії запорожців у складі гайдамацьких загонів на Правобережжі, а також зносини київського генерал-губернатора М.Леонтєєва з Військовою колегією та Кошем із приводу боротьби з гайдамаками. Джерельна база публікації має обмежений характер, з огляду на те, що “сюди не ввійшли документи російських установ, а

також козацької адміністрації”. Відповідно, гайдамацький рух обмежувався Правобережжям [14, с.20].

На початку ХХ ст. розробляються проблеми соціальних рухів на Запоріжжі. В цьому плані виділяються напрацювання В. Грекова, [15] Н. Полонської-Василенко [16] та О. Рябініна-Скляревського [17]. Звертаючи увагу на зв'язок ситуації на Січі із гайдамацьким рухом, історики фактично не розглядають цю проблему, що, у першу чергу, пов'язано з обмеженістю наявної на той час джерельної бази. З вищезначених дослідників лише О. Рябінін-Скляревський, який брав участь в укладанні опису до АКНЗС [18; с. 6], у своїй статті “Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша ХVІІІ ст.” [17], послуговуючись документами Архіву Коша, аналізує соціально-економічні причини гайдамакування запорожцями. Також дослідник звертає увагу на соціальний портрет останніх, використовуючи протоколи допитів гайдамаків.

Радянська історіографія з ідеологічних міркувань оминала тему Запоріжжя, розглядаючи її виключно із позицій класової боротьби як всередині Січі, так і антифеодальних виступів за її межами, де брали участь запорожці. Друга половина ХХ ст. відзначається формуванням джерелознавства як науки, джерелознавчої евристики та археографії, що створює умови для розвитку джерельної бази проблем вітчизняної історії. З'являються загальноісторичні дослідження Г. Храбана, [19] О. Лоли, [20] В. Голобуцького [21] та ін., в рамках яких на основі залучення значного масиву архівних документів (головним чином Центрального державного історичного архіву у м. Києві (далі – ЦДІАУК)) виокремлюються зв'язки Запоріжжя з гайдамацьким рухом, де січовики виступають як важливий учасник антифеодальної боротьби. П. Мірчук одним з перших окреслює питання зв'язку Січі з Коліївщиною [22]. Проте надмірна вузькість джерельної бази призвела до того, що дослідник обмежився загальним оглядом проблеми. В. Кулаковський класифікує документи фондів ЦДІАУК з питань гайдамацького руху 50-х рр., виділяючи показання гайдамаків, заарештованих російською та польською владою; скарги польської шляхти; донесення польської, російської прикордонних та запорозької адміністрації, а також каральних команд про дії гайдамацьких загонів; урядові накази та циркуляри, розпорядження урядовців Лівобережжя та кошового отамана [23]. Окремі документи також публікуються в періодичних наукових виданнях [24].

Найзначнішою археографічною публікацією за останні 40 років є збірник “Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.” [25], що містить понад 100 документів з теми зв’язків запорізького козацтва з гайдамацтвом. Збірка укладена за хронологічним принципом з використанням широкого спектру архівних фондів. Частина документів запозичена з “Актов о гайдамаках ...”. Більшість джерел взято з ЦДІАУК: АKNЗС (ф. 229), Канцелярії гетьмана Розумовського (ф. 269), Генеральної військової канцелярії (ф. 51), Київської губернської канцелярії (ф. 59), Києво-Печерської лаври (ф. 128). Використано фонди Російського державного військово-історичного архіву (РДВІА): Таємна експедиція Військової колегії (ф.20) та фонд Рум’янцева-Задунайського (ф. 44). Частина документів міститься в Архіві зовнішньої політики Російської імперії (АЗПІ): “Зносили Росії з Польщею” (ф. 79) та в Архіві Санкт-Петербурзького філіалу інституту російської історії РАН у збірці А.О. Скальковського (ф. 200).

Загальна класифікація джерел подана у вступі І. Бутичем. За походженням дослідник поділяє матеріали на дві групи: документи, складені представниками народу – універсали, звернення, свідчення, скарги та ін., а також документи адміністративних, військових і судових установ Польщі, Росії і Гетьманщини – укази, ордери, промеморії, повідомлення, листи, рапорти, скарги про наїзди гайдамацьких загонів, документи з приводу розшуку і приборкання гайдамаків, екстракти слідчих справ і судові рішення про покарання учасників гайдамацького руху. [14, с. 21] Із позиції аналізу джерельної бази з проблеми варто класифікувати документи в окремі групи за тематично-видовою ознакою. Зокрема, серед більшості джерел поряд із використаними з “Архива Юго-Западной России” можемо виділити протоколи допитів гайдамак, свідчення місцевих жителів та окремих осіб; матеріали списування Коша з Новосербськими посадовцями і урядовцями Гетьманщини, а також зносили останніх із Сенатом, Колегією іноземних справ, Військовою колегією з приводу боротьби з гайдамацтвом; матеріали взаємних претензій польської сторони та запорожців.

Інформативні можливості документів збірника окреслюються відображенням складу гайдамацьких загонів, соціального портрета запорожців – учасників руху, позицій ключових суб’єктів стосунків у регіоні (посадовців Гетьманщини, польської сторони, Коша, російських урядовців) у ставленні до участі Запоріжжя в русі, головних напрямків поширення гайдамацтва.

Останнім часом окреслилися суттєві зміни у вивченні проблеми. Активно розробляються питання локальної, регіональної історії. Відповідно, формуються нові напрямки досліджень історії Запоріжжя із подальшим розширенням джерельної бази. Аспект зв'язків запорожців з гайдамацьким рухом розглядається, зокрема, у працях О. Олійника, [26] В. Омельчука, [27] В. Мільчева, [28; 29] В. Грибовського [30]. Перспективним виявляється залучення фольклорних джерел для вивчення соціального фону взаємовпливів Запоріжжя і гайдамацтва [31]. Активніше залучаються матеріали російських та польських архівів. З'являються спеціальні джерелознавчі дослідження Н. Ченцової [32], І. Сіяка [33] та ін.

Так, І. Сіяком досліджено форми списування Коша та Нової Сербії, зокрема, з приводу боротьби з гайдамацьким рухом. Дослідник виділяє промеморії, донесення від рядових запорожців на адресу канцелярії Новосербського корпусу про пограбування, а також реєстри пограбованого майна, що надсилались до Коша. Як зауважує вчений, тимчасово, під час розшуку гайдамак на території Нової Сербії, установи могли зноситись через директивно-розпорядчу та виконавчу документацію [33, с. 192]. В публікації О. Посунько матеріалів з історії взаємовідносин Запорозької Січі з Новою Сербією та Слов'яносербією [34] частково наявні вищеозначені види документів, віднайдені в АKNЗС та фонді архіву фортеці св. Єлисавети.

Ю. Мициком було опубліковано два документа, що складають листування кошового отамана С. Єрем'євича з регіментарем Української партії Ф. Нітославським із приводу боротьби з гайдамаками [35]. Джерела є копіями листів середини XVIII ст., віднайденими в турецькому відділі Архіву Коронного Варшавського, що знаходиться в Архіві головному актів давніх у Варшаві.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, можемо стверджувати, що вивчення проблеми розпочинається у XIX ст. із археографічних та загальноісторичних робіт А. Скальковського. З'являються матеріали Д. Яворницького, О. Андрієвського, публікації в "Киевской старине", а також видано окремих томів серії "Архив Юго-Западной России", присвячений гайдамацтву, що започаткувало формування джерельної бази з теми. На початку XX ст. проблему в рамках соціальних рухів на Запоріжжі дотично розглядав лише О. Рябінін-Склярєвський, використовуючи Архів Коша. Формування джерелознавства як науки, розвиток евристики та археографії в другій полови-

ні ХХ ст. сприяли перетворенню архівних матеріалів у об'єкт досліджень, розширенню джерельної бази та, відповідно, появи ґрунтовних загальноісторичних робіт, в рамках яких починає виокремлюватися тема зв'язків Запоріжжя з гайдамацьким рухом. Останнім часом увага дослідників зосереджується на розробці проблем регіональної історії, що веде до подальшого розширення джерельної бази та диференціації предмету вивчення історії Запоріжжя. Поряд з цим з'являються спеціальні джерелознавчі праці з теми. В даних умовах постає проблема формування цілісного масиву джерел з історії зв'язків запорізького козацтва з гайдамацьким рухом.

Нині існує потреба актуалізації джерельної бази з даної тематики шляхом архівної евристики в ЦДІАУК у м. Києві. Передусім у фонді Коша Нової Запорозької Січі (ф. 229), Київської прикордонної комісії (ф. 6), Генеральної військової канцелярії (ф. 51), Київської губернської канцелярії (ф. 59), канцелярії гетьмана Кирила Розумовського (ф. 269) та ін. Не розроблена також частина відповідних документів фонду фортеці св. Єлисавети (ф. 9) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. На даний момент здійснюється робота ЦДІАУК у співробітництві з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського з опублікування корпусного видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Це дозволить залучити до наукового обігу значний масив документів з даної проблеми.

Джерела і література:

1. *Апанович О.М.* Архів Коша Нової Запорозької Січі. // Архіви України. – 1989. – № 6. – С. 13–27.
2. *Максимович М.А.* Известия о гайдамаках // Собрание сочинений в 3-х тт. – К., 1876. – Т. 1. – С. 572–594.
3. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 2003.
4. *Скальковский А. А.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733–1768. – Одесса. – 1845.
5. *Скальковский А. А.* Несколько документов к истории гайдамачины // Киевская Старина. – 1885. – № 10. – С. 277–318.
6. *Швидько Г. К.* А. О. Скальковський та його “Історія Нової Січі”. // Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 2003.

7. *Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских казаков. В 2-х тт. – Владимир: Тип. Губернского правления, 1903. – Т. 2. – 1073–2107 с.
8. *Эварницкий Д. И.* Сборник материалов для истории запорожских казаков. – Спб., 1888.
9. *Андриевский А.* Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743–1767). – Одесса, 1893.
10. *Андриевский А.* Материалы по истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715–1774). – Одесса, 1886. – С. 3–16.
11. *Костомаров Н.* Материалы для истории Колиивщины или Резни 1768 г. // Киевская Старина. – К., 1882. – № 8. – С. 298–321.
12. Переписка гр. П.А.Румянцева о восстании в Украине 1768 года // Там же. – К., – 1882. – № 9–10; 1883. – № 9–10.
13. Акты о гайдамаках (1700–1768) // Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. 3. – К., 1876.
14. *Бутич І.Л.* Передмова. // Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. / під. ред. І. Бутича та Ф. Шевченка. – К.: Наукова думка, 1970.
15. *Греков В.* Бунт сіроми 1768р. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1927. – Т. 11. – С. 226–232.
16. *Полонська-Василенко Н. Д.* До історії повстання на Запоріжжі 1768 року // Запоріжжя XVIIIст. та його спадщина. В 2-х тт. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т. 1. – С. 107–126.
17. *Рябінін-Скляревський О.* Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Г.Л. Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Одесса-Киев: Елтон-2 – Гратек, 2000. – С. 83–178.
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713–1776. – К.: Наукова думка, 1994.
19. *Храбан Г. Ю.* Спалах гніву народного. – К., 1989.
20. *Лола О. П.* Гайдамацький рух на Україні 20–60 рр. XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1965.
21. *Голобуцький В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775рр.). – Дніпропетровськ: Січ, 2004.
22. *Мірчук П.* Коліївщина: гайдамацьке повстання 1768 року. – Нью-Йорк, 1973.
23. *Кулаковський В.* Архівні матеріали про гайдамацький рух 50-х рр. XVIII ст. // Архіви України. – 1968. – № 1. – С. 83–88.
24. Протокол допиту гайдамаки С.Гаркуші // Український історичний журнал. – 1990. – № 10–11.

25. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. док. / під. ред. І. Бутича та Ф.Шевченка. – К.: Наукова думка, 1970.

26. *Олійник О. Л.* Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). – Запоріжжя: Дике Поле, 2005.

27. *Омельчук В. В.* Народне повстання 1734–1738 рр. на Правобережній Україні та його місце у суспільно-політичному житті і міжнародних відносинах. – Дис. ... к.і.н. – К., 2002.

28. *Мільчев В. І.* Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2009.

29. *Мільчев В.* У пошуках “Антисічі”: запорозькі осередки за межами вольностей (1740–1760-ті рр.) // Наукові записки. 36. пр. молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 10. – К., 2005. – С. 231–250.

30. *Грибовський В. В.* Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ, 2004.

31. *Кейда Ф.* Український фольклор про гайдамаччину. – К.: Вирій, 1999.

32. *Ченцова Н. В.* Документи Коша Нової Запорозької Січі як джерело до історії Катеринославщини // Дис. ... к.і.н. – Дніпропетровськ, 1992.

33. *Синяк І. Л.* Джерела з історії діловодства запорозького козацтва доби Нової Січі (1734–1775). – Дис. ... к.і.н. – К., 2006.

34. *Посунько О. М.* Взаємовідносини Запорозької Січі з Новою Сербією та Слов’яносербією. // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – 1995. – Вип. 1. – С. 21–26.

35. *Мицик Ю. А.* Кілька документів до історії запорозького козацтва XVII – пп. XVIII ст. // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва. Матеріали наукових читань Д. Яворницького. Збірник статей. – Запоріжжя, 1993. – С. 85–101.

Олексій Барановський (*Київ, Україна*) *Нова Січ і гайдамацький рух: археографічні публікації та актуалізована джерельна база*

Серед соціальних процесів в українській історії XVIII ст. важливе місце займає взаємодія Запоріжжя з гайдамацьким рухом. Формування джерельної бази з даної проблеми здійснюється шляхом публікацій документів і їх використання в загальноісторичних та спеціальних джерелознавчих дослідженнях.

Ключові слова: Запоріжжя, гайдамацький рух, джерело.

Алексей Барановский (*Киев, Украина*) **Новая Сечь и гайдамаческое движение: археографические публикации и актуализированная источниковая база**

Среди социальных процессов в украинской истории XVIII ст. важное место занимает взаимодействие Запорожья с гайдамаческим движением. Формирование комплекса источников по данной проблеме проводится путем их опубликования и использования в исторических и специальных источниковедческих исследованиях.

Ключевые слова: Запорожье, гайдамаческое движение, источник.

Oleksiy Baranovskiy (*Kyiv, Ukraine*) **New Sich and haydamakian movement: archeographical publications and staticized source's base.**

Among social processes in the Ukrainian history of XVIII cent. the important place borrows interaction of Zaporizhzhya with haydamakian movement. Formation of a complex of sources on given problem is spent by their publications, and use in historical and special source study researches.

Key words: Zaporizhzhya, haydamakian movement, a source.

Микола МИХАЙЛИЧЕНКО
(Суми, Україна)

**Дворянство Лебединського повіту
Харківського намісництва
за абетковими списками 1786 р.**

У даній статті ми, на основі відомостей, які містять абеткові списки, робимо спробу дослідження становища дворян Лебединського повіту. Наш інтерес до лебединського дворянства пояснюється тим, що судячи з абеткових списків, воно було досить чисельним. В абеткових списках знаходимо відомості про 108 дворян, які володіли нерухомим майном у повіті. При цьому, значну частку дворян повіту склали представники козацько-старшинських родів, у тому числі таких впливових як Алфьорови, Кондратьєви, Романови. Отже, ми вважаємо, що відомості, які містять абеткові списки дають нам можливість оцінити становище лебединських дворян на рівні окремих родин, а також дозволяють зробити деякі узагальнення стосовно внутрішньої ієрархії, шлюбної політики та соціальної замкненості місцевого дворянства.

Абеткові списки дворянських родів Харківського намісництва зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві в фондї 1709 (фонд Харківського намісницького правління). Ці списки під час упорядження справ архіву були розділені не на окремі томи однієї справи, що було б більш доцільним, а на дві окремі справи, які, при цьому, зберегли єдину нумерацію. У результаті такого розділення перші аркуші списків опинились у справі 911 (арк. 97 – 113 зв.), решта ж, починаючи з 114, становлять справу 912. Справи 911-912 містять абеткові списки дворян 7 повітів Харківського намісництва: Білопільського, Богодухівського, Вовчанського, Лебединського, Краснокутського, Миропільського, Чугуївського.

Укладання абеткових списків передбачалось “Жалованной грамотой на права, вольности и преимущества благородному русскому

дворянству”, виданою Катериною II 21 квітня 1785 р. Відповідно до 72-ї статті цієї грамоти повітові предводители дворянства мали скласти й надіслати губернському предводителю “список по алфавиту всем Дворянским родам в том уезде именем недвижимым владеющим”. Ці списки мали бути надіслані губернському предводителю дворянства, який, у свою чергу, “с выбранными уездными депутатами из списков уездных предводителей дворянства составит дворянскую родословную книгу губернии” [4, с. 352].

В “Жалованной грамоте” подавалася форма абеткового списку, яка складалася з семи граф. До першої графи вписувалось прізвище, ім’я та по-батькові дворянина, його вік. Друга графа містила відомості про шлюб (одружений, неодружений або вдовий, відомості про дружину). До третьої графи записувались відомості про дітей дворянина (імена, вік, місце служби і чин, якщо діти перебували на службі). Четверта, найбільша, графа містила відомості про кількість кріпаків і їх місце перебування. В п’яту графу записувалось місце проживання дворянина, в шосту – чин, в сьому – місце служби й посада [там само].

Зауважимо, що факт внесення дворянина до цих списків не гарантував йому набуття спадкового дворянства. Разом з тим, лише в поодиноких випадках, до родовідної книги потрапляли особи, які не були внесені до абеткових списків. Так, з екстрактів доказів дворян, які були внесені до родовідної книги Харківського намісництва у 1792 році, бачимо, що з 66 прохачів, лише три особи не були внесені до абеткових списків [8, арк. 1-63].

Прослідкувати хід і механізм створення абеткових списків дають нам можливість документи, які збереглись у фондах Харківського намісницького правління й Чугуївської дворянської опіки.

Перш за все зауважимо, що абеткові списки, які зберігаються в фонді Харківського намісницького правління, є копією, яка була надіслана губернським предводителем Григорієм Шидловським Харківському і Воронежському генерал-губернатору Василю Черткову у відповідь на лист-вимогу останнього датовану 11 грудня 1786 р. В цьому листі, зокрема, йшлося про складання “господам уездным предводителям по форме приложенной при высочайшей о дворянстве грамоты списков и о поверке оных один за одним дабы в двойне дворян написаны не были” [6, арк. 67]. Вже за два дні “от уездных господ дворянства предводителей о дворянах в их округах владеющих именными списки” були надіслані, про що свідчить “донесение” Григорія

Шидловського, датоване 13 груднем 1786 року [там само, арк. 97]. Швидкість виконання доручення може свідчити про те, що на той час абеткові списки вже були складені. Більше того, у жовтні 1786 р. дворянське депутатське зібрання починає свою нобілітаційну діяльність, про що свідчать записи у родовідній книзі Харківського намісництва. Так, одними з перших отримали спадкове дворянство представники старшинського роду Квіток: поручик Петро Прокопович, прапорщик Федір Олексійович, колезькі реєстратори Іван Олексійович і Григорій Олексійович Квітки. Зазначені дворяни були внесені, згідно з протоколом дворянського депутатського зібрання від 2 жовтня 1786 р., до шостої частини родовідної книги, і отримали дворянські грамоти під номером 3 [5, арк. 123-126]. Отже, на початок жовтня 1786 р. абеткові списки дворян вже були у розпорядженні дворянського депутатського зібрання.

Про джерела надходження відомостей, які мали бути внесені до абеткових списків, можуть свідчити документи, що збереглися у фондах дворянських опік. Так, у фондї Чугуївської дворянської опіки знаходимо “Наряд Чугуевской дворянской опеки представляемых формулярным списком о внесении дворян в дворянский список за 1785 год” [9, арк. 1-173]. З документів, які містить цей “наряд” бачимо, що головним джерелом абеткових списків були “формулярні списки”, складені за наведеною у “Жалованной грамоте” формою. Ці списки надсилались дворянами повіту на вимогу дворянської опіки, яка, в свою чергу, керувалась указом “Ея императорского величества оной опеки июня от 26 под № 61” [там само, арк. 1-153]. Разом з тим, відомості про дворян могли надходити з інших джерел. Так, 18 серпня 1785 р. з Чугуївського нижнього земського суду до дворянської опіки надійшов список “о всех здешнего округа дворянах штаб, обер и унтер офицерах также и о старшинских детях”. Цей список містив відомості про 98 осіб і був складений за формою абеткового списку [там само, арк. 154-168]. Відомості, які містить цей список, менш інформативно насичені ніж “формулярні списки” надані дворянами, інколи неповні, однак, в деяких випадках, вони залишались єдиним джерелом інформації про тих, чи інших дворян. Це, у першу чергу, стосується дворян, які мали нерухоме майно в повіті, але з тих, чи інших причин не могли надати відомості про себе. Отже, формуляри, надіслані дворянами, були основним, але не єдиним джерелом відомостей для майбутніх абеткових списків.

За своїми ознаками (ординарність походження, однорідність змісту, однотипність форми) абеткові списки можна віднести до масових джерел, що дозволяє нам використовувати їх як для узагальненої характеристики становища дворянства того чи іншого повіту, так і оцінки становища окремого дворянина.

Варто зазначити, що лебединське дворянство не було однорідним за соціальним і етнічним походженням. Абеткові списки, нажаль, не містили відомостей про походження дворянин. Проте, представників колишньої старшини Слобожанщини можна спробувати виділити серед інших, маючи у своєму розпорядженні списки слобідської козацької старшини 60-х років XVIII ст., опубліковані Світланою Потапенко [1]. Справа ж з'ясування походження решти дворян є досить складною.

У абеткових списках містяться відомості про 38 лебединських дворян, які визначені нами як представники колишньої слобідської старшини. Серед них знаходимо 9 представників старшинського роду Кондратьєвих, 5 – Романових, 5 – Алфьорових [6, арк. 98 зв.-100, 110 зв.-112; 7, арк.114 зв.-117].

Знаходимо серед дворян Лебединського повіту і представників козацько-старшинських родів Гетьманщини. Так, нами визначені як репрезентанти колишньої старшини Гетьманщини: представник полковницького роду Іваненків полковник Андрій Григорович Іваненков, та представник полковницького роду Миклашевських секунд-майор Іван Іванович Миклашевський [2, с. 303-304; 6, арк. 108 зв.-109; 7, арк. 117 зв.-118]. Були внесені до абеткового списку й представники козацької старшини, що мали козацькі чини, які свідчать про їх приналежність до еліти колишньої Гетьманщини¹. Це Мартин Захарович Могилат “малоросийской службы войсковой товарищ”, Марія Григорівна Могилатова, вдова військового товариша Степана Могилата, Марфа Матвіївна Полуботкова, вдова бунчукового товариша Василя Полуботка [там само, арк. 120 зв.-121, 122 зв.-123].

Впадає в вічі і майнова неоднорідність лебединського дворянства. В цьому сенсі, варто звернутись до відомостей про кількість кріпаків, якими володіли місцеві дворяни.

Всього, за даними абеткових списків, лебединські поміщики мали у своєму володінні 7094 ревізійних душ. Із них “подданных черкас”, тобто

¹ Такі козацькі чини як “військовий товариш”, та “бунчуковий товариш” існували лише на Гетьманщині.

українців, – 6798 (95,82%), “крестьян”, тобто російських селян – 296 (4,17%) [6, 98 зв.-112; 7, 114-137.].

Відомості про кількість ревізійних душ свідчать не лише про матеріальне становище дворян повіту, а й дозволяють стратифікувати дворянство за кількістю ревізійних душ. Відомо, що до скасування кріпацтва основним показником заможності дворянства були не розміри земельних володінь, а кількість кріпаків [3, с. 86].

На думку російського дослідника Б.Миронова, дворянство, з урахуванням майнового становища, можна поділити на три страти – нижча, середня і вища. Нижча страта, складалась з безпомісних і малопомісних дворян з кількістю кріпаків чоловічої статі менше 20, середня – з середньпомісних, які володіли від 21 до 100 ревізійних душ, вища – з господарів великих маєтків, з кількістю душ більш як 100. При цьому корпоративні права місцевих дворян і ступінь їх участі в управлінні напряму залежали від їх матеріального становища. Право займати будь-яку посаду в дворянському самоуправлінні отримували лише ті з дворян, які мали річний прибуток не менше 100 крб. Це значило, що дворянин повинен був мати не менше 20 душ, оскільки в 1780-і рр. середній оброк складав 5 крб. сріблом з ревізійної душі [там само, с. 86-87].

Така схема стратифікації дворянства за майновою ознакою, звичайно, досить умовна, однак вона дозволяє виділити серед місцевого дворянства як малозабезпечену частину, так і заможну і впливову верхівку (див.: табл.І).

З таблиці І, бачимо, що відсоток безпомісних і малопомісних дворян в Лебединському повіті сягав 43%. Це досить низький відсоток, якщо врахувати, що на 1777 р. частка малопомісних дворян Європейської Росії сягала 59% [там само, с. 89]. При цьому великопомісні дворяни, мали у своєму володінні 5176 ревізійних душ, що складало 72,96% від загальної кількості душ, якими володіли дворяни повіту.

Слід відмітити, що більшість великопомісних дворян були представниками колишньої слобідської старшин. Це Олена Матвіївна Алфьорова, вдова полкового осавула Федора Алфьорова (124 душ), Федосія Петрівна Кондратьєва, вдова полковника Степана Кондратьєва (241 душа), секунд-майор Василь Іванович Кондратьєв (238 душ), капітан Андрій Іванович Кондратьєв (351 душа), Ганна Євстратівна Кондратьєва, – вдова прапорщика Якова Кондратьєва (153), поручик Роман Іванович Кондратьєв (171 душа), поручик (колишній підпра-

порний Сумського козацького полку, син полкового обозного Тимофія Красовського) Іван Тимофійович Красовський (249 душ), Ульяна Романова, – вдова поручика Василя Романова (106 душ), поручик Іван Петрович Штепін (114 душ) [1, с. 207, 298; 6, 98 зв.-99, 110 зв.-113 зв.; 7, 114 зв.-116, 125 зв.-126, 134 зв.-135].

Таблиця І:

Майнове становище дворян, внесених до абеткових списків

Майнове становище	Кількість дворян		Кількість душ чоловічої статі	
	осіб	%	осіб	%
не мали кріпаків	19	17,59	-	-
менше 20 душ	27	24,99	234*	3,31
20-100 душ	42	38,88	1684**	23,73
більше 100 душ	18	16,66	5176	72,96
відомості відсутні	2	1,85	-	-
всього	108	100	7094	100

* включає 13 душ, які перебували у спільному володінні.

** включає 12 душ, які перебували у спільному володінні.

Серед великопомістних лебединських поміщиків були і представники колишньої старшини Гетьманщини – Андрій Григорович Іваненков (922 душі), Іван Іванович Миклашевський (804 душі), Марія Григоровна Могилатова (108 душ), Марфа Матвійовна Полуботкова (225 душ), [6, арк. 108 зв.-109; 7, 117 зв.-118, 120 зв.-121, 122 зв.-123].

Серед великопомістних поміщиків слід відмітити і дворян, які не належали до козацької старшини. Це секунд-майор Петро Семенович Деханов (330 душ), капітан Іван Якович Ісаков (107 душ), секунд-майор Семен Прокопович Масбюков (149 душ), дійсний статський радник Семен Олександрович Неплюєв (655 душ), секунд-майор Федосій Кузьмич Яцин (129 душ) [6, арк. 103 зв.-104, 109 зв.-110; 7, 118 зв.-119, 121 зв.-122, 136 зв.-137].

Як відомо, в тогочасній Російській імперії, місце дворянина в соціальній ієрархії у великій мірі визначалось його службовим становищем. Отже, спробуємо проаналізувати становище місцевого дворянства, на основі відомостей про службу і чини, які містять абеткові списки (див.: табл.ІІ).

Таблиця II:

Службове становище дворян, внесених до абеткових списків

службове становище дворян	в службі	у відставці*
штаб-офіцери	8	9
обер-офіцери	4	33
унтер-офіцери	2	6
чиновники до VIII класу**	6	-
чиновники VIII класу і вище	2	1
канцеляристи	1	1
сотники	-	4
військові товариші	-	1
всього	23	56

* включає дворян які перебуваючи у відставці займали посади по виборам дворянства.

** до даної категорії нами також включено лебединського городского лікаря Івана Лазаревського та полкового лікаря Тимофія Покровського-Калюжного [7, арк. 117 зв.-118, 123 зв.-124].

З таблиці II, бачимо, що більшість місцевих дворян обирала військову службу і на момент складання абеткових списків перебувала у відставці.

Не перебували на службі лише 4 дворянина, з яких двоє були повнолітніми. З повнолітніх дворян, не перебували на службі Олексій Горобцов, син померлого ротмістра Василя Горобцова, і Ілля Прутянул, син померлого поручика Андрія Прутянула [6, арк. 103 зв.-104; 7, арк. 123 зв.-124].

До таблиці II нами не були включені дворянські вдови. Як відомо, згідно з “Табели о рангах”, усі заміжні жінки “поступают в рангах по чинам мужей их” [10, с.19]. Це правило знаходить своє відображення і в абеткових списках, в яких вдови зазначались за чинами померлих чоловіків і розміщувались в списках поміж інших дворян по “старшинству” чинів. Всього ж в абеткових списках містяться відомості про 16 дворянських вдов. Серед них: 8 – жінки померлих обер-офіцерів, 3 – штаб-офіцерів, 3 – підпрапорних, 1 – полкового осавула, 1 – бунчукового товариша, 1 – військового товариша 1 – полкового лікаря [6, 98 зв.-100, 105 зв.-107, 110 зв.-113; 7, 114 зв.-117, 199 зв.-123, 125 зв.-127, 131 зв.-133, 136 зв.-137].

Абеткові списки також містять відомості про службу дворянських синів (див.: табл. III).

Таблиця III:

**Службове становище синів дворян,
внесених до абеткових списків**

службове становище дворянських синів	перебували на службі	у відставці
обер-офіцери	9	3
унтер-офіцери	24	-
чиновники до VIII класу	2	-
канцеляристи і підканцеляристи	3	-
придворні до VIII класу	1	-
всього	39	3

Аналізуючи характер служби дворянських синів видно, що вони також віддавали перевагу військовій службі. При цьому, з відомостей, які містять абеткові списки, стає очевидним, що в полк їх могли записувати у досить ранньому віці. Так, сини Василя Івановича Кондратьєва Михайло 15, і Іван 11 років, служили в Брянському піхотному полку сержантами [6, арк. 111 зв. - 112]. До цього ж полку був приписаний і дванадцятирічний сержант Осип Рубанов, син колезького реєстратора Матвія Рубанова [7, арк. 127 зв.-128].

Проаналізувавши інформацію про службовий стан лебединського дворянства, яка міститься в абеткових списках, ми можемо реконструювати склад місцевої бюрократії, особливо, якщо враховувати той факт, що земський ісправник, повітовий предводитель дворянства, повітовий суддя, засідателі повітового суду і нижнього земського суду обирались зі складу місцевого дворянства. Отже, за абетковими списками, станом на 1786 р., місцева бюрократія мала наступний склад:

1. Кондратьєв Андрій Іванович, капітан – повітовий предводитель дворянства [там само, арк. 111 зв.-112];

2. Кондратьєв Василь Іванович, секунд-майор – повітовий суддя [там само];

3. Єнін Ілля Семенович, секунд-майор – земський ісправник [6, арк. 106 зв.-107];

4. Копейчиков Петро Андрійович, титулярний радник – суддя повітової нижньої розправи [6, 112 зв.-113];

5. Кучеринов Гаврило Іванович, титулярний радник – повітовий стряпчий [7, 114 зв.-115];

6. Пономарьов Іван Іванович, прапорщик – повітовий скарбничий [7, 123 зв.-124].

7. Герасимов Йосип Ільїч, капітан – засідатель повітового суду [там само, 102 зв.-103];

8. Мезенцов Іван Гнатович, секунд-майор – засідатель повітового суду [там само, 118 зв.-119];

9. Деменков Семен Кирилович, прапорщик – засідатель повітового нижнього земського суду [6, 104 зв.-105];

10. Светайлов Амос Павлович, прапорщик – засідатель повітового нижнього земського суду [там само, 129 зв.-130];

11. Малоштанов Матвій Леонтіївич, вахмістр – засідатель повітового нижнього земського суду [там само, 120 зв.-121];

12. Єлшин Іван Іванович, прапорщик – засідатель нижньої розправи [6, 107 зв.-108].

В списках дворян Лебединського повіту також значаться дворяни, які займали посади в інших повітах намісництва: недригайлівський городничий секунд-майор Іван Ігнатович Варавін; миропільський городничий секунд-майор Йосип Петрович Ромашов; сотник Василь Андрійович Романов – засідатель недригайлівського повітового суду; брати Романови (сини полковника колишнього Сумського козацького полку Романа Романова): поручик Павло – недригайлівський предводитель дворянства, підпоручик Михайло – недригайлівський повітовий суддя, Степан – недригайлівський земський ісправник. Також, знаходимо відомості про намісника Орловського намісництва дійсного статського радника Семен Олександровича Неплюєва і секунд-майора Семена Прокоповича Масбюкова, який, згідно з записами в абетковому списку, “из гадяцкого дворянства избран депутатом” [6, 100 зв.-101; 7, 118 зв.-119, 121 зв.-122, 124 зв.-127].

Важливу інформацію про провінційне дворянство дають нам відомості про сімейне становище дворян. Так, спираючись на відомості про походження дворянських дружин, ми маємо можливість зробити висновки про становий характер шлюбів (див.: табл. IV).

Як ми бачимо з таблиці IV, більшість дворян Лебединського повіту укладали шлюб з представниця місцевої еліти. Отже, ми можемо говорити про досить високий рівень соціальної замкненості місцевого дворянства.

Окремо розглянемо характер шлюбів представників колишньої слобідської старшини. Абеткові списки містить відомості про 72 одружених дворян, з яких 22 дворянина визначені нами як представники колишньої слобідської старшини. У абеткових списках також знаходимо відомості про 18 шлюбів із доньками представників слобідської старшини. До їх числа слід додати доньок представників старшини, які були атестовані на російські чини. Так, до числа старшинських доньок ми включили дочок капітана Куколя-Яснопольського, поручика Павла Штепіна, поручика Павла Світайлова, відставного вахмістра (колишнього підпрапорного) Василя Труфанова.

Таблиця IV:

Походження дружин дворян, внесених до абеткових списків

Походження дворянських дружин	Всього в %	Всього
дворянки *	48,61	35
доньки слобідської козацької старшини **	25	18
доньки козацької старшини Гетьманщини	6,94	5
доньки канцеляристів	1,38	1
доньки священників	8,33	6
доньки купців	1,38	1
доньки міщан	1,38	1
доньки селян (обивателів)	5,55	4
вдови ***	1,38	1
відомості про походження відсутні	1,38	1
всього	100	72

* включає дворянських дружин, зазначених в абеткових списках як доньки поміщиків, чиновників, обер- і штаб-офіцерів.

** включає доньок представників старшини, які з різних причин не були атестовані на офіцерські чини, а також доньок колишніх полковників Матвія Куликовського, Романа Романова, та Михайла Донця-Захаржевського за своїми старими, козацькими чинами.

*** виділені в окрему групу, оскільки в абеткових списках вказувалось не їх соціальне походження, а чин першого чоловіка.

З відомостей, про дворянських дружин, бачимо, що найчастіше представники слобідської старшини брали шлюб з жінками, які належали до одного з ними соціально-етнічного середовища Всього,

абетковий список містить відомості про 10 шлюбів між представниками козацько-старшинських родів Слобожанщини. Так, син колишнього полковника Івана Кондратьєва Василь Кондратьєв був одружений з донькою полковника Матвія Куликовського, син полковника Романа Романова Михайло Романов – з донькою полкового осавула Федіра Алфьорова Парасковії, відставний підпоручик Степан Федорович Алфьоров – з донькою сотника Степана Ліницького [6, 99 зв.-100, 111зв. -112; 7, 125 зв.-126]. Абеткові списки також містять відомості про шлюби між представниками слобідської старшини і доньками представників козацької старшини Гетьманщини (4 шлюби). Так, поручик Роман Іванович Кондратьєв був одружений на донці військового товариша Степана Могилата Парасковією, сотник Тимофій Федорович Новомилинський – з племінницею бунчукового товариша Полуботка Ульяною, сотник Тихон Яковлевич Тимченков – з донькою військового товариша Якова Коновалова Ульяною [7, 114 зв.-115, 121 зв.-122, 132 зв.-133].

Як відомо, духовенство на Слобожанщині сприймалось тогочасним населенням Слобожанщини як частина місцевої еліти, тому шлюби між представниками слобідської старшини і священництва були непоодинокими. Так, син сотника Івана Красовського Іван, був одружений з донькою священника Миколаївської церкви м. Лебедина Лаврентія Чижевського Євдокією, колезький реєстратор Матвій Кирилович Рубанов – зі священницькою донькою Марфою, прапорщик Григорій Шапошніков – з священницькою донькою Тетяною [там само, 115 зв.-116, 127 зв.-128, 134 зв.-135].

Решта представників колишньої слобідської старшини була одружена з доньками дворян, які не належали до слобідської старшини: поручик Іван Тимофійович Красовицький (Красовський) – з донькою поміщика Матвія Ртіщева Марією, прапорщик Тимофій Петрович Шапошніков – з донькою “путивльського округу из дворян поручика” Герасима Черепова Варварою, відставний вахмістр Матвій Леонтіївич Малоштанов – з донькою поручика Христофора Павлинова Марією. Федір Іванович Красовський був одружений на вдові прапорщика Агафії, походження якої встановити не вдалося [6, 113 зв.; 7, 114, 115 зв.-116, 120 зв.-121, 134 зв.-135].

Що ж стосується старшинських доньок, то, досить непоодинокими були випадки, коли їх видавали заміж за дворянам, які, не належали до козацької старшини. Так, прем'єр-майор Іван Христофорович Штерач був одружений на дочці полковника Михайла Донця-Захаржев-

ського, секунд-майор Ілля Семенович Єнін – на дочці колишнього сотника Павла Штепіна, титулярний радник Гаврило Іванович Кучерінов – на “дочери шляхетской бывшей казачей службы полкового обозного Тимофея Красавицкаго Прасковии”, лебединський городовий лікар Іван Лазарович Лазаревський – на доньці підпрапорного Івана Кондратьєва. Доньки полковника Романа Романова Парасковія і Марія взяли шлюб відповідно з капітаном Олександром Петровичем Мужлановим і підполковником Марком Яковичем Северінциним, а колишній підпрапорний Василь Труфанов видав своїх дочок заміж за відставного підканцеляриста Василя Омеляновича Філімонова і секунд-майора Петра Олексійовича Плетенева [6, 106 зв.-107; 7, , 117 зв.-118, 119 зв.-120, 122 зв.-123, 128 зв.-129, 132 зв.-133, 133 зв.-134]. Всього ж 12 доньок слобідської козацької старшини були одружені на дворянах, які не належали до слобідської старшини.

Отже, відомості, які містять абетковий список дворян Лебединського повіту, дозволяють нам виділити серед лебединського дворянства кілька соціально-етнічних груп. Це представники слобідських козацько-старшинських родів, репрезентанти колишньої старшини Гетьманщини, російські дворяни. Місцеве дворянство, також можна стратифікувати за кількістю ревізійних душ. При цьому відмітимо, що найбільші поміщики повіту, Андрій Іваненков, Іван Миклашевський і Семен Неплюєв, не належали до слобідської старшини. Разом з тим, серед великопомісних дворян повіту переважали представники козацько-старшинських родів Слобожанщини. Про те, що представники слобідської старшини відігравали досить впливову роль серед дворян повіту, може свідчити той факт, що такі посади, як повітовий предводитель дворянства і повітовий суддя, займали представники старшинського роду Кондратьєвих. Разом з тим, більшість виборних посад у повіті займали російські дворяни. Аналіз відомостей про сімейне становище місцевого дворянства, дають нам можливість зробити певні висновки щодо “шлюбної політики” колишньої слобідської старшини. Так, ми бачимо, що дворяни, які належали до слобідських родів найчастіше одружувались на представницях своєї соціально-етнічної групи, тобто на старшинських доньках. Разом з тим шлюби між, старшинськими доньками і представниками російського дворянства також стають помітним явищем.

Таким чином, абеткові списки дворянських родів Лебединського повіту дають досить повне уявлення про становище місцевого дво-

рянства. Подальше вивчення абеткових списків інших повітів Харківського намісництва, їх опрацювання та публікація є складовою частиною дослідження історії еліти Слобідської України.

Джерела і література

1. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття / упоряд. С. Потапенко. – Х.: “Райдер”, 2008. – 496 с.
2. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2004. – 391с.
3. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т. 1. – 548 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXII. – № 16187. – С. 344–358.
5. Харківська Центральна наукова бібліотека. – Родовідна книга Харківського намісництва. – Ч. 6. – 330 с.
6. Центральний державний архів України у м. Києві (далі ЦДАУК). – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 911. – 113 арк.
7. ЦДАУК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 912. – 235 арк.
8. ЦДАУК. – Ф. 1709. – Оп.2. – Спр. 2023. – 63 арк.
9. ЦДАУК. – Ф. 1923. – Оп. 1. – Спр. 15. – 173 арк.
10. Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. – Л.: Наука, 1991. – 224 с.

Микола Михайліченко (Суми, Україна) *Дворянство Лебединського повіту Харківського намісництва за абетковими списками 1786 р.*

В статті, на основі абеткового списку дворян Лебединського повіту, досліджено становище місцевого дворянства. Особлива увага приділяється аналізу соціального і матеріального становища козацької старшини, її шлюбної політики.

Ключові слова: абеткові списки, дворянство, місцева еліта, козацька старшина, Лебединський повіт.

Николай Михайличенко (Сумы, Украина) *Дворянство Лебединского уезда Харьковского наместничества по данным алфавитных списков 1786 г.*

В статье, на основе алфавитного списка дворян Лебединского уезда, исследовано положение местного дворянства. Особое внимание автор

уделяет анализу социального и материального положения казацкой старшины, ее брачной политики.

Ключевые слова: алфавитные списки, дворянство, местная элита, казацкая старшина, Лебединский уезд.

Mikola Mikhailichenko (*Sumy, Ukraine*) **The nobility of Lebedin district Kharkov's province according to the nobility's handlist 1786**

The article that is based on the handlist of Lebedin's nobility is devoted to the situation of the local elite. The author analyses the social status, financial position and marriage relations of Cossack officialdom.

Keywords: handlist of nobility, nobility, local elite, Cossack officialdom, information potential.

Юлія ГОЛОВКО
(Запоріжжя, Україна)

**Матеріали фонду генерал-майора
В.С. Попова державного архіву
Автономної Республіки Крим
як джерело з історії зовнішньої
торгівлі Південної України
останньої чверті XVIII ст.**

Для історії зовнішньої торгівлі Південної України остання чверть XVIII ст. була достатньо складним та насиченим подіями періодом, упродовж якого неодноразово змінювалася міжнародна ситуація, умови чорноморської торгівлі та судноплавства, торгівельна інфраструктура півдня України та Криму і т.д. Відповідно й дослідження окремих питань історії міжнародних відносин, економічного розвитку Російської імперії, функціонування адміністративного апарату держави не можуть не торкатися історії зовнішньої торгівлі, у тому числі Південної України. Одним з таких важливих для історії Російської імперії та міжнародних відносин останньої чверті XVIII ст. питань була проблема чорноморського судноплавства та торгівлі з Туреччиною, вирішення якої було безпосередньо пов'язано з півднем України та розвитком зовнішньої торгівлі. Серед достатньо представницької історіографії даної проблематики необхідно згадати праці Б. А. Дранова [11], О. І. Дружиніної [12; 13], В. І. Шеремет [23], Ф. К. Караджі [15], О. П. Кудрявцевої [17], В. М. Тимченка [20; 21] та ін., в яких чітко встановлюється взаємозалежність між розвитком зовнішньої торгівлі Південної України та міжнародною ситуацією в чорноморсько-середземноморському регіоні. З іншого боку, процес інкорпорації півдня України до зовнішньоторгової системи Російської імперії [14; 10; 22] так і не зміг повністю подолати регіональні особливості південної торгівлі, які яскраво простежувалися ще на початку XIX ст. Важливою складовою історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. були численні, як російські, так й іноземні, проекти

розвитку чорноморської торгівлі, до дослідження яких зверталися М. Мурзакевич [16], П. Юрченко [24], М. Л. Рубінштейн [18], С. Я. Боровий [8], Н.І. Яковкіна [25], Ю.І. Головка [9] та ін. Важливість подібних матеріалів для дослідження історії зовнішньої торгівлі визначається можливістю реконструкції поглядів представників різних верств суспільства на значення та перспективи розвитку зовнішньої торгівлі, розуміння місця і ролі торгівлі в економічному розвитку держави.

Розширення джерельної бази дослідження історії зовнішньої торгівлі Південної України вимагає залучення матеріалів особистих фондів окремих державних діячів Російської імперії, що пов'язано з особливостями фондування приватних (родинних) та відомчих архівів наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Саме тому особисті фонди окремих державних та політичних діячів останньої чверті XVIII ст. можуть містити матеріали з тих питань організації зовнішньої торгівлі, які у фондах відповідних установ практично не представлені. Одним з таких є фонд генерал-майора В.С. Попова (ф. 535) Державного архіву в Автономній Республіці Крим. У даному фонді було виявлено матеріали, безпосередньо пов'язані з розвитком чорноморської торгівлі в останній чверті XVIII ст. Поява подібних матеріалів у фонді пов'язана, у першу чергу, з державною діяльністю генерал-майора Василя Степановича Попова, який завідував справами князя Г. О. Потьомкіна, а згодом став управляючим кабінетом Катерини II. Переважна більшість виявлених матеріалів щодо розвитку зовнішньої торгівлі Південної України датуються саме 1780-ми роками і не складає єдиного комплексу документів: це поодинокі документи, що стосуються окремих аспектів організації та регулювання зовнішньої торгівлі на півдні України. Так, справа 1182 “Матеріали про переміщення митниці та карантину з Херсону до Очакова” складається з одного документа, який не має датування та адресування: можна припустити, що це копія або чернетка листа Катерини II правителю Катеринославського намісництва В. Каховському. В документі переведення карантину та митниці з Херсону до Очакова згадується у минулому часі, а сам лист стосується дозволу на перенесення карантинів та митниць в Бендерах, Ольвіополі, Дубоссарах та Балті [1, арк. 1–2]. Частково дана передислокація установ відображається в іменному указі генерал-прокурору від 7 червня 1793 року “Про влаштування карантинів в Катеринославській губернії та Таврійській області”, але указ відображає вже завершальну стадію зрушення карантинного та митного кордонів [7, с. 436–438].

Листування самого генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна з приводу організації зовнішньої торгівлі виявлено у справі 1543 “Доповідь Потьомкіна Катерині про стан Херсону” 1785 року – тут маємо тільки один лист з цього питання, точніше його чернетку або копію, датовану 10 серпня 1785 року і без підпису. Даний лист мав супроводжувати проект будівництва каналу та Дніпровської гавані, які призначалися для полегшення судноплавства в Херсонському порту, через мілководність якого великі торгові та військові судна змушені були заходити до Глибокої пристані, а не до самого порту. Відсутність такого каналу та гавані суттєво ускладнювала розвиток херсонської торгівлі, оскільки вимагала додаткових витрат грошей та часу на перевантаження та перевезення товарів малими суднами [2, арк. 4].

Листування генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна щодо організації зовнішньої торгівлі також містить справа 1553 “Копія з відношення князя Потьомкіна до генерал-губернатора Курської та Орловської губерній Дебальмена про звільнення з-під арешту 20 бочок вина купця Лагунова, затриманих митницею” 1788 року. Справа фактично є екстрактом з документів, які супроводжували вирішення конфлікту, який виник між елізаветградським купцем та власником винного відкупу в Курській губернії. Згадуваний купець – Іван Лагунов – у серпні 1786 року віз з Кінбурна до Москви 20 бочок французької горілки та 4 бочки виноградного вина і був зупинений в Судженському повіті Курської губернії, оскільки з 1 березня 1785 року імпорту французької горілки до Російської імперії був заборонений. У результаті листування, до якого були залучені Курське намісницьке правління, Судженський повітовий суд, Таврійське губернське правління, і, врешті-решт, генерал-губернатори – Г.О. Потьомкін та А.Б. Дебальмен, з’ясувалося, що товари були завезені ще до запровадження заборони і елізаветградський купець нічого не порушив. Однак справа затягувалася й І. Лагунов звернувся з проханням про заступництво до генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна, який, у свою чергу, листувався з цього питання з курським та орловським генерал-губернатором А. Б. Дебальменом [3, арк. 1–2]. Чим завершилася дана справа, на жаль, невідомо.

Окремо слід відзначити виявлені у фонді В.С. Попова проекти розвитку чорноморської торгівлі, складені наприкінці XVIII ст. різними авторами. Автором одного проекту, хронологічно першого з виявлених у даному фонді, був Франц Поппе, який служив при конторі

барона Фрідрікса у Санкт-Петербурзі. Документ не має власного датування, але оскільки згадується контора Івана Юрійовича Фрідрікса і сам він називається бароном, то датувати документ можна 1773–1779 роками (дати отримання титулу та смерті барона І.Ю. Фрідрікса). Ф. Поппе належав до родини вихідців з Гамбургу, торгові справи якого пішли не дуже добре і він перейшов на службу до банкірської контори барона І.Ю. Фрідрікса. Представлений у справі 1698 документ (справа має назву “Представлення на ім’я Катерини про способи покращення російських купців”) являє собою переказ самого проекту, складеного Ф. Поппе. Автор проекту звертає увагу імператриці на засилля іноземців в російській внутрішній та зовнішній торгівлі, що суттєво гальмувало розвиток саме російського купецтва. Ф. Поппе пропонував заснувати в Голландії та на Чорному морі національні торгові та перевізні контори за участі російського купецтва, а для цього попередньо підготувати купецьких дітей до ведення конторських справ та кореспонденції [4, арк. 1–3]. Листування з приводу подальшої долі проекту у фондї В.С. Попова виявлено не було.

Інший цікавий проект, присвячений вже безпосередньо чорноморській торгівлі, вміщено у справі 2527 “Копія з приміток консула для досягнення вигоди в комерції та у вільному мореплаванні” (1784 р.). У документі зазначено, що він є перекладом з італійської, власної дати документ не має – вказана тільки дата складання копії: 17 січня 1784 року [6, арк. 32]. Хоча на початку самого тексту документу заявлено, що це є копія з приміток консула, насправді документ є тільки частковою копією документа, оскільки більша частина тексту (21 з 32 аркушів) дійсно є копією іншого документа, а от завершення тексту більш подібне до стислого переказу з коментарями або перекладача, або упорядника копії (в тексті є звороти на зразок “тут автор переходить до опису” і т.д.). Згідно із заголовком тексту автором приміток був Олександр Фаррієр, російський генеральний консул у Смирні, який на час написання даних приміток вже був російським консулом в Константинополі [6, арк. 1]. У заголовку перекладачем зазначено, що складені дані примітки були за розпорядженням князя Миколи Васильовича Рєпніна, який був російським послом в Туреччині в 1774(5)–1776 рр. [19, с. 43–45], тому й датувати складання приміток доцільно не 1784 роком, а серединою 1770-х років (1775–1776 рр.). Зміст самого документа так само підтверджує раніше походження записки, оскільки автор, російський консул в Константинополі, до-

статньо багато уваги приділив нещодавно укладеному російсько-турецькому мирному договору, сутність якого відповідає умовам Кючук-Кайнарджийського мирного договору [6, арк. 1 зв.].

Суттєва частина записок присвячена роздумам щодо загальної користі від розвитку як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі для економіки держави та благополуччя її мешканців. Автор записки відзначає перспективи розвитку зовнішньої торгівлі та мореплавства, надані укладеними Російською імперією договорами російському купецтву. Консул підкреслював, що завдяки згадуваному договору Росія отримала можливість позбутися впливу англійського купецтва на російську торгівлю як внутрішню, так і зовнішню – тепер необхідно було вдосконалити російський купецький флот, щоб уникати в майбутньому необхідності залучати іноземний флот для перевезення товарів.

Інший аспект міжнародних торгових відносин, якого торкається консул, – дотримання укладених домовленостей з Туреччиною, а точніше контроль за їх ретельним виконанням Туреччиною. О. Феррієр підкреслював, що для Російської імперії Туреччина є достатньо складним торговим партнером, якому не можна давати не тільки послаблень, але навіть натяків на якісь можливі послаблення в торгових відносинах, оскільки для турків будь-яка традиція фактично має силу закону, а тому разова поступка або послаблення можуть перетворитися на постійні, тобто на традицію, на дотриманні якої турки будуть наполягати понад усе. Консул наводив численні приклади таких помилок, коли тимчасові або разові стягнення, запровадженні турецьким урядом по відношенню до іноземних купців, перетворилися на постійні та обов'язкові і відмінити їх вже немає ніякої можливості [6, арк. 7–7 зв.].

Особлива увага зверталася у примітках на дотримання Туреччиною права Росії на вільне судноплавство та торгівлю між Чорним та Середземним морями: консул неодноразово підкреслював, що у тексті договору не зазначено ніяких виключень або обмежень з цього приводу і на цьому необхідно наполягати постійно і без виключень – прохід російських суден через Дарданелли має бути вільним і безоплатним. Консул підкреслював, що окремі заходи турецького уряду можна вважати прямим порушенням укладених домовленостей, а саме перевірку суден при проході через Дарданелли, нав'язування товарів або вантажу для перевезення і т.д. Щоб не провокувати підозри та додат-

кові огляди російські судна не повинні затримуватися в порту Константинополя і одразу після отримання фірману мають відправлятися за призначенням [6, арк. 12 зв.].

У примітках також висвітлені окремі аспекти самої турецької торгівлі, які обов'язково необхідно враховувати, особливо, коли вони суперечать змісту підписаних торгових договорів. Так, певні види товарів, наприклад, сарацинське пшоно, каву, оливкову олію, мило та деякі інші товари дозволено було закуповувати далеко не у всіх портах Туреччини, але не було заборони турецьким підданам продавати ці товари іноземцям та завантажувати на іноземні судна у цих же самих портах, тобто фактично дане обмеження поширювалося тільки на іноземців. У Константинополі ж при перевірці суден, у тому числі російських, подібні товари вже вважали контрабандою [6, арк. 16].

Консул відзначив, що особливе значення для вивозу до архіпелагських островів, особливо з Криму, мають харчові припаси, наприклад, масло, мед та пшениця. Експорт пшениці розглядається в проєкті як одна з найбільш перспективних галузей зовнішньої торгівлі, якій рекомендувалося всіляко сприяти і захищати від впливу Туреччини [6, арк. 19–20]. Автор приміток підкреслював необхідність захищати торгівлю зерном від регламентування її турецькою владою, особливо у періоди підвищення попиту на продовольство в Туреччині, а у першу чергу – у Константинополі: у жодному разі не поступатися Порті і не робити жодних винятків, навіть у надзвичайних ситуаціях, оскільки всі ці надзвичайні ситуації швидко перетворюються на правило, заперечити яке не здатні жодні договори про вільну торгівлю та судноплавство [6, арк. 20 зв.].

Крім того, консул О. Феррієр звертав увагу на необхідність розвитку торгівлі з різними портами Леванту, запровадження там консульств, налагодження відносин з місцевою владою в портах Середземномор'я, Архіпелагу і т.д. Автор приміток детально виклав власні спостереження, як колишнього російського агента в Смирні, щодо устрою та діяльності консульств інших держав – французького, англійського, голландського, у тому числі акцентував увагу на фінансуванні консульств за рахунок торгуючого у даних портах купецтва.

Серед перспективних напрямків розвитку російської зовнішньої торгівлі консул також вказував Єгипет, Італію та Анатолію, які потребують постійного підвозу пшениці, жита, воску, конопель, льону, сала, шкір, хутра, заліза, ікри, канатів, дошок і т.д. Для координації

такої торгівлі пропонувалося призначити до Архіпелагу консула, який би розумівся на острівній торгівлі, яка, зі свого боку, доставляла до Криму вино, сухофрукти, масло і т.д. Той же консул мав би збирати інформацію щодо попиту на островах Архіпелагу на російські товари, а саме на полосне залізо, ікру, хутра, канати, коноплі і т.д.

Наприкінці своїх приміток консул підкреслив недоцільність передурочення захисту інтересів російського купецтва голландським або англійським консулам, оскільки вони все одно служать тільки своїй державі і покладатися на них у цьому питанні небезпечно [6, арк. 32]. У цілому, в примітках російського консула в Константинополі маємо не тільки пропозиції щодо розвитку російської торгівлі в Чорному та Середземному морях, але й достатньо розлогий опис існуючої у зовнішній торгівлі даного напрямку ситуації та перспектив розвитку цієї торгівлі.

У фонді В.С. Попова був виявлений ще один проект, який побічно стосувався й розвитку чорноморської торгівлі. Справа 2251 “Записка про розвиток зовнішньої торгівлі” складається з трьох документів французькою мовою і датована 1791 роком. Жоден з документів не має власного датування та підписів, але зміст матеріалів підтверджує їх створення наприкінці російсько-турецької війни [5, арк. 1]. Документи не мають прямого адресування, але виходячи зі звернення можна припустити, що адресатом була Катерина II. Пропозиції, викладені у даному проекті, більшою своєю частиною стосуються розвитку торгівлі та промисловості Польщі, а чорноморська торгівля у даному випадку розглядається як спосіб доставки польських товарів до ринків збуту. Наприклад, пропонувалося сплавити польський ліс до Чорного моря і не тільки для продажу, а й для будівництва флоту на берегах Чорного моря за зразком Франції та Іспанії [5, арк. 2]. Окремо розглядалося питання розвитку горілчаної та парфумерної промисловості у Криму та перспективи реалізації подібної продукції на європейському ринку.

Отже, виявлені у фонді В.С. Попова Державного архіву в Автономній Республіці Крим матеріали з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. не становлять єдиного комплексу документів і стосуються різних аспектів організації зовнішньої торгівлі – від влаштування митного кордону на півдні України до створення консульств в портових містах Середземномор’я. Всі виявлені документи безпосередньо пов’язані зі службовою кар’єрою

генерал-майора Василя Степановича Попова, насамперед, у період завідування справами князя Г. О. Потьомкіна. Розпорошеність матеріалів з історії зовнішньої торгівлі Південної України у фонді В. С. Попова ускладнює роботу з ними – у першу чергу датування, але не зменшує їх цінність як історичних джерел, які дозволяють не тільки реконструювати окремі факти та події, а й заповнити певні прогалини в джерельній базі дослідження історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст. та встановити особливості фондоутворення подібної документації у 70-80-х рр. XVIII ст.

Джерела і література:

1. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК), ф. 535, оп. 1, спр. 1182.
2. ДААРК, ф. 535, оп. 1, спр. 1543.
3. ДААРК, ф. 535, оп. 1, спр. 1553.
4. ДААРК, ф. 535, оп. 1, спр. 1698.
5. ДААРК, ф. 535, оп. 1, спр. 2251.
6. ДААРК, ф. 535, оп. 1, спр. 2527.
7. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXIII.
8. *Боровой С. Я.* Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XX в. // Французский ежегодник. Статьи и материалы по истории Франции. 1961. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1962. – С. 496–506.
9. *Головко Ю. І.* Проект організації на півдні України транзитної польської торгівлі (80-ті рр. XVIII ст.) // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. Region nadczarnomorski w polityce europejskiej. – Одеса – Опольє – Вроцлав, 2008. – С. 103–105.
10. *Гуржій І. О.* Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. – 1960. – № 5. – С. 51–63.
11. *Дранов Б. А.* Черноморские проливы: международно-правовой режим. – М.: Юридическое издательство, 1948.
12. *Дружинина Е. И.* Ближайшие экономические последствия выхода России на Черное море (1774–1782 гг.) // Из истории общественных движений и международных отношений. – М.: Изд. АН СССР, 1957. – С. 87–105.
13. *Дружинина Е. И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М., 1955.

14. *Дружинина Е. И.* Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М.: Ид. АН СССР, 1959.

15. *Караджа Ф. К.* Вопросы развития черноморской торговли после Кючук-Кайнарджийского мира (1774–1787 гг.) // Россия и Юго-Восточная Европа. – Кишинев: Штиинца, 1984. – С. 39–45.

16. *Мурзакевич Н.* Письма барона Антуаня графу Сегюру о пользе учреждения морской торговли Марсели с Херсоном // Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Т. 13. – Одесса, 1883. – С. 156–160.

17. Россия и черноморские проливы (XVIII–XX столетия). – М.: Международные отношения, 1999.

18. *Рубинштейн Н. Л.* Внешняя торговля и русское купечество во второй половине XVIII в. // Исторические записки. – 1955. – №54. – С. 343–361.

19. *Теплов В.* Русские представители в Царьграде. 1496–1891. – СПб., 1891.

20. *Тимченко В.М.* Османські джерела та історіографія з торговельних зв'язків Південної України з Османською імперією (1775–1853 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск IX. – 2005. – С. 188–192.

21. *Тимченко В.М.* Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – №2. – С. 66–77.

22. *Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В.* Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті рр. XIX століття). – Кам'янець-Подільський, 2006.

23. *Шеремет В.И.* К истории русско-турецкой торговли в конце XVIII – начале XIX вв. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Вып. II. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1968. – С. 136–147.

24. *Юрченко П.* Историко-статистический очерк торговли г. Херсона // Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Т. 13. – Одесса, 1883. – С. 165–179.

25. *Яковкина Н.И.* Франко-русские торговые отношения в начале XIX века // Вестник Ленинградского университета. Год издания двенадцатый. – №2. Серия истории, языка и литературы. – Выпуск 1. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1965. – С. 72–82.

Юлія Головко (*Запоріжжя, Україна*). **Матеріали фонду генерал-майора В.С. Попова Державного архіву в Автономній Республіці Крим як джерело з історії зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII ст.**

У статті аналізуються матеріали фонду генерал-майора В.С. Попова Державного архіву в Автономній Республіці Крим та їх інформативні можливості щодо вивчення історії зовнішньої торгівлі Південної України в останній чверті XVIII ст. Виявлені матеріали пов'язані з державною діяльністю В.С. Попова та представлені листуванням генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна та проектами щодо розвитку чорноморської торгівлі.

Ключові слова: джерело, зовнішня торгівля, Південна Україна

Юлія Головко (*Запорожье, Украина*). **Материалы фонда В.С. Попова Государственного архива в Автономной Республике Крым как источник по истории внешней торговли Южной Украины последней четверти XVIII в.**

В статье анализируются материалы фонда генерал-майора В.С. Попова Государственного архива в Автономной Республике Крым и их информационные возможности для изучения истории внешней торговли Южной Украины в последней четверти XVIII в. Выявленные материалы связаны с государственной деятельностью В.С. Попова и представлены перепиской генерал-губернатора Г.А. Потемкина и проектами развития черноморской торговли.

Ключевые слова: источник, внешняя торговля, Южная Украина.

Julia Golovko (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **The materials of the fund of V.S. Popov of the State archive in Autonomous Republic Crimea as a source of the histories of the foreign commerce of the Southern Ukraine of the last quarter of XVIII century**

The materials of the fund of major-general V.S. Popov of the State archive in Autonomous Republic Crimea and their information possibilities for study of the history of the foreign commerce of the Southern Ukraine of the last quarter of XVIII century were analysed in the article. Revealed materials are connected with the state activity of V.S. Popov and are presented by the correspondence of the general-governor G.O. Potemkin and by the projects of the development of Black Sea commerce.

Key words: source, foreign commerce, Southern Ukraine

Володимир МІЛЬЧЕВ
(Запоріжжя, Україна)

**Матеріали фіскального,
поліційного та церковного обліку,
як джерело з соціальної історії
запорозького козацтва
XVIII століття**

Нові історичні умови в яких опинилося Військо Запорозьке Низове за часів Нової Січі, спричинили не тільки включенню в ведення нових уніфікованих систем діловодства та впровадження модернових практик його ведення, але й спричинили зміни у видовому складі комплексу документальних джерел, у тому числі й тих, які стосуються соціальної історії запорозького козацтва. Саме тоді в діловодних практиках з'являються кілька нових різновидів документальних джерел, які є визначальними для проведення історичних реконструкцій за темою.

Їх поява була викликана до життя складними процесами взаємодії між державою і людиною (як індивідом, так і групою), характерними для часів постання централізованих держав абсолютистського типу. Зміна механізмів управління населенням, фіксація соціальних станів й імплементація чіткої фіскальної системи, контроль за мобільністю населення та постання системи фіксованих державних кордонів, поширення дії уніфікованого законодавства на всі сфери життя й витіснення ним звичаєвого права, регламентація засад військової служби державі та системи відповідних заохочень за неї – ці та інші, їм подібні процеси спричинили впровадження спеціалізованих систем діловодства та продукування облікової, судово-слідчої й засвідчувальної документації. У порівнянні з актовими документами (більшою мірою законодавчими, меншою – приватно-правовими) ці нові різновиди документальних джерел мають більш потужний інформаційний шар, який є відбиттям складних соціальних взаємодій січової консорції – всередині та за її межами, як на макро- так і на мікро- рівнях.

Специфіка формування комплексу облікових документів значною мірою корегувалася тією обставиною, що впродовж досліджуваного періоду й саме Військо Запорозьке Низове, й усі пост-запорозькі козацькі формації, продовжувало поповнювати свої лави здебільшого за рахунок допливу нових членів з інших соціальних груп тогочасного суспільства, перш за все з теренів Гетьманщини та Слобожанщини. Зауважимо, що решта козацьких військ на території Російської імперії під тиском уряду була змушена відмовитися від практики “відкритості” вже наприкінці 1720-х років. Від цього часу сусідні козацькі спільноти – донська та яїцька стрімко еволюціонують від соціальних консорцій до субетнічних груп російського етносу (хоча й з чітко вираженим соціальним забарвленням). Говорячи простіше, наступні генерації тих же донських козаків формуються за рахунок козачих дітей, але ж не в якому разі не з числа вихідців з інших соціальних верств (насамперед, “податних”).

У тих випадках, коли до лав того чи іншого Війська, вступала людина “стороння”, кількість документів, випродукованих у процесі прийняття рішення про її зарахування чи не зарахування до козацького стану, сягала інколи кількох десятків одиниць. Звісно ж, що інформаційний потенціал кожного з них для досліджень у площині тієї ж соціальної історії переоцінити важко. Можемо навести класичний приклад процедури прийому до козацького стану, яким він практикувався наприкінці 1730-х років. Ситуація: колишній кріпак Василь Неустроєв отримав волю згідно заповіту свого померлого господаря, полковника Т. Кутузова та побажав, разом із двома синами записатися в Яїцьке козацьке військо. Звісно ж, що на цілком “законних” підставах. Для цього йому знадобилося ні багато, ні мало, як подати прохання на ім’я імператриці та пройти процедуру розгляду справи у Сенаті. Після піврічного розгляду справи (березень – жовтень 1739 р.), прохання В. Неустроєва було задовільнено [9, арк. 188–208].

У справі про перехід до козацького стану, відповідно, присутні наступні документи: чолобиття на ім’я імператриці; завірена копія “вільної”; запит із Правлячого Сенату до Військової Колегії, відносно наявності відповідних наказів; довідка, складена Печатною Конторою, щодо потенційної законодавчої бази прийняття рішення; резолюція Правлячого Сенату в справі В. Неустроєва [9, арк. 188–188 зв., 189, 190, 192–194, 197].

Весь цей документальний міні-комплекс з різноманітних за своїм походженням джерел демонструє нам механізм документаційного забезпечення легітимності входження до яїцького козацтва сторонньої особи. З іншого ж боку, несе великий інформаційний шар так званої “его”-інформації, за якою дослідник може простежити життєвий шлях конкретної історичної особи, коло його соціальних зв’язків, з’ясувати спонукальні мотиви переходу з одного соціального стану до іншого, та ще багато чого.

В цілому ж, як бачимо, ситуація прямо протилежна тій, яка мала місце на Запорозжжі. Там процес прийому нових членів та включення їх до числа січової громади, навіть у останні часи існування Запорозжжя, коли продукування документації канцелярією Коша набуває небачених до того обсягів, абсолютно ніяк не документувався. Вступ до лав запорозького козацтва залишався абсолютно неформалізованим, супроводжуючись, у кращому випадку принесенням усної присяги на вірність російському престолові підданцями сусідніх країн. Відповідно до цього, через брак все тих же “его”-джерел дослідникові залишається або вибудовувати концепції та схеми шляхом екстраполяцій, або ж взагалі лише здогадуватися відносно істинної сутності соціальних процесів, що протікали в середовищі запорозького козацтва.

Так само відсутні в документальних комплексах, утворених кошовою канцелярією й традиційні для решти козацьких військ Російської імперії, облікові відомості про кількість мешканців у козачих поселеннях та стройового складу військ, які займали помітне місце в функціонуванні такої спеціалізованої системи державного діловодства XVIII ст., якою була військова справочинна система. Починаючи з 1730-х років вони у обов’язковому порядку надсилалися до Військової колегії поквартально, чотири рази на рік (так звані “*третьные ведомости*”). Таким чином, у фондах Військової колегії, починаючи з другої третини XVIII ст. акумулювалися представницькі комплекси документів, які містять інформацію щодо соціального й статеві-вікового складу не тільки війська в цілому, але й з розбивкою по населених пунктах (які водночас були основною одиницею військової організації) та навіть по родинах (відомості по Донському, Яїцькому, Терському, Гребінському, Оренбурзькому військах, а також по царицинських, чорноярських, астраханських, селенгінських й іртиських козаках.).

Зауважимо, що формуляр відомостей (відомості по Аграханському (Гребенському), Волзькому та Терському козацьких військах, Хо-

перському та Моздоцькому козацьких полках, оселених на Північному Кавказі) включав такі, обов'язкові для заповнення пункти, як:

- кількість старшин і рядових козаків (із розподілом на тих, що відбувають службу, які не відбувають її в силу якихось обставин та таких, які вже пішли у відставку);
- кількість дружин та вдів старшин і рядових козаків;
- кількість дітей старшин і рядових козаків всіх трьох категорій, із розбивкою по статті та по вікових категоріях (1–10, 10–15, 15–18(20 років) [8, арк. 1, 3–10, 11–15, 16–27, 29–118, 121–127, 178–220].

Зрозуміло, що регулярне надходження до тієї ж Військової колегії регламентованої документації, сприяла формуванню документальних комплексів, які є цінним джерелом інформації для дослідників соціальних структур усередині зазначених козацьких спільнот Російської імперії.

Якщо ж звернутися до матеріалів, які дають змогу з'ясувати особливості створення облікової документації населення Вольностей війська Запорозького Низового кошовою канцелярією та її контрагентами, то стає зрозумілим, що виняткове (в порівнянні з іншими козацькими військами) місце Запорожжя в системі адміністративного управління Російської імперії не сприяло продукуванню аналогічних видів облікової документації.

Перші, за часів Нової Січі, переписи населення окремих областей Вольностей, які супроводжувалися створенням обліково-фіскальної документації Кошем, були спричинені суперечками між Запорожжям і Миргородським козацьким за землі по р. Самарі. Показово, що початок розгляду, на документальному рівні, урядом конфлікту, який тягся ще з кінця 1730-х років, від часу повернення Війська під російську протекцію, був спонтанним, а не регламентованим – його поклала міжособистісна сварка, яка виникла з зазначеної причини між кошовим Якимом Малим і представником гетьмана на Січі миргородським сотником Василем Зарудним наприкінці 1752р. Саме вона спричинила письмові претензії Коша на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни та її накази гетьманові з вимогою примирити сторони [1, арк. 33].

Відповідно до цього, низкою ордерів гетьмана К. Розумовського, які було впродовж 1753 р. надіслано до Коша, військовій старшині пропонувалося розпочати виведення мешканців козацьких полків, які оселилися в Посамар'ї на попередні місця мешкання, зі стягненням

із них подушних зборів за весь період їх відсутності. У цій череді слід згадати ордер гетьмана К. Розумовського Кошеві про виселення з запорозьких земель вихідців з Гетьманщини, від 23 листопада 1753 р. [18, с. 86–88]. З боку Коша справа йшла неквапливо: лише 3 лютого 1754 р. Кошем було видано відповідну інструкцію військовим старшинам І. Домонтовичу та І. Чугуєвцю, згідно якої їм доручалося провести ревізію населення Старого й Нового Кодаку, Самари, Новоселиці та інших військових слобод. При цьому всі зайди з Гетьманщини мали бути виселені, а одружені запорожці та вихідці з Польської України, які залічувалися до стану військових посполитих, вписані у відповідні реєстри [18, с. 103–104].

Від самого початку своєї практичної реалізації проведення ревізії наштотувалося на відкритий та пасивний саботаж населення військових слобод. В результаті проведення ревізії та укладення відповідних реєстрів і відомостей розтяглося аж на три роки – до 1757 р. включно [18, с. 195–196, 204–206].

Якщо ж говорити про інформативний потенціал зібраних даних, то він був мінімально формалізованим:

- прізвище та ім'я особи, яка мешкала на військових землях;
- зазначення підданства – до Війська Запорозького Низового;
- місце прибуття з конкретного населеного пункту козацького полку чи то котроїсь із губернії Польської України.

Вказівка на вік самої особи, статево-віковий склад його родини і тому подібні клаузули, характерні для відомостей, які збиралися стосовно решти згаданих вище козацьких військ імперії, були відсутні [18, с. 119–122, 211–265, 290–292, 281–289, 333–337].

Очевидно, що подібний мінімалізм витікав не тільки з протидії населення, яке пручалося включенню в фіскальні списки, але й через недосконалість формулярів відомостей. Вже в листопаді 1756 р. Кіш мав виправляти це упушення: 4 листопада полковникам Самарської та Кодацької паланок було надіслано наказ із вимогою включити до відомостей дані про термін служби того чи іншого поселенця у Війську чи хоч би час його перебування на Січі, коли він і вписався в той чи інший курінь [18, с. 275–276]. Втім, паланкові полковники у зворотних рапортах доповідали про неможливість подання таких відомостей через сезонну мобільність поселенців, частина з яких пішла на зимівлю до Гетьманщини (рапорт полковника Кодацької паланки С. Мовчана Кошеві) [18, с. 277].

Чергові кроки гетьмана К.Розумовського на шляху оптимізації адміністрування Війська Запорозького Низового стали кроки, спрямовані на створення облікової документації, яка мала б упорядкувати засади існування козацького і посполитого станів на Запорожжі. Кінцевою метою було отримання відомостей стосовно кількості запорожців на Січі та по зимівниках, виявлення у його складі дезертирів і втікачів, й подальша фіксація соціальних структур шляхом припинення несанкціонованого переходу мешканців Гетьманщини і Слобожанщини. Тобто, перепис, який переслідував цілі адміністративно-поліційного характеру та мав стати своєрідною прелюдією до “підгону” соціального устрою за зразком Війська Донського. З цією метою 6 жовтня 1755 р. гетьманом було надіслано ордер Кошеві з вимогою скласти та надіслати йому відомості стосовно кількості козаків і старшин у Війську Запорозькому Низовому.

З’ясування загальної кількості особового складу у Війську Запорозькому Низовому розтяглося на півроку: в листопаді 1755 р. було складено лише відомість про кількість військової і полкової старшини, урядовців і служителів, та й то лише із зазначенням посад і кількості осіб, які їх обіймають (не були навіть вказані прізвища) [19, с. 35–37]. У цілому, логіка дій Коша вказує на те, що з його боку мало місце затягування перепису, його фактичне саботування: у рапорті Коша гетьманові К. Розумовському та Київській губернській канцелярії від 23 листопада 1755 р., який був відповіддю на вимоги скласти точні реєстри Війська, зазначалося, що абсолютно точними вони не можуть бути за визначенням, оскільки частина січовиків знаходиться у тривалих відлучках від своїх куренів, а відтак не має можливості їх складення [19, с. 34–35].

Втім подібна тяганина могла лише на час відкласти складення реєстрів – 13 березня 1756 р. Кошем було отримано черговий ордер К. Розумовського, в якому проблема перепису козаків по куренях і зимівниках було напряму ув’язано з виплатою Військові жалування [19, с. 37–39]. Незважаючи на те, що після повторної вимоги гетьмана складення реєстрів відбулося у відносно короткий термін – між 14 березня та 15 квітня 1756 р. – довільний, ніким не регламентований характер формуляру не кращим чином позначився на їх інформативності.

Фактично, реєстри являють собою ніщо інше, як лише іменні списки (на це вказує й сам Кіш – у рапорті гетьманові, стосовно від-

правки йому реєстрів Війська, від 16 квітня 1756 р., документи фігурують як “*козакам именние списки*”) [19, с. 234] козаків кожного із 38 січових куренів (із зазначенням курінних отаманів) [19, с. 39–234]. Такі відомості, як вік тієї чи іншої особи, час її запису до куреня, нотатки стосовно походження та т. ін. – цілковито відсутні. Вказівки на соціальні зв’язки всередині курінної громади присутні в реєстрах лише кількох куренів. Зокрема, у реєстрі козаків Вищестеблівського куреня присутні зауваження стосовно знаходження окремих козаків у родинних зв’язках із військовою старшиною: “*Данило Якьма Игнатовича родич*” (йдеться про Я.Малого – кошового отамана у 1744, 1748–1749, 1752, 1754 рр.) [19, с. 68]. Або ж у реєстрі Кальниболотського куреня зустрічаємо вказівки на існування мікрогруп родичів (зазвичай, кількох рідних братів) серед загальної маси курінного козацтва: “*Тимеш Кравец, Стефан Кравцев брат, Андрей Кравцев брат*”, та ще кілька подібних [19, с. 51–52]. Втім, такі приклади є щасливим виключенням, але ж ніяк не правилом.

Попри те, що реєстри куренів дають нам певне (хоча й дуже наближене) уявлення стосовно кількості січовиків, їх інформаційний шар стосовно соціальних структур є надзвичайно низьким: на такій мінімальній кількості фактичного матеріалу можна лише простежити певні тенденції; для проведення ґрунтовного аналізу та подальших узагальнюючих висновків він є явно недостатнім.

Доповнення курінних реєстрів було продовжено восени 1756 р., згідно вимог гетьмана та його представника на Січі В.Зарудного [19, с. 238–239]. Мали бути переписаними ті козаки, які мешкали по зимівниках, знаходилися у відлучках по чумацькому чи торгівельному промислах, перебували на рибних заводах. Перепис мав супроводжуватися паралельним впровадженням паспортного режиму: передбачалася масова паспортизація усіх мешканців зимівників [19, с. 239–241]. Відповідальними за його проведення було назначено полковників гардового, перевізького, самарського, козацького та кальміуського [19, с. 246].

Укладені реєстри козаків, не включених до основних реєстрів січових куренів, подібно першим, являли собою звичайні іменні списки [19, с. 255–256, 261–267, 275–279, 281–282, 289–292]. Реєстри господарів зимівників на землях тієї чи іншої паланки були складені так само формально: прізвище та ім’я козака, назва куреня до якого він належав. Кількість населення в зимівниках, його соціальний склад,

антропонімічні дані мешканців не були вказані в жодному з реєстрів [19, с. 258–261]. Навіть більш менш приблизна локалізація зимівників, на кшталт – “*при речке Московце*” – присутня тільки в описах зимівників Кальміуської і Самарської паланок [19, с. 256–258, 267–274].

Цілком очевидним є той факт, що надання в розпорядження гетьмана та його урядовців деталізованих переліків аж ніяк не відповідало інтересам не тільки населення зимівників, але й паланкових полковників: занадто ретельне виконання обліку населення могло спричинити заворушення, переходи на інші місця й т. п. проблеми, що неминуче позначилося б не тільки на ступені довіри до них, але й призвело б до втрати робочих рук численних самовільних втікачів і переселенців, доходів від перетримання гайдамацьких ватаг й т. ін. Зворотнім боком пасивного спротиву населення Вольностей та керівництва Війська Запорозького Низового комплексу заходів з облікування та взяття під державний контроль, стала мінімальна інформативність документації, спрямованої на адміністративно-поліцейний облік населення Запорожжя, випродукованої впродовж першої половини 1753–1756 рр.

Звичайно ж, що те, в який спосіб було проведено перепис Кошем, не могло вдовольнити російських урядовців, однак подальший розвиток подій був таким, що на Військо намагалися “не тиснути”: вступ імперії в Семилітню війну (1756) супроводжувався постійною загрозою втягнення у війну на пруському боці й Османської імперії; лібералізм перших років правління Катерини II та початок чергової російсько-турецької війни (1768) фактично унеможливили продовження тотального державного обліку, насамперед такого, який би міг “зафіксувати” козацький соціальний стан, припинити доплив до нього вихідців із інших верств. Переписи ж козаків по куренях, які були здійснені самим Кошем впродовж 1769–1770 рр., ставили собі за мету здійснення не поліцейного, а військового обліку козаків, які брали участь у війні з турками [15, арк. 2–139 зв.].

Інакше обстояли справи з посполитою верствою на землях Вольностей. Перший перепис посполитих відбувся впродовж 1758–1759 рр. З одного боку він був логічним продовженням ініціатив гетьмана К. Розумовського, про які вже було сказано вище, з другого ж, сповна відповідав інтересам Коша, який і сам був зацікавлений в тому, щоб започаткувати практику фіскального обліку некозацького населення Запорожжя з метою подальших зборів податків на користь Війська.

Відповідно до цього, 16 березня 1758 р. старшинська рала ухвалила рішення про обкладення податками посполитих у найбільш заселеній частині Вольностей – Самарській і Кодацькій паланках [14, арк. 3–4]. Тоді ж було складено відомості стосовно населення цих паланок. Те, що першим було вирішено облікувати саме ці дві паланки має своє пояснення: саме на їх території, наближеній до земель “волості” існували багатолюдні військові слободи, населені самовільними переселенцями з Гетьманщини, Слобожанщини та Польської України, в той час як для південних паланок переважною формою колонізації були козацькі зимівники. Наприклад, перепис посполитих Протовщанської паланки було здійснено лише в 1768 р. [14, арк. 46]. Оскільки мотиви, якими корегувався Кіш, здійснюючи перепис посполитих були суто прагматичними – отримання коштів на потреби Війська, то формуляр відомостей був довільним, нерегламентованим. Зазвичай, полковники й служителі паланкових канцелярій укладали дані тільки стосовно кількості посполитого чоловічого населення в тому чи іншому населеному пункті й розмірів податків, які вони мали сплатити [14, арк. 20–32 зв.]. Тож, інформаційний потенціал такого роду облікової документації обмежується неповнотою даних стосовно статеві-вікового складу посполитих, їх реальної кількості.

В подальшому Кошем було зроблено спробу регламентувати процес складення відомостей про кількість посполитого населення. Так, 9 січня 1762 р. самарському та кодацькому паланковим полковникам і канцеляріям було запропоновано до виконання інструкцію, згідно якої надалі відомості мали складатися поіменно, на підстав даних, отриманих від “посполитих отаманів” [21, с. 536–537]. Згідно настанов цієї інструкції було здійснено переписи у військових слободах Старому і Новому Кодаку, Романковому та Кам’янському [13, арк. 11–18 зв.].

Плин російсько-турецької війни 1768–1774 рр., у якій Військо Запорозьке Низове взяло найактивнішу участь, викликав потреби в більш точному адміністративно-фіскальному обліку Кошем козацького і посполитого населення на підвладних йому землях Вольностей. З метою встановлення точної кількості, а також стану їхніх господарств, на початку березня 1770 р. Кошем було надіслано ордери паланковим полковникам з наказом провести описи населення слобод і зимівників [16, арк. 3 зв. – 7].

Матеріали ревізій паланок 1770 р. відзначалися найбільшою детальністю, в порівнянні з реєстрами та відомостями попередніх років:

усі мешканці були описані по дворах і хатах, що дає змогу прослідкувати форми соціального співіснування, які мали місце; присутні були й дані відносно ротації населення у тому чи іншому населеному пункті, викликані обставинами воєнного часу [16, арк. 164–182 зв.]. Слід зауважити, що облікова та звітна фіскальна документація, яка надсилалася з паланок до Коша, не була прив'язана, зрештою як і сам процес збору та відсилки податків, до жорстких хронологічних меж, подекуди між виконанням та відправкою звітних форм проходило 3–4 місяці [12, арк. 1].

Збільшення населення Вольностей внаслідок масових переходів на їх землі самовільних переселенців Новоросійської губернії упродовж 1772–1773 рр., викликало потребу в ще більшій деталізації фіскальних відомостей. Це добре простежується на матеріалах переписів Протовщанської паланки 1773 р.: у них фігурують вже не тільки козаки та посполиті, але й новопоселенці-зайди, які живуть при них в якості підсусідків або наймитів (реєстр подвірного перепису слобод і зимівників Протовщанської паланки від 2 березня 1773 р.) [17, арк. 3–6].

Відзначимо, що окрім продукування облікової документації паланковими та військовою канцеляріями, потужний інформативний шар з проблем соціальних груп населення Вольностей відбився в документації, яка походила з канцелярій місцевих губернських установ і поселених полків. Зокрема, процеси перетікання людності до Вольностей Війська Запорозького Низового (відповідно, з подальшим включенням до посполитого стану), що відбувалися на початку 1770-х років, сповна знайшли відображення в обліковій документації місцевого російського військового командування, зокрема у представницьких комплексах, сформованих з щомісячних екстрактів, які склалися в Новоросійській губернській канцелярії на основі рапортів ротного та полкового командування поселених гусарських і пікінерських полків [11, арк. 16–18 зв., 19–23 зв., 25–27 зв., 28–32 зв., 34–37 зв., 38–39 зв., 40–41 зв., 42–43 зв., 61–68 зв.].

Покажемо той факт, що по справжньому повний комплекс облікової документації, що відображала соціальний устрій Запорожжя, з'являється лише по припиненню останнім свого історичного існування. Так, вже 7 липня 1775 р. командування Новоросійської та Азовської губерній отримало повний перелік відомостей, які мали б надсилатися особисто Г.Потьомкіну, та в яких би повною мірою були висвітлені

ні різні аспекти економічного та соціального становища на щойно інкорпорованих запорозьких землях [10, арк. 103]. Із загальної кількості у 60 позицій переліку (“*расписания*”) відомостей (50 основних та 10 додаткових), 6 мали відбивати інформацію відносно демографічних змін, загальної структури населення та його соціальної мобільності [10, арк. 104–108].

Нагальні потреби адміністрування території колишніх Запорозьких Вольностей та управління їх населенням викликали до життя появу кількох, достатньо ретельних, описів, створених вже у перший місяць після ліквідації Січі. Зокрема, маємо описання правобережної та лівобережної частини запорозьких, земель, надісланих до канцелярії князя Г. Потьомкіна, відповідно, новоросійським губернатором В. Муромцевим [10, арк. 236–236 зв., 237] (6 липня) та азовським губернатором В. Чертковим (29 липня) [10, арк. 238–238 зв., 239–239 зв., 240]. Окрім суто географічного та економічного описання, кожен із них містив обов’язкові облікові відомості відносно ступеню заселеності територій, соціального складу населення, а також сукупність пропозицій щодо уніфікації устрою та способу життя колишніх запорожців згідно настанов про губернський устрій у Російській імперії.

Подальше розгортання уніфікаторської політики викликало потребу у все нових і нових видах облікової документації, які б відбивали специфіку соціальної структури запорозької громади: так, вже наприкінці серпня 1775 р. генерал-поручиком П. Текелією, згідно наказів імператриці та ордерів князя Потьомкіна було завершено створення відомостей відносно кількості старшин, козаків та посполитих ліквідованого Війська Запорозького Низового, які мешкають на землях, розподілених між Азовською та Новоросійською губерніями [10, арк. 259–259 зв.]. Головною метою їх створення був фіскальний облік населення – сам головний виконавець, П.Текелія прямо іменував документацію, яку було випродуковано, не інакше як “*подушними переписями*” [10, арк. 167].

Стала практика обліку населення колишніх Вольностей Війська Запорозького Низового, започаткована в перші часи після ліквідації Січі, була продовжена після відродження військової організації колишніх запорожців – Чорноморського козацького війська (Війська вірних запорозьких козаків) (1787). Потреба державних установ и можновладців Російської імперії, насамперед Військової колегії і князя Г. По-

тьомкіна, у наявності точних даних стосовно соціальних категорій населення тогочасного Півдня, які мали б наповнити Військо, в інформації щодо кількості козаків, здатних відбувати військову службу та перспектив їх заміни в майбутньому за рахунок дітей чоловічої статі, й т. п., була реалізована шляхом створення представницьких комплексів обліково-адміністративної документації.

Перші роки інституалізації Війська характеризувалися переважанням таких різновидів облікової документації, як іменні списки колишніх запорожців (тих, які заступили в службу; тих, які перебувають у міщанстві, державних селянах і поміщицьких підданих й т. ін.) – *“Список о служивших прежде в бывшем запорожском войске и ныне поступивших в службу войска верных запорожских козаков”* (1789) [5, арк. 24–28] та екстрактах, зроблених на підставі іменних списків [2, арк. 1–5, 7–8 зв., 9–145, д. 11, лл. 37, 52–54, 74–80, 109–115, 117–123]. Те, що на підставі отриманих з місць відомостей складалися документи саме такої спрямованості, пояснювалося необхідністю усвідомлення представниками імперської влади в регіоні реального стану речей та потребою в перспективному плануванні заходів, які мали б оптимізувати процеси відродження Війська з колишніх запорожців, як самодостатньої соціальної структури, що мусила стати провідником російських інтересів у прикордонних регіонах держави.

Відведення Війську землі під поселення між Дністром і П.Бугом, спричинило масове переселення в цей регіон козаків з їхніми родинами. Необхідність взяття на облік цієї маси населення, поширення на них владних повноважень Коша та запровадження системи і форм підзвітності місцевій і центральній російській владі стимулювали проведення заходів, пов’язаних із адміністративно-поліційним і фінансовим обліком населення – *“Ведомость учиненная сколько и где в каком месте на отведенной войску Черноморскому земле состоит селений, хуторов, неводов и в оных мужеска и женска полу душ, с различием военнотружущих старшин [и] козаков, и поселян”* (1792) [3, арк. 5–50].

Складення переліків населення всіх населених пунктів, які було засновано на військовій землі не тільки полегшували контроль за відбуванням військової служби та громадських повинностей, але ж і слугували підставами для збору податків, стягнення штрафів і т. ін. – *“Ведомость учиненная сколько чего с кого и за что взыскано, значит под. сим. Февраля 28 дня 1792 году”* [3, арк. 4 зв.], Окрім суто праг-

матичних завдань переписи, також, узгоджувалися з логікою необхідності відзначення військових заслуг його різних категорій, виказаних під час минулої російсько-турецької війни 1787–1791 рр.: окремо укладалися відомості стосовно колишніх запорожців, які брали участь бойових діях – *“Ведомость сколько переселилось на войсковую землю продолжавших в войске Черноморском службу старшин и козаков с их семействами, также из которых мест”* (1793) [4, арк. 6–7]; тих із них, хто не воював, але вписався до Війська пізніше – *“Ведомость, сколько бывшего запорожского звания неслуживших в нынешнюю войну в войске Черноморском козаков с их семействами переселилось на войсковую черноморскую и с каких мест значит ниже. Апреля 15 дня 1793 года”* [4, арк. 2–2 зв.]; особах, які ніколи не були на Запорозжі, й побажали стати чорноморцями вже після підписання миру – *“Ведомость сколько переселилось с разных мест на войсковую землю пожелавших в войске Черноморском продолжить службу не служивших в нынешнюю войну и не состоящих в прежнем запорожском звании разного рода малороссиян с их семействами”* (1793) [4, арк. 13–20].

Особливу увагу з боку місцевої російської адміністрації – того ж таврійського губернатора – приділялося надходженню інформації стосовно чисельності, статевого й вікового розподілу, перебуванні в шлюбі чи поза ним чорноморських козаків та членів їх родин. На відміну від часів до переселення Війська на Кубань (1792) її продукування було жорстко регламентованим: фактично, на Чорноморське козацьке військо було поширено практику створення та відправки *“третьих”* і навіть щомісячних відомостей яка мала місце й в решті козацьких військ імперії ще з 1720-х років – *“Ведомость сколько в нынешнем августе месяце продолжающих с нынешней войны службу с разных лет старшинам, казакам с их семействами”* (підкреслення наше); лл. 132–263 – *“Ведомость о числе народа в слободах поселившегося сколько в какой семье в них мужского и женского полу душ”* (1793) [4, арк. 86–130].

Пост-січовий період в історії тієї гілки запорозького козацтва, яка після 1775 р. залишилася в південноукраїнському регіоні та трохи згодом склала основу чорноморського козацтва відзначився започаткуванням постійного церковного обліку. Після ліквідації Січі відбулася швидка інтеграція церковної мережі колишніх Вольностей в загальноімперські структури. Оскільки в Російській імперії XVIII ст., з часів

реформ Петра I, православна церква була значною мірою секуляризована та займала підпорядковану роль по відношенню до держави, церковні інституції не просто перебували в стані вимушеного симбіозу з світськими, державними інституціями, обслуговуючи її прагматичні інтереси та виконуючи завдання, які, подекуди, мали мало спільного з прямим покликанням [20, с. 47].

Одним із таких завдань було ведення обліку парафіян, слідкування за дотриманням ними канонів православної обрядовості, зокрема причащення та сповіді. Останнє вважалося обов'язковим, оскільки засвідчувало лояльність до церкви й, відповідно, до держави. Основною формою церковного обліку були сповідні розписи (реєстри парафіян, які сповідувалися та причастилися), що велися парафіяльними священиками. Завдяки визначеній структурі формуляру, у сповідних розписах відклялися поіменні списки мешканців того чи іншого з населених пунктів на території колишніх Вольностей, із вказівкою на їх стать і вік, із зазначенням належності до конкретного господарства (двору) та форм соціальних зв'язків між членами подібних соціальних мікрогруп. Непересічний характер даного різновиду облікової документації полягає в тому, що річний характер складених розписів сповна ілюструє процеси консервацію, або ж навпаки трансформації традиційного соціального устрою старого Запорозжя в нових умовах (сповідні розписи парафіян Покровської церкви м. Нікополя за 1782 р.) [6, 7].

Таким чином, у Російській імперії останньої чверті XVIII ст., відбулося остаточне впровадження систем адміністративно-поліційного, фіскального та церковного обліку представників тих соціальних груп, які походили з козацьких і посполитих верств населення Війська Запорозького Низового. Прямим слідством цих процесів стало стабільне регламентоване продукування представницьких комплексів облікової документації, у якій повною мірою відображені тенденції і характер соціальних перетворень у середовищі пост-січових козацьких громад.

Джерела і література:

1. Biblioteka PAN Kraków, rps. 1679.
2. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК), ф. 249, оп. 1, д. 1.
3. ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 172.

4. ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 243.
5. ГАКК, ф. 249, оп. 1, д. 36.
6. Нікопольський державний краєзнавчий музей (НДКМ), КН–28074/АРХ–9794.
7. НДКМ, КН–25021/АРХ–8231.
8. Російський державний архів древніх актів (РГАДА), ф. 23, оп. 1, д. 19.
9. РГАДА, ф. 248, оп. 126, д. 468.
10. Російський державний військово-історичний архів (РГВИА), ф. 52, оп. 1, д. 79.
11. РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 1.
12. Санкт-Петербурзький Інститут історії Російської Академії Наук (СПБІІРАН), ф. 200, оп. 3, д. 255.
13. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 229, оп. 1, спр. 111.
14. ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 52.
15. ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 246.
16. ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 279.
17. ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 348.
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 (АКНЗС). – К., 2003. – Т. 3.
19. АКНЗС. – К., 2008. – Т. 5.
20. *Лиман І.* Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004.
21. *Скальковський А.* К історії Запорозжя. Внутренние распорядки // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 527–537.

Володимир Мільчев (*Запоріжжя, Україна*). **Матеріали фіскального, поліційного та церковного обліку, як джерело з соціальної історії запорозького козацтва XVIII століття**

У статті на основі аналізу представницької кількості статистичних джерел із архівів України, Польщі та Російської Федерації було розглянуто впровадження практик обліку різних станів населення Запорозжя за часів Нової Січі та в пост-січовий період історії цієї козацької громади. Здійснено порівняльний аналіз аналогічних практик у інших козацьких військах Російської імперії XVIII ст. Запропоновано висновок щодо високого рівня інформативності даного виду джерел для проведення реконструкції соціальної історії запорозького козацтва.

Ключові слова: запорозьке козацтво, облік населення, статистичні джерела

Владимир Мильчев (*Запорожье, Украина*). **Материалы фискального, полицейского и церковного учета, как источник по социальной истории запорожского казачества XVIII века**

В статье на основе анализа представительского количества статистических источников из архивов Украины, Польши и Российской Федерации было рассмотрено внедрение практик учета различных категорий населения Запорожья во времена Новой Сечи и в пост-сечевой период истории этой казачьей общины. Осуществлен сравнительный анализ аналогичных практик в отношении других казачьих войск Российской империи в XVIII в. Предложен вывод относительно высокого уровня информативности данного вида источников для проведения реконструкции социальной истории запорожского казачества.

Ключевые слова: запорожское казачество, учет населения, статистические источники

Volodymyr Mil'chev (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Materials of the fiscal, polician and church account, as a source of the social history of Zaporozhia cossacks of the XVIII ct**

The introduction of account practices of different categories of Zaporozhia population of this Cossack community in the days of New Sech and in a post-sech period of history was considered in the article on the basis of analysis of representative amount of statistical sources from the archives of Ukraine, Poland and Russian Federation. The comparative analysis of analogical practices is carried out in regard to other Cossack troops of the Russian empire in the XVIII ct. A conclusion is offered in relation to the high informing level of this type of sources for conducting of social history reconstruction of the Zaporozhia Cossacks.

Keywords: The Zaporozhia Cossacks, account of population, statistical sources

Оксана КОВАЛЬЧУК
(Київ, Україна)

Українське джерелознавство періоду романтизму

Надзвичайно цікавим об'єктом дослідження є джерелознавство епохи романтизму.

Хоча джерелознавство як наука в своєму тезаурусному визначенні сформувалася лише наприкінці 19 ст., але й для попередніх епох можна визначити зміст цього поняття та основні завдання джерелознавства. Так, для епохи просвітництва на думку більшості фахівців було характерним уявлення про підпорядкований характер роботи зі старожитностями. В цілому вони поставали як матеріал для підтвердження вже готових історіографічних концепцій, сформованих в межах філософського знання.

В епоху романтизму специфікою джерелознавства було те, що воно зорієнтовувалося на вивчення перш за все самих залишків минулого і лише потім на з'ясування їх джерельного потенціалу.

В епоху романтизму спостерігається сплеск інтересу до залишків минулого. Численні експедиції в далекі країни, вивчення національних пам'яток минулого – це лише найбільш яскраві прояви посилення інтересу до старожитностей, що насправді охоплює всі рівні соціобуття: від системи влади до моди.

Інтеграція старожитностей в систему влади є багато в чому вирішальним фактором для посилення їх позицій в усіх інших сферах соціобуття.

Торкаючись питання влади і старожитностей, варто зазначити, що в епоху романтизму вони тісно контактують, перш за все через певну формулу, що набирає в цей час ідея реформування влади.

Ідея конституційної реформи – це ідея безособової влади, влади закону. Для її закорінення в суспільну свідомість була обрана форма історичності, давності суспільного договору. Відшукувались і популяризувались в першу чергу ті старожитності, що підтверджували давність, традиційність такої системи влади. З відмовою від консти-

туційних реформ влада продовжує звертатися до авторитету старовини, використовуючи старожитності як ефективний чинник формування владних стратегій: ідеології, системи суспільного контролю та аналітики.

В ідеологічному плані в Росії миколаївських часів старожитності покликані головню відстоювати ідеї самодержавства та кріпосництва.

Якщо роль старожитностей у забезпеченні ідеології має певну історію [1], більш традиційна, отже, й більш вивчена, то залучення старожитностей до сфер контролю над суспільством є інновацією миколаївських часів і заслуговує на подальше вивчення.

Площиною взаємин влади і старожитностей є історичний архів, як простір, в якому формуються владні стратегії й технології суспільного контролю. Особливо виразною ця площина стала за часів царювання Миколи I. Для потреб влади був створений архів при Канцелярії його Імператорської Величності [2]. Він відрізнявся від інших не лише більшою впорядкованістю, але й спрямованістю. Хоча сюди потрапляли різноманітні матеріали (від відомостей про неврожаї і “пророків” до історій змов і бунтів), вони мали єдине призначення – інформувати владу про небезпеку, що їй загрожує. Це був архів страху влади – історія суспільного бунту, а також причин і факторів, що можуть призвести до нього. Зберігаючи історичний матеріал певного роду, влада отримує можливість вивчати причини, механізми, що можуть збурити великі маси людей, а також віднайти сотні історичних рецептів боротьби з бунтом. Тобто такий архів дає широкі можливості для аналітики, для формування механізмів упокорення, а головне - для віднайдіння запобіжної технології.

Інший приклад, коли органи влади в своїй аналітиці спиралися на старожитності, взятий з часів царювання Олександра I. Історія в ті часи вважалася панацеєю від багатьох бід. В ній шукали історичних рецептів вирішення сучасних проблем. Тому під опіку влади потрапили ті старожитності, що містили інформацію про історію того чи іншого питання, а також фахівці, що мали досвід роботи з такими старожитностями. Тому в бюрократичному апараті часів Олександра I відмічають засилля істориків. До чиновницької служби залучалися як історики (М.Карамзін був не лише істориком але й чиновником, так само як і М.Бантиш-Каменський), так і фахівці з різноманітних галузей, які добре знали відповідні архівні документи з відповідного

питання та його історію. Особливо такої аналітики органи влади потребували при здійсненні фінансово-економічних реформ. Так, М. Балугянський в свій час на замовлення державної установи здійснив дослідження історії фінансової адміністрації, починаючи від часів Петра I і до 1812 року. Він же був з 1826 по 1847 рік начальником другого відділу імператорської канцелярії і постійно залучався до проблем кодифікації законів, економічних реформ, нагляду, юридичної експертної оцінки. Найбільш значною була порівняльна робота з історії різноманітних господарських систем. Цікавим є і той факт, що людина, фахом якої була історія, в той же час творила сучасні, часто напряду не зв'язані з історичною традицією реформи. Так М. Сперанський радився з ним з проблем зведення сучасних законів Російської імперії. Прикладів роботи істориків, в тому числі й вихідців з України, у органах влади можна навести достатньо багато, що вказує на певну тенденцію, властиву цій епосі.

Окремо стоїть питання про спроби з'ясувати, які саме закони потрібно виробити на основі аналізу ментальності, традицій тощо. З'ясувати чому ті, чи інші, скажімо європейські ідеї, що прекрасно працюють і дають результати, не приживаються в Росії; який фактор необхідно врахувати, щоб новий закон прижився тощо. В цьому плані цікавий досвід адміністративних реформ М. Сперанського, який просто переносив адміністративну структуру наполеонівської Франції на російський ґрунт і офіційна записка М. Карамзіна на ім'я імператора, зроблена на основі вивчення історичних джерел. М. Карамзін стверджував, що ці закони не можуть прижитися, а, отже, не можуть бути перенесеними на російський ґрунт, оскільки суперечать "російському духу". В якості аргументації були залучені історичні приклади спроб перенесення європейських реформ на російський ґрунт і те, як вони не прижилися.

Модель взаємодії старожитностей і верховної влади цілком екстраполюється на українські реалії першої половини 19 ст. Зацікавленість старожитностями простежена в дослідженнях з історії діяльності місцевої влади, державних установ, окремих державних службовців [3].

В другій чверті 19 ст. влада, потребуючи старожитностей, дбає про їх збирання, збереження та популяризацію. В Російській та Австрійській імперіях в цей час розбудовується система державних архівів. Створюється низка установ, що займається популяризацією старожитностей.

Інтеграція старожитностей в систему влади стимулює їх активніше поширення в інших сферах соціобуття. Зразком руху старожитностей по вертикалі суспільних страт, зокрема, від влади до сфери моралі й моди, є формування в епоху романтизму образу царя як голловного шанувальника і колекціонера старовини.

Однією зі сфер соціобуття є наука. В науковій сфері актуальною стає перш за все старожитність в якості пам'ятки. Як вважається, пам'ятка не лише свідчить про історію, але й сама є історією, а, отже, й заслуговує на окреме дослідження.

Навколо вивчення пам'яток минулого вибудовується ціла система наукових практик, що формують “обличчя” тогочасного джерелознавств. Одні з них зорієнтовані на дослідження і опис зовнішніх ознак пам'ятки, інші настроєні на її розуміння, а ще інші – на популяризацію цілісного образу пам'ятки минулого.

Окрім замилювання старожитностями, романтизм відзначився ще й спробами з'ясувати їх джерельний потенціал, а саме, бути джерелом для реконструкції минулого.

В уявленні романтиків джерело не просто повинно підтверджувати істріографічну концепцію, але й розповідати про історію. Коли такі джерела віднаходяться, історія всуціль компонується з текстів пам'яток, яскравим прикладом чого є “Україна” П.Куліша.

Таке бачення ролі й місця джерела було зумовлене тим, що саме уявлення про історичне джерело виростає з більш широкого уявлення епохи про “пам'ятку” як про самоцінне явище.

Дійсно, в другій чверті 19 ст. навіть на рівні термінології ці поняття ототожнювалися. Терміни “історичне джерело” і “пам'ятка” вживаються однаково часто і означають фактично одне коло предметів і явищ. Лише згодом у визначенні змісту поняття “історичне джерело” нарощується семантика, що позначає функціональне його призначення – інформувати.

Аналіз фахової термінології, теоретичних досліджень дає підстави стверджувати, що епоха активно рефлексувала над питаннями джерелознавчого характеру.

Підсумовуючи теоретичні висліди, зроблені в епоху романтизму, можемо зазначити, що в цей час панувало ідеалістичне уявлення про старожитності та їх джерельний потенціал. Пам'ятки минулого є результатом не стільки матеріальних потреб, як наслідком духовних зусиль. Причому, за твердженням романтиків, частка розсудковості в

них є досить незначною. Історичні джерела в більшій мірі є проявом підсвідомих або неусвідомлених процесів: вони створювалися під впливом вірувань, традицій, настанов.

Звідси постає питання про методи пізнання історичних джерел. Якщо вони не є свідомим відображенням дійсності, а інформація, що в них міститься є досить закритою (оскільки зі зміною епох культурологічний контекст їх створення зникає), то й раціоналістичні методи втрачають свою провідну роль в процесі пізнання історичних джерел. Вони поступаються місцем ірраціональним: інтерпретації, інтуїції, дивінації.

Окрім з'ясування природи історичних джерел та методів їх пізнання, істориків-романтиків цікавила й система їх взаємозв'язку, тобто джерельна база історичних робіт. Якою вона має бути? На це питання дає відповідь теоретична частина спадку істориків-романтиків. Якою вона є насправді? На це запитання відповідає аналіз джерельної бази історичних досліджень, зроблених в епоху романтизму. І тут у окремих випадках є розбіжності. Зокрема, в питанні ролі й місця письмових джерел у пізнанні минулого.

Якщо теоретично історики-романтики відкидають провідну роль письмових джерел, то фактично (принаймні на рівні кількісного використання) вони продовжують домінувати. Традиційні види письмових джерел в епоху романтизму лише збільшуються. За рахунок віднайдення і публікації збільшується кількість задіяних літописів і актів. Окрім того, залучаються нові види письмових джерел, такі, як приватно-правові акти, мемуари та щоденники, епістолярна спадщина тощо. Епоха романтизму в якості історичних джерел активно використовувала літературні пам'ятки та релігійні тексти.

В той же час теорія і практика збігаються по цілому ряду питань. Зокрема, проголошення тези про те, що всі без винятку залишки старовини свідчать про неї, розширює джерельну базу за рахунок речових пам'яток. В історичних дослідженнях залучаються археологічні знахідки для реконструкції найдавнішої історії, речові пам'ятки ужиткового характеру – для увиразнення більш пізніх епох. Так, П.Куліш використовує предмети етнографії для дослідження епохи козацтва.

Також теорія і практика збігаються і у вирішенні питання усних джерел. Саме їх історики-романтики проголошують головними джерелами історії України. Вони відповідають багатьом вимогам романтичної епохи. Зокрема, фольклор, на думку романтиків, є джерелом

несвідомісного характеру, носієм народної версії історії України, формою емоційного переживання історичного потоку. Думи та історичні пісні стають головним джерелом і цьому є підтвердження й на рівні аналізу джерельної бази історичних досліджень. Вони не лише залучаються в якості матеріалу для реконструкції минулого, але й в межах джерельної бази відіграють роль парадигми: традиційні письмові джерела фольклоризуються, серед усього різноманіття джерел відбираються ті, що увиразнюють народну концепцію історії України.

Найбільш популярні історичні джерела є й найбільш задіяними в якості постачальників історичної інформації. Так, відомо, що одним з головних джерел епохи романтизму є “Історія русів”. Саме вона й зазнає найбільшої рефлексії. Так “Історія Малоросії” М. Маркевича є в той же час і апологією цієї пам’ятки. М. Максимович обґрунтовує значення “Історії русів” як носія історичної істини.

Роздуми М. Максимовича над цією пам’яткою по одному епізоду, а саме біографії П. Конашевича-Сагайдачного є досить показовими. У статті “Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного” [4] “Історія русів” виступає в подвійній якості. Перш за все – це історичне джерело, одне з основних, за допомогою якого М. Максимович досліджує зазначену тему. Але в той же час “Історія русів” є зразком для М. Максимовича в осягненні історичної суті.

В розділі першому “Анахронізми в повіствуванні про Сагайдачного” він аналізує розбіжності, а саме помилку, допущену Г. Кониським щодо І. Мазепи і П. Сагайдачного, яких він робить сучасниками. За допомогою додаткових джерел він відновлює правдивість історичного факту, усуваючи анахронізм.

Але цим М. Максимович не обмежується. “Історія русів” загалом (й епізод з датами життя П. Сагайдачного і П. Могили зокрема) проаналізований не лише щодо достовірності факту, його так би мовити буквральності, але й щодо істинності: “Ці два великі мужа, в історії Г. Кониського, начебто спеціальною помилкою, зближені і представлені за одне і разом діючими в Києві. Примітна обмлівка!” [5, с.337]. Отже, в такому плані цей епізод виступає вже не як анахронізм, а як певний концептуальний задум Г. Кониського, через який він оприлюднює глибоке розуміння історичних подій, а саме їх сенс. Слід зазначити, що з такою оцінкою згоден і сам М. Максимович, неодноразово зближуючи ці дві історичні постаті в їх символічності для історії України.

Зроблений в подальшому аналіз М.Максимовича все більше й більше проливає світло на символічний характер цієї пам'ятки. Спочатку М. Максимович немов би зменшує, невілює значення цієї помилковості в датах. Він говорить, що і в сучасних поважних істориків трапляються подібні помилки, зокрема у Є. Болховітінова. Але справа навіть не в цьому. Значення повісті Г. Кониського настільки велике, що воно не може бути зігнорованим попри наявні в ній помилки хронологічного і фактографічного характеру.

Значення “Історії русів” в якості історичного джерела полягає в тому, що є унікальним джерелом, оскільки дає знання про сутність явища: “Справа в тому, що Кониський, при всіх своїх приватних недоліках, дає нам загальне поняття про характер Сагайдачного вірніше, ніж нові дослідники Малоросійської історії...” [6, с.340]. “Історія русів” є глибоко символічною для М. Максимовича, оскільки прагне пояснити історію, а не лише відтворює події минулого.

Аналіз цілого ряду чинників (теоретичних досліджень, визначення групи найбільш задіяних історичних джерел а також напрямків фальсифікації) дає можливість вивести образ ідеального історичного джерела, так, як його уявляли романтики. Отже, на думку романтиків, ідеальне джерело для реконструкції історії – це національно забарвлений з високим ступенем міфологізації наратив, викладений в поетичній формі.

Підсумовуючи здобутки українського джерелознавства періоду романтизму, як головний можемо виділити формування грандіозного проекту національного джерела історичної пам'яті. Це перш за все легендарне джерело, що є, послуговуючись терміном О.Забужко, інфраісторичним: воно не підвладне тліну, його не можливо знищити. Це народний образ “прихованого льоху”, поетичний – “криниці пам'яті”, інтелектуальний – “Божественних скрижалей”, “книги землі”. Таке джерело несе інформацію про “справжню історію” України, історію, що підносить і звеличує народ, не даючи йому поринути у небуття в часи бездержавності.

Джерела та література:

1. Зокрема, в Російській імперії до авторитету старожитностей звертався не лише Микола I, а й Катерина II, хоча міра зацікавленості і роль старожитностей в ідеології різна. Якщо за Катерини II вони лише підтверджують якусь певну ідеологічну тезу, то за часів Миколи I старожитності безпосередньо беруть участь у формуванні імперської ідеології.

2. Маяковский И.Л. Очерки по истории архивного дела в СССР. – М., 1960.

3. Роль і місце ідеологічних чинників у відкритті й функціонуванні наукових установ висвітлено в наступних дослідженнях: Патриція Кеннеді Грімстед. Археографія в тіні імперської політики: Київська археографічна комісія та утворення Київського центрального архіву давніх актів// Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). – Київ, 1997. – С. 11–33; Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Д., 2003; Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002

4. Максимович М. Исследования о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном. / Собр. Соч. – Т. 1. – К., 1876. – С. 336–357.

Оксана Ковальчук (*Київ, Україна*) **Українське джерелознавство періоду романтизму.**

Стаття присвячена вивченню історії українського джерелознавства, зокрема, одного з його етапів, що обіймає другу чверть 19 ст. і називається епохою романтизму. Автор звертає увагу на специфіку й особливості методики джерелознавчої роботи в цей період, на становлення фахової термінології, та на комплекс уявлень про місце і роль історичного джерела, що сформувалися в епоху романтизму.

Ключові слова: джерелознавство, романтизм, історичне джерело, методика.

Оксана Ковальчук (*Київ, Україна*) **Украинское источниковедение эпохи романтизма.**

В статье изучается история украинского источниковедения, один из его этапов. Хронологически он занимает вторую четверть 19 в. и называется эпохой романтизма. Автор обращает внимание на специфику и особенности методики источниковедческой работы в этот период, на становление терминологии и на комплекс представлений о месте и роли исторического источника.

Ключевые слова: источниковедение, романтизм, исторический источник, методика.

Oksana Kovalchuk (*Kyiv, Ukraine*) **The Ukrainian Source Studies in Romanticism's period.**

The article is devoted to a study of the Ukrainian source studies' history, in particular, of one of its stages that embraces the second quarter of the 19th

century and called the Age of Romanticism. The author turns her attention to specificity and special features of that period's source studies work methods, to a formation of special terminology and to the complex of notions about a place and a role of historical source that was formed in the age of Romanticism.

The key words: Source studies, Romanticism, historical source, methods.

Олена БОГДАШИНА
(Харків, Україна)

**Ставлення до революцій істориків-
позитивістів українських земель
другої половини ХІХ –
початку ХХ ст.**

На період домінування позитивізму у суспільних науках припадає час “великих реформ” та активізації революційного руху у Росії та Австро-Угорщині. Після невдачі повстання 1863–1864 рр. радикальна налаштована частина польського суспільства відмовилася від революційних методів боротьби і виступила за угоду з урядовими колами. В усіх дев’яти українських губерніях Російської імперії у 1860-х – на початку 1880-х рр. діяли російські народники, зокрема у 1873–1874 роках відбувалося “ходіння у народ”. Пізніше на підросійських та підавстрійських українських землях розгортають свою, переважно нелегальну, діяльність анархісти та соціалісти різних течій. В таких умовах проблема революції набуває широкого суспільно-політичного значення, а, отже, посиленого інтересу науковців, особливо істориків¹.

Тому є необхідним проаналізувати головні підходи істориків-позитивістів України того періоду до дослідження суспільних революцій, зокрема причин, характеру та наслідків європейських революцій ХVІІІ – ХІХ століть, ставлення до соціалістичних революцій, форм та методів революційної боротьби. Поодинокі спроби [1–12] розглянути це питання на прикладі творчості відомих науковців минулого у кращому випадку пов’язували з їх ліберальними переконаннями. Попередні дослідники не ставили своїм завданням показати специфіку ставлення саме позитивістів до революційної проблематики.

Інтерес позитивістів до проблеми “політична революція” та її сутнісних характеристик, а саме причин, характеру та наслідків європейських революцій ХVІІІ – ХІХ століть був не випадковим. Більше

¹ Ряд відомих львівських професорів (К. Ліске, Т. Войцеховський) були учасниками січневого повстання [13, s. 601].

революційною тематикою займалися новісти, фахівці з історії Великої французької буржуазно-демократичної та інших революцій. Відомий їх інтерес і до революційних подій свого часу (наприклад, факт присутності І. В. Лучицького на засіданнях Національних зборів у Версалі та особисте знайомство з комунарами [14, с. 51]). Новісти частіше виїжджали у закордонні наукові відрядження. Вони краще, ніж дослідники національної історії, були ознайомлені з ідеями та працями західноєвропейських філософів та істориків. У працях новістів України простежується чітка рецепція частково негативних оцінок французьких просвітителів щодо революційної боротьби, особливо її методів та наслідків. На відміну від романтиків історики-позитивісти не ідеалізували революції.

Такі оцінки науковців-позитивістів були обумовлені і загальними теоретичними принципами. Прихильники еволюційного та закономірного суспільного розвитку вважали доцільним поступовий, а не революційний шлях розвитку суспільства. Ліберальні історики уявляли суспільний прогрес як поступальний розвиток усіх сторін суспільства. “Еволюції, – був переконаний М.М. Ковалевський, – потрібно надавати перевагу над революцією, або, висловлюючись мовою Конта, ... прогрес бажаний лише за умови збереження ладу” [15, с. 86]. Віра науковців у суспільний прогрес часто поєднувалося з пошуками шляхів покращення суспільного життя. “Правовірні” історики-позитивісти, як правило, підтримували ідею правової держави, переважно у формі конституційної монархії. До завдань останньої вони відносили правильне регулювання економічних, соціальних та інших відносин, що має стати запорукою розвитку суспільства без революцій. Історики-позитивісти були здебільшого лібералами. Участь науковців-позитивістів у революційному русі була більше винятком, ніж правилом. За повідомленнями поліції молодий Є.В.Тарле з часів студентства “близько цікавився революційною справою”, брав участь у зібраннях революціонерів [16, арк. 1 зв.]. Після закінчення Київського університету він на лекціях з російської історії у кадетському корпусі зосереджував увагу на “викладі подій французької революції та інших державних переворотів” [16, арк. 1 зв.].

Фундатори першого позитивізму О. Конт та Д. С. Мілль у цілому ставилися позитивно до революцій, вважаючи останні історично обумовлені неправильним політичним розвитком країн [17, с. 7; 18, с. 825]. Більшість істориків-позитивістів України більш стримано під-

ходили до проблеми необхідності революцій. Лише в окремих випадках М. П. Драгоманов визнавав революції прогресивними та закономірними [19, с. 375–376]. Науковці визнавали революцію крайнім випадком, якщо інші шляхи виходу з економічної та / чи політичної кризи неможливі. Останній період правління Людовика XVI М. М. Ковалевський характеризував як “торжество реакції та бездарність в особах міністрів, що змінили Тюрго, зробили революцію неминучою” [20; див. також: 21, с. 258; подібна думка у В.К. Надлера: 22, с. 30]. За його оцінкою намагання Тюрго здійснити програму реформ були марними [21, с. 258]. Подібна оцінка вченим спроб міністра фінансів Ж. Неккера, який “відступив в кінці кінців перед страхом настроїти проти себе могутні інтереси, зачепити права, що історично склалися та урочисто проголошені. Реформа становилася неможливою; необхідний був переворот в корені, переворот, який ліквідував би як різницю провінцій, так і різницю станів, створив би громадянську єдність Франції в такій же мірі, в якій політикою Рішельє та Людовика XIV створена була її політична єдність” [21, с. 195]. Вчений визнавав неминучу обмеженість реформаторів у діях.

М. С. Грушевський зазначав закономірність деяких суспільних рухів і реформ, бо вони “самі по собі були впливом часу й його потреб” [23, с. 528]. Пізніше М. С. Грушевський прийшов до висновку, що Богдан Хмельницький та старшина у боротьбі за власні інтереси “непомітно проробили з народними масами – міщанськими, селянськими і дрібно-інтелігентськими ту величезну революцію, що стало підставою Нової України і перерисувала карту Східної Європи...не хочаби тої революції, і цілком не здібні були порохуватися з її значінням і наслідками” [24, с. 1501].

На відміну від попередників історики-позитивісти підкреслювали важливість економічних причин соціальних рухів. З цього приводу М. М. Ковалевський підкреслював, що “рухами класів управляють скільки-небудь тривало не абстрактні ідеї, а економічні та політичні інтереси” [25, с. 90]. “В політичних переворотах, – теж висловлює подібну думку Є.В. Тарле, – головний інтерес – економічний” [26, с. 442]. Ще більш чітко висловився М.Н. Петров: “Маси ніколи не підіймаються через самі лише ідеї, і книги, які вони не були, рідко спричиняють революції. Тільки важке матеріальне становище, голод, злидні, нестерпні утиски, словом, – економічні умови і причини в змозі викликати народний заколот” [27, с. 388]. З просвітницько-раціональних позицій

В. К. Надлер намагався пояснити вибух революційних подій: “революція була прямим наслідком того ненормального порядку речей, який утримувався в Європі та у Франції, не дивлячись на всі реформи та перетворення ще з часів середніх віків” [22, с. 10].

У позитивістській історіографії відсутнє чітке розуміння терміну “революція”. Часто під цим поняттям розуміли насильницьку зміну існуючої влади, інколи і кардинальну зміну суспільних відносин. М. С. Грушевський оцінював Хмельниччину як “суспільну революцію XVII в.” [28, с. I] з-за її широкомасштабних наслідків. Частіше під “революцією” розуміли суспільний переворот з захопленням політичної влади, що призводить до зміни основ суспільного ладу, а інколи й усі значні зміни та події у суспільстві. Так, проти “хитрих заколотів”, “столичних повстань”, “диктатур тимчасових урядів”, “диктатур всього міського робітничого класу чи хоча б всієї країни” різко виступав М. П. Драгоманов [29, с. 349]. Навіть заміна давньоримської республіки імперією характеризувалася як революція (М. П. Драгоманов та інші). Таким чином під терміном “політична революція” переважна більшість позитивістів розуміла кардинальну зміну політичного устрою.

Показово близькими були погляди прихильників еволюційного шляху історичного розвитку на доцільність революційних суспільних змін. Так, на думку М.С. Грушевського, швидкі, кардинальні зміни державного устрою є “не найлучча, не найспрямша стежка громадсько-політичного прогресу. Далеко більш корисним було б поступове реформування кроком за кроком тогочасного устрою, що помалу поліпшало б громадсько-політичні відносини і наворотало їх до нормального становища” [30, с. 28].

М. П. Драгоманов був переконаний у перевазі еволюційного шляху розвитку людського суспільства, зокрема і тому, що “всі порядки в людських громадах ростуть, а не робляться одразу і що державні чи то протидержавні заходи і постання – тільки частина тих приводів, якими просуваються зміни в людському житті... Повстання можуть починати будити громадський розум, можуть кінчати старі порядки, котрі вже підкопані з усіх боків інакшими засобами, а зробити нові порядки, та ще й громадські й господарські... навіть повалені старі порядки, особливо громадські й господарські вертаються безпремінно “на другий день повстання”, коли їх нічим замінити таким, щоб господарські потреби людські так чи сяк вдовольнялись” [31, с. 70–71].

Політичну неможливість встановлення у Франції конституційної монархії в останній рік правління Людовика XVI М. М. Ковалевський пояснював “не пристрастю короля до абсолютизму і не республіканськими устремліннями народного представництва”, а інтригами промонархічних сил [21, с. 655]. Підкреслюючи суб’єктивну складову проголошення республіки у ході Англійської буржуазної революції середини XVII ст., М. М. Ковалевський писав з цього приводу: “Для діячів першої англійської революції питання про республіканську форму правління було не стільки питанням принципу, скільки питанням політичної зручності” [32, с. № 8, с. 157].

Історики-позитивісти постійно кращим шляхом розвитку суспільства називали реформи, що здійснюються далекоглядними політиками.

Критика російськими есерами столипінської аграрної реформи, на думку В. Б. Антоновича, була неправильною. У розмові з Вадимом Шербаківським він пояснював, що есери “ніби беруть в оборону московського селянина, але одночасно вони являються і апологетами його безправ’я під формою общинного землеволодіння, яке виявляється дуже початковою формою землекористування” [33, к. 11]. В. Б. Антонович виступав “за утвердження приватної власності і проти пережитків, якими являються общини” [33, к. 11]. Намагання есерів “робити ж революції на користь сих пережитків” учений називав безглуздом [33, к. 11]. Досить обережно В. Б. Антонович ставився до ідеї російських народників та інших революціонерів різного гатунку щодо швидкої підготовки простого народу до революції: “не треба гадати, що всякі утиски зараз же викликають реакцію в народній масі... Революційний рух зростає дуже повагом, бо кожна народна маса із самої своєї природи інертна, а то тим більше, наскільки вона менш зорганізована, менш розвинена та при звичаєна до політичного життя, наскільки природні інстинкти народу перейняті принципами самосвідомості” [34, с. 68]. В. Б. Антонович попереджав молодь про небажаність штучного створення революційних ситуацій: “Народні рухи на загад [так у тексті – Б. О.] не робляться, нарід можна тільки готувати до них, а як обставини наспіють, то й найменшої зачіпки досить буде, щоб зайнялася революція” [35, с. 209]. Таке стримане ставлення до активізації соціальних рухів типове для ліберала. Свою думку щодо доцільності зруйнування старого політичного ладу київський професор пояснював таким чином: “Революція виявляється тоді, коли форми правління, які панують в даній країні, не відповідають змістові життя. До кінця роз-

винене право приватної власності вимагає демократичних форм правління, т. є. парламентських” [33, к. 17]. Вчений був переконаний у необхідності тривалої підготовки суспільства до реформ та / чи революцій, бо “для революції треба культурної підготовки, інакше її візьме в руки ліпше підготовлений” [33, к. 11]. У розмовах з молоддю В. Б. Антонович відносив час соціалістичного суспільства до далекого майбутнього: “Се діло “отдалённого” будущего. Се идеал, до якого простують люде, а не програма “ближайшего” часу” [36, арк. 2].

У процесі порівняння термінів “революція” та “реформа” О.І. Маркевич називав реформи кращим шляхом здійснення ідеалів [37, арк. 1-1зв.]. Значення Великої французької революції одеський науковець вбачав у тому, що вона завершила період нової історії перемогою третього стану над абсолютизмом, свободою слова, парламентаризмом, свободою промисловості і торгівлі [37, арк. 1].

Фахівці з новітньої історії більш стримано, ніж дослідники національної історії, оцінювали ідеї просвітництва та гасла буржуазних революцій у Франції та Північній Америці кінця XVIII ст. через ґрунтовну обізнаність з темою [38, т. 2, с. 526].

Новісти постійно наголошували на негативних сторонах революційної діяльності.

М. П. Драгоманов пропонував розглядати революції з різних сторін, бо “перевороти здійснюються не так, як хотілося б історикам. Не говорячи про пролиття часто невинної крові, дуже часто і багато доброго зі старого ладу гине при встановленні нового. Але для оцінки цього нового не потрібно становитися на точку зору старого порядку, а потрібно дивитися на те, чи досягнуто що-небудь при перевороті такого, що не діставало старому порядку і що було істотно однак необхідно для суспільного організму” [39, с. 12]. На недосягненні цілей, що проголошували ідеологи революцій, наголошував М. П. Драгоманов: “До того революції поставали більше од почувань, ніж до думки..., більше були консервативні, класові, ніж прогресивні, все спільні..., більше піднімались проти найгостріших фактів, ніж проти системи... і через те все були більше бунтами, ніж революціями, і дуже рідко добивались того, чого їм було треба” [19, с. 380]. На його переконання усвідомлена, оперта на розум діяльність ряду справжніх революціонерів (як і деяких європейських політичних діячів) сприяла історичному прогресу. Вчений визнавав наявність деяких ідеалів у революціонерів: “Слово революція передбачає більш чи менш

свідоме устремління до здійснення відомого ідеалу громадянського ладу, якому не відповідав старий лад” [39, с. 12]. Проте М. П. Драгоманов застерігав з притаманним йому літературним хистом та пророцтвом від підготовки революцій: “Будь-який новий лад виникає внаслідок боротьби інтересів. Але ця боротьба інтересів може висвітлюватися ясним усвідомленням ідеалів; тоді вона буде боротьбою ідей на ґрунті інтересів, тоді на чолі партій, що борються, стають ідеалісти, люди з прямо та чесно поставленими прапорами. Якщо боротьба інтересів йде в суспільстві малоосвіченому та грубому, якщо класи пригноблені мають мало загального з класами пануючими, якщо між ними існує національна різниця, при цьому іноді переможені національності розумово вище переможців, якщо минуле пануючих класів є лише егоїстична експлуатація кожного слабкого, якщо тому всякий поступ вперед буде різко підривати егоїстичні інтереси пануючих [верств], а низький рівень їх розвитку посилює консерватизм стародумством, – тоді боротьба приймає характер громадянських, а то й національних війн, рух вперед здійснюється не шляхом широких реформ, а шляхом окремих поступок приватним інтересам. Політичні діячі в такій боротьбі будуть агітатори, честолюбці, що безчесно експлуатують на свою користь потребу класів, що домагаються прав, які висуваються на задоволення потреб окремих елементів. Непереборна логіка подій та інтересів буде вести суспільство вперед...але це не буде боротьба ідей на ґрунті інтересів, це буде боротьба особистих самолюбств та інтересів на ґрунті інтересів загальних. Така була саме боротьба, яка привела до встановлення в Римі монархії” [39, с. 302].

Будь-яку революцію О.В. Романович-Славатинський називав аморальною, тому що “не лише не вирішуються політичні та суспільства питання...ллється кров невинна, страждають чесні громадяни, на перший план висуваються інтригани та демагоги” [40, с. 6].

Негативні сторони подій середини XVII ст. відмічав М. С. Грушевський: “Хмельницина мала багато своїх темних і дуже прикрих сторін. Ріки крові, обопільне озвіренне, в результаті – спустошенне цілих земель; безконечні жертви і в результаті – цілковите розчарування народу...матеріальна і моральна руїна” [41, с. 29].

Наслідки революцій негативно також оцінював М. Н. Петров: “насилницьке прискорення і без того неминучої розв’язки не окупило тих страшних жертв, яких воно коштувало” [42, с. 13], “майже повне безпліддя всіх насилницьких переворотів в Європі” [42, с. 12].

М. Н. Петров підкреслював інший небажаний наслідок революцій – часто насильницьке і криваве повернення до старих порядків [27, с. 418]. Він писав, що “у суспільних катаклізмах...звичайно досягається надійно лише те, що і без них досягнуто було нормальним, тобто більш спокійним рухом життя” шляхом праці та освіти [42, с. 12–13]. Проте Харківський професор визнавав: “перевороты ці нерідко вносять у життя раптом таку масу нових понять і відносин, що від цього нормальний хід нашого розвитку отримує швидкий і різкий поштовх, вплив якого не проходить безслідно і який однак не можна назвати неісторичним” [43, с. 45].

М. М. Ковалевський взагалі вважав революційні диктатури тимчасовими явищами. Для нього цезаризм та диктатура пролетаріату може бути “лише тимчасовою та скороминучою формою” [правління] [44, с. 88].

М. Н. Петров так оцінював ходіння у народ російських народників у 1873–1874 рр.: “Якби ці апостоли хоч скільки небудь правильно [були] ознайомлені з історією...вони б знали, що народні маси ніколи ще не піднімалися з-за одних ідей...лише важкі економічні лиха – голод, мор, нашествия іноплеменників, нестерпний утиск експлуататорів народної праці – примушували маси брати участь у всіх революціях” [42, с. 15].

Позитивісти здебільшого не сприймали революційного терору. Так, в еміграції М. П. Драгоманов рішуче засудив вбивство Олександра П. Визнаючи деяку провину царизму в активізації революційного руху, М. М. Ковалевський не схвалював терористичної діяльності російських революційних народників [45, с. 193–194]

І. Я. Франко спочатку досить високо оцінював соціалізм як “велике культурне придбане новітніх часів” [46, с. 265]. Під впливом М. П. Драгоманова науковець розглядав громадівський соціалізм, як майбутнє ідеальне суспільство, в якому буде усунено “велику суспільну нерівність, всяке визискування і всяке убозтво” [47, с. 44]. Слідом за К. Марксом І. Я. Франко визнавав корисність (за деяких умов) суспільної власності і вважав необхідним у майбутньому усупільнення приватної власності: “Спільна праця і спільна власність – се повинні бути основи, на яких має бути побудований новий суспільний лад” [48, с. 336]. Активна політична діяльність дещо скоригувала його погляди. До керівництва відомих йому соціалістичних партій І. Я. Франко ставився негативно. Справжню суть політики лідерів соціалістич-

ного руху він характеризував як “фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духове *відчуження від рідної нації* [курсив автора – Б. О.]” [49, с. 284].

І.Я.Франко негативно оцінював “Маніфест Комуністичної партії” К. Маркса та Ф. Енгельса, як програму побудови тоталітарної держави: “Така програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в жите міг би статися великим гальмом розвою або джерелом нових революцій” [50, с. 151]. Вчений, який з середини 90-х років XIX ст. поступово відійшов від марксизму та громадівського соціалізму, у чорних фарбах зображував майбутнє соціалістичне суспільство: “всеможна сила держави налягла би страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власне воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занидіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свобідних людей, але лише пожиточних людей держави, зробилося би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростили б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала би величезною народною тюрмою” [48, с. 341]. І. Я. Франко бачив “всевладність керманичів...над мільонами членів народної держави” [48, с. 341].

Історики-позитивісти, що, як правило, були лібералами за переконаннями, негативно поставилися до приходу до влади радикальних сил, а особливо більшовиків. Так, в одній з харківських газет В. П. Бузескул підкреслював шкідливість комуністичних гасел: “Встановлення майнової рівності не врятує від внутрішньої боротьби. Люди будуть таки домогатися влади, почестей або грошей” [51].

Оцінюючи революційні події 1917–1921 рр., І. А. Линниченко різко критикував політику революційних урядів, порівнюючи останніх з церковниками. На думку професора Таврійського університету за нової влади (як і у церкві) “народослужіння точно також складають з сценічних дій: маніфестації та молитви-промов, а останні складаються зі славослів’я, нового богу – революції і вимог замість прохань” [52, арк. 1]. У щоденнику І. А. Линниченко підкреслював особливий характер поведінки революціонерів: “У народослужінні, як у бого-

служінні, лєвова доля жертв дїстається жрецам-лїдерам пануючих партїй. В особливо урочистих випадках, в епоху народних бїдувань, від віруючих вимагають жертви” [52, арк. 1]. І. А. Линниченко виступив проти головних соціалїстичних гасел: “соціалїзм ворог капїталу, ворог конкуренції, ворог тих стимулів, які грають таку важливу роль у справї прогресу...це лише знаряддя рабовласництва... Соціалїзм вигонить з життя не лише багатство, але й красу життя, її поезїї, тому що він ворожий славі, успїху... Загальна рївнїсть – мїф, ілюзїя” [53, арк. 13–14].

Подібні підходи характерні і для польської суспільної та історичної думки. Навіть польські соціалїсти рїзко критикували більшовицьку політику військового комунїзму [54].

Інтерес до теми революції та реформ був викликаний, зокрема, суспільно-полїтичними реалїями досліджуваного часу. Історики-позитивїсти кращим шляхом розвитку суспільства називали реформи, а революція визнавали крайнім шляхом виходу з економічної та / чи політичної кризи. При цьому підкреслювалося кривавий характер перебігу революцій, часто невиконання їх завдань та переважно негативні наслідки революційних переворотів. Позитивїстське суспільного прогресу та еволюційна теорїя були об’єктивно направлені проти революційних гасел. Проголошення еволюції нормальним шляхом історичного розвитку надавало теоретичне обґрунтування доцільності поступових реформ, а не революцій. Деякі історики-позитивїсти визнавали частину положень марксизму, але не щодо революційних заколотів. Більшість з них негативно поставилася до приходу до влади більшовиків.

Джерела і література:

1. Будз В. П. Філософія історії Михайла Грушевського: дис. ... канд філос. наук: спец. 09.00.03 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2001. – 194 с.
2. История философии в СССР. – М.: Наука, 1968-1971. – Т. 3-4.
3. Історія філософії на Україні: в 3-х т. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 2. – 368 с.
4. І. Я. Франко як історик: зб. ст. – К., 1956. – 160 с.
5. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: Полїтичні ідеї Михайла Драгоманова. – 2-ге вид. – Чернівці: Прут, 2001. – 487 с.
6. Могильницкий Б. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиєвистики середины 70-х годов XIX – начала 900-х годов / Б.Г.Могильницкий. – Томск: Изд-во ун-та, 1969. – 409 с.

7. Осипов И. Д. Философия русского либерализма (XIX – начало XX в.) / И. Д. Осипов. – СПб.: Изд-во ун-та, 1996. – 192 с.
8. Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России. 70-годы XIX – 40-годы XX вв. / Л. В. Таран. – К.: Наук. думка, 1994. – 200 с.
9. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XXI ст.) / Л. В.Таран. – Ніжин: Вид-во держ. ун-ту ім. М. Гоголя, 2009. – 248 с.
10. Тельвак В. В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття) / В. В. Тельвак. – Нью-Йорк; Дрогобич: Вимір, 2002. – 235 с.
11. Idea niepodległości i suwerenności narodowej w polskiej myśli politycznej XIX i XX wieku. – Warszawa, 1989. – 420 s.
12. Ludwikowski R. R. Główne nurty polskiej myśli politycznej. 1815 – 1890 / R. R.Ludwikowski. – Warszawa: Państwowe wyd-wo naukowe, 1982. – 465 s.
13. Grabski A. F., Serejski M. N. Historiografia polska w latach 1863 – 1899 // Historia nauki polskiej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wyd-wo PAN, 1987. – Т. IV. – S. 578–612.
14. Тарле Е. В. И. В.Лучицкий. К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863–1913 / Е.В.Тарле // Голос минувшего. – 1914. – №1. – С. 42–61.
15. Ковалевский М. М. Современные социологи / М. М. Ковалевский. – СПб.: тип. Меркушева, 1905. – 414 с.
16. ДА РФ. – Ф. 102. – Оп. 101. – Спр. 558.
17. Конт О. Общий обзор позитивизма Огюста Конта / О. Конт // Родоначальники позитивизма / Под ред. Э.Радлова. – СПб.: изд. Брокгауз и Эфрон, 1912. – Вып. V: Огюст Конт. – С. 5–200.
18. Милль Д. С. Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования / Д. С. Милль. – 2-е изд. – М.: изд. Г. А. Лемана, 1914. – 880 с.
19. Драгоманов М. Шевченко, українофілі і соціалізм / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране (“...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”). – К.: Либідь, 1991. – С. 327-429.
20. Ковалевский М. М. Буланжизм / М. М. Ковалевский // Рус. ведом. – 1889. – № 38. – С. 2.
21. Ковалевский М. М. Происхождение современной демократии / М. М. Ковалевский. – М.: тип. А. И. Мамонтова, 1895. – Т. 1. – 660 с.
22. Надлер В. К. Лекции по истории Французской революции и империи Наполеона (1799–1815) / В. К. Надлер. – Х.: изд-во кн. маг. Корчагина, 1898. – 295 с.

23. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн / М. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. VI. – 667 с.
24. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1997. – Т. IX. – Кн. 2. – 776 с.
25. Ковалевский М. М. Зарождение республиканской партии во Франции / М. М. Ковалевский // Ист. обозрение. – 1892. – Т. 5. – С. 65–118.
26. Тарле Е. В. Социология и историческое познание / Е. В. Тарле // Вестн. Европы. – 1902. – № 10. – С. 429–474.
27. Петров М. Н. Томас Мюнцер. Великая крестьянская война / М. Н. Петров // Петров М.Н. Из всемирной истории: Очерки. – 2-е изд. – Х.: тип. В. А. Сыхра, 1882. – С. 385–419.
28. Грушевський М. Вступне слово / М. Грушевський // Розвідки про народні рухи на Україні-Руси / Під ред. М. Грушевського. – Львів: друк. НТШ, 1895. – С. I-III.
29. Драгоманов М. Собрание политических сочинений. – Париж: Освобождение, 1905. – Т. 1. – 376 с.
30. Сергієнко М. [Грушевський М. С.] Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці / М. Сергієнко // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – 1892. – Т. I. – Кн. I. – С. 1–28. – Сергієнко М. – псевд. М. С. Грушевського.
31. Драгоманов М. Передне слово [до “Громади”] / М. Драгоманов. – Женева: Громада, 1878. – 101 с.
32. Ковалевский М. М. Кавалеры и круглоголовые / М. М.Ковалевский // Сев. вестн. – 1892. – № 7. – С. 65–96; №8. – С. 152–162.
33. Nacional archiv v Praze. F. 904. Ukrajinské Muzeum v Praze. Karton 77. Вадим Щербаківський, професор Українського Вільного університету в Празі. Мемуари 1918 – 1921 років. – 77 арк. [В т. ч. Спогади про В. Антоновича. – Б. д. – 23 арк.].
34. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б.Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
35. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 90-их років / М. Беренштам-Кістяківська // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. – К.: ДВУ, 1928. – Кн. 3. – С. 206–225.
36. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Національної Академії наук України. – Ф. X. – Од. сх. 5804. Михалевич О. І. Спомини про Київську громаду. Б. д. – 5 арк.
37. Державний архів Одеської області. Ф. 150. – Оп. 1. – Спр. 36. Маркевич А. Й. Лекції по общей истории. Б. д. – 216 л.
38. Ковалевский М. М. Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства / М. М.Ковалевский. – М.: тип. В. Рихтера, 1900. – Т. 1–3 .

39. Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. Драгоманов. – К.: тип. ун-та, 1869. – VIII, 415 с.
40. Романович-Славатинский А. В. Вступительные лекции в курс государственного права / А.В.Романович-Славатинский // Университетские известия. – К., 1862. – № 10. – С. 1–46.
41. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина. Іст. ескіз / М. Грушевський // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – 1898. – Т. XXIII–XXIV [23–24]. – Кн. 3–4. – С. 7–37.
42. Петров М. Н. Историческая подготовка. Pro domo sua / М. Н. Петров. – Х.: тип. М. Зильберберга, 1881. – 31 с.
43. Петров М. Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор / М. Н. Петров. – Х.: тип. ун-та, 1861. – 310 с.
44. Ковалевский М. М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности / М. М. Ковалевский // Интеллигенция в России. – СПб.: Земля, 1910. – С. 59–88.
45. Ковалевский М. М. Очерк по истории политических учреждений в России. – СПб.: тип. Глаголева, 1908. – 242 с.
46. Франко І. Соціалізм і соціал-демократизм / І. Франко // Житє і слово. – 1897. – Т. VI. – Кн. 4. – С. 265–292.
47. Франко І. [Що таке соціалізм?] / І. Франко // Зібр. творів: у 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 44–55.
48. Франко І. Що таке поступ? / І. Франко // Зібр. творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45: Філософ. праці. – С. 300–348.
49. Франко І. Поза межами можливого / І. Франко // Зібр. творів: у 50-ти томах. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45: філософ. праці. – С. 276–285.
50. Франко І. До історії соціалізму / І. Франко // Літ-наук. вістн. – 1904. – Т. XXV [25]. – Кн. 3. – С. 134–152.
51. Бузескул В. П. Коммунистические идеи 2300 лет тому назад / В. П. Бузескул // Жизнь России. – 1917. – №7. – 20 дек. – С. 3.
52. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДА АРК). – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 21. Линниченко И. А. Статьи с оторванными заголовками... 1921. – 12 арк.
53. ДА АРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 34. Линниченко И. А. Статья без заглавия. Б. д. – 18 арк.
54. Limanowski B. Bolszewickie państwo w świetle nauki / B. Limanowski. – Warszawa: nakł. księg. robotniszej, 1921. – 24 s.

Олена Богдашина (*Харків*) **Ставлення істориків-позитивістів українських земель другої половини XIX – початку XX ст. до революцій**

У статті проаналізовані головні підходи істориків-позитивістів України того періоду до дослідження суспільних революцій, зокрема причин, характеру та наслідків європейських революцій XVIII – XIX століть, ставлення до соціалістичних революцій, містяться оцінки істориками-позитивістами форм та методів революційної боротьби.

Ключові слова: революція, лібералізм, реформи

Елена Богдашина (*Харьков*) **Отношение историков-позитивистов украинских земель второй половины XIX – начала XX ст. к революциям**

В статье проанализированы основные подходы историков-позитивистов Украины того периода к исследованию революций, в частности причин, характера и последствий европейских революций XVIII – XIX веков, отношение к социалистическим революциям, содержатся оценки историками-позитивистами форм и методів революционной борьбы.

Ключові слова: революция, либерализм, реформи

Olena Bogdashina (*Kharkiv, Ukraine*)

The attitude of historians of Ukrainian lands (second half of the XIX – beginning of XX c.) to revolution

In the article shown the main approaches of the historians-positivists Ukraine of the researched period to study of revolutions, in particular problems of the reasons, character and meaning (importance) European revolution XVIII-XIX of centuries, relation to socialist revolutions, estimation by the historians-positivists of of the forms and methods of revolutionary struggle are analysed.

Key words: revolution, liberalism, reforms

Дмитро ОВСЮК
(Київ, Україна)

Монастирі Волинської Єпархії за матеріалами “Волынских Епархиальных Ведомостей”

Письмові джерела – це матеріали, які є неповторним свідомством про певні події, у яких ми знаходимо безліч історичних відомостей. Одним з таких джерел можна вважати часопис “Волынские епархиальные ведомости” (“ВЕВ”), неофіційна частина якого містить окремі свідомства про минуле України, багатий краєзнавчий матеріал, і духовну історію.

Вже в перших номерах видання, цікавість викликає ряд статей на тему: “Краткие сведения о монастырях Волынской епархии в настоящее время не существующих” [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7], автора Миколи Петрова – одного з трьох редакторів “ВЕВ”. У цій серії статей автор, спираючись на архіви, літописи, статті і інші джерела, описує історію монастирів Волинської єпархії, які станом на 1867 рік вже припинили свою діяльність, або стали діяти як уніатські. Статті виходили частинами в окремих номерах журналу починаючи з 2-го по 8-й від 1867 року. В них розглянуто історію 44 православних монастирів, які існували на території Волинської єпархії.

На початку однієї зі статей Микола Петров стверджує, що у Волинській єпархії існувало і існує станом на 1867 рік 57 монастирів, але питанням для нас залишається з якого часу автор починає облік даних монастирів. Відповіддю на це питання можна вважати наступну цитату: “Эти монастыри распределены были по всем двенадцати уездам Волынской губернии. Ряд этих монастырей со времени Равноапостольного князя Владимира, непрерывно продолжается до самого XVIII в., прерывается в этом веке унией и снова продолжается по воссоединении Волыни с Россией”. [1, 33]

Перші монастирі на Волині були закладені руськими князями. Але, на жаль, інформації про них збереглося не багато. Число монастирів значно зростає у XVI–XVIII ст. В цей період часу внаслідок утисків православних католиками ряд православних монастирів занепали, а уніатами були забрані Жидічинський, Дорогобузький та інші монастирі. Саме тому ченці були змушені шукати для себе новий притулок.

Справу влаштування нового монастиря могли узяти на себе впливові князі або бояри; автор перераховує їх прізвища: Острозькі, Чарторийські, Четвертинські, Корецькі, Сангушкови, Гойські, Киселі, Малиновські, Древінські, Пузіни, Ісловіцькі, Боговітінови, Ярмолінські. Звертається увага на те, що майже в кожному монастирі влаштувалися монастирські школи, але, як далі пише автор, “с совращением основателей и ктиторов в Унию и католичество начинается или уничтожение, или совращение Православных монастырей в Унию, так что к концу первой четверти XVIII века все здешние Православные монастыри являются Униатскими”

[1, 34]. За підрахунками автора їх не менше 30-ти.

У 1744 році вийшло розпорядження уніатського керівництва про знищення малих базилянських монастирів. У результаті матеріально неспроможні уніатські монастирі поступово знищувалися.

Так Четвертинський і Колодеженський монастирі були знищені, а Зімненський і Низкінічський перетворилися на боржників. В каталозі уніатських монастирів за 1775 рік серед Волинських відзначено 19 монастирів, але автор зазначає, що він знає й інші монастирі уніатські, що існували на той час.

26 травня 1794 року Архієпископ Мінський і Волинський Віктор зробив звернення до тих, хто відторгнувся від православної церкви. Як наслідок, ряд монастирів повернулися, або були насильно повернені в православ'я. Але в той час, на початку XIX ст. уніатськими залишалися ще 10 монастирів. Відносно історії монастирів в статті говориться: “В 1839 году, все базилианские монастыри или были упразднены, или возвращены Православию”. (№ 2, с. 39) Микола Петров уточнює кількість всіх Православних монастирів Волинської єпархії, їх було 11: Почаївська Лавра, Дубенський Крестовоздвиженський монастир, Дерманський, Мелецький, Загоровський, Володимирський Хресторождественський, Кременецький, Любарський, Тригорський і жіночі монастирі – Корецький та Гордішенський.

Наприкінці статті автор вважає потрібним описати ті монастирі, яких сьогодні вже немає.

Наступна частина статті (№ 3) розпочинається розповіддю про найстародавніший монастир Волинської єпархії – Зімненський.

Зімненський монастир був розташований недалеко від селища Зімно і міста Володимира-Волинського. В цьому селі, як стверджує автор, збереглася помонастирська церква “с стенами Владимирской кафедры, построены в 1000 году, возобновленная в 1865 году” [2, 50]. Також зберігся терем князя Володимира і Чудотворна ікона Божої матері.

Грунтуючись на “старовинних пам’ятках”, автор робить висновок, що стародавній Печерський монастир на Волині і Святогорський поблизу Володимира-Волинського це і є Зімненський монастир. В такому разі, розповідь про монастир автор розпочинає з історії Святогорського монастиря про який згадується в стародавніх джерелах. У 1074 р. в цьому монастирі помер ігумен Варлаам – перший ігумен Києво-Печерський і Дмитрівський. В XII ст. ігуменом даного монастиря був Ніфонт. В XIII ст. Володимирськими єпископами були Іоасаф і Василь.

Історія Зімненського монастиря і його околиць продовжується з 1460 р., коли князь Свидригайло Ольгердович передав Зімно і навколишні маєтки пану Немирі. Автор уточнює, що саме з цієї миті “монастырь Зимненский подчиняется влиянию разных вельмож Волынских” [2, 52]. Грунтуючись на архівній справі з Волинської семінарії автор перераховує по черзі всіх вельмож – покровителів монастиря. Першим з покровителів, як вже зазначалося, був пан Немиря, який по своїй смерті заповідав Зімно своїй матері, а Зімненському монастирю залишив у володіння село Марков Став. З часом, Зімно і прилеглі маєтки перейшли у володіння князів Чарторійських. Першим серед них був Федір Чарторійський. По смерті у нього залишилося два сини – Іван і Олександр, які почали ділити майно батька. Зімно і прилеглі до нього території були поділені між двома маєтками родини – “Чарторійских на Клевани и Чарторійских на Литовиже и Секу” [2, 55]. Вони почали віддавати дані володіння в оренду, так над монастирем нависла подвійна влада – князів Чарторійських і безпосередньо орендаров Зімно. У 1605 році “Чарторійские на Клевани” викупили і другу частину маєтків в своє володіння. З того часу Зімненський монастир почали називати “Зімненською фортецею”, а сам монастир, разом з

його мешканцями, був насильно переведений в унію. Ченці були вимушені вирушити до Києва. 1724 року князь Казимир Чарторийський продав свої Зімненські маєтки і селище Кропівщицне Чацькому. Цікава тут замітка автора про Чацького, який побачивши ікону Божої матері, посміявся над нею “и в наказание за то, по известию Зимненского Инвентаря, получил слепоту, от которой освободился по молитве к Богоматери. С того времени Зимненская икона Богоматери слывет в народе за Чудотворную” [2, 57].

Розповідь про Зімненський монастир завершується тим, що з часом монастир став боржником і почав користуватися пожертвами інших монастирів.

Зазначимо, що автор, розкриваючи історію того чи іншого монастиря, в першу чергу спирається на наявні матеріали. У статті Микола Петров намагається зазначити всі монастирі, але за браком матеріалів він лише називає їх, не розкриваючи історії.

Після Зімненського монастиря автор звертає нашу увагу на Пересопницький в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці монастир. Він знаходився поблизу села Пересопницьке рівненського повіту. Початок даного монастиря ведеться з XII ст. від князя Андрія Боголюбського. Та подальша історія, до XV століття, коли цей монастир був відданий в довічне володіння князем Чарторийським, невідома. У 1556–1561 роках, коли власником цього монастиря був Іван Чарторийський, архимандрит Григорій перевів євангеліє “из языка Болгарского на мову Русскую” [3, 61].

Після смерті Івана Чарторийського володіння монастирем перейшло до його сина – Юрія. Він же передав монастир у заставу каштелянші Брацлавській Загоровській, але сестра Юрія – Олена Горностаєва, викупила Пересопницю з монастирем, а саме містечко Пересопницю 10 травня 1596 року подарувала монастирю. У 1598 році син Юрія – Микола Чарторийський, самовправно подарував Пересопницю єзуїтам, а на підтвердження свого дару в 1630 році одержав від Сигизмунда III підтверджуючу грамоту.

Полонський монастир в місті Полонному (між Володимиром і Луцьком) згадується у літописах від 1262 року, коли Войшелк прийняв чернечий сан в даному монастирі.

До дуже короткого опису зводиться й історія Дубинського Введенського монастиря. Наслідком запустіння монастиря стало те, що в XVI ст. єпископ Володимирський Феодосій приєднав його володіння до єпископської кафедри.

Далі автор перераховує монастирі Богородичний у Володимирі-Волинському, монастир св. Михайла у Володимирі, в якому й був убитий Войшелк, монастир святих Апостолів у Володимирі-Волинському, який був створений сином Василька Романовича – Володимиром, Пречистий Луцький монастир, заснований Мстиславом Володимировичем у 1439 році, як свідчить грамота, дана монастирю Свидригайлом, надалі даний монастир був розорений уніатами.

Подальше написання статті про монастирі Волинської єпархії зводиться автором до простого їх переліку або часткового розгляду їх історії.

Спаський Красносельський монастир біля Луцька. Про нього автор розповідає, виходячи з Євангелія Красносельського монастиря. У літописі говориться про те, що даному монастирю Порфирієм Івановим на початку XV століття була дарована “земля Кудрявицька”. А в іншому записі сказано, що Олізар Кирдевич, староста Луцький, у 1483 році подарував монастирю селище Доросинь. У 1486 році Олізар Кирдевич відписав десятину з своїх маєтків на користь монастиря. Ця десятина на користь монастиря була відписана і Михайлом Костянтиновичем Пінським, старостою Володимирським.

Монастир Чесного Хреста описується автором з 1460 р., коли князь Свидригайло Ольгердович передав цей монастир і селище Чесні Хрести пану Немирі. Пізніше монастир перейшов у володіння князів Чарторийських, а після 1580 року пану Іваницькому. У кінці опису монастиря Чесні Хрести автор робить замітку що даний монастир був заснований не пізніше XIV століття.

Більш деталізованим є опис Жидічинського Миколаївського монастиря, який був розташований в семи верстах (приблизно 11 км) від Луцька. Монастир було засновано близько приблизно 1480 року, але вже 1495 року він був спалений кримськими татарами. У 1586 році на наполегливе прохання львівського Балабана і рішенням короля Баторія даний монастир було приєднано до єпископії львівської. Автор описує всі землі, які належали даному монастирю, і робить наступну примітку: “Богатство и обширные поместья этого монастыря были причиною того, что он часто был предметом споров, наездов епископов и светских лиц”.

[3, 67]. З 1608 і по 1826 роки Жидічинський монастир був уніатським.

Коротко описується автором Клеванський монастир у містечку Клевані Рівненського повіту. Він був заснований у 1490 році і належав

князям Чарторийським. Але на відміну від інших монастирів, які переходили з рук в руки, цей монастир був переданий Юрієм Чарторийським у володіння єзуїтів, які, за словами автора, і завершили падіння цього монастиря.

Поza увагою автора не залишається і Успенсько-Овруцький монастир у м. Овручі. Грамота Сигізмунда від 13 вересня 1525 року свідчить, що даний монастир просив у Сигізмунда Антоній, у минулому печерський архімандрит, знятий з даної посади за дії, що відходили від монастирського статуту. В XVIII столітті в цьому монастирі був пострижений в ченці священномученик Макарій. Починаючи з 1657 року і протягом 16-ти років він був настоятелем Овруцької обителі й свідком двох розорень монастиря – спочатку татарами, а потім католиками (3, 69). На основі свідчення документів Овруцького монастиря, автор робить висновок, що даний монастир став уніатським не раніше 1690 року. Він уточнює, що “Овруцький базилианський монастирь упразднен в прошедшее царствование” [3, 71], беручи до уваги час написання статті – 1867 рік, а це був час царювання Олександра II, базилианський монастир був скасований за часів Миколи I.

У наступному номері Волинських єпархіальних відомостей свою статтю Микола Петров розпочинає з розгляду Спаського або Преображенського монастиря в м. Кременець. У XV ст. монастир був у запустінні. В 1566 році Сигізмунд Август передав цю церкву до володіння Оліферу Данилевичу, а його нащадок Ярмол Олехнович продав її зі всіма землями священнику Воскресенської церкви в м. Кременці Тріфону. Грамоту про це Тріфон одержав у 1600 році від Сигізмунда III.

Спаський Володимирський монастир у Володимирі заснований приблизно 1500 року, а в 1599 році був відданий в оренду Михайлу Оранському. В передісторії автор свідчить про те, що даний монастир переданий у володіння синам Павла Григоровича Оранського – Михайлу, Григорію і Іллі в 1563 році указом Сигізмунда Августа, а вже 1578 року Стефан Баторій затвердив цей монастир при Михайлі Оранському. В 1633 році королівським указом Спаський Володимирський монастир був відданий уніату архимандриту Жидічинському Пахомію Оранському. Про подальшу історію цього монастиря автору нічого не відомо.

Початок Черненського монастиря, що недалеко від м. Луцька, автор відносить до XV ст. Стисло розповідається про історію друкар-

ні при даному монастирі, а про сам монастир згадується лише два імені ігуменів монастиря – Герасима Мікулича і Ісаакія Борисовича, а також, що в 1652 році цей монастир став жіночим.

Історія Дубенського Спаського, або Преображенського монастиря, починається з 1517 року. Автору відомо те, що ієромонахом Арсенієм в 1539–1568 роках було написано четвероєвангеліє. У 1592 році Костянтин і Олександр Острозькі затвердили володіння монастиря. Але вже в 1643 році уніатським архімадритом Прокопом Хмельовським тут була поставлена кам'яна церква, а сам монастир залишався уніатським до 1812 року.

Відомим в народі автор називає Степанський Михайлівський монастир у містечку Степані Рівненського повіту. Історія цього монастиря пов'язана з князями Острозькими, які робили відрахування цьому монастирю і жертвували землі. Необхідно також звернути увагу на те, що архімадрит цього монастиря Ісаакій був присутнім на Брестському соборі 1596 р. Далі автором простежується порядок зміни у монастирі духовного керівництва. Але в 1610 році порядок цей обривається, оскільки про подальшу долю цього монастиря автору нічого не відомо.

Досить цікавою є інформація про Вербський Троїцький монастир в с. Вербки в трьох верстах від м. Ковеля. Тут серед боліт підноситься острів, на якому і був побудований монастир Святої Трійці. В цьому монастирі заповідав себе поховати князь Курбський. Приблизно у 1582 році ігумен Ісайя втік з монастиря, забравши з собою облямоване сріблом євангеліє і інші церковні речі. В монастирі з цінних речей залишилися тільки ікона Миколи Чудотворця, появу якої автор пов'язує з приїздом на Волинь Курбського. Далі в статті робиться висновок про те, що князь Курбський, дійсно, як він і заповідав, був похований у Вербському Троїцькому монастирі.

Не обійшов своєю увагою Микола Петров і Дорогобузький Пречистенський монастир в селищі Дорогобуже Острозького повіту. У замітці значиться про пожертвування на користь цього монастиря. В 1593 році архімадрит цього монастиря Феофан Бабіцький виносить скаргу на власника містечка Дорогобужа Лозінського в тому, що він грабує села, які належать монастирю, і позбавляє монастир коштів для існування. Необхідно відзначити також те, що архімадрит Тимофій був присутнім на Брестському соборі. Пізніше єпископ Володимирський Феодосій заклав цей монастир, а його майно передав Жидічин-

ському монастирю. Костянтин Острозький повернув це майно. У 1644 році монастир став уніатським, але вже в 1834 року був повернений православному духівництву.

У володіннях Загоровських був Ільїнський монастир в місті Володимирі. В 1579 році Загоровський просив заснувати тут школу для дітей. В 1596 році вдова Загоровська винесла скаргу на уніатського єпископа Іпатія Потія, який, за її словами, увірвався в Ільїнський монастир і поганив його святині.

Четвертинський Преображенський монастир був заснований князями Четвертинськими в селищі Четвертні Луцького повіту. Януш Збараський після смерті своєї дружини Ганни Четвертинської, яка була похована в цьому монастирі, купив для монастиря селище Славочиче. Пізніше спадкоємці Юрій і Христофор Збараські забрали селище і веліли видавати монастирю тільки 200 золотих в рік, а пізніше і ці гроші перестали платити. Але оскільки в цьому монастирі були поховані пращури князя Григорія Святополка Четвертинського, у 1642 році він повернув всі маєтки монастирю. Автор зазначає, що за протекцією князя монастир став багатшим. Князь заповідав, що цей монастир завжди повинен бути православним, а його настоятель буде призначатися князями Четвертинськими. Але сам же князь Григорій Святополк Четвертинський уточнює, що він не знімає поставленого ним ігумена, оскільки це повинні робити лише місцеві єпископи або митрополит. У 1684 році князь Четвертинський хіротонісан в єпископа Луцького і Острозького Гедеона. В XVIII ст. Четвертинський монастир був наведений в унію, але не надовго, оскільки після Першого поділу Польщі (1793 р.) він був повернений до православ'я.

Необхідно також відзначити увагу автора до Полонського Успенського монастиря в м. Полонному, Новоград-Волинського повіту. З історії цього монастиря відомо, що у 1611 році “священник Воскресенской Полонской церкви Герасим Войнетох пожертвовав землю мужському монастирю Полонському... но скоро после этого по распоряжению Волынского воеводы Беневоского монахи Полонского монастиря переведены в м. Любар, ... а монахини Любарские переведены в Полонное” [6, 102].

Внаслідок утисків католиками черниці вимушені були покинути Полонський монастир, який пізніше був зайнятий уніатами і графинею Віттовою. Починаючи з 1621 року цей монастир підпадає під володіння князів Любомирських. І лише 15 серпня 1795 року монастир по-

вертається в православ'я. В 1811 році почалося і в 1820 році закінчилося будівництво нової дерев'яної церкви. З 1836 року монастир замість луцької єпископії підкоряється литовській Греко-Уніатській Консисторії і до нього приєднується Дубенський Подборецький жіночий монастир. Пізніше, при остаточному поверненні монастиря в православ'я, його черниці були переведені в селище Городище Заславського повіту, а сам монастир став належати як фольварок Городищенському монастирю.

Цікавою для істориків може бути замітка автора статті про “Общезительстве при крестовоздвиженской Ставропигиальной церкви” Луцького братства, яке було засноване у 1617 році. Братство, судячи з усього, користувалося широкою популярністю і підтримкою – судити про це можна на основі їх успіхів. Вже “4 марта 1618 года братство получило королевскую привилегию на построение церкви, школы и больницы, а в 1620 г. Новоучрежденный братский монастырь получил от Иерусалимского Патриарха Феофана благословительную грамоту, с правом Ставропигии” [6, 105]. Трохи пізніше тут було створено школу, лікарню та друкарню. Також цікавим фактом може бути й те, що “к Луцкому братству принадлежали многие лица, из княжеских и дворянских фамилий, многие запорожские казаки и других званий люди...” [6, 106].

Микола Петров в цій статті також згадує, що до братства належав філіал, який існував під титулом великомученика Георгія. Автор згадує про те, що в цю частину братства входили в основному міщани і називає духівників: Паїсія Іполитовича єпископа Холмського, Петра Могилу архімандрита Печерського. При братстві існувала “Греко-латино-слов'янська школа”, яка була заснована за порадою Кирила Патріарха Константинопільського і митрополита Іова Борецького. У 1634 році на училище, лікарню, церкву братства було вчинено напад “принципалов и схоластиком иезуитской коллегии” [7, 107], але не дивлячись на це, братство існувало близько ста років в православній вірі. В 1745 р. училище перейшло до уніатів, але вже на початку ХІХ ст. було повернено.

Цікавими є й короткі примітки про Білостоцький Воздвиженський монастир в селищі Білосток Луцького повіту. Цей монастир був заснований в 1636 році писарем земським Луцьким Сімеоном Гульовічем Воютінським. В 1695 р. ігуменом цього монастиря був Феодосій Падальський, настоятелем – Опанас Падальський. В цьому монастирі ще

на початку XIX століття була чудотворна ікона пресвятої Богородиці. В період з 1843 по 1863 роки в монастирі розміщувалося православне духовне училище, яке в другій половині XIX століття було переведено в місто Житомир.

До історії прізвища Киселів відноситься й історія Низкиницького монастиря в с. Низкиничях Володимирського повіту. Цей монастир власне і був заснований Адамом Григоровичем Киселем “сначала Каштеляном, а потом воеводою Киевским” [8, 139] приблизно в 1643–1646 роках. До цього часу на цьому місці стояла церква, в якій були поховані пращури Адама Киселя (автор перераховує, кого саме там було поховано [8, 139–140].

Микола Петров щодо цього монастиря зазначає, що і в подальші роки нащадки Адама Киселя (Микола Кисіль і Іларія Кисіль) утримували його. Також цікаво, що в цьому монастирі в XVII столітті існувала чудотворна ікона Божої Матері, а також портрети батьків Адама – Григорія і Евфросинії Киселів. Але добрі часи життя монастиря і його мешканців незабаром змінилися. Вже в 1662 році Ніжинці було віддано в оренду Кадевічам Копчинським, а “с 1680 являються посессорами значительной части Низкинич Догилль-Царины” [7, 141]. З 1690 р. починаються утиски монастиря, його розорення з боку Догилл – Царіних. В 1690-му році єпископ Луцький Опанас Шумлянський розпорядився, про те, щоб всі документи і монастирські обладнання були вивезені до Луцька. Але дорогою до Білостоцького монастиря ченці були перебиті і пограбовані Юрієм, Михайлом і Миколою Царіними. Коли їх викрили, вони змогли повернути справу таким чином, щоб звинуватили не їх, а Опанаса Шумлянського, начебто це він хотів заволодіти майном монастиря. І попросили, щоб єпископ хелмський Олександр Августін Лодзаль узяв цей монастир під свою протекцію, що він незабаром і зробив. Для того, щоб монастир не дошукувався своїх прав, Юрій Царіцин забрав всі документи і постійно знущався над монастирськими мешканцями. Після смерті Юрія (1722) Ніжинці залишилися його сину Франциску, який і довів монастир до боргів. Відомості про монастир продовжувалися до 1768 року в книзі опису його інвентарю. Діяльність монастиря була зупинена в XIX столітті.

Стаття Миколи Петрова “Краткие сведения о монастырях Волынской епархии в настоящее время не существующих” містить в собі цінний краєзнавчий матеріал і буде у нагоді тим, хто цікавиться іс-

торією монастирів і духовним життям України кінця ХІХ сторіччя. Релігійна преса і до сьогодні залишається недостатньо вивченим, але в той же час цінним джерелом історичної інформації, адже тут можна натрапити на відомі, але вже позабуті факти історії нашої країни.

Джерела та література:

1. Петров Н. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии в настоящее время не существующих” // Волынские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – Кременец., 1867. – № 2

2. Петров Н. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии в настоящее время не существующих” // Волынские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – Кременец., 1867. – № 3

3. Петров Н. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии в настоящее время не существующих” // Волынские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – Кременец., 1867. – № 4

4. Петров Н. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии в настоящее время не существующих” // Волынские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – Кременец., 1867. – № 5

5. Петров Н. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии в настоящее время не существующих” // Волынские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – Кременец., 1867. – № 6

6. Петров Н. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии в настоящее время не существующих” // Волынские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – Кременец., 1867. – № 7

7. Петров Н. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии в настоящее время не существующих” // Волынские епархиальные ведомости. Неофициальная часть. – Кременец., 1867. – № 8

Овсіюк Дмитро Володимирович (*Київ, Україна*). **Монастирі волинської єпархії за матеріалами “Волынских епархиальных ведомостей”**

У статті розглядається історія православних монастирів волинської єпархії, які у 1867 році припинили своє існування взагалі, або перейшли до інших християнських конфесій.

Ключові слова: Миколи Петрова, Четвертинський монастир, Колодеженський монастир, Зімненський монастир, Святогорський монастир, Полонський монастир, Спаський Красносельський монастир, Жидічинський Миколаївський монастир, Клеванський монастир, Овруцький монастир, Спаський Володимирський монастир, Дубенський Спаський монастир.

Овсиюк Дмитрий Владимирович (*Киев, Украина*). **Монастыри волынской епархии по материалам “Волынских епархиальных ведомостей”**.

В статье рассматривается история православных монастырей волынской епархии, которые в 1867 году прекратили свое существование вообще, или перешли к другим христианским конфессиям.

Ключевые слова: Николай Петров, Четвертинский монастырь, Колодеженский монастырь, Зимненский монастырь, Святогорський монастырь, Полонский монастырь, Спаский Красносельский монастырь, Жидичинский Николаевский монастырь, Клеванский монастырь, Овручский монастырь, Спасский Владимирский монастырь, Дубенский Спаский монастырь.

Ovsiuk Dmitriy (*Kyiv, Ukraine*). **Monasteries of volynskoy diocese on materials of the “Volynskie jeparchialnyje vedomosti”**.

The article deals with the history of the ortodox monasteries of the Volynska jeparhiya, with stopped their existence in 1867 or changed the konfesiya.

Keywords: Nick Petrov, Chetvertinskiy monastery, Kolodegenskiy monastery, Zimnenskiy monastery, Svyatogorskiy monastery, Polonskiy monastery, Spaskiy Krasnoselskiy monastery, Gidichinskiy Nikolaevskiy monastery, Klevanskiy monastery, Ovruchskiy monastery, Spasskiy Vladimirskiy monastery, Dubenskiy Spasskiy monastery.

Віталій КРИЖАНІВСЬКИЙ
(Київ, Україна)

**Штемпелі на папері канцелярії
Єлисаветградської міської думи
(1870–1916 рр.) як історичне
джерело**

Філігранологія є однією з найновіших спеціальних історичних дисциплін. Дискусії стосовно доцільності її виділення та окреслення об'єкту вивчення тривають і на межі ХХ–ХХІ ст. [48, с. 5–6; 50, с. 3]. Наприкінці ХІХ ст. ця дисципліна вважалася розділом палеографії, завданням якого було допомогти досліднику встановити хронологічні межі написання пам'ятки [39, с. 912]. Із самого початку філігранологія розвивалася на теренах Російської імперії та її наступниці в тісному зв'язку з досягненнями західноєвропейської історичної думки. На межі ХІХ–ХХ ст. у філігранології спостерігається поява зацікавленості у вивченні не тільки водяного знака, але й історії паперової промисловості (L. Bailo (1887 р., Італія), Friedrich Hössle (1907, 1910 р р., Німеччина), Edmund Marabini (1894 р., Німеччина), А.Д. Грязнов (1910 р., Російська імперія) [42, 123]. Ці дослідження отримали продовження в 30–50-их р р. ХХ ст. (Dard Hunter (1950 р., США), Le Clerc (1926 р., Франція), Nicolai Alexandre (1935 р., Франція), Alfred Shorter (1957 р., Німеччина), Fr. Tschudin (1954 р., Швейцарія) [42, с.123–124]. В СРСР з 1930-их років наука розвивається на основі марксистсько-ленінської методології, для якої була характерною переоцінка економічної сфери. Тому в Радянському Союзі ренесанс філігранології, після репресій 1930–1940-их р р., відбувся на основі економічного напрямку, який в Європі розроблявся з початку ХХ століття. З'являються роботи С.А. Клепікова, М.В. Кукушкіної (РФРСР), Г.А. Енша (ЄРСР), Е.Т. Лауцівічуса (ЛитРСР), О.Я. Мацюка (УРСР) [41; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 49]. Слід відмітити доробок російського радянського вченого С.А. Клепікова, який вивчав водяні знаки та історію папірень в контексті всієї Російської імперії, а також єдиний в світовій (до 1959

р.) та у вітчизняній філігранології виокремив та заклав основи вивчення штемпеля як фірменого знака [43, с. 117; 42, с. 6–27]. Всі інші дослідники вивчали водяні знаки, технологію виробництва паперу, географію поширення паперу, історію папірень на республіканському рівні [41, с. 5–6; 44; 45; 46; 47]

Якщо історія вивчення філіграні нараховує 250 років (вироблено спеціальні методики копіювання, створюються альбоми), то штемпель ні європейськими (принаймні до 1959 р.), ні вітчизняними дослідниками до 1952 р. не вивчався. Цей фірменний знак значно важче досліджувати ніж філігрань, з кількох причин: а) невеликі розміри (від 9×12 мм – найменші до 16×24 мм – найбільші); б) штемпель ставився спеціальним ручним пресом у верхньому лівому куті першого листа зошита на 6 листів і в результаті отримувався рельєфний знак із зображенням власника чи назви паперової фабрики, вказувалась якість паперу. Особливість технології обумовила те, що знак добре видно на першому листі, а на інших він втрачає чіткість, що разом із невеликими розмірами ускладнює вивчення; в) відсутність ефективної методики копіювання, тому відсутні альбоми із зображенням штемпелів, а створюються таблиці їхнього опису [43, с. 117].

Необхідно зазначити, що штемпель, як торговий знак інтенсивно використовувався у виробництві паперу починаючи з 1840-х р. до початку ХХ ст., тому об'єктивно не можливо вивчити процес становлення та розвитку капіталістичного паперового виробництва без звернення до цього джерела інформації.

У цій роботі намагатимемося розв'язати такі завдання: провівши евристичну роботу вивчити, наскільки повну інформацію можна отримати з документів Єлисаветградської міської думи та управи про фірмові знаки; змодельовати географію виробників паперу, охарактеризувати його якість.

В основу нашої статті будуть покладені матеріали канцелярії Єлисаветградської міської думи (Ф. 18), а також, з метою корекції, буде залучено частину справ із матеріалів міської управи (Ф. 78) [3–38]. Жодне джерелознавче дослідження не може ігнорувати вивчення ступені збереженості матеріалів певної установи. В даному випадку з'ясуємо, на скільки повно збереглися матеріали міської думи. Згідно інструкції 1876 р., котра розроблялася самим самоврядним органом, була визначена низка обов'язкових документів: журнали засідань міської думи; справи канцелярії міської думи з паперами,

докладеними в міську думу; справи канцелярії міської думи про назначення засідань міської думи; книги міської канцелярії № 1 вступних паперів, які підлягають докладу міській думі; книги міської канцелярії № 2 щодо запису гласних, які брали участь у засіданні міської думи; книги міської канцелярії № 3 вихідних паперів; книги міської канцелярії № 4 про строки виборів на посади громадського управління [5, арк. 4]. З цих документів наявні від 4 до 6 тільки за 1882–1885 р.р. За всі інші роки представлено по 1 пам'ятці. Вивчення документів, як комплексу, за вище зазначені 4 роки дозволить з'ясувати приблизну інформативність кожного виду діловодного документа з даного питання. За 1882–1885 р.р. збереглося 3 журнали які відбивають 66%, 100%, 83% виявлених штемпелів за відповідні роки [6, а р.11-126; 14, а р.1-161; 20, а р.1-131]. З усіх документів журнали мають значну кількість аркушів (за 1882 р. – 152 аркуші, за 1884 р. – 176 аркушів, за 1885 р. – 136 аркушів), які є носіями товарних знаків. Крім того, як документ, журнал містить складну структуру: окрім журналів, зміст, доповіді бюджетної, контрольної, ревізійної, спеціалізованої комісії, звіти міського банку, балотувальний лист. Наприклад, в журналах за 1884 та 1885 р.р. 60% та 50% нових штемпелів припало на ці вищезазначені матеріали.

Іншим важливим документом є справи канцелярії міської думи з паперами доложеними міській думі за 1883, 1884, 1885 р.р., які налічують 39, 9 та 27 аркушів відповідно. Документи мають складну структуру і містять матеріали різних установ, суб'єктів (правління міського банку, заяви гласних, купців, міської управи, предводителя дворянства повіту, канцелярії херсонського губернатора. Справи відображають за 1884 р. – 60%, 1885 р. – 66% штемпелів [16, арк.1, 5, 6, 10, 11; 22, арк. 1–9, 12, 24–25]. За 1882–1885 р.р. також збереглися справи канцелярії міської думи з паперами про призначення засідань міської думи з представленням начальнику губернії копій журналів. Хоча документи містять 61, 70, 63, 62 аркуші відповідно, але мають лише 2 суб'єкти переписки: херсонського губернатора та міського голови. Тому відбивають 30%, 20%, 50% штемпелів за 1882, 1884, 1885 р.р. відповідно [21, арк.1–7, 30–33, 45, 47; 10, а р.1–13, 13–27, 50–54; 15, а р.1–26, 33, 37, 42–48, 57]. Книги № 1, 2, 3 мають просту структуру і містять довідковий характер і тому подають інформацію про 15-20% штемпелів за рік (1 товарний знак) [8, арк. 1–16; 9, арк. 1–20; 11, арк. 1–7; 12, арк. 1–12; 23, арк. 1–11; 24, 1–19; 17,

арк. 1–18; 19, арк. 1–20]. Таким чином, з вище охарактеризованого комплексу документів бачимо, що репрезентативність джерела залежить перш за все від кількості суб'єктів, які беруть участь у перепиці, і меншою мірою від кількості аркушів.

Журнали з усіх елементів комплексу джерел збереглися найкраще кількісно – 29% (15 з 47) і якісно (з 15 журналів 2 збереглися частково за 1915 та 1916 р.р.). Наявні журнали міської думи за 1871, 1874, 1876, 1882, 1884, 1885, 1889, 1890, 1892, 1893, 1894. 1909, 1915, 1916, 1917 р.р. Таким чином, найкраще висвітлений період з 1871 по 1894 р. та за 1915–1917 р.р. Для повноти інформації за 1890–1900-ті р. були залучені, окрім журналу міської думи за 1909 р., аналогічні документи міської управи за 1899, 1903, 1907, 1908 р. Крім того, за 1897 р. збереглася книга № 4 канцелярії міської думи про терміни виборів на посади громадського управління. Слід відмітити, що кількість штемпелів, які відображають журнали, поступово зменшуються і, якщо протягом 1871–1885 р. трапляється від 3-ох до 7-ми знаків за р., то починаючи з 1889/1890 р. – 1–2. Матеріали журналів, як і супровідних документів, починають писатися переважно на папері однієї, максимум двох фабрик. Можливо, ці зміни обумовлені збільшенням на місцевому ринку кількості паперової продукції великих модернізованих підприємств наприкінці 1880-их років.

Виявлені штемпелі дозволяють окреслити орієнтовну модель виробників паперової продукції, яка використовувалась у діловодстві міської думи. Джерела за 1871–1876 р.р. відображають гегемонію паперових виробників з Калузької, Ярославської та Володимирської губерній. Лист поліцмейстера за 1876 р. міському голові С. Турчанову написаний на англійському папері з міста Бате [4, арк. 229]. Якість продукції цієї фабрики висока, тому малоімовірно часте її використання у звичайному діловодстві. Папір фабрик з Володимирської губернії зустрічаємо тільки в джерелах 1870-х р.р. [2, арк. 5–9, 20–33, 37–54; 3 арк. 6–7, 42–51; 4, арк. 69, 130–133, 144–146, 192–220; 5, арк. 1–33]. Більш за все в наступні десятиліття ці підприємства втрачають місцевий ринок. За 1874 та за 1876 р.р. трапляються продукція паперової фабрики Лепешкіна [3, арк. 1–5; 4, арк. 1–55, 75–76, 165–191]. В статті С.А. Клепікова за 1968 рік йдеться про аналогічний штампель за 1878 рік [43, с. 127]. Враховуючи це, а також і те, що в 1876 р. папір цієї фабрики використовується активно, припускаємо присутність продукції фабриканта Лепешкіна до 1877/1878 р.р.

На початку 70-х років XIX ст. на території Київської, Волинської та Чернігівської губернії засновуються 6 паперових фабрик [46, с. 106]. В журналі за 1876 р. заява гласних євреїв написана на матеріалі Малинської паперової фабрики, а зміст журналу на продукції Дитятківської паперової фабрики [4, арк. 106, 1–11]. Товар Карачівської паперової фабрики розповсюджувався тільки по Чернігівській губернії [48, с. 39]. Вище зазначені 2 фабрики розташовувалися у Радомишльському повіті Київської губернії. Наявність дешевого транспортного сполучення (залізничне, річкове) дозволяла цим фабрикам проникати на ринки Єлисаветградського повіту. Враховуючи, що інші папірні України розташовувалися аж у Волинській губернії, малоімовірно є їхня присутність на ринку паперу. Протягом 1871–1876 р. р. відмічаємо посилення позицій Кондровської паперової фабрики Говарда, котра на 1860-і р. р. відзначалася європейським обладнанням, що дозволило виробляти дешевий матеріал у значній кількості [2, арк. 10–11; 3, арк. 6, 12–37; 4, арк. 87–107, 137–151, 221–252].

Матеріали 1882–1885 р. р. засвідчують гегемонію папірень підприємства Дитятківського акціонерного товариства та Кондровської паперової фабрики Говарда. На 1885 р. Дитятківське акціонерне товариство володіло 2 сучасними фабриками в с. Дитятках (нараховувалося 216 робітників) та Понінці. Якісне обладнання (6 парових машин, 5 парових котлів, 3 котли для варіння ганчір'я), розподіл праці між двома підприємствами, а також наявність дешевої річкової та сухопутної транспортної інфраструктури дозволило потіснити російських фабрикантів [46, с. 92–93]. Фабрика Говарда, яка була однією з найпотужніших паперових фабрик Російської імперії, через наявний дефіцит паперу також зберігала достатньо сильні позиції. Використовується папір й інших російських виробників – Сергєєва та Гончарова. Відзначаємо появу продукції російських чи білоруських підприємств (Нововеркська папірня та фабрика Русанова), місце розташування яких невідоме [23, арк. 1–11; 10, арк. 34–35, 41–434; 14, арк. 45, 94–97]. Оскільки в статті С.А. Клепікова представлено торгівельний знак братів Русанових за 1890 р., можливо, їхня продукція використовувалася в 2-й половині 80-х р. р. [43, с. 131]. На 1885 рік відмічаємо появу водяного знака Добруської паперової фабрики. [20, арк. 13–14]. В 1887 р. фабрика у Дитятках згорає, тому тимчасово послаблюються її позиції наприкінці десятиліття [48, с. 34–35]. Журнали ж міської думи та управи за 1889–1917 р. р. свідчать про сильні позиції на паперово-

му ринку продукції Дитятківського акціонерного товариства та Добруської паперової фабрики [25, арк. 54–71, 84–161; 26, арк. 1–226; 26, арк. 1–79, 80, 86–148; 28, арк. 1–127; 29, арк. 1–170; 30, арк. 1–255; 31, арк. 18–31; 33, арк. 17–48, 120–480; 34, арк. 88, 99, 118, 145; 35, арк. 10–204]. На кінець XIX – початок XX ст. ці гіганти експортують свою продукцію не тільки на територію сучасної України, але і Росії.

За 1897, 1898 та 1899 р. р. знаходимо значну кількість продукції 2 петербурзьких та кондровської фабрики Говарда, що засвідчує появу паперової продукції з 2 столичних регіонів (Санкт-Петербург та Москва) [38, арк. 12–204; 32, арк. 9–94]. Розвиток залізничного транспорту посилив зв'язки з північно-західними районами імперії, тому ми повинні передбачити можливість появи продукції фінських та ризьких паперових фабрик. Згідно досліджень О.Я. Мацюка, на території Херсонської губернії протягом 1886-1917 р. діяло 3 паперові фабрики (2 – в Одесі, 1 – у с. Комишуватка Єлисаветградського повіту), тому появу продукції з цих підприємств також можемо передбачити [48, с. 44, с. 60–61].

Як бачимо, в 1870-х р. в діловодстві переважав папір російських паперових фабрик з Ярославської, Калузької, Володимирської губерній. Протягом 1880-х р. р. посилілись позиції продукції української (можливо, використовувався папір з Херсонської губернії) та білоруської паперових фабрик, які поступово витісняють російський папір старих промислових районів, за винятком фабрики Говарда. Кінець XIX – і до першої світової війни засвідчує зберігання сильних позицій Дитятківської та Добруської фабрик при появі продукції зі столичних регіонів, а також Прибалтики. Велика ймовірність, що використовувався папір англійських, французьких підприємств [45, с. 293–295].

В Російській імперії існувала восьминомерна система оцінки гатунку паперу залежно від білизни та складу паперової маси: № 1–5, якщо виготовлялася паперова маса із одного ганчір'я або зі значною його добавкою; № 6 – може бути виготовлена із однієї целюлози (деревної або солом'яної). Всі 6 номерів мали бути із білених матеріалів; № 7 – папір напівбілий, в якому допускалося не більше 30% деревної маси; № 8 – із небілених матеріалів з допуском до 50% деревної маси [1, с. 50]. В журналах використовувався переважно папір № 5–6. Достатньо рідко – № 4, № 7. Останній номер використовувався часто в листуванні.

Результатами нашої евристичної роботи є виявлення 27 штемпелів, з них 25 розшифровані (2 – мають часткове прочитання). 6 товарних знаків вперше водиться в обіг:

Штемпель № 3 (розташований згідно таблиці) вперше вводиться в обіг. Висока якість паперу свідчить про використання іноземних технологій у виробництві.

Штемпель № 9 Товарний знак належить фабрикам Дитятківського акціонерного товариства. В альбомах філіграней О.Я. Мацюка та С.А. Клепікова філіграні за 1909 та 1915 р. р. надзвичайно схожі на штемпель, який траплявся на папері в 1903, 1907, 1908 р. р. Більш за все цей штемпель використовувався до 1908 р., а з наступного використовувався як товарний знак філігрань.

Штемпель № 14. Товарні знаки папірні Козлової в роботах С.А. Клепікова датуються 1863–1865 р. р. Більш за все цей вид знака з'являється після 1865 р.

Штемпель № 17. В статті С.А. Клепікова за 1968 р. наявний штемпель під № 16 аналогічний нашому, лише фабрика вказана як верхневеркська. Більш за все, наш штемпель є пізнішим торговельним знаком цієї папірні.

Штемпель № 6 В С.А. Клепікова в статті за 1968 р. відображено більш за все пізніший штемпель цієї фабрики за 1890 р.

Штемпель № 23 вперше водиться в обіг.

В інших 6 випадках нами уточнена нижня межа використання товарного знака:

штемпель № 5 нижня хронологічна межа знижена з 1876 до 1871 р.;

штемпель № 7 нижня межа знижена з 1882 до 1876 р.;

штемпель № 10 нижня межа знижена з 1900 до 1889 р.;

штемпель № 11 нижня межа знижена з 1894 до 1893 р.;

штемпель № 12 нижня межа знижена з 1888 до 1885 р.;

штемпель № 15 нижня межа знижена з 1878 до 1876 р.;

Таким чином, вивчення фірменого знаку на папері XIX ст., який використовувався на письмі в канцелярії міської думи, дозволило здійснити реконструкцію місцевого ринку паперу, вивчити якість письмових матеріалів, проаналізувати проведену евристичну роботу. Вивчені архівні справи показали високий рівень інформативності з проблеми, тому надалі робота в цьому напрямку має ґрунтуватися на подальшому вивченні фондів Єлисаветградського міського та земського самоврядування.

Джерела та література:

1. Большая советская энциклопедия. / Глав. ред. О.Ю. Шмидт. – М.: Акционерное общество “Советская энциклопедия”, 1927. – 816 с.
2. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 18. – Оп.1. – Од зб. 529. – 61 арк.
3. Там само. – Од.зб.536. – 59 арк.
4. Там само. – Од. зб.539. – 259 арк.
5. Там само. – Од.зб.540. – 33 арк.
6. Там само. – Од.зб.545. – 15 арк.
7. Там само. – Од.зб.546. – 49 арк.
8. Там само. – Од. зб.547. – 16 арк.
9. Там само. – Од.зб.548. – 20 арк.
10. Там само. – Од.зб.550. – 57 арк.
11. Там само. – Од.зб.551. – 7 арк.
12. Там само. – Од.зб.552. – 11 арк.
13. Там само. – Од.зб.553. – 17 арк.
14. Там само. – Од.зб.555. – 176 арк.
15. Там само. – Од.зб.556. – 57 арк.
16. Там само. – Од.зб. 557. – 11 арк.
17. Там само. – Од.зб.559. – 18 арк.
18. Там само. – Од.зб.560. – 18 арк.
19. Там само. – Од.зб.561. – 20 арк.
20. Там само. – Од.зб.562. – 132 арк.
21. Там само. – Од.зб.563. – 52 арк.
22. Там само. – Од.зб.564. – 28 арк.
23. Там само. – Од.зб.565. – 11 арк.
24. Там само. – Од.зб.566. – 19 арк.
25. Там само. – Од.зб.568. – 157 арк.
26. Там само. – Од.зб.569. – 237арк.
27. Там само. – Од.зб.571. – 151 арк.
28. Там само. – Од.зб.572. – 129 арк.
29. Там само. – Од.зб.573. – 169 арк.
30. Там само. – Од.зб.574. – 261 арк.
31. Там само. – Од.зб.575. – 139 арк.
32. Там само. – Ф. 78. – Оп.1. – Од.зб.38. – 95 арк.
33. Там само. – Од.зб.49. – 49 арк.
34. Там само. – Од.зб.69. – 189 арк.
35. Там само. – Од.зб.70. – 205 арк.
36. Там само. – Од.зб.74. – 196 арк.

37. Там само. – Од.зб. 78. – 180 арк.
38. Там само. – Од.зб.371. – 204 арк.
39. Энциклопедический словарь / Под. ред. профессора И.А. Андриевского. – СПб.: Типо-литография (И.А. Ефрон), Прачешный пер., № 6, 1891. – 952 с.
40. Завольнюк К.В. Українсько-білоруські торгівельні зв'язки (XIX століття). – авт. дис. к. і. н. – Київ, 1998. – 186 с.
41. Клепиков С.А. Филиграни на бумаге русского и иностранного производства XVIII – нач. XX века. – М.: Издательство “Наука”, 1978. – 240 с.
42. Клепиков С.А. Филиграни и штемпеля на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. – М.: Всесоюзная кн. палата, 1959. – 306 с.
43. Клепиков С.А. Штемпеля на бумаге русского и иностранного производства (XIX–XX вв.) (дополнение к таблице 1959 года) // Археографический ежегодник. – Москва: Издательство “Наука”, 1968 за 1966. – С. 116–142.
44. Мацюк О.Я. Водяні знаки документів – джерело для визначення історії паперової промисловості України кін. XVIII – пер. пол. XIX ст. // Друга республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – Київ, 1965. – С. 239–261.
45. Мацюк О.Я. До історії папірень та водяних знаків на Україні періоду Жовтневої революції та громадянської війни // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 3. – Київ.: Наукова думка, 1968. – С. 290–298.
46. Мацюк О.Я. Роль філігранології у встановленні не датованих документів // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 2. – Київ.: Наукова думка, 1966. – С. 256–268.
47. Мацюк О.Я. Історія українського паперу. – Київ: Інститут української археографії, 1994. – 186 с.
48. Мацюк О.Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI – поч. XX століття). – Київ: Наукова думка, 1974. – 296 с.
49. Студінський В.А. Паперова промисловість України (XVI–XX ст.). – Авт. дис.док. іст.наук. – Чернівці, 2005. – 34 с.
50. Филигранологические исследования. Теория. Методика. Практика. Сборник научных трудов. – Ленинград: БАН (Библиотека академии наук), 1990. – 155 с.

Додатки:

Пояснення до таблиці.

Текст та зображення подається послідовно зверху до низу. Кінці рядків відмічені косою лінією. У випадку якщо текст, який іде по колу (або овалу) переривається і нижня частина знову йде зліва на право – в кінці першої половини тексту ставиться 2 косі лінії. У випадку, якщо всередині текста, який іде по колу (або овалу), поміщається текст або зображення перед ним також ставиться подвійна коса лінія.

Опис зображення ставиться в прямі рамки.

Матеріали розташовані за алфавітом власників, якщо власник не вказується, то в алфавіт включається назва фабрики, у випадку неможливості застосування попередніх двох правил – перші літери штемпеля.

Буква Ц означає цифра за якою визначався сорт паперу. Якщо товарні знаки відрізняються лише номером, то вони зображаються як тотожні.

№ Назва	Опис	Зовнішнє оформлення	Роки використання
1. Братья Вагурины	№ [двуголовий орел] [Ц] / БР.ВАГУРИНЫ	прямокутник гнугий	1897–1898 рр.
2. ВАТН	[корона] / ВАТН	Відсутнє	1876 р.
3. ВАТН	[корона] / ВАТН / Илья Петрович/[корона] / Богданович/ ланцюжок	Відсутнє	1876 р.
4. Говарда	№ [двуголовий орел] [Ц] / Говарда	прямокутник гнугий	1871 р., 1874 р., 1876 р., 1882– 1885 рр., 1899 р.
5. Гончарова	[дворянська корона] / Гончарова/ № [Ц]	п'ятикутник з витягнутою вершиною	1871 р., 1882– 1886 рр.
6.	фабрики / № АГ [під короною] [Ц] / Гончарова	прямокутник із зрізаними кутами	1876 р.

7. Дитятковского товарищества	Дитятковского / № [Ц] / товарищества	овальна рамка	1876 р., 1882– 1885 рр.
8.	Дитятковского / № [двуголовий орел] [Ц]/ товарищества	овальна рамка	1890 р., 1903 р.
9.	№ [двуголовий орел] [Ц] / ДИТ ТОВ	овальна рамка	1907– 1909 рр.
10. Добрушская фабрика	[Ц] [двуголовий орел] [Ц] / князя/ Паскевича	п'ятикутник вершиною до гори	1889– 1892 рр.
11.	[Ц] [двуголовий орел] [П] / КНЯЗЯ/ ПАСКЕВИЧА	п'ятикутник вершиною до гори	1893 р., 1894 р., 1909 р., 1915– 1916 рр.
12.	[двуголовий орел] / князя/ Паскевича	пятикутник вершиною до гори	1885 р.
13. СПБ фабрика	№ [Ц] К. и Х. НЕБЕ	овальна	1899 р.
14. Козловой	Н Д фабрики / [герб роду] [Ц] Козловой	чотирикутник гнугий	1871 р.
15. Лепешкина	Н.Ф./ Л. Лепешкина / № [Ц]	прямокутник зі зрізаними кутами	1874 р., 1876 р.
16. Малинська	Товарищ Малинков / № [Ц] [на овалі] / фабрики	овальна	1876 р.
17. Нововеркская	Нововеркская / № [розетка] [Ц] фабрики	прямокутник гнугий	1883– 1884 рр.
18. Русанова	фабрики / №[Ц] [в пунктирному овалі]/ Русанова	овальна	1885 р.

19. Сергеева	фабрики / № [Ц] [в овалі]/Сергьева	прямокутник зі зрізаними кутами	1874 р., 1876., 1884 р., 1886 р.
20.	фабрики Сергьева	овальний орнамент зверху корона	1871 р.
21.	Сурской / № [Сергеева][в прямокутнику] [Ц] / фабрики	прямокутник зі зрізаними кутами	1874 р.
22. Способина	№ [Ц] /Способина / и К*	фігуральна	1876 р.
23. Палливень	[Ц] [профіль обличчя] [родовий герб] [Ц] / фабрики/ Палливень	п'ятикутник вершиною до гори	1893– 1894 рр.
24. Протасьева	Татаровской / № Протасьева [на фігуральному прямокутнику] [Ц] / фабрики	прямокутник зі зрізаними кутами	1871 р., 1874 р.
25. Угличская	К* Угличской / № [Ц] / фабрики	прямокутник зі зрізаними кутами	1889 р.

Віталій Крижанівський (*Київ, Україна*) Штемпелі на папері канцелярії Єлисаветградської міської думи (1870–1916 р р.) як історичне джерело

У статті автор здійснив спробу вивчення штемпелів на папері канцелярії Єлисаветградської міської думи та управи, які використовувалися в 1870–1916 р р. На основі отриманих даних проаналізувати проведену евристичну роботу, окреслити географію папірень, продукція яких використовувалася в діловодстві, встановити якість паперу.

Ключові слова: Єлисаветградська міська дума, штемпель.

Виталий Крижановский (*Киев, Украина*) **Штемпеля на бумаге канцелярии Елисаветградской городской думы (1870–1916 гг.) как исторический источник**

В статье автор предпринял попытку изучения штемпелей на бумаге канцелярии Елисаветградской городской думы и управы, которые использовались в 1870–1916 гг. На основе полученных данных проанализировать проведенную эвристическую работу, очертить географию бумажных предприятий, продукция которых использовалась в делопроизводстве, установить качество бумаги.

Ключевые слова: Елисаветградская городская дума, штемпель

Vitaly Kryzhanivsky (*Kyiv, Ukraine*) **Stamps on paper of Elysavetgrad's city дума and council office used in 1870–1916 as a historical source**

The article contains an attempt to study stamps on paper of Elysavetgrad's city дума and council office used in 1870–1916. On the grounds of the findings, to perform heuristic analysis, describe geography of the paper-mills which product was used for documentation and to define the quality of the paper.

Key words: Elysavetgrad's city дума, stamps

Юрій ЗЕМСЬКИЙ
(Хмельницький, Україна)

**Деградація соціальної ваги
православного духовенства України
в умовах політики Російської
імперії впродовж XIX ст.**

Не достатньо добре дослідженою, але відомою є традиційна дихотомія українського церковно-християнського життя. Українці, назагал, є досить побожними, ревними християнами, але, разом з тим, завжди зберігали суттєвий скептицизм, а водночас, виявляли певну поблажливість стосовно справ церковних, а щонайперше щодо кліру. Найпростіше, та досить переконливо це прослідковується у нашій народній творчості. Порівняймо, приміром, зразки прислів'їв та приказок у збірці М. Номиса, які стосуються віри із паремами адресованими священослужителям – відразу в око впадає богошанобливість, урочистість, життєво глибинна філософічність перших та критично-зверхня насмішкуватість, саркастичність згадок про служителів культу.

Без Бога ні до порога;

Усі ми під Богом;

Кому Бог допоможе, той все переможе;

Коли Бог не годить, то й огонь не горить [9, с. 39];

Як Бог не схоче, то хоч би десять голів мав, то нічого не зробиш;

Як Божа воля, то вирнеш з моря;

З Богом не бицьця [9, с. 40];

Що Бог не робить, то все на лучче [10, с. 41].

А разом з тим, самих навіть термінів: священник, ієрей, або ласкаво престонароднього – батюшка, в паремах не згадується, незмінно лише зверхне – піп:

Коли маєш сто кіп, то будеш піп [10, с. 46];

Піп – золотий сніп;

Піп жие з олтаря, а писар з каламаря;

Попа одним обідом не нагодуєш;
Гудимо попа, а піп як ягода [10, с. 47].

Зважаючи, що збірник М. Номиса укладався на етнографічному матеріалі XIX ст. немає підстав підозрювати збирачів фольклору у тенденційності та не об'єктивності.

Згадаймо, що і багато хто із поповичів, як їх називали – тобто вихідці із священницьких родин свідомо втікали від, здавалося б, спокійного, затишного ієрейського хліба та ще й вдавалися до неабиякої критики церковних порядків, як приміром Степан Руданський, Анатоль Свидницький, Каленик Шейковський, Кость Широцький. Інші ж – при найперших проявах свободи в політичному режимі Російської імперії взяли за докорінне реформування церкви в лоні якої перебували, як Іван Огієнко, Василь Липківський, Олександр Лотоцький, Евтим Сіцінський. Звісно, що причиною такого феномену є сама суть життя православної церкви в умовах політики Російської імперії.

“Православна церква безмінно належала до числа найважливіших інструментів русифікації “інородних” окраїн Російської імперії” – так лаконічно і точно визначає її природу сучасний російський дослідник Леонід Горизонтов [2, с. 191], і це визначення, багато в чому пояснює той український народний скептицизм про який вище згадувалося. Однак, факти свідчать, що і в самій корінній, як кажуть, Росії офіційна церква також зовсім не була безапеляційно авторитетною.

Відомо, що російська церква ще з московсько-княжих часів набула цезаропапистського змісту, тобто була поставлена на службу царю та державній владі, а з часів Петра I та проголошення ним імперії, з ліквідацією інституту патріаршества зникло навіть умовне приховування тієї ганьби, в якій опинився весь церковний клір. Як говорив один із обер-прокурорів Священного Синоду граф Дмитрій Толстой: “Я дивлюся на духовенство, не більше і не менше як на силу, яка повинна перебувати в підпорядкуванні уряду і якою розумний уряд може мистецьки послуговуватися в своїх цілях” [12, с. 172–173]. І звісно, це були не просто слова-роздуми, такою була справжня політика щодо церкви та служителів культу.

В часі надзвичайних потрясінь, які зазнала Російська імперія, в зв'язку із провальним програшем Кримської війни (1853–56 рр.), коли громадськість Росії заговорила мовою сповіді, мовою самовикриття власних застаріло-хронічних соціальних “виразок” та “хвороб”, коли всі жили великими сподіваннями на зміни-перетворення-реформи – в

публіцистиці з'явилося багато критичного аналізу російської дійсності, в тому числі, й стану справ у православній церкві.

Так, один із анонімів писав в кінці 50-х років XIX ст.: “Світська влада остаточно оволоділа світською стороною життя церкви... добре хоч в догматику вона не наважується втручатися. Священики стали набувати характеру чиновників у рясах... їх вплив на простий народ є зовсім нікчемним... сила просвіти та морального виховання зникла зовсім” [3, арк. 21 зв. – 22]. Такий стан справ породжував повну апатію серед священицтва та цілковиту недовіру серед пастви, а в підсумку – в Росії продовжував прогресувати розкольників рух (початок якого, як відомо, співпав із реформою остаточного поставлення церкви на службу царю в середині XVII ст.) Цей же автор констатував, що якихось п'ятнадцять років тому (тобто наприкінці 30-х років XIX ст.) в Росії нараховували до 7 млн. розкольників, а тепер їх, за чутками, до 13 млн. Але чи варто цьому дивуватися, коли “народ залишений напризволяще у питаннях віри, він не отримує жодного релігійного виховання, натомість має перед своїми очима брутальне, невігласне духовенство” [3, арк. 23]. І коли він запитав одного із розкольників, хто їм нав'яз таке вчення, той відповів: самі додумалися, то чи винен народ, який сам вимушений додумуватися і чи можна поліцейськими репресивними засобами відкинути ці вірування – бідкається автор. Більше того, в боротьбі з розкольниками цілком очевидно “визначальною є не Віра, а Політика, бо владою зроблено поділ розкольників на тих, що моляться за царя і тих, хто не молиться за царя і саме проти останніх оголошено хрестовий похід” [3, арк. 22 зв. – 23].

В Українському Правобережжі відчуження пастви від церкви та кліру відбувалося синхронно із впровадженням казенних московських традицій підпорядкування священика світській владі, а водночас із руйнацією в церковному житті давніх українських порядків громадівського змісту. Цю проблему ще у 60-х роках XIX ст. відзначав український історик, письменник та громадський діяч Федір Уманець. “Сучасна релігійна індеферентність православного суспільства, – писав він, – є прямим наслідком відчуження мирян від справ церкви...” [11, с.3]. А подаючи коротку історичну довідку життя української церкви Ф. Уманець нагадував, що в Козацькій Україні до 1722 р. призначення митрополитів залежало від волі громади, а зокрема – виборів, в яких брали участь чорне та біле духовенство, а також знатні миряни. Останнім у такий спосіб обраним Київським митрополитом був Іосаф

Краковський, який помер у 1718 р., а далі – після чотирирічної відсутності митрополита, у 1722 р. було з гори призначено першого чужинця – архимандрита новгородського тихвинського монастиря Варлаама Вонатовича [11, с. 101–102]. Так розпочато було злам української традиції участі мирян у всіх питаннях життя церкви в Україні Лівобережній.

Українське Правобережжя в умовах Речі Посполитої призвичаювалося до церкви уніатської, де в умовах відчуження білого духовенства-парохів від польської шляхти та чернецтва-василіан, ця церква надзвичайно зблизилася з простолюдом і стала насправді рідною, народною церквою про що свідчить безконфліктність входження української пастви Правобережжя в лоно греко-католицької церкви по завершенні Руїни наприкінці XVII – початку XVIII ст., а також “легкість”, так званого, “возз’єднання” уніатів з православними, що відбулося як одномоментна акція після другого поділу Речі Посполитої, впродовж 1794–95 років. Показово, що через 35 років – у 1831 р. в Подільську єпархію з ревізією був відправлений Священим Синодом професор філософії Київської духовної академії Іоан Скворцов і він засвідчив значну кількість ознак збереження традицій греко-католицької церкви в краї, зокрема, ведення богослужінь за уніатською літературою, дотримання певних уніатських обрядів, але, при цьому, набожність та релігійна обізнаність мирян викликали в нього лише позитивні враження [9, с. 1033]. Більше того, І. Скворцов констатував, що життя в Подільському краї мало змінилося в порівнянні із минулим століттям. Землевласниками є все ті ж поляки, а чиновники місцевої адміністрації, якщо і не поляки, а росіяни, то вони шукають, зазвичай, дружби саме із поляками, а на своїх священиків дивляться як на щось середнє між кріпосними і найманою челяддю [9, с. 1030–1032]. За таких умов, колишні греко-католицькі священики, як і в часи Речі Посполитої, продовжували перебувати в конфлікті з пануючими верствами і, тим самим, зближалися із простолюдом – своєю паствою. Адже вчорашній греко-католицький священик – парох, після “возз’єднання” – православний ієрей – був виходцем із народного середовища, вів богослужіння рідною мовою, читав моральні настанови, навчав канонам віри, як того вимагала церква і, тим самим, був справді пастирем і отцем прихожанам, їх порадиником і моральною опорою.

Натомість, спроба переселити в Подільську єпархію православних священиків із російських губерній, ще в найпершому часі після

“возз’єднання уніатів” – у 1796–97 рр., викликала абсолютне їх несприйняття. В спеціальному листі Синоду щодо цієї проблеми визнавалося, що прислані із Смоленської губернії священики звернули увагу лише на зовнішній характер деяких обрядів, наприклад, взяли ся змінювати напрям обходу храму при хресній ході, але разом з тим, вони не дотримувалися місцевої традиції обов’язкового виголошення післяслужбових промов із повчальними та моральними настановами. Все це викликало глибоке незадоволення і навіть протест місцевої пастви. В зв’язку з чим, Синод розпорядився повернути їх назад до попередніх місць [8, с. 414–415].

Ідентично ті ж проблеми виявили себе і на території Білорусі, що додатково підтверджує ту ж закономірність. Спроба переселити із Центральної Росії священиків на місце тих уніатів, які відмовилися від “возз’єднання” закінчилася повним провалом. “Прибували переважно самі найгірші, аморальна поведінка яких... оберталася самими дурними наслідками” – так оцінював переселенські дії Юсиф Семашко, митрополит Західного краю (як тоді називалися землі Білорусі та Литви), в результаті чого він став свідомим противником призову священиків з великоросійських губерній, оскільки вони, на його переконання, абсолютно не розуміли місцевих особливостей життя і тому не здатні були успішно виконувати свої обов’язки [2, с. 192].

Однак, така політика Російської імперії, сказати б, політика “примирення” або “згоди” із усталеними порядками в церковному житті Українського Правобережжя починає суттєво змінюватися саме у 30-х роках XIX ст., з часів після Листопадового повстання поляків 1830–31 років. Власне, оглядово-ревізійна місія І.Скворцова на Поділля та подібне вивчення, в тому ж часі, стану справ в інших єпархіях Українського Правобережжя стали якраз початком підготовчих дій до майбутніх заходів посиленого зросійщення цього “сполонізованого”, як стверджували російські чиновники, краю.

Заходи зросійщення здійснювалися кількома напрямками. Щонайперше, вся ієрархія цілковито призначалася та контролювалася Синодом, причому, архиєреї були повними та одноосібними господарями в підпорядкованих їм єпархіях. Федір Уманець щодо цього писав, що члени консисторії яких було, зазвичай, від п’яти до семи осіб, призначалися та звільнялися Синодом саме за поданнями архиєрея, тож його думка та воля, безперечно, переважали думку консисторії [11, с. 96], а отже, управління справами церкви набуло характеру чіткої вертика-

лі за якою реалізувалася воля згори, а контроль та нагляд за виконанням розпоряджень було покладено на “надійних” людей, причому вірнопіддані “перевірені” кадри займали посади не лише в консисторіях, але й у всіх рівнів закладах духовної освіти. Як писав Олександр Лотоцький: “В українські семінарії присилалося учителів частіше московського походження, які досить давалися взнаки учням своїм націоналістично-московським походженням та ще більше поведженням”. А Київська духовна академія взагалі стала їх своєрідною вотчиною. “Москалів викликали в Київську академію в найбільшій кількості і, приїхавши сюди, попадали вони під опіку й протекцію своїх численних і впливових земляків, в тій тепличній атмосфері проходили науку і частенько залишалися при академії в якості професорських стипендіатів – кандидатів на професорів, все збільшуючи собою московський елемент в професорському складі” [7. с. 107–109; 5. с. 419–430].

По-друге, в краї оголошено було обов’язкову заміну всіх богослужбових книг друкованих в унійний період на книги, неодмінно затверджені Синодом. Щоправда, цей процес зібрання старих книг надовго затягнувся в часі, і на Поділлі, приміром, їх збирали ще й наприкінці XIX ст. [6, с. 30–38].

По-третє, і найголовніше – сама організація життя церкви, а також навчання в духовних закладах готували і наставляли священника на виконання місії репрезентанта волі та влади самодержавства: священники оголошували височайші маніфести, повідомляли про новини в житті родини самодержця і, звичайно, повсякчас поминали особу царя та його найближчих родичів в молитвах.

Для українського люду така гіперболізована увага до персони царя була незвичною тож, відповідно, велеслів’я священників на тему царедвірського пошанування оберталися втратою довіри до самих священників.

Михайло Драгоманов, який спеціально досліджував український пісенний фольклор на тему відображення в ньому стосунків із владою, відзначав, що незважаючи на таку значну пропаганду монарших “милостей” та “батьківського опікування” царя своїми підданими – селяни не склали жодної пісні на його уславлення, окрім кількох, які за змістом є подякою за скасування панщини та надану рівність з панами [1, с. 94]. Разом з тим, в українському фольклорі є й чимало пісень із критикою на адресу царя, особливо рекрутських:

Присяг царю, присяг Богу, одрікся од роду!..
Прощай, сину, мій голубе! – не думай додому! [1, с. 115]
Ради б ми ся вернути, Нас царь не пускає.
Ой чому він не пускає? Бо він розкіш має,
Сидить собі на престолі, На скрипочку грає;
А скрипочка оріхова, А смичок із рути¹
Як заграє “московщини”, На всю Польшу чути.
Як заграє “московщини”, Всім козакам дивно! –
Пішли, пішли некрутики, Лиш шапочки видно.
Не під одним некрутиком Ворон коник грає,
Не за одним некрутиком Матінка вліває [1, с. 117].

А в іншій пісні – новобранець “тірко плаче і ридає, бо над ним цар волю має” [1, с. 118].

Але жодної української пісні – говорить М. Драгоманов – не існує, де були б слова і зміст, що зустрічаються в московських весільних піснях:

Помолилася бы я, душа красная девица, Господу Богу!
Уж я первой поклон поклонюсь за царя благовернаго,
А другой за царицу благоверную,
А третій, душа красна девица, поклонюсь
За царевых малых детушек [1, с. 53].

Разом із зростанням казенних функцій, що стали обов’язками священства, М. Драгоманов називає іншу причину, яка обумовила відчуження пастирів від пастви, а саме їх здирство, яке впродовж ХІХ ст. щодалі більше утверджувалося і процвітало. Звичайно, можна погодитися, що на початку ХІХ ст. – в умовах наскрізь-аграрного, обмеженого засобами комунікацій життя священники мирно поділяли “сільську долю” разом із своєю паствою, але з середини ХІХ ст., а особливо – наприкінці століття, із активізацією економічного розвитку, з поглибленням товарно-грошових відносин, безумовно, з’явилося значно більше можливостей, а відтак і потреб-“спокусу” мирських, які вимагали певної фінансової спроможності. А тим більше, політика влади зруйнувала громадівські давні українські традиції церковного життя, остаточно виокремивши священників із кола впливу на них пастви. Тож М. Драгоманов констатує, що із скасуванням впливу ми-

¹ Рута – в українській символіці знак горя і смерті.

рян на священників, останні стали новим панством, чиновництвом і навіть сільськими банкірами та шахраями [1, с. 135–136]. “В російській Україні за останні роки майже не проходить і тижня, щоб газети не розказували про яку-небудь суперечку між попами й мужиками”, традиційними вже стали ультимативні вимоги сільських громад зменшити плату за виконання треб [1, 136–137]. У піснях це відбилося також найвідвертішими звинуваченнями:

Мужик дурень, мужик дурень, Ще гірше собаки,
Бо обсіли його злидні, Щипають як раки.
Ніхто ж того не знає: Як я оженився,
То попові, то дякові, Ледве оплатився [1, с.140].
От так хлопці, як бачите, Громада бідує:
Деруть пани, деруть жиди, Ще й піп не дарує.
Дай попові, дай дякові, Паламару тоже,
А староста шепче ззаду: – Дай й мені небоже! [1, с.140].

Отже, церква та священники впродовж XIX ст. поступово відчужувалися від життя сільської громади, але, незаперечно, надзвичайно значним залишався вплив священників особливо на селян; їх вустами говорила влада імперії і від них же вимагала провадження своїх політичних інтересів. Досить показовою щодо цього є своєрідна аналітична записка, яка була підготовлена наприкінці 60-х років XIX ст. і носить промовисту назву: “Один із найбільш дієвих засобів зросійщення південно-західного краю” [4, арк. 83]. Звичайно, що цим найбільш дієвим засобом анонімний автор називає саме православне духовенство. До речі, в цій записці є надзвичайно парадоксальне, з погляду теперішнього часу, твердження щодо стану боротьби культур в Українському Правобережжі. Анонім констатував, що “до цих пір (тобто станом на 60-ті роки XIX ст.) навіть чиновники з великоросійських губерній, поживши в середовищі величезної маси польської шляхти, якщо не самі особисто, то в другому поколінні забувають рідне слово” [4, арк. 83]. Згадаймо, про це ж говорив і ревізор Подільської єпархії у 1831 р. І. Скворцов.

Надзвичайно лаконічно та промовисто щодо сподівань, які покладала влада на духовенство висловився у 1863 р. київський генерал-губернатор. У конфеденційному листі до попечителя Київського навчального округу він писав: “Духовенство перебуває в найближчих, в самих безпосередніх стосунках з народом. Засобами навчання та

створення шкіл [саме в цьому часі активізувалася кампанія створення так званих народних шкіл, що, власне, звелася в підсумку до реанімації вже існуючих, але малодієвих церковно-приходських шкіл, які “повісили” як додаткові обов'язки на священників – Ю.З.] воно [духовенство – Ю.З.] може набути величезного впливу на народ і саме того впливу, який завжди потрібен в інтересах порядку та благоустрою... для посилення російського елемента, для підтримки та посилення відданості Государю та любові до Росії” [15, арк.2зв.]

В такій політичній атмосфері, духовенство, безумовно, розуміло, що на нього покладаються казенні зобов'язання та сподівання, а отже, індивідуальне сумління кожного із священників обумовлювало зміст його служіння – чи його ревність буде віддана Богу, чи царю.

Цю двозначність позиції православного духовенства надзвичайно добре розуміли і поляки, які в умовах підготовки та подій повстання 1863 року в своїх чисельних прокламаціях, агітках, закликах, звертаючись до селян наголошували на “відступі” православних священників від канонічних обов'язків служіння Богу в угоду задоволення інтересів “цезаря”.

Зокрема, наприкінці 1861 р. в південних повітах Подільської та Київської губерній поширювався епічного стилю твір під назвою: “Туча прошедших і настоящих времен” [цит. із максимальн. збережен. оригіналу, змінені лише рос. голосні літери на українські відповідники], в якому народною українською мовою переповідалася історія України з давніх часів, з першочерговою увагою щодо стосунків із “ляхами” та “москалями”. Автор, закликаючи до здорового розуму намагався переконати, що всі чвари та непорозуміння, що були між “мужиками” і “ляхами”, спричинювалися підлістю “москалів”:

...Москаль на то постарався, щоб нас посварити
А потому обібрався буцім-то годити.
Так погодив, як в матню всіх загорнув, тай каже
Тепер з вас шкуру останню здеру лихий враже... [14, арк. 37 зв.].
Москаль все робить лестками, Хоть ся підсідає,
Побачите, що зробить з нами, Як нас загнуждає,
Бо він завше хитрощами Всі діла провадить,
Гірше з ним, як із Ляхами Мужикові зладить... [14, арк. 40–40 зв.]

Окрему увагу автор, який підписався під твором Фремом Запо-рожем, приділяє священникам:

“Що цар має рідні силу, Тра ж їм звідкись жити,
От він всю країну милу Мусить так душили.
Знаєте як піп їх стане В церкві поминати,
Хрестянин аж обівяне, Докучить стояти.
Щоб мав Богу честь віддати, Царя поминає
Правду треба вам сказати, Що не оден лає,
Тай так гріха наберешся, Прости лиш нам Боже,
Підеш з скуки, тай упешся, Що ж не правда може,
Вони навіть нашу віру Зовсім змінили
Описать, то жаль папіру Чого ми дожили,
Служба Божа не набожна, Попи сякі-такі,
Ского тільки іно можна Рвуть як кість собаки.
Но ми люде не грамотні Не пізнали сього,
Кажу вам сей раз остатні, Що все іде до злого...”

[14, арк. 42 зв.].

В іншому просторому творі, що датується липнем 1862 р. і надісланий був до генерал-губернатора із Вінницького повіту в травні 1863 р. прозою та віршами автор від імені Тараса Шевченка (вір названо: “Голос Шевченка із Сибіру до братів своїх Українцев, Волиняков і Подолян”) переповідає коротко біографію Кобзаря і стверджує, що насправді, Шевченко не помер і не похований коло Канева, а живий і перебуває в засланні у Сибіру і звідти надсилає заклик до людей повставати разом із поляками. Вір поділено на розділи, під красномовними назвами: Хто Ви? (Були вольним Слов’янським народом); Що Ви? (Царські невольники); На що Ви? (Щоб бути вольним народом) і на завершення – (Що робити) [13, арк. 95–100].

Квінтесенцією цього твору може слугувати наступний уривок:

Плаче бідна Україна гіркими сльозами,
Настала лиха година над єї синами
Москалі все загорнули в тверді свої руки
І весь народ повернули на тяжкій муки
Українець на свободі цвів як в саду рожа
Мав свій голос, у народа душа була Божа,
Москалі душі згубили, настала власть барська,
Всіх людей закріпостили, душа стала царська.
Своїх попів нам наслали, книги замінили,
І замість Божой хвали, царську умістили.

Послухай, що в церкві правлять, не поймеш як в рогу
Тільки знай, що царя славять, як би в урок Богу.
...Панщиною обложили, подушним, чиншами,
Живу шкуру з нас лупили, ровняли з скотами
Боже! Боже! Милосердний жалься нашой долі
Докучив нам Москаль скверний, визволь од неволи
Прийми за гріх наших дідів тяжку нашу муку
Визволь Ляхів, наших братів і подай нам руку,
Дай нам мирно в згоді жити, Москалів прогнати
Вольно жити, не тужити, Тебе вихваляти [13, арк. 98 зв.]

А далі вже у прозовій формі, щодо справ віри та церкви уточнюється: "...цар Московський Петр первий наставив віру царську і приказав в церквах щоби молились більше до царя, як до Бога, приказав народові, що цар то їх Бог на землі, а котори того не послушали, то тяжко їх мучили, от того так багатько вір поробилося в Московщине, і до сей пори не могут їх навернуть на царську віру, і тепер они до Ваших церков не ходят і за царя не моляться, чиж той народ може назваться Вашими братами. Ви їх називаєте Кацапами, а они Вас Хохлами. Ви тільки Українці не постреглись як Вам московських попів наслали, книги старі церковні поперемінівали і віру Вашу зробили царською, прислухайтесь тільки в церкві як попи правлять, то більше до царя як до Бога молитесь, цар попам за те платить гроші і Вам приказує робить попам, окрім того і самі Вас обдирають, дурат Вас і що почуют меже Вами доносят зараз царові, брешат Вам на Ляхів і не допускают Вас соединиться з Ляхами, бо якби помирились і побратались люде з Ляхами, то швидко б прогнали б москалів і були б вольні як перше [13, арк. 98зв. – 99].

На завершення – в розділі: "Що робити" – псевдо Шевченко радить:

Брати! Попів стережіться, бо то царські слуги,
Як між ними еден добри, то ледачі другі,
А всі оне народ дурать, цара виличають
Бо од нього мають гроші, з Вас панщину мають
Мають від цара укази, щоби Вас слідили
І брататься з Ляхами, щоб Вам зборонили
Щоб Вам правди не казати, на зле підмовляти,
І о всіх Ваших поступках цару вістку подавати

Піп ледачий на геляку, щоб не дурив нас,
Повісимо як собаку, коли прийде час...[13, арк.99зв.].

На війні, як на війні! Тож на адресу ворога (росіян), як і ворожих “посіпак” (священиків) у висловлюваннях не церемонились. Одначе, вражає лаконічність та точність цієї псевдонародної творчості. Картина деградації соціальної ваги священика, для зображення якої необхідно проаналізувати і співставити десятки джерел-свідчень постає, як бачимо, всією “красою” у кількох рядочках “народного” поета.

Важливо ще раз звернути увагу, що “діагноз хвороби” церкви та її служителів в умовах політики імперії було визначено, як бачимо, ще в 60-х роках ХІХ ст., тому в подальшому – українське суспільство лише накопичувало скептицизм, який проявився у своїх крайніх формах переходом в протестантизм (переважно бабтизм, що набув в простонароді найменування “штунда”), або ж навіть в атеїзм (до якого, зазвичай, проходили через “захоплення” політичними ідеологіями соціалізму та марксизму).

А в умовах соціальних потрясінь та зламів початку ХХ ст. накопичений негатив соціально убогих верств вилився, як пам’ятаємо, в “ентузіазм” помститися кривним “гнобителям”, аж до їх знищення. До цього кола жертв потрапила й церква разом з духовенством.

Джерела та література:

1. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880). Видання друге. – К., 1918. – 154 с.
2. Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики. Поляки в России, русские в Польше (XIX – начало XX в.). – М.: ИНДРИК, 1999. – 272 с.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернацького. – Фонд І. – Справа 11624.
4. Там само. – Ф. II. – Спр. 30099.
5. Земський Ю. Життя Подільського духовенства середини та другої половини ХІХ ст. в оцінці Олександра Лотоцького // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2007 р. – Книга 1. – Львів: Логос, 2007 – с. 419-430.
6. Земський Ю. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (1865–1920). Дисертація на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. Рукопис. – Дніпропетровськ, 1997. – 186 с.
7. Лотоцький О. Сторінки минулого. В 3-х частинах. – Варшава, 1932. – Частина 1. – 288 с.

8. Н. Г. Духовенство Подольской епархии конца прошлого и первой половины текущего столетия // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1897. – Выпуск VIII. – С. 412-480.

9. О ревизии И. Скворцовым Подольской епархии в 1831 году // Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – № 45. – С.1028-1040; № 46. – С.1052–1065; № 48. – С.1097–1109; № 51. – С.1125–1139.

10. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис./ Упорядк., приміт. та вступна ст. М.М. Пазяка. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.

11. Уманец Ф. Общественное воспитание в России. – Dresde, 1867. – 211 с.

12. Феоктистов Е.М. За кулисами политики и литературы (1848–1896). Воспоминания. – М.: Новости, 1991. – 464 с.

13. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 442. – Оп. 369. – Спр. 291.

14. Там само. – Оп. 812. – Спр. 4.

15. Там само. – Ф. 707.–Оп. 261, 1863. – Спр. 3.

Юрій Земський (*Хмельницький, Україна*) Деградація соціальної ваги православного духовенства України в умовах політики Російської імперії впродовж XIX ст.

На основі документальних та наративних джерел відстежується трансформація соціальної ролі церкви в умовах політики Російської імперії, яка перманентно прагнула поставити церкву на службу самодержавству. По мірі утвердження цезаропапізму в житті православної церкви в Україні, духовенство втрачало свій авторитет в очах пастви.

Ключові слова: церква, священник, піп, фольклор, політика Російської імперії.

Юрий Земский (*Хмельницкий, Украина*) Деградация социального влияния православного духовенства Украины в условиях политики Российской империи втечении XIX в.

На основании документальных и наративных источников отслеживается трансформация социального влияния церкви в условиях политики Российской империи, которая перманентно стремилась поставить церковь на службу самодержавию. По мере утверждения цезаропапизма в жизни православной церкви в Украине, духовенство теряло свой авторитет в глазах паствы.

Ключевые слова: цековь, священник, поп, фольклор, политика Росийской империи.

Yuriy Zemsky (*Khmelnytsky, Ukraine*) **Degradation of the social role of the Orthodox clergy of Ukraine in the conditions of the Russian Empire police during the XIX-th century**

On the basis of documentary and narrative sources the transformation of the social role of the church in the conditions of the Russian Empire police, which permanently strove to place the church under the secular power service, has been traced in the article. The loss of the clergy's authority in the eye of the parish is clearly seen in connection with the formation of Caesar Papistry in the life of the Orthodox church in the Right-Bank Ukraine.

Key words: church, priest, folklore, Russian Empire policy.

Надія ЯКОБЧУК
(Київ, Україна)

Козацька історія в наукових студіях І. М. Каманіна

Іван Михайлович Каманін відомий вітчизняним науковцям перш за все як видатний архівіст, палеограф та історик. Для нього – надзвичайно уважного дослідника актових матеріалів – події української історії не могли залишитися в стороні. Під впливом своїх попередників, зокрема учителя В. Б. Антоновича, вчений досліджував різноманітні проблеми сповненого драматизму майже трьохвікового козацького періоду. І, як зазначає академік М. Василенко, саме їм “присвячено більшіну робіт І. М. Каманінових, різноманітних розміром, змістом і завданнями” [1, с. 56].

Незважаючи на те, що з історії українського козацтва уже висловлено багато різних думок та гіпотез, написано сотні наукових праць, окремі її моменти досі залишаються дискусійними. Козацтво як самобутнє явище розглядалося рядом істориків, починаючи з 60-х років XIX століття, внаслідок чого нагромаджено багатий історіографічний матеріал. У цьому контексті значне місце посідають наукові студії І. М. Каманіна, в яких піднято питання походження козаків, економічної еволюції та внутрішнього устрою цього стану, національно-визвольних змагань періоду Хмельниччини тощо. Крім того, чимало праць вченого присвячено особистостям уславлених козацьких гетьманів (П. Сагайдачного, Б Хмельницького, І. Мазепи).

Наша стаття присвячена дослідженню наукових праць І. М. Каманіна з історії козацтва, опублікованих в періодиці кінця XIX – початку XX століття та окремими виданнями. Ми ставимо перед собою мету здійснити історіографічний аналіз робіт дослідника, визначити пріоритетні для нього проблеми, а також з’ясувати місце та значення його напрацювань в українській історіографії. Крім того, ми спробу-

ємо узагальнити погляди вченого на даний період вітчизняної історії. Актуальності та наукової новизни даній статті додає недостатня дослідженість історичної спадщини І. М. Каманіна, позаяк більшість науковців зупинялися лише на загальній характеристиці його найвідоміших публікацій.

Праці І. М. Каманіна з історії козаччини привертали увагу дослідників ще з початку ХХ століття. Вони здійснювали загальний огляд цих студій в контексті характеристики наукової діяльності вченого. Так, М. Василенко у статті “Наукова діяльність Івана Михайловича Каманіна” (1926 р.) коротко охарактеризував деякі праці дослідника, зокрема “К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого”, “Очерк гетманства Петра Сагайдачного”, “Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого, как причина этих войн”, “Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого”, “Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией” [1, с. 54-68]. Через 65 років Олександр Ситник у історіографічному дослідженні, присвяченому 140-річчю з дня народження вченого [22, с. 115-133] зробив спробу виокремити та розглянути досліджувані ним проблеми і простежити еволюцію історичних поглядів науковця. У середині 1990-х років кілька праць, присвячених науковій діяльності І. М. Каманіна, надрукувала О. Ємець [2, с. 250-261; 3, с. 168-176].

Козацтво займає в історії України особливе місце, і учений, багато років займаючись систематизацією та упорядкуванням документів періоду Хмельниччини, зміг розкрити чимало пов’язаних з ним нез’ясованих і суперечливих питань.

У 1894 році в журналі “Чтения в Историческом Обществе Несторалетописца” з’явилися дві праці науковця з історії української козаччини “К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого” та “Материалы по истории казацкого землевладения (1494–1668 гг.)”, перша з яких є рефератом, прочитаним 23 лютого 1893р. на засіданні Товариства. У них зафіксовано позицію автора щодо причин, часу виникнення та походження українського козацтва. Зокрема, на думку історика, основою майбутнього козацького стану стало автохтонне населення Південної Русі, яке після монголо-татарської навали повернулося на рідні землі і почало об’єднуватися в автономні общини на чолі з власними отаманами. “Общины эти, – писав вчений, – не имели городов в смысле укрепленных оборонительных пунктов ... Занимаясь промыс-

лами в летние месяцы на полях, в лесах или по рекам, общины высылали небольшие вооруженные отряды для защиты в случае нападения кочевников; такие отряды располагались на огражденных самою природой островах рек Буга и Днепра”* [10, с. 58]. У другій половині XIV століття вони були підкорені литовськими князями, за панування яких у Подніпров’ї з’являється ряд фортець для захисту кордонів (Черкаси, Канів, Кременчук та ін.). Щоб простежити історію цих утворень протягом XIV століття, науковець використав “наиболее ранний документальный источник” – дипломатичне листування Московської держави з Литвою, Польщею, Кримським ханством, Туреччиною, Молдавією та Валахією, у якому населення південноруських земель взагалі, і козацтво зокрема, згадуються під назвами “черкаси” і “королеві люди” На основі цих документів, що повідомляють епізоди міждержавної боротьби, І. М. Каманін визначив дату першої письмової згадки про козаків (1489 рік), а також зробив висновок, що початки формування козацтва відносяться до середини XIV століття, – часу поширення на території Подніпров’я влади литовських князів. Саме тоді мирні, напівземлеробські общини поступово перетворюються на напіввійськові напівземлеробські об’єднання, а на початку XV століття козацтво уже являло собою сильне воєнізоване угруповання, здатне протистояти нападам татар. Прикметною є думка дослідника про наявність у козацтва певної внутрішньої автономії. Також з його публікації дізнаємося імена перших козацьких вагажків (старост), які очолювали групи козаків одночасно, а не по-черзі, як пишуть козацькі літописи [10, с. 67-69]. Як бачимо, тут чітко простежується вплив на погляди ученого його вчителя В. Б. Антоновича – прихильника общинної теорії походження козацтва.

У праці І. Каманіна підкреслено вплив на формування козацтва економічних факторів. Спираючись на грамоти і акти XV-XVI століття, опубліковані у III частині I тому “Архива Юго-Западной России”, він зробив висновок про незмінність занять населення Подніпров’я, підкреслюючи велику подібність соціального устрою та генетичний зв’язок общин XIII-XIV століття та козацьких груп кінця XV – середини XVI століття [10, с. 70]. Досить цікавими є думки вченого щодо місцезнаходження та часу заснування першої Січі: “... еще в XV в. на

* Цитати подано зі змінами відповідно до норм сучасного правопису. Авторську лексику та мовностилістичні особливості тексту збережено.

Днепре, где-то на Тавани или около нея, во всяком случае ниже порогов... находилось место постоянного прибывания отряда черкасов или казаков, и при том довольно значительного в числе...; сечь необходимо должна была родиться вместе с казачеством, со времени господства литовских князей над Южной Россией, вследствие новых изменившихся отношений населения к татарам. ... здесь-то на Тавани и была древнейшая Запорожская Сечь.” [10, с. 71]. На думку І. Каманіна, козаки неодноразово переносили свій Кіш і покинули Тавань у 1504 році, оскільки там мала бути збудована татарська фортеця. Заперечував він і загальноприйнятю традицію заснування першої Січі на о. Хортиця князем Д. Вишневецьким, аргументуючи свою думку тим, що у літописі Нормантського та “Путевых записках” Е. Ляссоти “говорится лишь о сооружении города, но вовсе не сечи, как укрепленного места для пребывания “немалого почта” казаков” [10, с. 73]. Також вона не могла бути створена з ініціативи литовського чи польського уряду.

Саме економічний та політичний чинники спричинили на початку XVI століття якийсь перелом у житті козаків, що трактується літописцями як “організація казачества королем Стефаном Баторием”. Причини, що притягали козацтво до Польщі на початку століття і викликали спалах боротьби проти неї наприкінці його, криються, на думку автора, у внутрішній організації козацтва. Це зародження, поступовий розвиток та зростання козацького землеволодіння, а також місцева суспільна автономія. Поступово так звані “уходи” перетворюються на приватну власність осілих козаків. Саме з привласнення окремими козаками своїх “уходів” веде свій розвиток землеволодіння, яке було дуже поширене на основній території поселення козаків (лівобережжя Дніпра, степ, південь Київщини). Крім того, на основі жалуваних грамот та люстрацій кінця XVI століття, констатується факт боротьби общинного і приватного прав на землю.

У праці вченого аргументовано доводиться наявність економічного підґрунтя суспільно-політичних перетворень козацької общини: “Факт землевладения вообще тесно связывается с силой и прочностью власти...” [10, с. 95]. Економічні фактори спричиняють еволюцію політичної влади, зокрема її розподіл – відокремлення адміністративної та судової влади від воєнної, кожна з яких в добу Б. Хмельницького була цілком сформованим явищем. Значна увага автора приділена розвитку основних органів влади Січі – Ради й гетьмана та отаманів

як представників адміністрації та суду. Раду визначено як орган вищого суспільного управління, який “как и само казачество, очень древнего происхождения и, быть может, имеет тесную связь с вечем великокняжеской эпохи” [10, с. 99]. Розглянуто повноваження та склад Ради. В еволюції гетьманської влади виділено три основних періоди: I) кінець XV ст. – 1572рр., коли козацтво жило окремими общинами на чолі з отаманами; II) 1572 – 1596 рр., коли гетьман призначається польським урядом або обирається козаками з власного середовища; III) 1596 – 1638 рр. – широкий розвиток гетьманської влади, коли з’являються складені ними документи. З 1648 року гетьманська влада проявляється в повній силі [10, с. 101-102]. Щодо посади кошового отамана, то вказано, що у документах вона з’являється досить пізно. Кошовий є представником козацтва, керівником козацького війська, підзвітним гетьману. Поряд з цим, І. Каманін вказував на наявність у козаків права, яке склалося поступово з розвитком адміністративної та судової влади. З його праці маємо інформацію, що козаки використовували норми давньоруського права, а не литовські статuti чи постанови польських сеймів. Як доказ він наводить 6 юридичних звичаїв козацтва [10, с. 103].

У висновках підкреслено, що зростання і зміцнення землеволодіння та прагнення до влади і впливу в общині згодом спричинили глибокий розкол козацтва та внутрішню боротьбу між його групами.

Як бачимо, дана наукова праця, побудована на гіпотезах, які вчений намагався підтвердити документально. І. Каманін прагнув показати зв’язок процесу формування козацтва з розвитком економічних відносин. Незважаючи на критику деяких положень (про общини XIII ст., як початки козацьких утворень, заснування Січі тощо), дане дослідження є значним досягненням в осмисленні історії українського козацтва, оскільки саме в ньому автор фактично вперше в українській історіографії торкнувся економічних проблем козацької історії. Як відомо, дану теорію пізніше розвинув М. Грушевський у VII томі праці “Історія України-Руси”. Цінності даній роботі надає використання автором великої кількості маловідомих архівних матеріалів.

Інша з двох вище названих праць є збіркою 9 документів, присвячених історії козацького землеволодіння, більшість з яких була використана автором для написання попередньої праці. Це акти кінця XV – середини XVII ст. про вирішення спірних питань користування і володіння землями, жалувана грамота короля Сигізмунда-Августа

козаку Ємельяну Івановичу на землю, записи та виписки про продаж і поділ власності, а також підтвердження прав на володіння землею як спадком. Важливим дане дослідження робить те, що у передмові до документів І. М. Каманін, залишаючись вірним общинній теорії, дає власне визначення українського козацтва: "... мы начинаем смотреть на казачество, как на исконное землевладельческое и земледельческое туземное южно-русское население, сознающее свою национальную особенность и преданное своей вере, которое, признав сначала добровольно власть татар, а потом, перейдя под владычество Литвы и слив последнюю с собою, при вторжении в его жизнь чуждых шляхетско-католических начал, стало стремиться к обособлению, к выработке собственных форм; но вследствие отсутствия сильной центральной власти в нем, вследствие соединенного польско-турецкого давления извне; вследствие постоянных смут и брожения неустановившихся элементов внутри, оно вынуждено было разрываться в многосторонней обезсиливавшей его борьбе, которая и составляет отличительную черту казацкой истории" [14, с. 5]. Така точка зору, не дивлячись на окремі дискусійні моменти, має право на існування і тому займає своє місце серед комплексу відомих сьогодні наукових теорій про походження козацтва.

Висловлені науковцем положення щодо походження та економічної еволюції українського козацтва гостро розкритикував М. Любавський у своїй праці "Начальная история малорусского казачества", надрукованій 1895 року в "Журнале Министерства Народного Просвещения". Зокрема, він поставив під сумнів болохівську теорію М. Дашкевича та твердження І. Каманіна, що витоками українського козацтва стали громади мешканців півдня Русі, ворожі князівському устрою. Окрім того, критик вважав помилковою тезу ученого, що козацтво споконвіків було землеробським і землевласницьким станом, позаяк в основі їх традиційних занять лежав відхожий промисел. І лише в процесі колонізації території Подніпров'я наприкінці XV – на початку XVI століття почало розвиватися козацьке землеволодіння. Справедливим також є зауваження останнього, що ряд положень І. М. Каманіна суперечливі та дещо плутані. Це спричинено тим, що у доведенні своєї думки останній, в переважній більшості, спирався на документи початку XVI століття, за якими важко реконструювати окремі факти початкового етапу історії козацької доби. На думку М. Любавського, помилкою дослідника були намагання поєднати ви-

борний порядок та централізований принцип призначення козацьких ватажків; встановити причинно-наслідковий зв'язок давньоруських общин XIII століття з формуванням козацьких утворень, довести факт заснування Запорозької Січі на Тавані окремим загоном козаків та давності козацького землеволодіння тощо. Крім того, критик не поділяв думку науковця про самотність козацтва як окремого етнічно специфічного явища, характерного лише для українських земель, вказуючи, що процес виникнення цього стану мав ряд спільних ознак, як на території України, так і в інших регіонах, зокрема на Дону [21, с. 238]. У висновку М. Любавський відзначив, що, хоч учений і навів у своєму дослідженні ряд нових відомостей з історії козацтва, його розуміння цієї проблеми не розвинуло її далі. Більш того, на думку критика, у порівнянні з уже наявними на той час напрацюваннями з цієї проблеми, автор зробив кілька кроків назад [21, с. 243-244].

Реакція І. М. Каманіна на цю рецензію була досить гострою. Свої враження він висловив у листі до М. П. Дашкевича від 31 липня 1895 року, з чого можна зробити висновок, що дослідник не сприйняв ні одного критичного зауваження автора і залишився при своїй думці [4, арк. 1-2]. “Более возмутительного отношения критика к разбираемым теориям, я не встречал. Главным образом он вооружается против теории о болоховцах; собственных соображений у него нет, а опирается на мнения Карамзина, Соловьёва, Забелина да роботу Зотова “О черниговских князьях по Любецкому списку”, – писав учений. Думки М. Любавського щодо своїх позицій, він вважав безпідставними.

Розгляд проблеми козацького землеволодіння І. Каманін продовжує у статті “К вопросу о казацком землевладении”, надрукованій 1909 року у “Чтениях в Историческом Обществе Нестора-летописца”. У ній, на основі аналізу документу з книги магістратського суду м. Дубно (польською мовою), виявленого в Центральному архіві Київського університету, автор визначив правове та соціальне становище так званих “послушних козаків”, які відбували військову повинність на користь панів, що встигли захопити землі останніх. При цьому вчений зазначив, що документи про землеволодіння являються рідкістю, оскільки такі відомості не записували до актових книг. Наприкінці даної праці дослідник назвав причину козацьких війн, наводячи на доказ уривок з листа Б. Хмельницького до коронного гетьмана М. Потоцького: “Потеря земли и личной свободы были главнейшими причинами казацких войн ...” [9, с. 10].

Дослідження проблем початкового періоду історії українського козацтва І. Каманін продовжив у статті “Очерк гетманства Петра Сагайдачного” (1901р), виданій згодом окремим виданням. На початку праці вчений вказує, що “вопрос о событиях в гетьманство Петра Конашевича Сагайдачного” відноситься до таких, які “могут быть решены лишь с некоторой, более или менее близкой к истине вероятностью” [18, с. 3]. Цікавою деталлю цієї праці є відстоювання висловленої раніше думки, що зародження українського козацтва відбулося після монголо-татарської навали, коли козацькі общини підтримували мирні відносини з татарами, загострення яких спричинила колонізація українським населенням південних земель.

У даній праці автор детально розглядає період гетьманства П. Сагайдачного, приділяючи увагу його біографії, часу і обставинах приходу до влади, військовій та адміністративній діяльності, відносинам гетьмана з Туреччиною, Польщею та Московською державою. Зі змісту статті можна зробити висновки, що вчений досить сильно ідеалізує свого героя, називаючи його “вождем и устроителем Украины”, який переслідував мету “свободити Русский народ от подданства и ярма работнического” [18, с. 5, 9]. Крім того, розглядаючи праці своїх попередників М. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, М. Максимовича, автор робить висновок, що до початку гетьманування П. Сагайдачного та деяких його походів на Туреччину. Розглядаючи зовнішню політику гетьмана, дослідник висловив думку, що він діяв виключно в інтересах козацтва, дуже добре розуміючи політичну та економічну ситуацію. Відносини з Московською державою І. Каманін визначає пріоритетними для П. Сагайдачного: “... Сагайдачный, оберегая Москву от казацких походов, видел в ней естественную и единственную союзницу Малорусского народа в борьбе его против полонизации и окатоличения ...” [18, с. 15]. Відносини ж гетьмана з Польщею розглядалися вченим як мудрі політичні кроки останнього, що суперечило точці зору його сучасників. Взагалі в особі П. Сагайдачного він бачив попередника Б. Хмельницького, звеличував його військову майстерність.

Дана праця І. М. Каманіна, безперечно є досить вагомим досягненням для української історіографії, однак вона не позбавлена певних недоліків. Невелика кількість джерел про гетьмана П. Сагайдачного не дає можливості робити категоричні висновки і характеризувати цю безсумнівно видатну постать лише позитивно, як це простежується у

роботі вченого. Науковці, які розглядали статтю дослідника, зазначають, що у своїх думках І. Каманін не завжди слідував фактам [1, с. 57]

Через деякий час вчений друкує збірку документів “Материали к «Очерку гетьманства Петра Сагайдачного»” [13, с. 123-177], до якої включає універсали та грамоти польського короля Сигізмунда III, коронного гетьмана С. Жолкевського, скарги польської шляхти на дії козацтва, уривки з листів тощо (всього 40 одиниць), а також портрети козацького гетьмана та зображення з книги К. Саковича. Дані джерела ілюструють становище у Київському воєводстві протягом 1606-1622рр., а тому представляють інтерес для дослідників історії України XVII століття.

Крім того, не слід оминати увагою роботу І. М. Каманіна “Ще до пісні про Петра Сагайдачного” (1908р.), присвячену аналізу фольклорної пам’ятки козацької доби – народної пісні “Ой на горі жінці жнуть”. Про її зміст та думки вченого щодо неї довідуємося з розглянутої вище статті [18, с. 28-32]. Дана праця скоріше всього є відгуком дослідника на доповідь Б. Грінченка, присвячену аналізу цієї пісні, яку останній виголосив на засіданні Українського Наукового Товариства у Києві 14 листопада 1907 року. І. Каманін дає власну відповідь на підняті письмемником питання, доводячи, висловлені раніше думки.

Наступним періодом української історії, який детально висвітлюється у наукових студіях вченого є доба національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Окремо розглянуто особистість видатного козацького ватажка та події напередодні його гетьманування.

За життя І. Каманін зібрав велику колекцію документів з історії Хмельниччини, багато з яких було опубліковано у IV томі III частини “Архива Юго-Западной России”, виданому у 1914 році. Праця мала назву “Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого”. Тут було вміщено вступну статтю вченого “Участие южно-русского населения в возстании Богдана Хмельницкого”, іменний та географічний покажчик. Перед цим І. Каманін видав окремий збірник джерел “Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг.” (1911 р.). Сьогодні велика колекція копій документів XVII–XVIII ст., зібрана вченим у польських, російських та українських архівах, зберігається у його особовому фонді у ЦДІА України (м. Київ) [23, спр. 5-11, 17-54].

Перші праці І. Каманіна з історії Хмельниччини датуються 1888 роком: саме тоді вчений звертає увагу на особистість гетьмана. Це

окреме видання “Богдан Хмельницький, гетьман” (1888 р.) та невеликі розвідки у журналі “Київська старовина”: “Новые исторические материалы о Богдане Хмельницком” і “Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях”. Перше дослідження – це науково-популярне видання, у якому автор наводить біографічні відомості про Б. Хмельницького, розглядає події його гетьманування, зокрема війну з поляками. Цінним моментом наступних двох робіт є цікаві подробиці з історії національно-визвольної війни на фоні загальновідомих положень. Так, у праці “Новые исторические материалы о Богдане Хмельницком”, на основі трьох документів з московських архівів, розглянуто відносини гетьмана з російським царем до і після Переяславської Ради та політичну ситуацію у регіоні у 1656–1657 роках. Зокрема дізнаємося, що український гетьман намагається отримати підтримку і покровительство Олексія Михайловича для запорожців ще у 1649 році, продовживши переговори через три роки, а події 1654 року були його рішучим кроком, спричиненим боротьбою сусідніх з Україною держав [17, с. 18-19]. Документи вчений додає до статті. У іншій розвідці основна увага автора звернена на ставлення киян до козацького ватажка та місце Києва у національно-визвольній війні козацтва. Цінною тут є інформація про політику Б. Хмельницького щодо міста та включення у зміст статті текстів першоджерел – 5 універсалів останнього для Києва.

Взагалі, щодо особи Б. Хмельницького І. Каманін висловив багато різних гіпотез, які нажаль часто є необґрунтованими і можуть бути сприйняті лише як припущення, а не реальний історичний факт. 27 квітня 1897 року на засіданні Товариства Нестора-Літописця вчений виступив з повідомленням “Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан”, у якому вперше висловив заперечення походження гетьмана з одного з шляхетських родів Люблінського воєводства чи середовища молдавських господарів. На основі документів з актових книг Київської ратуші, І. Каманін припустив, що майбутній гетьман походив з роду багатого київського міщанина-хліботорговця Богдана Петровича Хмеля, який можливо був братом його батька [7, с. 18]. Цей здогад вчений розвинув далі у наступній роботі “Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого”, яка увійшла до видання “Сыну Украины. Сборник статей, поднесенный В. Б. Антоновичу” (1906р.). Аналізуючи документи, зокрема грамоту короля Сигізмунда від 24 травня 1628 року, грамоту царів Івана і Петра Олек-

сійовичів на підтвердження володінь Києво-Братського монастиря 1694р., польський літопис Іоакима Єрлича 1620р. та помянник Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, вчений намагається узагальнити відомості про предків Б. Хмельницького. Він доводив, що гетьман походив з київських міщан Хмелів і був спадкоємцем маєтку на Подолі, який передав місцевому братському монастирю. Шляхетство ж гетьмана було набутиим, спричиненим впливом соціальних і політичних обставин його часу. Цим він пояснював надзвичайно велику прихильність Б. Хмельницького до Києва та його духовного життя. Намагаючись реконструювати інформацію про батьків гетьмана, він припустив, що його мати була черницею Михайлівського монастиря у Києві, де померла близько 1619 року. Це наштотувало І. Каманіна на думку, що Михайло Хмельницький помер раніше цього часу і тому не міг брати участі у Цецорській битві 1620 р. На доказ цього, він наводить відомості з польського літопису 1620 р., де імені останнього у списку загиблих немає, а згадується лише “Струс, староста хмельницький”.

Крім того, як видно зі змісту розвідки “Епізоди и деятели эпохи Богдана Хмельницкого”, вчений зібрав деякі відомості про Д. Чаплинського, конфлікт з яким вважають приводом до початку боротьби козаків з Польщею. Дослідник вважав, що дану подію неправомірно вважати причиною національно-визвольної війни і наголошував, що у літописах вона була оповита зайвими чутками.

До речі слід відмітити, що стаття “Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды київських мешчан” згодом була доповнена і передрукована українською мовою у “Записках Українського Наукового Товариства у Києві” [20, с. 72-77].

Підсумовуючи дослідження І. Каманіна, присвячені особистості Б. Хмельницького, можемо сказати, що вчений досить сильно ідеалізує свого героя, як раніше гетьмана П. Сагайдачного. Намагаючись довести свої думки, він часто іде врозріз з загальноприйнятими традиціями та висновками інших істориків, що викликає справедливу критику науковців.

Окремо ми розглянемо дослідження І. М. Каманіна, у яких висвітлюються події національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Першим серед них було повідомлення “Новыя данныя о борьбе съ Польшей в эпоху Богдана Хмельницкого” [16, с. 157-158], приурочене до 250-ліття початку даної історичної події. У ньому автор

аналізує “Краткую летопись о войнах поляков с козаками в 1647–1656 гг.”, визначаючи її джерелознавче значення. Більш детально даний документ І. Каманін розглянув пізніше, зробивши його об’єктом нової розвідки [11, с. 1-13], на початку якої вказав на недостатню дослідженість періоду Хмельниччини: “многие вопросы этого периода далеко еще не могут считаться вполне выясненными, а факты прочно установленными; ...только с недавнего времени начинается строго критическая, научная разработка материала, относящегося ко времени борьбы казачества с Польшей” [11, с. 1]. Цінність джерела, на думку вченого, полягає у тому, що його автором був безпосередній очевидець та учасник подій, тому із твору вдалося виділити нові раніше невідомі подробиці. Це зокрема відомості про похід поляків на Крим у жовтні 1647р. та його значення для війни Б. Хмельницького, події, що передували її початку та початкову мету гетьмана, подробиці основних битв, зокрема Корсунської і бою в районі м. Острополь у 1649р.

Хронологічно продовжуючи дослідження даної теми, І. Каманін у 1910р., друкує працю “Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651г.”. На думку вченого, ця подія була лише епізодом багатоголової боротьби української й російської нації з польською. Українці у цьому протистоянні відстоювали свою національну незалежність від ополячення, свою православну віру – від католицизму і свою особисту волю від панського поневолення [5, с. 5]. Цього ж року він виступив з доповіддю, у якій розглянув збірник актів 1654–1667рр., який видала Віленська Археографічна Комісія [15, с. 88-89].

У 1913 році на сторінках “Военно-исторического вестника” з’являється стаття І. Каманіна “Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого, как причина этих войн”, яку, як доповідь, він прочитав на засіданні Київського відділу Імператорського Російського Военно-Історичного Товариства. Через рік ця стаття стала передмовою укладеної вченим III частини IV тому “Архива Юго-Западной России”. Зі змісту даної статті ми можемо довідатися про загальноісторичні погляди вченого та його точку зору стосовно козацького періоду.

Епоху Б. Хмельницького він вважав “высоко знаменательной в русской истории” подією, яка являється “гранью в жизни народов, населявших Русскую равнину в XVII веке”. І. Каманін наголошував, що значну роль в історичному розвитку народу відіграють економічні умови, які обумовлюють внутрішню організацію суспільства та дер-

жави. Але поряд з цим віддано належне “требованиям духа”, тобто політичним, культурним та морально-психологічним факторам, що сприяють руху народів по шляху прогресу до вищої цілі, відомої лише Богу. На початок XVII століття на Руській рівнині сформувалося дві великі нації Російська та Польська, які прагнули до панування над цією територією. Польська нація на той час мала перевагу і прагнула приєднати до себе південну та західну частину російської нації. Як бачимо вчений не вживає щодо даного народу поняття “українці”, так само як і поняття “Україна”, замінюючи його відповідно поняттями “Южная Россия” і “Малороссия”. Населення України висловило протест, ставши осередком боротьби. У цьому дослідник вбачав історичне значення епохи Б. Хмельницького та інтерес до неї. Обов’язком історика він вважав “изучение эпохи Хмельницкого даже до самых малых причин восстания”, тому ставить собі за мету проаналізувати причини національно-визвольної війни [19, с. 6]. Як і більшість сучасних істориків, І. Каманін дотримувався думки, що вона була не раптовим, а викликаним сукупністю закономірних причин явищем, що охопило усі стани українського населення. Їй передували козацькі повстання кінця XVI століття та Люблінська унія, наслідком яких став розкол населення краю на два ворожі табори: польсько-католицьке велике дворянство і духовенство та місцеві російсько-православні стани (дрібнопомісне дворянство духовенство, міщанство, селянство та козацтво). Він здійснив детальну характеристику кожного стану від шляхти до селянства напередодні 1648 року і, як висновок, визначив основну причину національно-визвольної війни 1648-1657 років: “тяжелое положение в настоящем и память о былых вольностях недавно потерянных в западных воеводствах, а ужас перед наступающим порабощением в восточных и южных, и были главной причиной всеобщего восстания в 1648 году, когда Хмельницкий призвал народ сбросить с себя польско-панское иго” [19, с. 18-19]. Поряд цим зазначено, що козацтво на той час стало уже самостійним сформованим станом – виразником інтересів та центром об’єднання народних мас для боротьби за визволення.

Останньою науковою працею І. М. Каманіна з історії Хмельниччини стала стаття “Договоры Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией”, опублікована у 1916 році, вперше надрукована 1913 року. Тут вчений аналізує зміст найголовніших угод гетьмана, зокрема Зборівський та Білоцерківський договори, Переяславську

угоду, а також інструкції польським послам та договір з шведським королем, які не були підписані. Учений зазначає, що договори з козаками з боку Польщі носять спочатку односторонній характер і їх наслідком є підтвердження та зміцнення здобутих останніми прав, а їх кількість свідчить про зростання сили козацтва, з чим Польща мала рахуватися. "... на южной окраине Польши, – пише дослідник, – незаметно выросло государство с русским православным населением вырабатывавшим собственные органы государственной жизни: собственное управление, суд, войско, церковь и проч." [8, с. 95]. Розглядаючи зміст Зборівського договору 1649 року, І. Каманін безперечно перебільшує його значення, оскільки вважає, що "южно-русское население получает самую широкую автономию" і "требования населения удовлетворялись таким образом вполне". Білоцерківську угоду справедливо названо невігідною для козацтва. На думку вченого, саме її умови, в поєднанні з ненадійністю татар, змусили Б. Хмельницького просити у 1652 році покровительства російського царя. Оцінюючи Переяславську угоду, вчений зазначив, що у її основу було покладено умови Зборівського договору, і схилився до думки, що об'єднання з Московією було простим приєднанням ("подданством государю").

Поряд з цим оговорено причини початку нових переговорів гетьмана з Польщею та Швецією у 1656 році. Але, проаналізувавши зміст запропонованих козакам угод, вчений зробив досить суперечливий, на наш погляд, висновок: "... со стороны их выгоды или невыгоды для Малороссии, ... ни одно из договаривающихся государств не предлагало более выгодных условий, как Московское государство, и ни одно из них так строго, как оно, не исполняло своих обязательств" [8, с. 106]. Цікавим є зауваження І. Каманіна про наявність у Б. Хмельницького планів досягнення незалежності України і розриву з царем, які він вважав безперспективними. Єдиновірний шлях для зміцнення козацької держави він бачив у примиренні з Московією.

Неодноразово підносячи заслуги українських гетьманів, вчений також звернув увагу на постать Івана Мазепи, хоча пов'язані з ним історичні події окремо не розглядав. 1888 роком датується його повідомлення "Загоровский и Мазепа", у якому він представив документ, що підтверджує один з фактів біографії гетьмана, а саме амурні пригоди останнього, що стали сюжетом літописів, історичних та літературних творів. До речі, з'ясуванню витоків та історичної достовірнос-

ті данного факту вчений присвятив окрему розвідку у журналі “Київська старовина” [12, с. 522-535].

Крім того, у 1898 році І. Каманін пише рецензію на працю Ф. М. Уманця “Гетьман Мазепа”, у якій погоджується з позитивними характеристиками особистості гетьмана та його діяльності. При цьому зазначено, що матеріалів з даної теми недостатньо, тому перегляд спірних питань стосовно особистості та історичного періоду І. Мазепа є актуальним [6, с. 108-115].

Підсумовуючи усе вище сказане, можемо зробити наступні висновки. Незважаючи на велику кількість суперечливих і почасти необґрунтованих суджень, ідеалізацію історичних особистостей, наукові студії І. М. Каманіна є великим внеском в українську історіографію. Історія козацтва XV–XVII століть у його працях знайшла досить глибоке ґрунтовне висвітлення. Пріоритетними проблемами для вченого стали: витоки українського козацтва та його економічна еволюція (зокрема козацьке землеволодіння), гетьманування П. Сагайдачного, національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького та власне особистість гетьмана, постать І. Мазепа. Основою усіх його наукових студій став значний масив маловідомих архівних джерел, актового матеріалу, що робить їх особливо цінними. Дослідник першим серед істориків робить спробу пов’язати процес виникнення і формування козацтва з економічними факторами, не відкидаючи при цьому політичних, культурних та морально-психологічних чинників.

У поглядах І. Каманіна на історію козащини простежуємо вплив авторитетних учених кінця XIX століття М. Максимовича та В. Антоновича, оскільки він використовував праці та епістолярну спадщину останніх. Прикметним є те, що, досліджуючи козацьку історію, вчений практично не вживає понять “Україна” та “український народ”, користуючись термінами “Южная Россия”, “Малороссия”, “южная часть русской нации”, “южно-русское население” тощо. Однак та кількість нових подробиць на фоні загально відомих фактів, яку викремлює дослідник, значно збагачує історію і вирізняє його стиль.

Праці І. Каманіна з історії козацтва будуть цікавими дослідникам відповідного періоду минулого українського народу і навіть філологам, дослідникам фольклору та давньої української літератури. Вони займуть достойне місце в джерельному комплексі усіх наукових студій, присвячених козацтву.

Джерела та література:

Василенко М. Наукова діяльність Івана Михайловича Каманіна / М. Василенко // Записки Соціально-економічного відділу ВУАН. 1924–1925. – 1926 – Т. 2–3 – 1926. – С. 54–68.

Ємець О. “Труди і дні” Івана Каманіна / О Ємець // Історія, історіографія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе). – К.: “Інтел”, 1996. – С. 250–261.

Ємець О. Учень Антоновича – Іван Каманін / О Ємець // Академія пам’яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993р. м. Київ. Доповіді і матеріали. – К., 1994. – С. 168–176.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 65. – № 231. – 2 арк.

Каманін І. Битва казаків с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. / Іван Каманін. – К.: Отдел Императорского Русского военно-исторического общества, 1910. – 25 с.

Каманін І. Гетман Мазепа. Историческая монография Ф. М. Уманца. Спб. 1897. Стр. 455 / И Каманін // Киевская Старина. – 1898. – № 3. – С. 108–115.

Каманін І. Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан / И. Каманін // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1898. – Кн. XII. – С. 15–19.

Каманін І. Договори Богдана Хмельницкого с Польшей, Швецией и Россией / И. Каманін // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России издаваемый киевской комиссией для разбора древних актов – К.: Типография Н. Крижановского, 1916. – Вип. 2. – С. 93–108.

Каманін І. К вопросу о казацком землевладении / И. Каманін // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1909. – Кн. XXI. – С. 3–10.

Каманін І. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого / И. Каманін // Чтения в Историческом Обществе Нестора-Летописца. – 1894. – Кн. VIII. – С. 57–115.

Каманін І. К подробностям о начале войн Богдана Хмельницкого / И. Каманін // Университетские известия. – 1905. – № 5. – С. 1–13.

Каманін І. Мазепа и его “Прекрасная Елена” / И. Каманін // Киевская Старина. – 1886. – № 11. – С. 522–535.

Каманін І. Материалы к “Очерку гетьманства П. Сагайдачного” / И. Каманін // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1901. – Кн. XV. – Вип. III. – С. 123–177.

Каманин И. Материалы по истории казацкого землевладения (1494–1668гг.) / И. Каманин // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1894. – Кн. VIII. – С. 3–28.

Каманин И. Новые данные для истории казацкой войны в эпоху Б. Хмельницкого (Акты Виленской Археограф[ической] Ком[иссии]) / И. Каманин // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1912. – Кн. XXII. – Вып. III. – С. 88–89.

Каманин И. Новые данные о борьбе с Польшей в эпоху Богдана Хмельницкого / И. Каманин // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1899. – Кн. XIII. – С. 157–158.

Каманин И. Новые исторические материалы о Богдане Хмельницком / И. Каманин // Киевская Старина. – 1888. – № 7. – С. 18–24.

Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного / И. Каманин // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – 1901. – Кн. XV. – Вып. I. – С. 3–32.

Каманин И. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого, как причина этих войн / И. Каманин // Военно-исторический вестник. – 1913. – Кн. 4. – С. 5–23.

Каманін І. Походження Богдана Хмельницького / І. Каманін // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – 1913. – Кн. XII. – С. 72–77.

Любавский М. К. Начальная история малорусского казачества. – К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого И. Каманина / М. К. Любавский // Журнал Министерства Народного Просвещения – 1895. – № 7. – С. 217–244.

Ситник О. Український історик Іван Каманін / О. Ситник // Український історик. Журнал історії і українознавства. – 1991. – № 1–2 (108–109). – С. 115–133.

Центральний державний історичний архів України. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 5–11, 17–54.

Надія Якобчук (*Київ, Україна*). **Козацька історія в наукових студіях І. М. Каманіна**

У статті проаналізовано наукові праці І. М. Каманіна з історії козацтва. Узагальнено погляди вченого щодо даного періоду історії України. Розкрито інформаційний потенціал, значення досліджень І. Каманіна та їх місце в українській історіографії.

Ключові слова: І. М. Каманін, наукові праці, козацтво, історія козацтва, джерела, українська історіографія.

Надежда Яacobчук (*Київ, Україна*). **Казачья история в научных трудах И. М. Каманина**

В статье проанализировано научные труды И. М. Каманина по истории казачества. Обобщены взгляды ученого относительно этого периода в истории Украины. Раскрыт информационный потенциал, значение исследований И. М. Каманина и их место в украинской историографии.

Ключевые слова: И. М. Каманин, научные труды, история казачества, источники, украинская историография

Nadia Yakobchuk (*Kyiv, Ukraine*). **History of cossacks in I. M. Kamanin's research studies**

I. M. Kamanin's research studies on a history of cossacks are analyzed in article. The ideas of scientist at this period of a history of Ukraine are generalized. Informational potential, value and place of researches of I. Kamanin in the Ukrainian historiography are determined.

Key words: I. M. Kamanin, research studies, a history of cossacks, sources, Ukrainian historiography.

Світлана ЯКОБЧУК
(Київ, Україна)

**Листування Ф. П. Матушевського
до С. О. Єфремова (1901–1917 рр.)
як джерело дослідження
громадського і культурного життя
України початку ХХ століття**

Епістолярна спадщина видатних громадських діячів є джерелом цінної інформації про їх життєвий та творчий шлях, а також особливості суспільно-політичного та культурного життя епохи, сучасниками якої вони були. На основі приватного листування, не зважаючи на певну суб'єктивність окремих фактів, можна простежити погляди та зв'язки респондентів, їх ставлення до конкретних подій свого часу, а також визначити їх власне місце у цих подіях.

Значна частина кореспонденцій відомих українських громадсько-політичних діячів початку ХХ століття уже досліджена і частково опублікована вітчизняними науковцями. Це зокрема листи С. Чикаленка, І. Огієнка, В. Винниченка та інших. Однак багато епістолярних колекцій досі залишаються не достатньо вивченими. До таких належить масив листів Ф. П. Матушевського – відомого журналіста, публіциста, редактора та дипломата.

Епістолярна спадщина діяча нараховує понад 270 одиниць. Вона зберігається в архівах і рукописних колекціях наукових бібліотек та інститутів Києва й обласних центрів, а також у приватних архівах. Листування Ф. Матушевського не часто потрапляло у поле зору дослідників та на сторінки наукових видань. На сьогодні частково опубліковано листи Ф. Матушевського до Л. Українки [22, с. 512-513], М. Грушевського [7, с. 227-230; 29, с. 362-381] та С. Чикаленка [24, с. 645-667], а також зворотні кореспонденції від Марко Вовчок [23, с. 489-490, 492] та О. Лотоцького [28, с. 302-358]. Крім того, листування діяча присутнє у джерельній базі досліджень присвячених його діяльності [25, с. 161-169; 26, с. 162-169; 27, с. 84-106].

Метою нашої статті є джерелознавчий аналіз комплексу листів Ф. П. Матушевського до С. О. Єфремова, визначення їх інформацій-

ного потенціалу та значення для дослідження громадського і культурного життя України початку ХХ століття. Ці кореспонденції як окреме джерело спеціально не досліджувалися і до наукового обігу не залучалися, що надає актуальності і науковій новизни нашій публікації.

Кількісно масив листування публіциста з Сергієм Єфремовим найбільший у його епістолярній спадщині. Однак листів С. Єфремова вдалося виявити лише два [1, арк. 1-4], і стан їх збереження дуже незадовільний. Листи Ф. Матушевського зберігаються в особових фондах С. О. Єфремова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (фонд 317) та відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (фонд 120). Загальне число епістол становить 61 одиницю, але не всі вони адресовані особисто Сергію Єфремову. Лише 48 кореспонденцій автор написав йому. У восьми листах він звертається одразу до двох діячів – Сергія Єфремова та Володимира Дурдуківського. Також у комплексі цих кореспонденцій виявлено один лист до Василя Доманицького та три – до Володимира Дурдуківського. Тому ми можемо зробити висновок, що кількість листів Ф. Матушевського до С. Єфремова становить 56 одиниць.

Листування діячів охоплює період з 1901 по 1917 роки і містить низку цікавих подробиць розвитку громадського та культурного життя України цього періоду. С. Єфремов у своїх спогадах про Ф. Матушевського вказував на цінність його кореспонденцій як історичного джерела: "... докладністю відзначалися й його листи, а листувався він широко і охоче. До історії українського руху на початку нашого століття листування небіжчика напевне дасть силу цікавих і цінних подробиць" [8, с. 1].

Епістолярій представлений великими кореспонденціями у 2-3 аркуші та численними листівками (іноді з конвертами). Всі автографи Ф. Матушевського збереглися добре, механічних пошкоджень, які б перешкождали прочитанню тексту майже не має.

Федора Павловича Матушевського та Сергія Олександровича Єфремова протягом 25 років поєднувала не лише спільна громадсько-політична діяльність, але й міцна особиста дружба. Вперше вони зустрілися влітку 1894 року в Києві, у домі Михайла Грушевського, коли місцева інтелігенція проводжала молодого ученого до Львова [8, с. 1]. Ф. Матушевський на той час працював викладачем у Черкаському духовному училищі, а С. Єфремов навчався у Київській духовній семі-

нарії. Зближенню цих людей також сприяла їх участь в роботі української семінарської громади, заснованої 1888 року Лукою Скачковським, створенні та діяльності видавництва “Вік”, Всеукраїнській загальній безпартійній організації тощо.

Активно листуватися однодумці почали під час навчання Ф. Матушевського на юридичному факультеті Дерптського (Тартуського) університету. Основною проблемою, що обговорювали дописувачі у той час стала діяльність видавництва “Вік”.

Перший з виявлених нами листів датовано 9 березня 1901 року. Цікаво, що надіслано його Василю Доманицькому, хоча звертається автор у ньому також і до Сергія Єфремова та Володимира Дурдуківського. У цьому листі натрапляємо на відомості про підготовку до друку тритомного видання творів українських письменників “Вік”. Зокрема Ф. Матушевський надіслав для книги біографію І. Манжури та список з 15 поезій Т. Шевченка, які можна було б умістити в книзі. В останньому бачимо такі твори: уривки з поеми “Неофіти”, “Радуйся, ниво неполитая”, “Мій Боже милий, як-то мало”, “І виріс я на чужині”, “І золотої, й дорогої”, “На Україну”, “Чи то недоля та неволя”, “Мені однаково”, “Сонце заходить, гори чорніють” та інші [2, арк. 2]. Крім того, дізнаємося що у цей час автор часто дописував в українські та російські періодичні видання: “Киевская старина”, “Літературно-Науковий Вістник”, “Волинь”, “Днепровская Молва”, “Сын Отечества”.

У наступних кореспонденціях, адресованих Сергію Єфремову та Володимиру Дурдуківському, зафіксовано цікаві відомості про творчі проекти та книжки видавництва. Зокрема у 1902 році укомплектовано і видано прозову частину збірника “Вік”, надруковано книгу “Корифеї”, а крім того планувалося видати твори С. Руданського, А. Свидницького та роман П. Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні” [3, арк. 1-2]. Разом з тим листи свідчать, що Ф. Матушевський активно залучав до передплати українських книжок студентів та викладачів Дерптського університету, поширюючи серед них оголошення про нові видання.

З однієї із листівок черпаємо відомості, що у березні 1902 року Ф. Матушевського за участь у студентських заворушеннях було виключено з університету [9, арк. 1.]. Публіцист повернувся додому і активно включився у роботу видавництва “Вік”. У кореспонденціях, надісланих С. Єфремову улітку цього року, натрапляємо на інформа-

цію, що він не лише опікувався процесом друку популярних книг, але й виконував обов'язки секретаря журналу “Киевская старина”. У цей час видавництво “Вік” уже розгорнуло досить широку діяльність, набираючи все більше популярності. 1902 року друкувалися твори Ганни Барвінок, двотомник оповідань Марка Вовчка, трьохтомник “Драми і Комедії” Івана Карпенка-Карого та окремо його п'єса “Хазяїн”. Листи містять відгуки громадськості на збірник “Вік”: “Доходять од передплатників “умілітельні” листи. ... Вороний, Маковей, Барвінок вже прислали листи: дякують красно. А “Діло” упрощає публічність як найскорше виписувати се незвичайне сальонове люксове виданне...” [4, арк. 2].

Разом з тим маємо відомості про обставини видання повісті “Краса і сила” молодого тоді письменника В. Винниченка, внаслідок чого можна зробити висновок, що саме Ф. Матушевському вдалося переконати редактора “Київської старовини” опублікувати рукопис.

З листів дізнаємося, що у січні 1903 року діячеві вдалося повернутися до університету, але він не залишався осторонь громадського життя ні Києва, ні Дерпта (зараз м. Тарту в Естонії). Так, українські студенти міста урочисто відзначали ювілей Миколи Лисенка, Шевченківські дні, влаштовували літературно-театральні вечори, розширюючи тим самим знання місцевого населення про Україну. Опис одного з таких заходів, що відбувся 9 листопада 1903 року бачимо у одній з кореспонденцій [5, арк. 1зв-2]. Тоді студенти, під керівництвом самого Федора Павловича ставили п'єсу “Назар Стодоля”, яка мала великий успіх у глядачів.

Більшість листів, датованих кінцем 1903-серединою 1904 років, присвячена обговоренню подій студентського життя Ф. П. Матушевського. У той час він складав випускні іспити і мріяв якнайшвидше повернутися до України. “Ой, як би скорій минав сей рік, щоб вже осістися та жити в гурті, а то не вистача вже сили марне тратити літа на кат зна що!”, – писав діяч 13 жовтня 1903 року.

Наприкінці травня 1904 року Ф. Матушевський закінчив університет і повернувся на батьківщину, де через деякий час одружився і переїхав на Харківщину. З кореспонденцій, датованих літом-осінню цього року дізнаємося, що він отримав посаду інспектора народних шкіл у містечку Вовчанськ однойменного повіту Харківської губернії. Федір Павлович поєднував службові справи з громадською діяльністю, зокрема став членом комісії по упорядкуванню місцевої бібліотеки та

режисером аматорського театру, викладав у міській ремісничій школі. Однак весь цей час він прагнув до співпраці з колегами та друзями по видавництву “Вік”, вважаючи свою теперішню роботу “не тим, щоб мусив робити, не тим, до чого прагнула душа” [6, арк. 1зв.]. З листа від 27 січня 1905 року довідуємося про проект перетворення видавництва “Вік” у акціонерне товариство для видання українських книг, а також намір київської громадськості заснувати свою газету. Автор кореспонденції зазначав, що зараз якраз дуже слушний час для видання часопису, позаяк у регіонах “запит на газету зростає з кожним днем” [6, арк. 2].

З кореспонденції, датованої початком червня 1905 року, отримуємо інформацію, що Ф. Матушевський закінчив і надіслав Сергію Єфремову брошуру про виборче право, щоб той дав на неї відгук. Однак можемо припустити, що рукопис не було надруковано. У листі від 8 серпня 1905 року натрапляємо на відомості про твердий намір публіциста покинути службу, повернутися до Києва і включитися у роботу видавництва та інші проекти колег.

Листи і листівки, написані восени 1905 року, містять інформацію про роботу автора у Львові, де він протягом кількох тижнів працював у бібліотеці над написанням праці політичного змісту (можливо це була брошура “Як вибрати послів”, про яку згадував у своїх спогадах О. Лотоцький). У кореспонденції від 5 (22) жовтня 1905 року натрапляємо на окремі деталі культурного життя міста Львова. Так Ф. П. Матушевський описав свої враження від концерту за участю Соломії Крушельницької, з якою мав можливість познайомитися: “...вчора слухав Крушельницьку, а сьогодні був в опері, слухав “Хопена”, як тут кажуть, – чому не “Шопена”? – не знаю. Гарно Крушельницька співає, дуже гарно. Я так жалкую, що була нагода познайомитися з нею, а я якось “урабел” перед такою славнозвісною русинкою!” [10, арк. 1зв.]

Далі в комплексі листування знаходимо дві кореспонденції, датовані груднем 1907 року та 5 липня 1908 року, у яких переважають різного роду побутові проблеми та повідомлення про стан здоров’я Василя Доманицького, якому надавали підтримку редакція газети “Ради” та М. М. Аркас.

Більш інформативними є листи датовані 1910 роком. Вони містять ряд фактів громадського та культурного життя України а також життєвого шляху та діяльності Ф. Матушевського. З кореспонденції від

10 листопада цього року, дізнаємося про смерть Василя Доманицького та обставини написання Федором Павловичем спогадів про друга, які були опубліковані у газеті “Рада” та увійшли до збірки “Чистому серцем” за редакцією Сергія Єфремова. Так, можемо зробити висновок, що розпочав цю роботу діяч під свіжим враженням, а закінчував уже, перебуваючи на лікуванні у м. Гульрипш поблизу Сухумі. Характеризуючи свою працю, Ф. Матушевський писав наступне: “Спомини – чи як їх назвати – мають неоднаковий характер: початок (рядків 150-200) скорбний, а далі йде доволі спокійне оповідання. ... Думка була така, – дати два нариси: один – спомини взагалі, а другий – “останні дні” Василеві. Так воно й буде мабуть” [11, арк. 1зв.-2].

У листах, датованих кінцем 1910- початком 1911 року, натрапляємо на відомості про літературну діяльність діяча. Так, на замовлення О. Шахматова, він працював над розвідкою про Тараса Шевченка для енциклопедичного збірника “Украинский народ в его прошлом и настоящем”, а також підготував реферат до п’ятдесятих роковин смерті поета, який під заголовком “Великі роковини” було надруковано у кількох числах газети “Рада” та окремою книжкою, щоб розіслати у регіони [12, арк. 3-3зв.; 13, арк. 1-1зв.].

Разом з тим, з листів Ф. Матушевського отримуємо інформацію, що улітку 1911 року з друку вийшла праця С. Єфремова “Історія українського письменства”. Автор кореспонденцій назвав цю подію “великим святом всієї соборної України”. У листі від 14 липня цього року ми знаходимо його відгук на книгу. Федір Павлович зазначив, що ця праця сприятиме розширенню світогляду українців, але для більшого впливу та поширення був би актуальним її переклад російською мовою [15, арк. 1-1зв.].

У одному з листів, написаних 1916 року, зафіксовано відомості про закриття одеського журналу “Основа” та про примусовий виїзд до Саратова художника Фотія Красицького, який вдалося відстрочити [16, арк. 1-1зв.]. Також маємо інформацію про заслання М. Грушевського до Москви і роботу комітету для допомоги біженцям з Галичини і Холмщини. Зокрема автор описав становище втікачів на Харківщині, яким місцева влада не надавала належної підтримки [17, арк. 2зв.]. З листа, датованого 7 грудня 1916 року, отримуємо деяку інформацію про діяльність редакції кооперативного журналу “Муравейник”, яка розшукувала нового редактора серед співробітників газети “Рада”. З початку наступного року цю посаду обійняв Ф. Матушевський.

В останній із датованих кореспонденцій містяться окремі відомості про громадсько-політичне життя в Україні у червні 1917 року. Зокрема автор зазначив, що дуже погано працює пошта та залізниця, внаслідок чого не можливо отримати пресу та “впіймати живчика життя і відгукуватися на події й факти” [19, арк. 1]

У виявленому нами комплексі листів є також кореспонденції без дати. На одній зазначено дату “26/VI” [20, арк. 1-2]. За змістом можна зробити висновок, що її написано 1908 року. Інший лист (номер зберігання 964) вірогідно написано 1915 року, бо у тексті згадувалася так звана “справа заложників”. Кореспонденцію за номером зберігання 965 можна датувати початком 1916 року, позаяк у ній автор писав про намір подати матеріал про Т. Шевченка до лютневої книжки журналу “Украинская жизнь” (статтю надруковано у лютому 1916 року). У цю справу вкладено третій аркуш, який не пов’язаний з основним текстом, а є закінченням іншого листа, написанного не раніше весни 1904 року у Дерпті [21, арк. 3-3зв.]. Один лист із колекції ІР НБУВ (фонд 317, № 962), не належить перу Ф. Матушевського. Свідченням цього є дата його написання, 7 липня 1924 року, російська мова викладу та особливості почерку.

Підсумовуючи, слід зазначити, що комплекс листів Ф. Матушевського до С. Єфремова відзначаються досить високим рівнем інформативності. Наявні у них відомості дають можливість уточнити не лише факти біографічного характеру, але й з’ясувати окремі деталі громадського та культурного життя країни на початку ХХ століття. Це зокрема діяльність видавництва “Вік”, написання авторами своїх відомих праць, деякі факти діяльності інтелігенції напередодні та у роки Першої світової війни. Звичайно інформація щодо громадського життя України дещо фрагментарна, але вона дозволяє розширити знання про окремі малодосліджені події цього періоду.

Як джерело листування Ф. Матушевського з С. Єфремовим насамперед зацікавить істориків, джерелознавців та філологів.

Нижче ми друкуємо листи Федора Матушевського, у яких міститься інформація про діяльність видавництва “Вік”. Матеріал подано за автографами. Текст надруковано із збереженням мовностилістичних особливостей та авторської лексики. виправлено написання окремих літер. У російських словах літеру “ѣ” змінено на “е”, “і” – на “и”. В українських словах “ї” змінено на “і” (“іспити” – на “іспити”, “нічо-

го” – на “нічого” тощо), “е” – на “є” (“зрікається” – на “зрікається”, “моєї” – на “моєї”, “знає” – на “знає” тощо), “и” – на “ї” (“иньший” – на “інший”, “університетські” – на “університетські” тощо). За нормами сучасного правопису подано слова, написані окремо або через дефіс (“де-що”, “як що”, “як би”, “що до” та ін.), та окремі іменники (“брошюра”, “відомости” тощо). Виправлено пунктуаційні помилки, але розділові знаки, проставлені автором, збережено. Де потрібно, замість “ъ” чи “ь” поставлено апостроф. Авторські скорочення розкрито у квадратних дужках. Назви творів та книг написано в лапках. При поданні дати збережено авторське написання та місце розташування. Після тексту листів подано легенду (місце їх зберігання).

Документи

№ 1¹.

Dorpat 19/III, [1901]

Дорогі мої друзі

Сергію Олександровичу і Володимеру Федоровичу!

На сей раз і я почну свого листа по-декадентському, як колись Василь Миколаєвич² писав до мене (хоч тепер і зрікається) і скажу, що пишу кров’ю моєї чорної душі. А[ндрій] Ів[анович]³ розкаже, що зараз у нас, який настрій, і які надії на пришлість. Народ утікає здебільшого, аби утворити по слову Писанія: “уклонися од зла і сотвори благо”, а я лишився тут. Чого – й сам не знаю. Учитися ніяк не хочеться, та й не можна, бо не знаєш, чи будуть ті іспити, чи ні. А хоч будуть то 1) до них не підготовлений, а 2) йти ніяково. Що його робить – сам не знаю. Порадьте хоч Ви! Я вже казав не раз: чи не по-

¹ Лист написано чорним чорнилом на 2 аркушах. На першому аркуші в лівому верхньому куті портрет Т. Шевченка. Дата встановлена за змістом.

² Василь Миколайович Доманицький (1876–1910) – український громадський діяч, один із засновників видавництва “Вік”, співробітник газети “Рада”.

³ Андрій Іванович Яковлів (1872–1955) – український історик права, громадсько-політичний діяч, дипломат; Навчався разом з Ф. Матушевським в Дерптському університеті; один із засновників Української студентської громади в Дерпті.

кинуть би учитися? Бо як так учитися, то краще й науки не паскудить, а собі віку дарма не збавлять. Не підеш на іспити – знову рік пропаде. Чорт його батька знає!.. Можете собі уявити тепер, як-то й справді зараз чорно на душі... .

Тепер щодо Вашого, Серже, докору мені за те, що не пишу. Я два листи написав до Вітра⁴; ті листи були взагалі до Вас трьох; так я їх і починав, нарешті ото послав маленького листа до Влад[имира] Федор[овича]⁵ з проханням про допомогу, за що й шлю йому своє щире і велике спасибі. Гроші в університет вніс, але страшенно закрутився у довгах. Добре ще, що трапилося два уроки, дякуючи сьому, я принаймні маю за віщо харчуватися, а то довело би ся бути увесь час на “пищі Антонія” святого, як кажуть. Невірно, слухайте, жить без грошей. Велика істина! Сам додумався.

Так “Вік”⁶ вже майже готовий... Чи придалася ж Вам до чого ота заміточка про [І.] Манжуру⁷, що я вислав п[анові] Василеві, і уваги щодо вибору поезій⁸ [Т.] Ш[евчен]ка⁹.

Казав я приятелям про переклади з російських письменників, але – то був “глас вопіючого”. Моїм приятелям бракує того, чого бракує взагалі багатьом нашим колишнім і теперішнім “приятелям”. Ледарство, млявість, байдужість... Ох, – одно свинство! У Ан[дрія] Їв[ановича] є кілька готових вже перекладів, але не виправлених. Він

⁴ Псевдонім Василя Доманицького.

⁵ Володимир Федорович Дурдуківський (1874–1937) – український громадський діяч, педагог, один із засновників видавництва “Вік”, співробітник газети “Рада”, журналів “Світло” та “Вільна українська школа”, директор 1 Української гімназії ім. Т. Шевченка.

⁶ “Вік” – тритомний збірник української поезії та прози за сто років (1798–1898), виданий у 190–1902 роках в Києві. Перший том склали твори поетів від І. Котляревського до кінця XIX ст. Другий і третій томи містили прозові твори українських письменників.

⁷ Іван Іванович Манжура (1855–1893) – український поет, етнограф-фольклорист, автор творів про селянську долю, поневір'яння сиріт, наймитів, бурлаків. Автор збірок віршів “Степові думи та співи”, “Над Дніпром” та фольклорного збірника “Казки та приказки і таке інше”.

⁸ Так у тексті листа.

⁹ Замітку і список поезій Т. Шевченка Ф. Матушевський надіслав Василю Доманицькому у листі від 9 березня 1901р. Цей лист зберігся (ІЛ НАН, ф. 120, од. зб. 337).

Вам про се розкаже. Не допрошуся людей, щоби хоч хронікою допомагали, хоч щотижня прошу... Злий я сильно.

Не відповідав я зараз на Вашого листа, друже Сергію, через те, що не мав спромоги до вчорашнього дня бачитися з [Грицьком] Григоренком¹⁰. Вчора був. [Грицько] Григоренко згодився дати щось до Альманаха¹¹, але тільки під двома умовами: 1) щоб дали йому часу (до кінця мая, або до початку червця), бо в нього хоч і є дещо зараз, але обіцяне вже, бо [В.] Чайченко¹², [М.] Коцюб[инський] і [М.] Чернявський¹³ теж готують Альманах пам'яті [П.] Куліша¹⁴ і [М.] Чернявський звернувся до [Грицька] Григоренка з листом, мені й той лист читано було вчора; 2) друга умова – щоб “не чекрижили” твору, як “чекрижать” галичане. Тут [Грицько] Григоренко дуже скаржився, що редакція “Вістника” на половину “обчекрижила” йому його “Так краще”.

Отсе головні дві умови, що поставив [Грицько] Григоренко. Я вважав потрібним допімнутися про те, чи “принципально” він згоджується дати до збірника присвяченого пам'яті [О.] К[ониського]¹⁵. Сказав – так.

“Волинь” видрукувала мою стат[т]ю про [Т.] Ш[евченка], – та ще не аби як, а яко передовицю, хоч на силу допросився через Кравченка, що[б] вислали мені хоч 5 №. Одного посилаю й Вам. Кравченко прохав од імені редакції, щоб частіш писати. Я послав бібліографію на “Бджільництво”; од себе ж Кравченко прохав мене, щоб я до 10 мая

¹⁰ Грицько Григоренко (справжнє ім'я Олександра Євгенівна Судовщикова-Косач) (1874–1924) – українська письменниця, автор оповідань про життя селян наприкінці XIX – на початку XX ст., оповідань для дітей, п'єс.

¹¹ Вірогідно мається на увазі збірник “Вік”, що на цей момент готувався до друку.

¹² Василь Чайченко – псевдонім Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910) – видатного українського письменника, педагога, громадського діяча.

¹³ Микола Федорович Чернявський (1868–1938) – український поет, автор збірок “Пісні про кохання” (1895), “Донецькі сонети” (1898), нарису про Б. Грінченка “Кедр Ливана”. Видав кілька збірок творів П. Куліша та збірник спогадів про нього “Щирі сльози над могилою П. О. Куліша”.

¹⁴ Мається на увазі альманах “Дубове листя”, виданий у Києві 1903 року. Видання почали організовувати 1901 р. за ініціативою М. Коцюбинського.

¹⁵ Мається на увазі Літературний Збірник зложений на спомин Олександра Кониського (1836–1900). – К. 1903.

виготував замітку про Певного¹⁶, позаяк 10 мая мине 10 літ як вмер він. Се треба зробити небезпрямінно, але тут в мене ніякого матеріалу немає. Вас, Сержу, я не смію прохати, а прошу о. Володю¹⁷, нехай він спише біографічні і бібліографічні дати і перешле сюди. Я виготую статейку до “Волині”, а він теж нехай кудись з свого боку зробить теж саме. Можна і Ан[дрію] Їв[ановичу] заказати, щоб зробив теж саме.

Оскандалилися ми зовсім з “Корифеями”, хоч і корифеї наші теж скандаляться... Читали, як вітали [О.] Суворина¹⁸, [М.] Заньков[ецька] та [М.] Кропивницький? А дід Данило? Бодай він скис! Ол[ександр] Їгн[атович]¹⁹ про се не знав, і не вірив мені, коли я йому сказав...

Про “Переселение” я вже писав п[анові] Василеві що зараз нічого не зроблю, а в червці – най мені серце лопне – а напишу.

Про все, чого не доказав – нехай А[ндрій] Їв[анович] розкаже. Цілую Вас всіх дуже і кланяюсь Онисі, Вірі Федоровнам²⁰, а також пан-отцеві і пані-матці, дяді Володі.

Що ж у Вас в університеті? Чи бастують чи ні?

Ваш Ф. Шпонька²¹

ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 360. – Арк. 1-2зв.

№ 222.

Дорпат 1/IV [1]901

Христос Воскрес!

Пишу разом до обох Вас, дорогий Сергію Олександровичу і Володимеру Федоровичу; нарізно писати – нема спромоги: таку силу

¹⁶ Певний – невстановлена особа.

¹⁷ Вірогідно Володимер Дурдуківський.

¹⁸ Олексій Сергійович Суворін (1834-?) – російський журналіст, видавець, театральний критик, драматург. З 1876 р. – власник газети “Новое Время”.

¹⁹ Олександр Гнатович Лотоцький (1870-1939) – український громадський діяч, письменник, один із засновників видавництва “Вік”, співробітник газет “Троградська Думка” та “Рада”.

²⁰ Вірогідно сестри Володимира Дурдуківського.

²¹ Псевдонім Ф. П. Матушевського

²² Лист написано чорним жирним чорнилом на 2 аркушах (зворот 2-го аркуша чистий). На першому аркуші у лівому верхньому кутку портрет Т. Г. Шевченка. В тексті наявні виправлення.

листів довелося розіслати, тай нічого писати. Листи Ваші і брошурки дві ([І.] Левиц[ького] та Ол[ександра] Як[овича]) одібрав. Спасибі за те і друге. Особливо спасибі за листи: там стільки цікавих новин, що піднімають духа, що я в той день був такий веселий, ніби молода дівка, що йде заміж. Цікаво, хто до [П.] Мирного звертався? Їдучи з Ол[ександром] Їгн[атовичем] з Києва, я мав з ним про се саме розмову, щоб видати [П.] Мирного, і прохав його звернутися до [П.] Мирного. Я думаю, що слід попро[бу]вати²³ послать до цензури і “Хіба воли ревуть”, попереду самим викинувши те, що напевне не пройде у цензурі.

Ол[ександр] Їгн[атович] (зараз він тут) казав мені, що обложка до “Корифеїв” обійшлася 48 р[ублів]. Чи не продешевили ми, поставивши на книжці ціну 60 коп[іюк]? Мабуть треба було покласти 75 к[опіюк]. Ну, та тепер вже пізно.

Привіз мені Ол[ександр] Їгн[атович] “про Головатого” брошурку²⁴. Такого метелика ще на Україні не бачили! Ловка книжечка. Я розіслав її з доручення Ол[ександра] Їгн[атовича] в 24 редакції журналів і газет.

Тільки що принесли мені з почти 4 книжку “Вістника”. Гарненька книжка. Продивився я властиво тільки Вашу, С[ергію] Ол[ександовичу], стат[т]ю, та Кравченкових “Дітей”, вірші, та Хроніку.

Де ж взяти коштів, голубята мої дорогії, на видане стількох коштовних книжок разом? Се ж вимагатиме кількох тисячів рублів! “Причепу” [С.] Руданського та [А.] Свидницького доведеться друкувати раніш “Віку”. Добре, як вони зразу і гаразд підуть, що матимемо оборотний капітал, а як залежаться трохи? А друкувати і видавати доконче треба, як найшвидче, хоч “кров з носа”, хоч “тни – та роди”. А, і занесла мене лиха година аж до чорта в зуби, та ще під таку лиху годину з одного боку, а з другого – під такий гарячий час у нас. Як би я зараз хотів бути з вами!

А може мене новий міністер пустить звідси? Попробувать знову хоч прошенім? Навряд. А як Вам подобалося нове “назначеніє”? Що воно віщує? Хотілося б думати, що щось все таки буде. Вже й то добре, що газетам стало вільніше писати про університетські справи,

²³ У листі написано: побровати.

²⁴ Вірогідно мається на увазі історико-художній нарис Г. Квітки-Основ'яненка “Головатий”.

чого при Боголіпному не було А тим [часом] – мною вже опанував такий скепсис, таке зневіре, що я ні ввіщо вже не вірю!

Коли б вже скоріше вийти з теперішнього становища, щоб знати, чи підеш на іспити, чи ні. Страх як невірро. Так боляче і так горяче: йти – невірро, не йти – се значить “продлить ссылку” собі ще на один рік.

Як же тепер справа стоїть у Києві? Що нового? Чи не затяглися Ви там, голубе мій, Сержу, зовсім, сидючи над “правами”? Не робіть вже більш нічого іншого, окрім “правів”.

Як же Ви, дорогий Володимеру Федоровичу? Спасибі Вам велике за те, що ще хочете стати мені в пригоді за допомогою. Правду кажучи – гостра нужда в грошах пройшла, а “негостра” є ще і проклята часами дає себе знати. Я мовчав, бо думав, що даватиму уроки на страстній і великодній, а воно вийшло трохи не так; одже я на святах лишився майже без заробітку. Все ж більше 10 р[ублів]. не висилайте, як що маєте що вислати: мені аби за квартиру расплатиться, а на харч вистачить.

Вклоняюся низенько Вашім всім: пан-отцеві, пані-маці й сестрам і щиро вітаю з Великоднем. Гарно тепер у Вас, а тут увесь час сніг такий ... Передайте моє братнє-товариське привитаннє і любому Вітрові нашому, як бачимете його. Чи надішлете мені біографічні і бібліографічні відомості про Певного?

Жду нетерпляче метеликів і “Корифеїв”. Зробіть для мене праздник праздником справжнім, бо тут сидючи і не почувую як слід, що Великдень.

До речі: який гонорар даєте співробітникам “Альманаху” нашого. Чернігівці обіцяють кожному дати стілько примірників “Альманаху”, скілько друківаних карток вийде в його оповіданні, чи праці. Цілою всіх щиро-братерськи і прошу хоч коротенько писати.

Яку передплату брати за “Причепу”²⁵? і чи можна вже збірати її?

Ваш Ф. Шпоня

ЛІ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 338. – Арк. 1-2зв.

²⁵ Мається на увазі повість І. Нечуя-Левицького, вперше надрукована 1869 року.

Любі мої брати, Сергію і Володарю!

Одібрав я од Вас усе: і гроші, і листи, і кліше. Спасибі Вам за все.

Клопоту маю повнісенький рот з спектаклем²⁷: нічого не роблю, не пишу, не думаю, на лекції не хожу – все через спектакль. Дасться він мені в знаки! Але зато захід дарма не пропадає. Будете колись у Книгарні, то [Василь] Пилипович²⁸ нехай Вам скаже, який заказ йому прислано. Воно немає худа без добра: через спектакль я нічого не роблю, не сижу і здоровіше себе почуваю, ніж раніш. Все було б гаразд, коли б тільки Вітер мене так страшенно не засмутив. Він то сам пише листи втішні, а от я одібрав од Влад[имира] Михайл[овича] Жукова²⁹ такого, що без сорома – казка, розплакався, коли читав про Вітра! Дай боже, щоб молодість взяла силу над хворобою. Аж страшно подумати, що то може статись! Ні, я не хочу тому вірити.

Не висилайте мені, мої дорогі, в сьому семестрі вже грошей: єсть їх в мене тепер як у жида. Може Василеві треба допомогти, то краще туди шліть, і то неодмінно треба зробити, треба вжити всяких заходів, щоб обставити його як найкраще. Поки ще не пізно, то може треба його вислати ще далі на південь, ніж Крим. Буде на нашій душі тяжкий гріх, коли ми того не зробимо. Посилаю Вам 10 руб[лів] од мого товарища, що проситься у помігачі. Книжки, що виходитимуть з друку тоді, як ми тут, вислати йому сюда, а іншим часом – на адресу, яку подасть він невдовзі. Прізвище його: Микола Миколаєвич Чудновський. Незабаром (після 15) маю вислати 20 руб[лів] ще од двох чоловіка, теж товаришів.

²⁶ Лист написано чорним чорнилом на 2-х аркушах, дрібним почерком.

²⁷ Вірогідно мається на увазі самодіяльна вистава українських студентів Дерпта за п'єсою М. Кропивницького “Невольник”, поставлена у листопаді 1901 року.

²⁸ Василь Пилипович Степаненко (1855- поч.1930-х) – завідувач протягом двадцяти років книгарнею редакції журналу “Киевская Старина” (з 1898 р.), громадський діяч, педагог, популяризатор української книги.

²⁹ Володимир Михайлович Жуков – невстановлена особа.

Ш т[ом] [І.] Левицького “красний має вигляд”. Невідомо, чому Шпоришеві³⁰ і Януарієвичові³¹ не подобається шріфт “нашої бібліотеки”. Шпориш про се писав Вам, мабуть.

Ой як хочеться швидче бути з Вами, але раніш, як 14 звідси не вирвусь. Думаю їхати через Петербург, щоб побувати у Шпориша, а як вертатимуся, то теж на Петербург.

Оголошень неперемінно надішліть мені чимало: їхатимуть товариші на Різдво, то розберуть, та й тут єсть кому дати. З книгарні нам йтиме, якщо вже не пішов заказ, то й вишліть разом.

Як Вам подобався малюнок Шарварка³² до “бібліотеки”? Мені – дуже подобався. Цілую Вас і Володаря; а також щиро-сердечно вітаю всю любу родину Дурдуковських. Збудусь спектаклю – писатиму частій і більше.

Ваш Федір

Чи Вам пише Лука?³³ Мені а ні словечка. Я послав йому два листи: одного відкритого ще у серпні, а другого – закритого, у вересні, після іспитів, але він мовчить.

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 935. – Арк. 1-2зв.

№ 4³⁴.

5/VII [1]902
[Київ]

Любий Серже!

Новин багато, але ей богу ніколи й вгору глянути: що робота, то робота, а що люду вештається багато, який відбірає стільки часу, що

³⁰ Псевдонім Олександра Лотоцького

³¹ Петро Януарійович Стебницький (1862–1923) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, видавець, благодійник. Був співробітником щоденної газети “Рада”, брав участь у роботі Української Центральної Ради.

³² Шарварко – невстановлена особа

³³ Лука Полікарпович Скачковський – український священик, громадський діяч, засновник Української студентської громади (1888 р.) у Київській духовній семінарії.

³⁴ Лист написано чорним жирним чорнилом, дрібним почерком на 2-х аркушах. На першому аркуші у лівому верхньому кутку портрет Т. Г. Шевченка.

цур йому. Якби ще хоч завжди люд той був приємний, от як Лука, що просидів увесь тиждень; тільки сьогодні отсе випровадив його. Кланявся він Вам дуже і цілував.

Мехеда³⁵ нема: поїхав з [М.] Лисенком. Шпориш уже у Винниці з 28 червця.

“Хазяїн” вже надрукований. Йде до цензури. [С.] Борисов³⁶ зтягнув з рахунком; разів скільки був я у нього, а він все не дає.

Марко Вовчок мляво друкується, бо гонять [Ганну] Барвінок і не вистача шріфту, хоч вже 1\3 частина тому надрукована на чисто. Примірник цензурованої обложки з портретом сьогодні [П.] Стебницький прислав до [Марка] Вовчка.

З переплетеним “Віком” біда, і одне, що оправа зовсім “не художественна”, тим часом, як заказчики, доплачуючи по рублю за оправа, вимагають “художеств[енного] переплета” і мають, звичайно, на то право за такі гроші; а друге – що немає однокольніх комплектів, а се вже прямо скандал: лаються. Так я думаю от що: чи не заказати в артілі десятків два для передплатників, а жида заставить доробити однокольні. Різкокольні ж розійдуться в роздроб, як впевня і удалой книгопродавець, бо купують і виписують по одному, по два томи. Як думаєте? А потім ще ось що: Вас[иль] Пил[ипович] каже, що питають в оправа і інші наші книжки.

Чи не заказати в артілі оптом хоч по десятку-півтора Люборацьких, [С.] Руданського, [А.] Кримського, [Т.] Шевченка?

У Вас[иля] Пилип[овича] вже “Віків” не хватає. Питає він, який “скид” йому зробимо, коли він готівкою візьме штук 200. Сьогодні мені Борисов казав, що одпустив [М.] Оглобліну³⁷ 30 штук знову.

Доходять од передплатників “умілітельні” листи. А єсть ругательні. Галайда³⁸ питає: “Чому мене у “Віку” нема”? “Я ж пишу давно” (!) А що [О.] Кобил[янську] не ввели, то се глупство і дурнитство”. [М.] Вороний, [О.] Маковой, [Ганна] Барвінок вже прислали листи: дякують красно. А “Діло” упрашає публічність як найскорше випису-

³⁵ Мехед – невстановлена особа.

³⁶ Семен Арсенович Борисов – власник друкарні у Києві (вул. Мало-Житомирська, 16).

³⁷ Микола Якович Оглоблін – власник книжкових крамниць у Києві та Петербурзі.

³⁸ Галайда – невстановлена особа.

вати се незвичайне сальонове люксусове видання, бо їй (публічності) загрожує небезпека не дістати книжки, як се трапилось з 1-м томом.

В Рос[ійській] пресі ще не зустрічав нічого.

З [В.] Виннич[енком] біда. [В.] Науменко³⁹ страшенно крутістьство[вав]: хвалив і разом з тим не хотів віддавати до друку. Нарешті нахрапом я таки добився свого, але, чую, що на лихо собі. “Будуть нас лаять”, – сказав [В.] Наум[енко], – даючи нарешті рукопис мені.

Я прочитав його з Євген[ом] Харламп[овичем]⁴⁰, і трохи виправили, бо Є[вген] Х[арлампович] хоч і признав оповідання дуже талановитим, але повстав проти крайнього натуралізму і реалізму.

Ой, не здужаю писати! Так втомився за сей тиждень, що цур йому!

На археологічний з’їзд не прийдеться їхати, так що 10 серпня побачимося тут.

Якщо листуєтеся з Шпоришем, то і йому напишіть про се, щоб і він знав, що ми можемо бути у Києві, і він нас застане, якщо збірається приїхати. Щось наче ще треба було написати, та забув. [А.] Кримський⁴¹ прислав Вам посилку. Здається книжку “Вістника”. Ви дозвольте вскрити в присутності свідка – Онисі Федор[івни].

Моя стат[т]я вже набрана⁴². Ой будуть лаять. Цілую Вас. Прощайте.

Ваш Федір

³⁹ Володимир Павлович Науменко (1852–1919) – літературознавець, етнограф, педагог, громадський діяч. Співробітник (з 1882 р.), редактор (1897–1906) і видавець (1902–1906) журналу “Киевская Старина”. З 1907 р. – редактор і видавець журналу “Україна”, один із засновників Українського Наукового Товариства у Києві.

⁴⁰ Євген Харлампійович Чикаленко (1861–1929) – український громадсько-політичний діяч, меценат, організатор і видавець щоденних українських газет “Громадська Думка” та “Рада”.

⁴¹ Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942) – сходознавець, славіст, письменник, перекладач, автор численних праць з історії і культури арабських країн: Ірану, Туреччини та ін., історії ісламу. Велику увагу приділяв дослідженню історії української мови і літератури, фольклору, етнографії.

⁴² Мається на увазі стаття Ф. П. Матушевського “Жертвы переходной эпохи”, надрукована у журналі “Киевская Старина” (1902 рік, № 7/8, с. 193–226).

Важне діло: один народний учитель сильно просить вислати йому “Вік”, а він буде виплачувати по рублю щомісяця. Учитель сей з Катеринославщини, Мойсеєнко. Що Ви скажете?

Петро⁴³ вчиться: хоче в серпні держати іспити. Ходить до математики, студента, 4-5 раз на тиждень. На жаль я так закрутився сього тижня, що ні разу з ним не займався.

ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 340. – Арк. 1-2зв.

На першому аркуші, вгорі над текстом, напис рукою С. Єфремова: “Дістав 12/VII Відповів 13/ VII С. Єфр.”⁴⁴

№ 5⁴⁵.

13/VII [1]902

Любий друже.

“Хазяїна” вийшло 119 стор[інок]. Вагаюся, чи поставити 10 чи 12. Нехай справді буде 10.

Що робить з III т[омом] Карпенка? Він прийшов і лежить.

Чиє видання “Повісток”⁴⁶ [А.] Кримського? Чи зовсім наше, чи ні? Се удалому треба знати для отчету. До речі. Удалий вже сам проситься страшенно, щоб його хтось замінив хоч на тижнів два і просить, може Ви кого знайшли, бо мої кандидати [...] ⁴⁷. Козлик⁴⁸ не відповідає, а Кит зрікся, тим часом удалой⁴⁹ ... плохий дуже.

Замітки Ваші полувив. Ну й утяли! Злиси критик! По чому продавати народне видання “Віку”? Цілую.

Ваш Федір.

Вітер кланяється.

ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 341. – Арк. 1.

⁴³ Петро – невстановлена особа.

⁴⁴ Лист-відповідь Сергія Єфремова від 13 липня 1902 р. зберігся (ІЛ НАН, ф. 120, од. зб. 8), однак його стан дуже не задовільний: обірвані краї, розриви, що приходяться на текст, дірка посередині першого аркуша.

⁴⁵ Листівка написана чорним чорнилом, дрібним почерком.

⁴⁶ Мається на увазі збірка оповідань А. Кримського “Повістки й ескізи з українського життя”, видана у Львові 1895 року.

⁴⁷ Слово не можна прочитати.

⁴⁸ Всеволод Олександрович Козловський – український громадський діяч, співробітник редакції газети “Рада”. В роки Першої світової війни був учасником Союзу Визволення України, а з 1918 р. – секретарем українського посольства в Берліні.

⁴⁹ Вірогідно мається на увазі Василь Пилипович Степаненко.

Любий друже!

Приїхав Є[ген] Х[арлампович] і, спасибі йому, забрав мене до себе, бо я сам би не вібрався за роботою. От вже другий день відпочиваю. Ну й хороше тут!

Лука вже не буде у Києві. Він мусить бути в Євпаторії. Для Шпориша я дістав “Яка тепер школа?”, але не окремо, а в ч. “Життя і Слово”, в оправі, а висилать його мені не дозволено. – Я вже Вам писав, що на археологічний з’їзд не доведеться їхати до Харкова. – На обгортці до “Хазяїна” надруковане те, що Ви казали, а також і “Вовчкові”. Обгортка друкується. Ціну прописав я 50 і 75 к[опійок]; обидва томи обійшлися коло 1900 р[ублів]. На “Хазяїні” – 10 к[опійок]. “Хазяїна” ждемо з цензури. – Рецензії вже запізналися. Здадуться надалі. – Про ті статі, що були в М[осковских] Вед[омостях], в книжці Стар[ини] згадується коротенько. Вл[адимир] П[авлович] [Науменко]. сам взявся чомусь написати кілька слів про них. Написав не зле, але коротенько. А якби свою куди направити і треба се зробити, бо треба, а потім – написали, так шкода праці. – Від Вітра одібрав недавно дуже хорошого, веселого, жартовливого листа: йому там добре і здорово. Може він таки вискочить. – Здається все. Петро вчиться, тільки на жаль в мене не вистача часу для регулярного вчення з ним. А знаєте Валькерів дали права на 6 класів. Треба Петра туди. Чорт його бери Валькера, аби як попасти, бо В[алькеру] обіцяли откривать щороку по класу. Се через Вітра улаштувати треба, якби він скоріше приїхав та через Якова Микол[айовича].

Євг[ен] Харл[ампович] дуже просить Вас, щоб Ви до 1-го були у Києві і щоб зо мною в двох приїхали до його поки він дома.

ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 342. – Арк. 1.

⁵⁰ Листівка написана чорним чорнилом. Останні речення дописані вгорі аркуша і між рядками.

Любий друже! То я не писав, а тепер вже бачите, як розписався. Властиво ні про що писати, а не знаю, чому мені здалося, що треба.

Ба ні, є про що. Сем[ен] Арс[енович] трохи нас підневідив. Був я в нього в п'ятницю, просив поспішити з обложкою, він обіцяв. Приїхав я вчора, побіг сьогодні в друкарню, аж Сем[ена] Арс[еновича] нема зараз і у Києві, в машину обложку пустили тільки сьогодні, до понеділка обіцяли надрукувати.

[М.] Вовчка лишилося добрати два аркуші, вже єсть 224 стор[інки], виходить, що я не помилюся, коли проставляв ціну. “Хазяїна” з цензури ще нема; повинен на днях бути Сем[ен] Арс[енович] дуже зарився на 3-й т[ом] Ів[ана] Карп[овича] [Карпенка-Карого]: хотів, що[б] в його друковався, але я сказав, що і в нас є що робити. А знаєте скільки належить за се піврідчя з книгарні? Коло восьми сот (без “Віку”). Виходить по статистиці, що коли ми рахували “Хазяїна” по 500 пр[имірників] на рік, то помилялися. Попередні драми розходяться й зараз дуже добре по 700 на рік, так що “Хазяїна” вистачить не більше, як на п'ять років.

Книжка “Стар[ини]” на днях теж вийде; велика буде. Вл[адимир] П[авлович] рахував на 20-22, а я її увігнав в 25-26 арк[ушів]. Зато провів “Красу і силу” і чимало в текучих замітках цікавого. Думаю, що “публічність” не ремствуватиме, як одбере сю книжку. Мушу сказати, що всього не вспів зробити, що думав. Але ж і напрацювався я за сей місяць нехай йому! Мало не скрутився. Чи скоро Вас сподіваться. Якби нам разом до 1-го до Євг[ена] Х[арламповича]. Дуже жде.

Цензура Івана Карповича не покарбовала.

Чи Кулішиха⁵² не запитувала Вас про видання творів її дружини? Треба обережно з нею про се говорити. Бор[ис] Дм[итрович] поставив їй умови, що як видавати, то не все.

В книгарні сидить вже Козлик. Цензура нічого не викинула з Ів[ана] Карповича.

Вітер не пише, тому що волочиться за дамами.

ІЛ НАН. – Ф. 120.- Од. зб. 343. – Арк. 1.

⁵¹ Листівка написана чорним чорнилом з дописками вгорі аркуша, зліва і між рядками.

⁵² Олександра Михайлівна Куліш – українська письменниця (псевдонім Ганна Барвінок), дружина П. Куліша.

Джерела і література:

1. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі ІЛ НАН). – Ф. 120. – Од. зб. 8. – 4 арк.
2. ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 337. – 2арк.
3. ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 338. – 2арк.
4. ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб.340. – 2арк.
5. ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 348. – 2арк.
6. ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 358. – 2арк.
7. Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” / І. Гирич // Історія, історіософія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе): Історичний збірник. – К.: “Інтел”, 1996. – С. 221–230.
8. Єфремов С. Памяти товариша-друга / Сергій Єфремов // Промінь. – 1919. – № 52. – С. 1.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 317. – № 937. – 2 арк.
10. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 942. – 2 арк.
11. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 945. – 2 арк.
12. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 947. – 3 арк.
13. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 949. – 2 арк.
14. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 952. – 2 арк.
15. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 953. – 2 арк.
16. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 957. – 2 арк.
17. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 958. – 2 арк.
18. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 959. – 2 арк.
19. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 961. – 2 арк.
20. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 963. – 2 арк.
21. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 965. – 3 арк.
22. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Ольга Косач-Кривинюк. – Нью-Йорк, 1970. – 927 с.
23. Марко Вовчок. Твори: В шести томах / Марко Вовчок. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1956. – Т. 6. – 615 с.
24. Миронець Н. Листи Федора Матушевського до Євгена Чикаленка (1917 рік) / Надія Миронець // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Т. 13–14. – Вип. 10–11. – С. 640–675.
25. Поліщук В. Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка / Володимир Поліщук // Київ. – 2008. – № 11–12. – С. 161–169.

26. Поліщук В. Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка / Володимир Поліщук // Київ. – 2009. – № 1–2. – С. 162–169.

27. Руденко О. Ю. “Наш перший мученик преси” (Федір Павлович Матушевський) / О. Ю. Руденко // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 4. – С. 84–106.

28. Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.) / В. П. Швидкий. – К.: Інститут історії НАН України, 2002. – 356 с.

29. Якобчук С. О. Листування Ф. П. Матушевського з М. С. Грушевським як історичне джерело / С. О. Якобчук // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2009. – Вип. 13. – С. 368–381.

Світлана Якобчук (Київ, Україна) Листування Ф. П. Матушевського до С. О. Єфремова (1901–1917 рр.) як джерело дослідження громадського і культурного життя України початку ХХ століття

У статті здійснено джерелознавчий аналіз комплексу листів Ф. П. Матушевського до С. О. Єфремова. Визначено інформаційний потенціал та значення кореспонденцій для дослідження громадського та культурного життя України початку ХХ століття. До статті додано тексти семи листів та листівок, у яких міститься інформація про діяльність видавництва “Вік”.

Ключові слова: Ф. П. Матушевський, С. О. Єфремов, листування, громадське життя України, видавництво “Вік”, джерело.

Светлана Якобчук (Киев, Украина). Письма Ф. П. Матушевского к С. А. Ефремову (1901–1917 гг.) как источник исследования общественной и культурной жизни Украины начала XX века

В статье произведен источниковедческий анализ комплекса писем Ф. П. Матушевского к С. А. Ефремову. Определено информационный потенциал и значение корреспонденций для исследования общественной и культурной жизни Украины начала XX века. К статье добавлено тексты семи писем и открыток, в которых содержится информация о деятельности издательства “Век”.

Ключевые слова: Ф. П. Матушевский, С. А. Ефремов, переписка, общественная жизнь Украины, издательство “Век”, источник.

Svetlana Yakobchuk (*Kyiv, Ukraine*) **F. P. Matushevsky's correspondence to S. A. Efremov (1901–1917) as source for research of public and cultural life of Ukraine beginning XX century**

The source study analysis of a complex of F. P. Matushevsky's letters to S. A. Efremov is carried out in article. Informational potential and value of correspondences for research of public and cultural life of Ukraine beginning XX century are determined. Texts of seven letters and postcards, which contain information about publishing house "Century" are appended.

Key words: F. P. Matushevsky, S. A. Efremov, correspondence, public life of Ukraine beginning XX century, publishing house "Century", a source.

Світлана ЧЕРНИК
(Кіровоград, Україна)

**Висвітлення позиції Сербії
щодо проблеми анексії Боснії
та Герцеговини 1908-1909 рр.
на сторінках газети “Голос Юга”**

Анексія Боснії та Герцеговини 7 жовтня (24 вересня за ст.ст.) 1908 року стала неочікуваною подією для міжнародного співтовариства. Згідно ст. 25 Берлінського трактату 1878 року зазначена територія перебувала юридично під владою Туреччини, але фактично залишалася окупованою Австро-Угорщиною. Цим подіям передувала домовленість, досягнута 15 вересня (2 вересня за ст. ст.) 1908 року в Бухлау між міністрами іноземних справ Росії О.П. Извольським та Австро-Угорщини А.Еренталем. Царський уряд пообіцяв не суперечити захопленню Боснії та Герцеговини в обмін на підтримку висунутого Росією плану відкриття чорноморських проток для проходу російських військових кораблів. Все це дало підстави для безпрецедентного кроку з боку останньої. Шпальти світових газет одразу відреагували численними повідомленнями, статтями про ставлення урядів європейських держав, Росії та громадськості до дій австрійського уряду.

Особливе обурення спостерігалось у Сербії, яка розглядала Боснію та Герцеговину як частину майбутньої великої держави південних слов'ян та сподівалася на вирішення проблеми анексії іншим шляхом. Зміна статусу Боснії та Герцеговини у сербській державі розглядалася як національне питання. Значні сподівання на допомогу уряд Сербії покладав на Росію як захисника інтересів слов'янства. Цим і пояснюється така велика увага періодичних видань Російської імперії, зокрема й тих, що виходили на території України, до резонансних подій на Балканах.

Проблема анексії Боснії та Герцеговини стала об'єктом багатьох досліджень учених-істориків: П. Мілюкова [1], П. Лаврова [2], Ю. Писарева[3;4], К. Виноградова [5], Т. Воклюк [6], І. Воронкової

[7], О. Машевського [8], Л. Фішер [9] та інших. П. Мілюков у своїй праці “Балканська криза і політика Ізвольського” аналізує політику Росії в балканському регіоні на початку ХХ ст. та відзначає, що невдачі дипломатії (переговори з Еренталем у Бухлау 1908 р., анексія Боснії та Герцеговини 1908–1909 рр.) справили негативне враження на російську громадськість, яка всю відповідальність за ситуацію поклала на міністра закордонних справ О.П. Ізвольського[1]. У монографії “Боснійська криза 1908–1909 рр. Пролог світової війни” історик К.Б. Виноградов на основі матеріалів Архіву зовнішньої політики держави розглядає позиції європейських держав у зв’язку із загостренням ситуації на Балканах. Дипломатія царського уряду, як наголошує учений, зазнала поразки, причину якої він вбачає в неузгодженості дій між союзниками по Антанті [5]. Сучасний історик Т.О. Ваколюк висловлює думку, що саме Боснійська криза стала поштовхом до активних дій російської дипломатії по зближенню південнослов’янських країн, спрямованим проти німецько-австрійського блоку, й було однією з причин утворення у майбутньому Балканського союзу [6]. Як і більшість учених, що досліджували цей період автор вважає, що царський уряд прагнув зберегти політичну рівновагу в складній міжнародній ситуації, намагаючись отримати час для зміцнення свого становища в Балканському регіоні та мати можливість самостійно захищати власні інтереси на випадок війни.

Важливим джерелом інформації про події 1908–1909 рр. були телеграми, офіційні повідомлення, статті в періодичних виданнях Російської імперії. Газети, які виходили в Україні: “Киевское слово”, “Киевская газета”, “Киевлянин”, “Голос Юга” та інші, також не залишалися осторонь світових подій. Вищезазначені автори наукових робіт з політичної історії Балкан початку ХХ століття, а саме Т. Воклюк, І. Воронкова, Л. Фішер, частково використовують матеріали російської преси. Однак періодика, яка виходила в Україні, не стала предметом їх досліджень. У зв’язку з цим автор статті робить спробу проаналізувати кореспондентські матеріали, присвячені висвітленню позиції Сербії щодо проблеми анексії Боснії та Герцеговини 1908–1909 рр., однієї з тогочасних регіональних газет України – “Голос Юга”.

Щоденна політична, літературна та економічна газета “Голос Юга” виходила з 1904 року в Єлисаветграді й розглядалася сучасниками як одне з найкращих провінційних видань. Її засновником, редактором-видавцем став Д.С. Горшков, дворянин, депутат першої

Державної Думи, відомий ліберальний публіцист, авторитетний земський гласний, член багатьох культурно-просвітницьких товариств Херсонської губернії [10, с. 102]. Зазвичай регіональні газети не мали у штаті власних закордонних кореспондентів, тому часто дублювали повідомлення, статті з центральних газет або співпрацювали з позаштатними журналістами.

Одразу після оголошення про анексію Боснії та Герцеговини на сторінках періодичних видань з'явилися повідомлення з Белграда про початок політичної активності народу [11;12;13]. 4 жовтня 1908 року (далі дати газетних публікацій подані за старим стилем – Авт.) газета “Голос Юга” зазначала, що «звістки з Балкан чекають з лихоманковою цікавістю...поширилися чутки, що оголошення Сербією війни Австрії – факт уже довершений. У суспільстві зростає роздратування проти Австрії. Декілька офіцерів, які перебувають на діючій службі, звернулися до свого начальства з проханням дозволити їм відправитися у слов'янські землі на випадок початку воєнних дій” [14].

Отже, ситуація загострювалася й народи Російської імперії, і не в останню чергу населення України, були готові вкотре виступити на підтримку балканських слов'ян.

2 жовтня 1908 року про свою готовність вступити у війну проти Австрії разом з сербами заявила Чорногорія:

“Скупщина (парламент) запевняє Сербію в готовності приєднати всі сили створенню національної єдності в інтересах всіх сербів. ... Прийшов час спільного захисту ідеалів, що надихають Сербію і Чорногорію” [12].

Офіційна позиція Сербії не була настільки категоричною. Без підтримки великих держав і Росії сербський уряд не наважувався оголосити війну Австрії. У газеті “Голос Юга” від 3 жовтня 1908 року надруковано повідомлення про заяву міністра закордонних справ Сербії М. Міловановича. Він зазначав, що “три тижні тому, почувши про намір Австрії приєднати Боснію та Герцеговину, він звернувся до держав з протестом. Держави відповіли, що вони позбавлені можливості завадити цьому”[11]. Тому сербська влада зволікала. У цей час почалися переговори між представниками європейських держав й Росії про можливість скликання міжнародної конференції для перегляду статей Берлінського трактату 1878 року та надання компенсації постраждалим країнам.

5 жовтня 1908 року на сторінках провінційної газети розміщувався матеріал про переговори між міністром закордонних справ Великобританії Е. Греєм та міністром закордонних справ Росії О. Ізвольським. Предметом розмови була програма майбутньої конференції. Лорд Греї заявив про “неможливість відхилення від Берлінського трактату без згоди всіх держав, які його підписали”[15]. Щодо Сербії, то англійський урядовець запропонував задовольнити її приєднанням Новопазарського санджака, але зі згоди Туреччини. Таким чином, Англія зайняла досить стриману позицію щодо дій Австро-Угорщини. 21 жовтня 1908 року у газетах з’явилася інформація про переговори Ізвольського з міністром закордонних справ Німеччини, які закінчилися поразкою Росії[16]. Все це давало підстави сумніватися у проведенні міжнародного конгресу, про що й писали на шпальтах газет.

Заслугує на увагу стаття “До балканських справ” від 7 жовтня 1908 року в газеті “Голос Юга”. Автор публікації, який залишився невідомим, розмірковував над долею майбутньої конференції держав.

“Ні Австрія, ні Болгарія не підуть на конференцію, не забезпечивши собі не тільки сприятливого рішення, але, можливо, й повного утримання від розбору по суті здійснених ними порушень міжнародного права. І так як у конференції немає ніякої можливості забезпечити свої рішення якоюсь санкцією, то державам залишиться прийняти ті рамки, в які поставили обговорення питань зацікавлені в них держави” [17].

Таким чином, кореспондент фактично передбачив подальший розвиток подій. Щодо компенсації “маленьким балканським державам”, зокрема Сербії, то автор вважав, що вона “не відмовилася від думки про відновлення попереднього становища в Боснії...при збереженні Боснії за Австрією, санджак залишається єдиною можливою компенсацією для сербства. Нав’язати Туреччині це рішення...– означало б ввійти у протиріччя з власними основними принципами. Залишається війна, як єдиний вихід, й до цієї можливої війни зацікавлені балканські держави готуються значно енергійніше, ніж готуються дипломати до своєї конференції”[17].

Дійсно в Австрії, Сербії, Чорногорії розпочалася загальна мобілізація. 5 жовтня 1908 року повідомлялося про кредит у 16 млн. динарів прийнятого сербською скупщиною для додаткового озброєння армії[13].

У цьому ж номері друкувалася стаття невідомого автора в якій детально описувався сучасний стан війська Сербії, його озброєння, склад тощо[18]. У публікації “До балканських справ” від 8 жовтня 1908 року в газеті “Голос Юга” наводилася думка генерала російської армії М.І. Батянова про бойову готовність сербських збройних сил. Він зазначав:

“Позбав Боже Сербію викликати війну з австрійцями... Австрія чудово підготовлена до воєнних дій і має колосальний грошовий фонд. Вона роздавить маленьку Сербію, знищить її. ...Про сербське військо я не високої думки, та й мало в них солдат”[19].

Далі воєначальник продовжував: “виклик слов’янам зроблений, але не настав час його приймати. ...Впевнений, що серби не забудуть образи, що війна й жорстока війна розіграється на Балканах в найближчому майбутньому. Але тільки не зараз...”[19] Отже, досвід М.І. Батянова дозволив йому передбачити подальші події на Балканському півострові. Як справедливо вважають більшість сучасних дослідників історії цього періоду, Боснійська криза 1908–1909 рр. була одним із підготовчих етапів Першої світової війни 1914–1918 рр.

Питання про проведення міжнародної конференції з приводу перегляду Берлінського трактату 1878 року залишалось відкритим. Сама Австрія при підтримці Німеччини займала досить впевнену позицію. В одному з номерів провідної газети Херсонської губернії наводилася цитата австрійського дипломата: “Компенсацію Сербії! За що? За те, що утопія деяких екзальтованих сербів про приєднання до Сербії Боснії та Герцеговини не здійснилася?” [20]. Не залишалися осторонь й російські громадські діячі. Депутат Державної Думи П. Мілюков у своїй статті відзначав:

“Я особисто вважаю ідею скликання конференції для вирішення балканського питання не особливо вдалою і дивлюся на цю справу скептично, особливо тому, що Росія повинна фігурувати на конференції в одну з найневдаліших для неї хвилин”[21].

Таким чином, політичні кола Австрії та Росії не бачили необхідності для своїх держав у скликанні міжнародного конгресу.

Громадськість Сербії натомість продовжувала обурюватися діями Австро-Угорщини, виражаючи своє невдоволення через численні де-

монстрації та виступи. 14 жовтня 1908 року газета Єлисаветграда повідомляла про проведення белградськими жінками мітингу проти приєднання Боснії та Герцеговини до Австро-Угорщини, у якому брали участь близько 10 000 осіб. Одноголосно прийнято резолюцію, яка закликала сербську націю до бойкоту австро-угорських та німецьких товарів. Також учасники акції протесту зачитали звернення до жінок Франції, Англії, Росії та Румунії з проханням про їхню підтримку [22].

Серед політичних діячів Сербії більше говорили про бажання отримати належну компенсацію за втрату Боснії та Герцеговини. Якщо спочатку вони сподівалися на отримання Новобазарського санджака, то вже пізніше, розуміючи всю не вигідність свого становища, вимоги обмежувалися лише реалізацією проекту Дунайсько-Адріатичної дороги [23].

Однак сербська влада не полишала сподівання на більш вигідне вирішення проблеми анексії. Окрім активної підготовки армії уряд Сербії звернувся за допомогою до інших країн, зокрема до Росії, яка на той час була ослаблена поразкою у російсько-японській війні 1904–1905 рр. Царський уряд не поспішав із заявами про підтримку Сербії у разі військових дій з Австро-Угорщиною та наполягав на розв'язанні конфлікту мирним шляхом. Саме з метою “зробити останню спробу спонукати російський уряд до підтримки протесту Сербії проти анексії Боснії та Герцеговини” [24] була направлена дипломатична місія спадкоємця сербського престолу Георгія у жовтні 1908 року до Російської імперії. У газеті “Голос Юга” від 19 жовтня 1908 року наводилися думки осіб з оточення королевича: “Якщо всі сербські надії зруйнуються, якщо вони не отримають очікуваної підтримки – війна неминуча. Від Росії серби чекають одного – протесту. Вони не хочуть активної допомоги, вони слухати не хочуть ні про які компенсації” [25]. Сам Георгій зазначав:

“Я вірю, що братська Росія не погодиться мовчки залишити без уваги грубий акт порушення Берлінського трактату. Сербія не залишиться одна. Запорукою тому може слугувати вибух співчуття, виявленого у важку хвилину нашого життя з боку російського суспільства, друку та Думи” [26].

У кінці розмови спадкоємець престолу додавав: “Якщо рішення конференції будуть такими, що подальшому мирному розвитку нашої

держави будуть покладені перепони, тоді ми залишаємо за собою свободу дій і будемо чинити так, як зможемо ... гинути мовчки ми не станемо...ні”[26]. Емоційність заяви сербського королевича свідчить про сприйняття анексії Боснії та Герцеговини як національної образи. Але його висловлювання не підкріплювалися реальною військовою силою або підтримкою великих держав.

Більш стримано й чітко висловлював позицію сербської держави досвідчений політичний діяч Н. Пашич, який також був у складі дипломатичної місії. Він заявляв:

“Ми вирішили не вживати ніяких кроків, не отримавши згоди з іншими державами, зацікавлених у балканських справах...ми вважаємо за необхідне добитися того, щоб конференція держав зовсім не відбулася. Тим самим поведінка Австрії зустріла з боку Європи мовчазний протест проти захоплення провінцій...Якщо анексія Боснії та Герцеговини отримає загальне визнання наші руки будуть роз’язані. Не визначаючи форм боротьби, ми залишаємо за собою свободу дій. ...Наше гасло: Боснія та Герцеговина повинні стати автономними провінціями під протекторатом європейських держав” [27].

Без отримання гарантій з боку Росії 25 жовтня 1908 року місія повернулася до Сербії.

У жовтні 1908 року Австрія почала спрямовувати свої війська до кордону з Сербією, що викликало значні хвилювання серед місцевого населення. За повідомленнями кореспондентів 20 жовтня 1908 року австрійські війська зайняли острів Адикаде поблизу Белграда. У разі відкриття вогню з пункту дислокації австрійців столиця Сербії могла бути знесена за декілька хвилин. У відповідь частина белградського гарнізону виступила з міста й зайняла позиції по березі Савви. “Жителі Белграда у страшному хвилюванні. Всі банки, архіви й урядові установи готуються до переїзду. При загальному збудженні небезпека випадкового зіткнення дуже велика” [28]. Відносини між Австрією та Сербією загострювалися. Почалися виступи у Боснії, Македонії, Чорногорії [29]. У цей час в одному з інтерв’ю сербський король Петро заявив: “Сербія не зробить жодного кроку, щоб порушити мир. Вона дочекається конференції. Якщо австрійці спробують вступити у Сербію, весь народ стане на захист батьківщини...” [29]. Таким чином,

сербська держава хоча й готувалася до війни все ж сподівалася на розв'язання конфлікту без кровопролиття.

У листопаді 1908 року в пресі з'явилися повідомлення про неминучість збройного зіткнення між Австрією і Сербією та про вірогідність перетину одночасно сербського та чорногорського кордонів австрійськими військами [30;31;32;33]. Під впливом таких обставин 17 листопада 1908 року міністр іноземних справ Сербії М.Мілованович через періодичні видання висловив сподівання на мирне вирішення тогочасної кризи, яке залежало головним чином від Австрії. Міністр мав надії, що вона поступиться дружнім порадам великих держав і конференція відбудеться [33]. Однак з кожним днем становище Сербії погіршувалося, у пресі з'являлася інформація, що міністр закордонних справ Росії О.Ізвольський вказував на необхідність визнання анексії сербським урядом [34]. Така позиція Сербії не влаштувала майбутнього спадкоємця престолу Георгія, який активно агітував за вступ у війну. Поведінка королевича викликала реакцію діючого сербського уряду, який заявив про можливість піти у відставку у разі продовження з його боку антиавстрійської пропаганди [35]. Також стало відомо про звільнення начальника сербського генерального штабу генерала В. Путника. Газети Сербії вимагали негайної мобілізації. У суспільстві нагніталася обстановка, що призводило до нестабільності та поширення паніки.

22 грудня 1908 року міністр закордонних справ Сербії М.Мілованович виступив з промовою:

“Анексія завдала смертельного удару національній справі сербів. Питання про Боснію та Герцеговину – питання перш за все, сербське, а потім вже європейське. Але Європа зрозуміла тільки другу його частину...” [36].

У цей же день скупщина прийняла резолюцію запроповану Н.Пашичем, у якій висловлювала вдячність Росії, Англії, Італії й Франції за виявлену симпатію до сербського народу та впевненість, що уряд зробить всі необхідні кроки для перегляду Берлінського трактату й забезпечення політичної й економічної незалежності Сербії та Чорногорії [37]. Такі дії офіційної Сербії суперечили порадам великих держав зайняти миролюбну, помірковану позицію та були негативно ними сприйняті про що одразу написали газети [37]. Австро-угорський посланець граф Форгач відвідав Мілорадовича з метою отримання

коментарів щодо окремих його висловлювань, що змусило виправдуватися міністра закордонних справ Сербії [38]. У результаті такої політики ще більше загострилися відносини з Австрією. Конфлікт потребував негайного розв'язання, інакше війна могла б розпочатися у будь-який момент.

1 січня 1909 року до Белграду надійшло повідомлення про прийняття Туреччиною австрійських пропозицій, що справило гнітюче враження на сербський народ [39]. У статті “Небезпека війни” від 18 лютого 1909 року зазначалося, що “Росія за наполягання Франції погодилася приєднатися до колективних представлень в Белграді. Передбачалося запропонувати Сербії відмовитися від територіальних вимог в обмін на підтримку її економічних інтересів” [40]. Фінансове становище сербської держави дійсно було складним. В одній із публікацій газети “Голос Юга” писали, що Сербії довелося сконцентрувати всю свою міць на піднятті й упорядкуванні своєї армії. У результаті чого відбувся повний застій торгівлі, закриття нових підприємств, припинення діяльності банків [41].

Звістки про позиції інших держав, які надходили кожний день та викладалися на сторінках періодичних видань, не додавали сербам оптимізму. Сербська преса обурювалася отриманою інформацією про приєднання Росії до загальної думки Англії та Франції [42], що означало остаточну втрату надії на невизнання анексії Боснії та Герцеговини. Уряд Сербії вирішив звернутися з нотою до великих держав про свою готовність підкоритися рішенням конференції й навіть погодитися на безпосередні переговори з Австрією про компенсацію [43]. Боснійська криза 1908-1909 рр. завершилася.

26 лютого 1909 року Порто підписала угоду з Австрією, прийнявши під виглядом викупу вакуфних земель суму в 2500 тис.ф.ст. 14 березня 1909 року німецький уряд запропонував Росії формально визнати анексію шляхом обміну нотами, за умови, що російська влада заздалегідь пообіцяє прийняти її, а Сербія відмовиться від будь-яких претензій на Боснію та Герцеговину. Царський уряд зволікав з рішенням. Так 21 березня 1909 року німецький посол у Петербурзі пред'явив ультимативну вимогу про негайну позитивну або негативну відповідь Росії, яка змушена була прийняти запропонований документ. Залишившись без підтримки сербський уряд 31 березня 1909 року заявив про визнання рішення держав щодо анексії Боснії та Герцеговини. У квітні 1909 року Англія та Франція підтримала дії Росії та Сербії.

Аналіз публікацій газети “Голос Юга” 1908–1909 рр. дозволяють зробити наступні висновки. Преса, яка виходила на території Російської імперії, зокрема й в Україні, оперативно інформувала громадськість про перебіг Боснійської кризи 1908–1909 рр. Матеріали, розміщені на сторінках періодичних видань, розкривали позицію Сербії щодо проблеми анексії Боснії та Герцеговини, яка сподівалася на підтримку давнього союзника Росію. У сербському суспільстві не було єдності щодо реакції на дії Австро-Угорщини. Уряд висловлював більш помірковану позицію, у порівнянні з королевичем Георгієм та сербським народом. Реальна оцінка своїх військових можливостей стримувала офіційну Сербію від категоричних заяв. Однак така дипломатія не мала успіху. Відносини з Австрією продовжували загострюватися. Фінансове становище ускладнювалося. У суспільстві відчувалося розчарування результатами вирішення конфлікту. Не було згоди й у сербських політичних колах. Все це вказувало на нестабільність внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Сербії. Держава не змогла захистити свої інтереси на Балканах власними силами, що значно похитнуло її статус у регіоні.

Джерела і література:

1. Мілюков П.Н. Балканский кризис и политика Извольского. – СПб., 1910. – 404 с.
2. Лавров П.А. Балканский союз и переживаемый им кризис. – Петрозаводск, 1914. – 48 с.
3. Писарев Ю.Г. Освободительное движение югославских народов Австро-Венгрии в 1905-1914 гг. – М., 1962. – 359 с.
4. Писарев Ю.Г. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. – М., 1985. – 285 с.
5. Виноградов К.Б. Боснийский кризис 1908–1909 гг. – Л., 1964. – 158 с.
6. Балканська політика Росії 1908–1913 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Т.О. Ваколюк; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 21 с.
7. Воронкова И.Е. Боснийский кризис и его оценка конституционными демократами (К 100-летию события) // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: “История и политические науки”. – Выпуск № 4. – М., 2008. – С. 111–118.
8. Машевський О.П. Питання Чорноморських проток у політиці Антанти в період Боснійської кризи (1908–1909 рр.) // Наукові праці: Науково-

методичний журнал. – Т. 104. – Вип. 91. Історія. – Миколаїв, 2009. – С. 126–131.

9. Фишер Л.А. Образ Германии в русской прессе 1905–1914 гг. // Известия Российской государственной педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2009. – № 97. – С. 80–85.

10. Родионова Т.С. Журналисты, редакторы и издатели – члены первой Государственной Думы // Вестник Московского Университета. Сер. 10. Журналистика. – 2006. – № 1. – С. 116–121.

11. Балканские события // Голос Юга. – 1908. – 3 октября.

12. Голос Юга. – 1908. – 4 октября.

13. Голос Юга. – 1908. – 5 октября.

14. Балканские события // Голос Юга. – 1908. – 4 октября.

15. К балканским событиям // Голос Юга. – 1908. – 5 октября.

16. К балканским событиям // Голос Юга. – 1908. – 21 октября.

17. К балканским делам // Голос Юга. – 1908. – 7 октября.

18. Вооруженные силы Сербии // Голос Юга. – 1908. – 5 октября.

19. К балканским делам // Голос Юга. – 1908. – 8 октября.

20. К балканским событиям // Голос Юга. – 1908. – 12 октября.

21. П. Н. Миллюков о балканских делах // Голос Юга. – 1908. – 12 октября.

22. Голос Юга. – 1908. – 14 октября.

23. Требования Сербии // Голос Юга. – 1908. – 17 октября.

24. Россия и славянство // Голос Юга. – 1908. – 17 октября.

25. Беседа с сербским королевичем Георгием // Голос Юга. – 1908. – 19 октября.

26. Беседа с сербским королевичем // Голос Юга. – 1908. – 23 октября.

27. Беседа с Н. Пашичем // Голос Юга. – 1908. – 22 октября.

28. Тревога в Сербии // Голос Юга. – 1908. – 25 октября.

29. Балканские дела // Голос Юга. – 1908. – 30 октября.

30. Балканские дела // Голос Юга. – 1908. – 8 ноября.

31. Балканские дела // Голос Юга. – 1908. – 12 ноября.

32. Балканские дела // Голос Юга. – 1908. – 16 ноября.

33. Балканские дела // Голос Юга. – 1908. – 18 ноября.

34. Балканские дела // Голос Юга. – 1908. – 23 ноября.

35. Балканские дела // Голос Юга. – 1908. – 27 ноября.

36. Голос Юга. – 1908. – 23 декабря.

37. Голос Юга. – 1908. – 24 декабря.

38. Голос Юга. – 1908. – 26 декабря.

39. Голос Юга. – 1909. – 2 января.

40. Опасность войны // Голос Юга. – 1909. – 18 февраля.
41. Финансовое положение Сербии // Голос Юга. – 1909. – 18 февраля.
42. Балканские дела // Голос Юга. – 1909. – 19 февраля.
43. Балканские дела // Голос Юга. – 1909. – 20 февраля.

Світлана Чернік (*Кіровоград, Україна*) **Висвітлення позиції Сербії щодо проблеми анексії Боснії та Герцеговини 1908–1909 рр. на сторінках газети “Голос Юга”**

У статті на основі матеріалів газети “Голос Юга” досліджується ставлення громадськості й влади Сербії до анексії Боснії та Герцеговини 1908–1909 рр. Австро-Угорщиною.

Ключові слова: Сербія, анексія Боснії та Герцеговини, газета “Голос Юга”

Светлана Черник (*Кировоград, Украина*) **Освещение позиции Сербии по проблеме аннексии Боснии и Герцеговины 1908–1909 гг. на страницах газеты “Голос Юга”**

В статье на основе материалов газеты “Голос Юга” исследуется отношение общественности и власти Сербии к аннексии Боснии и Герцеговины 1908–1909 гг. Австро-Венгрией.

Ключевые слова: Сербия, аннексия Боснии и Герцеговины, газета “Голос Юга”

Svitlana Chernik (Kirovohrad, Ukraine) **The Coverage of Serbia’s Standing on Annexation of Bosnia and Herzegovina in 1908–1909 (Based on the Publications of Golos Yuga Newspaper)**

The article investigates the Serbian public and governmental opinion on the annexation of Bosnia and Herzegovina by Austria-Hungary in 1908–1909 as it was presented on the pages of Golos Yuga newspaper.

Keywords: Serbia, annexation of Bosnia and Herzegovina, Golos Yuga newspaper.

Людмила КУЗЬМЕНКО
(Київ, Україна)

Листування Василя Доманицького з подружжям Борисом та Марією Грінченками як історичне джерело

Епістолярій як історичне джерело лише сьогодні починає активно використовуватись істориками. І це не дивно, адже саме листування містить той масив прихованої інформації, яку інколи не можливо віднайти в офіційних документах. Саме листування є важливим джерелом для отримання просопографічної інформації, яку дослідники кваліфікують: 1) відтворення шляхів формування особи в родинному й приятельському середовищах, знаменних подій, які ставали визначальними у виборі професії або світоглядних засад, сфер діяльності та місць її перебування; 2) особистісні характеристики: походження, вдача, темперамент, сюжети приватного життя, психологічні й фізичні стани у різні періоди, спонукальні мотиви творчих злетів та невдач, поведінка у різноманітних життєвих обставинах, її взаємостосунки з оточеннями; 3) особливості манер, звичок, характерні для конкретної людини; 4) внутрішній світ особи: переживання нею особистих і громадських подій, ставлення до них через рефлексії, відображені у певних джерелах; 5) деталі приватного життя, їх вплив на основну діяльність; 6) родинний статус, взаємостосунки між членами родини, ступінь впливу на особистість близьких людей, або приятелів; 7) шляхи самореалізації особистості; 8) її зовнішній вигляд [1, с. 8]. Дане дослідження акцентує увагу на висвітленні таких моментів: світогляд, кар'єрний зріст, стосунки між адресатами, стан здоров'я, найближчі плани, які мають важливе значення в галузі персоналістики. Тому, саме листування стало головним об'єктом в дослідженні стосунків трьох визначних особистостей свого часу – Василя Доманицького, Бориса та Марії Грінченків.

В. Доманицький (1877–1910) – український літературознавець, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч, коопе-

ратор. Постійний співробітник видань “Киевская старина”, “Літературно-науковий вісник”, “Нова громада”, “Записки НТШ”, “Громадська думка”, “Рада”, фактичний редактор органу Української парламентської фракції у Другій Державній думі “Рідна справа – Думські вісті”. Співзасновник видавництва “Вік”, учень В. Антоновича. Редактор першого повного “Кобзаря” Т. Шевченка (1907, 2-ге вид. – 1908, 3-тє – 1910), автор багатьох праць з історії України, редактор “Історії України-Русі” Миколи Аркаса. Організатор кооперації на Київщині та автор низки брошур з питань кооперації.

Б. Грінченко (1863–1910) – письменник, педагог, редактор-видавець, публіцист, бібліограф, етнограф, лінгвіст, громадсько-політичний діяч. З кінця XIX століття друкувався в галицьких часописах, східно-українських альманахах “Рада” та “Нива”, у 1880 – 90 рр. з’явилися його перші поетичні збірки та прозові твори. У 1894 р. родина Б. Грінченка переїхала до Чернігова, де він працював на різних посадах, спочатку діловодом оціночної комісії, потім секретарем губернської земської управи. Разом з дружиною, М. Загірньою, організували в Чернігові українське народне видавництво, яке видало 45 книжок популярно-освітнього змісту. 1903 р. поселився в Києві, за дорученням київської Громади редагував “Словар української мови”, брав активну участь у підготовці видання щоденних газет “Громадська думка”, був редактором “Ради” (№ 1–5, 1906), редагував місячник “Нова громада” (1906). Голова й засновник товариства “Просвіта” в Києві, очолював там Всеукраїнську учительську спілку.

М. Грінченко (1863–1928) – письменниця, перекладач, педагог, громадська діячка. Працювала вчителькою в народній школі на Луганщині. Авторка популярних брошур та книг, перекладала українською мовою твори Г. Ібсена, М. Твена, Г. Х. Андерсена та ін. Друкувалася в українських періодичних виданнях, тісно співпрацювала з редакціями “Громадської думки” та “Ради”, вела в них відділ “по Україні”, виконувала обов’язки секретаря редакції “Нової громади”. У 1910–1918 рр. керувала видавництвом імені Б. Грінченка. З 1919 р. – член комісії ВУАН для складання словника сучасної української мови.

На сьогоднішній день виявлено 28 листів В. Доманицького до Б. Грінченка, подружжя Грінченків – 6 листів і 3 листи В. Доманицького до Марії Грінченко (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського ф. Ш.), 8 листів Б. Грінченка до В. Доманицького, 4 листи М. Грінченко і 2 спільних листи подружжя Грінчен-

ків (Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України ф. 47.). Якщо підрахувати загальну кількість збереженого епістолярію (51 лист), то маємо досить значну кількість матеріалу, який дає можливість в повній мірі реконструювати стосунки в процесі творчої роботи між В. Доманицьким та Б. Грінченком.

Зазначений масив листів між даними особами можна пояснити спільним світоглядом, спільними інтересами. Подібність між Б. Грінченком та В. Доманицьким проявлялася навіть в однакових хворобах (обидва мали захворювання легень), смерть майже в один і той самий час. Тому, саме Б. Грінченко був одним з тих небагатьох, хто розумів і підтримував В. Доманицького і навзаєм.

Історіографічна традиція висвітлення даного питання в українській історичній науці не знайшла широкого відображення. Однією з небагатьох робіт, яка коротко торкається питання важливості листування В. Доманицького з Б. Грінченком для з'ясування їхньої творчості є робота А. Болабольченка [2, с. 103]. В. Поліщук відмітив спільність доль цих двох визначних постатей, що знайшло прояв в їхній хворобі та майже в одночасній смерті [3, с. 7]. На Б. Грінченка, як публіциста газети “Рада” була звернена увага О. Лященко [4, с. 60–63]. Побіжно зазначала великий інформаційний потенціал листування І. Старовойтенко, в тому числі між В. Доманицьким та Б. Грінченком [5, с. 16, 17]. Цікавий пласт епістолярних джерел підняв І. Гирич в дослідженні: “Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів” в якому наголошує на унікальній інформативності листування В. Липинського з визначними громадсько-культурними діячами, в тому числі В. Доманицького та Б. Грінченка [6, с. 83–118]. Але спеціального дослідження епістолярію В. Доманицького та Б. Грінченка не існує. Тому в даному дослідженні ставиться така мета: проаналізувати їхнє взаємне листування і розкрити його інформаційний потенціал.

У листуванні між В. Доманицьким та Б. Грінченком знайшли відображення такі моменти як творчість, важливі біографічні дані про себе та про інших особистостей, спільною в листуванні була тема прохання допомоги, підтримка їх іншими особами. Розглянемо детально зазначені моменти.

Левову частку в листуванні В. Доманицького та Б. Грінченка займала так звана “робоча тематика”. Чи не в кожному листі автори прохали один в одного літератури для підготовки своїх творів, обго-

ворювали рецензії на роботи інших авторів, ділилися власними творчими планами тощо.

З листування між В. Доманицьким та Б. Грінченком дізнаємося про перипетії видання В. Доманицьким своїх творів про “Галичину”, “Буковину”, роботу над “словаками”, популярною географією України, доробком про Марка Вовчка та кооперацію. Так, з одного з листів (без дати), дізнаємося, що замовником двох перших робіт був саме Б. Грінченко. Він дякував В. Доманицькому за те, що той взявся за написання “Галичини” та “Буковини”. Згідно задуму самого Б. Грінченка, кожна з книг мала не перевищувати два друковані аркуші (32 сторінки) і повинна була включати такі розділи, як географічний (кордони території, кліматичні особливості, вода та ґрунт), історичний (історія краю та народу), демографічний та етнографічний (чисельність населення, його етнографічний склад та побут), правовий (державний та суспільний лад, ставлення до інших національностей краю), міське, сільське, релігійне, національно-просвітницьке та літературне життя [7]. Кожна з книг мала бути відповідно проілюстрована. Б. Грінченко прохав, щоб В. Доманицький сам шукав ілюстрації, або вказав, в якому виданні їх знайти. Важливим моментом в книзі, як зазначав сам Б. Грінченко, мало бути те, що кожний регіон було розглянуто “як частку української землі” [7]. Гонорар за роботу мав складати 24 руб. за кожен аркуш. Крім того, Б. Грінченко згоджувався допомогти матеріалом для роботи і надсилав список літератури.

На той час В. Доманицький планував видати ілюстровану книгу про словаків з описом краю та історією народу. Про це дізнаємося з листа Б. Грінченка до В. Доманицького від 14 листопада 1908 р. [8]. Як видно з листа, це було замовлення товариства “Просвіта” в м. Києві, яке в той час очолював Б. Грінченко. Товариство віддавало перевагу друку книг на українську тематику, тому в листі Б. Грінченко висловлював побажання підготувати до друку у першу чергу книги про “Галичину” та “Буковину”, і лише потім би прийняли до розгляду роботу про словаків. Крім того, Б. Грінченко повідомляв В. Доманицького про неможливість видання в цьому році книг через брак коштів, однак з початком наступного року планувалося зібрати кошти з книгарень до Різдва. Тоді, як зазначав Б. Грінченко, буде можливість видати всі три книги В. Доманицького [8]. Отже, замовником згаданих вище робіт В. Доманицького був Б. Грінченко та очолюване ним Київське товариство “Просвіта”.

На початку 1909 р. Б. Грінченко знову нагадував В. Доманицькому про роботу над “Галичиною” та “Буковиною”. В листі від 27 січня 1909 р. перший цікавився ходом роботи над книгами. Така цікавість, судячи з листа, була пов’язана з наявністю грошей у товариства “Прогресу”. Тому, Б. Грінченко прохав надіслати хоча б одну з трьох книг для публікації [9].

У свою чергу, В. Доманицький обіцяв в скорому часі закінчити та надіслати “Галичину” Б. Грінченку. Про це, зокрема, йде мова в листі останнього В. Доманицькому від 7 лютого 1909 р., в якому Б. Грінченко дякує за приємну інформацію [10].

Справжній стан справ з “Галичиною” подавав сам В. Доманицький в листі до Б. Грінченка від 11/24 лютого 1909 р. На той час, як видно з листа, робота з книгою була зроблена лише на 1/4. В. Доманицький скаржився, що її важко писати через велику кількість матеріалу та лімітом в обсязі. З цього приводу він повідомляв Б. Грінченка, що одні розділи в роботі будуть розкриті повніше, інші – лише поверхово: “Та вже що зліплю, те й пошлю Вам, а там побачите...” [11].

Листом від 15 лютого 1909 р. В. Доманицький заспокоював Б. Грінченка щодо швидкого закінчення роботи над “Галичиною”. Згідно з його думкою для того, щоб твір з’явився на папері потрібно ще два тижні. В. Доманицький повідомляв Б. Грінченка, що він назбирав дуже багато матеріалу, але в той же час застерігав, що якщо можливо чогось і бракуватиме, то доведеться літературу доставляти зі Львова [12].

Проте, обіцянки В. Доманицького щодо двотижневого завершення роботи над “Галичиною” не справдилися. Як видно з його листа до Б. Грінченка від 10/23 березня 1909 р., праця над ним зайняла майже місяць часу [13]. Причина такої затримки, судячи з листа, полягала в переробці та доповненні твору після порад В. Сімовича (1880 – 1944) – визначного українського мовознавця, філолога і культурного діяча, котрий на той час мешкав разом з В. Доманицьким в Закопаному. Об’єм книги перевищував два аркуші і складав 2½ аркуша, а з ілюстраціями об’єм міг сягнути до трьох аркушів (2¾). Однак В. Доманицький заспокоював Б. Грінченка, що “Буковина” за об’ємом не буде перевищувати півтора аркуша (1–1¼), тобто в сумі будуть ті ж заплановані чотири аркуші на дві книги [13].

Сам В. Доманицький досить скептично ставився до свого твору, який, на його думку, був “неудобочтимий”. У вище зазначеному лис-

ті він прохав Б. Грінченка у випадку, якщо комісія “Просвіти” не допустить видавати роботу в такому вигляді, як вона є, віддати якщо не увесь, то частину тексту комусь іншому на доопрацювання, а гонорар відповідно вирахувати. Проте В. Доманицький сподівався на позитивний результат з боку “Просвіти” щодо книги про “Галичину”, оскільки опрацював значну кількість літератури при її підготовці, тому прохав Б. Грінченка відразу по позитивному відзиву надіслати гонорар та коректу на перевірку [13].

Книгу, судячи з даного листа, повинні були доповнювати ілюстративний та картографічний матеріал. Схоже В. Доманицький відбирав необхідні малюнки, список яких він переслав Б. Грінченку, які треба було знайти в Києві та Львові. У випадку, якщо не буде можливості дістати ілюстративний матеріал у Львові, В. Доманицький пропонував свою допомогу, обіцяючи це зробити через львівського фотографа Д. Щербаківського. В. Доманицький висловлював надію, що Б. Грінченко прорецензує текст і ілюстрації, але в той же час прохав не викидати в другому розділі один з малюнків, який ілюструє “чому ми “українці”, а не “русские”. Додатково В. Доманицький надсилав власноруч намальовану карту Галичини без градусної сітки (її, за проханням В. Доманицького, повинен був намалювати Б. Грінченко). За словами В. Доманицького, це був вже другий варіант карти, перший порвав В. Сімович [13].

Рукопис про “Галичину” потрапив до Б. Грінченка дуже швидко, що видно з листа від 15 березня 1909 р. В ньому Б. Грінченко повідомляв В. Доманицького про отримання твору, за що висловлював щире подяку, і доносив до відома, що оскільки друкарі не можуть зрозуміти написане, робота віддана на переписку. Він заспокоював В. Доманицького, що намагається задовольнити всі його вимоги, зокрема про відправку гонорару відразу після затвердження рукопису “Просвітою”, однак переписка твору дуже гальмує роботу і обіцяє всіма силами пришвидшити цей процес [14].

Цікавість до долі своєї книги про Галичину не покидала В. Доманицького. В листі до Б. Грінченка від 3/16 квітня 1909 р. він запитував про долю свого дітища [15]. В свою чергу Б. Грінченко інформував В. Доманицького листом від 7 квітня 1909 р. про затягування справи з виданням “Галичини” через святки, що унеможливило зібрати комісію для її обговорення та через переписування. Проте, Б. Грінченко обіцяв, що 9 квітня переписка буде завершена і тоді ж буде обрано

рецензентів. Як він припускав, що одним з рецензентів буде обрано саме його, тому вже тепер перечитував твір по частинах, які приносила йому переписувачка [16].

Справа з просуванням до друку “Галичини” прояснилася в середині травня того ж року. В Листі від 15/28 травня 1909 р. В. Доманицький писав Б. Грінченку про отримання відомостей від С. Єфремова щодо правок та скорочень твору, але в зв’язку з погіршенням здоров’я прохав Б. Грінченка зробити це самому [17]. Подальші перипетії щодо видання книги про Галичину в листуванні відсутні. Однак відомо, що дана робота в тому ж році все ж таки була видана “Просвітою” [18].

По відправці рукопису “Галичини” В. Доманицький активно продовжив роботу над “Буковиною”. З вище згаданого листа Б. Грінченка В. Доманицькому від 15 березня 1909 р., де перший дякує за отримання рукопису “Галичини”, Б. Грінченко також схвально відгукується про продовження роботи над “Буковиною” [14].

Сам В. Доманицький повідомляв Б. Грінченка листом від 10/23 березня 1909 р. про продовження роботи над другою книгою. Активізація роботи над “Буковиною” була пов’язана з приїздом до Закопаного В. Сімовича з Чернівців, котрий міг практичними порадами допомогти В. Доманицькому в роботі. Крім того, він привіз В. Доманицькому літературу про Буковину [13].

На кінець березня – початок квітня 1909 р. робота над впорядкуванням книги була зроблена на 1/3. Про це давав знати В. Доманицький Б. Грінченку листом від 20 березня/2 квітня 1909 р. Згідно з планами В. Доманицького робота над “Буковиною” повинна була зайняти не більше тижня, оскільки матеріал для її написання був зібраний [19].

Свою обіцянку щодо тижневого терміну до завершення “Буковини” В. Доманицький виконав. Листом від 30 березня 1909 р. В. Доманицький ставив до відома Б. Грінченка про закінчення роботи над рукописом книги. Однак зазначав, що на той момент її перечитав В. Сімович. Лише коли останній прочитає її і В. Доманицький виправить його зауваження, тоді рукопис буде відправлений Б. Грінченку. Об’єм його, на відміну від попереднього, не дотягував до двох аркушів і складав, згідно з даними В. Доманицького, приблизно 1½ – 1¼ аркуша [20]. Це не йшло в розріз з планами Б. Грінченка, оскільки він сам писав В. Доманицькому, що об’єм другої книги може бути менший за першу [7].

Рукопис “Буковини” В. Доманицький відправив з листом Б. Грінченку 3/16 квітня 1909 р. На відміну від “Галичини”, якою В. Доманицький був не дуже задоволений, “Буковину” він охарактеризував як твір, що легко читається: “хйба з початку трохи буде “загруднительно”, але не багато” [15].

Через декілька днів рукопис з “Буковиною” був отриманий Б. Грінченком, про що той доповідав В. Доманицькому листом від 7 квітня 1909 р. Тут же він інформував останнього, що після свят, коли збереться комісія обговорювати “Галичину”, тоді будуть вибрані рецензенти і на “Буковину” [16].

Так само як і “Галичину” необхідно було відредагувати і “Буковину”. Про це дав знати В. Доманицькому С. Єфремов, про що перший доводив до відома Б. Грінченка листом від 15/28 травня 1909 р. прохаючи, щоб як і “Галичину” правив “Буковину” Б. Грінченко [17]. На цьому відомості про процес видання книги В. Доманицького про Буковину в листуванні останнього з Б. Грінченком вичерпуються. Однак достеменно відомо, що дана робота була опублікована [21].

Ще одним проектом Б. Грінченка, реалізувати який повинен був саме В. Доманицький, мала бути популярна робота з географії України. У своєму листі до В. Доманицького від 7 лютого 1909 р. Б. Грінченко прохав першого взятися за цю роботу. За його задумом, даний проект мав бути географічно-етнографічного характеру. Б. Грінченко визнавав, що це важка копітка робота. Він вже давно намагався когось знайти для її написання, однак підходящої кандидатури, крім В. Доманицького, не знаходив. Б. Грінченко хотів, щоб робота над “Географією” розпочалась після завершення “Галичини”, тому з виданням “Буковини” можна було почекаати. “Це дуже, дуже важлива річ!” – писав в цьому листі Б. Грінченко, – “Після того, як є вже історія України, – це книжка найважніша за всі”. Тому, він прохав В. Доманицького подумати над пропозицією, а в разі згоди обговорити деталі [10].

В. Доманицький листом від 11/24 лютого 1909 р. повідомляв Б. Грінченка про згоду розпочати роботу над “Географією”, тим більше, що дана робота буде готуватися замість “Буковини”, “котра на моїй совісті сидить” і матеріали до підготовки якої необхідно було шукати в Львові. Проте, В. Доманицький сумнівався в тому, чи зможе він справитися з поставленим завданням. Він приводив приклад з “Галичиною”, робота над якою проходила дуже важко. При цьому він висунув Б. Грінченку одну умову – останній мав надати В. Доманиць-

кому план роботи та бібліографію, які можна було дістати в НТШ, а також зазначив би об'єм проекту [11]. Ще одним відкритим питанням щодо майбутньої книги залишалася її форма. В цьому ж листі В. Доманицький пропонував Б. Грінченку своє бачення нової книги, написання якої хотів би зробити у вигляді подорожі по Україні. З цього приводу він запитував останнього про такий варіант роботи [11].

Однак зрештою, В. Доманицький (очевидно через відсутність плану роботи і необхідної літератури), вирішив спочатку закінчити роботу над “Буковиною”. Такий варіант роботи в принципі задовольняв Б. Грінченка, про що той писав в листі від 15 березня 1909 р., прохав якнайшвидше взятися за роботу над географією України. Таке бажання Б. Грінченка пояснював своїм виходом восени зі складу “Прогресу”. Через те він прохав В. Доманицького кинути всі справи і зайнятися новим проектом, обіцяючи найближчим часом надіслати список літератури. Щодо плану майбутньої книги, то Б. Грінченко прохав дотримуватися того ж плану, який В. Доманицький використовував при роботі над “Галичиною”. Б. Грінченко розумів з якими труднощами у роботі над проектом автор зіткнеться, перебуваючи на чужині, але, на його думку, з даним завданням ніхто не зможе впоратися краще ніж В. Доманицький [14].

У свою чергу, В. Доманицький в листі до Б. Грінченка від 10/23 березня 1909 р. запитував, чи є у нього трохи часу для завершення роботи про Марка Вовчка і зазначав, що при необхідності відкладе заплановану роботу і розпочне працю над популярною географією України. Такий крок В. Доманицький пояснював неможливістю реалізації власних проектів через конфлікт з М. Грушевським, який керував Літературно-науковим вісником і Записками наукового товариства ім. Т. Шевченка, де часто публікувався В. Доманицький і був готовий зайнятися проектами Б. Грінченка [13].

Намір відкласти роботу над Марком Вовчком на пізніший термін, а натомість взятися за роботу над “Географією” В. Доманицький підтверджував у своєму наступному листі від 20 березня/2 квітня 1909 р., прохаючи при цьому надіслати необхідний матеріал та уточнити об'єм книги. Щодо останнього то В. Доманицький відзначав, що в два аркуші ледве “впхав” “Галичину”, та висловлював незадоволення щодо об'єму попередніх проектів. Ще одним моментом, який непокоїв В. Доманицького під час роботи над майбутньою книгою, був зміст, за яким необхідно було представити “Географію”. В описі по регіонах

В. Доманицький вбачав як позитивний момент, так і негативний: “добре – що аналогії перед очима, а зле – що замість того, щоб в кожній з “Україн” знову писати про якесь те саме питання, все хочеться читача одсилати до попередньої книжки, де вже про те говорилося” [19]. Крім того, В. Доманицький не погоджувався розпочати роботу над географією Наддніпрянської України до того часу, поки не вийде рецензія принаймні на “Галичину” задля уникнення помилок в майбутній книзі, що були допущені у попередніх виданнях [19].

Більш детально план проекту майбутньої популярної географії України Б. Грінченко виклав в листі до В. Доманицького від 7 квітня 1909 р. За його задумом, проект повинен був охопити не лише Наддніпрянську Україну, а “всю українську територію”. Тому, раніше виконані проекти (“Галичина” та “Буковина”) теж повинні були бути представлені в книзі, але у меншому об’ємі. Щодо загального об’єму “Географії”, то вона не мала перевищити п’ять аркушів. У разі зміни об’єму комісія “Просвіти”, Б. Грінченко обіцяв про це повідомити [16].

Історичного нарису в книзі не передбачалося, натомість Б. Грінченко прохав зосередити увагу на географічних та етнографічних аспектах. У географічному плані автор повинен був надати характеристику: рельєфу, водоймам, клімату, фауні і флорі, корисним копалинам, містам і селам, політичному, економічному і громадському становищу, хліборобству, ремеслу, промислам, населенню. В етнографічній характеристиці, на думку Б. Грінченка, мала бути присутньою народна поезія, духовне життя, література, національна боротьба та ін. Він усвідомлював, що проблематично вище зазначені аспекти вмістити у зазначений об’єм, тому над вирішенням цього питання обіцяв подумати. Б. Грінченко хотів від В. Доманицького таку книгу “з якої читач міг би довідатися про весь наш край – де він і який він і який у йому народ і як живе, довідатися про нашу силу й несилу, про красу нашої країни і її біду... Щоб ця книжка подавала наукові відомості і будила свідомість національну, щоб її міг цікавлючися читати і селянин, і інтелігент і старша дитина” [16].

У цьому ж листі Б. Грінченко відправляв В. Доманицькому список літератури для роботи над “Географією України”. Він зазначав, що це далеко не повний перелік матеріалів, необхідних для написання книги. Б. Грінченко вже довгий час очікував від знайомого повний реєстр літератури, однак на даний момент ще не отримав, тому надсилав той перелік, який йому був відомий [16].

У відповіді від 10/23 квітня 1909 р. В. Доманицький прохав в Б. Грінченка місячної відстрочки для роботи над “Географією” для завершення публікації про кооперацію. В. Доманицький обіцяв, що займеться Грінченковим проектом відразу по завершенні роботи над кооперацією і хотів закінчити популярну географію України до осені, якщо не поїде в подорож [22]. Але, на жаль, епістолярій не відображає подальшої долі книги з популярної географії України. Можна припустити, що дана книга так і не була написана у зв’язку з погіршенням здоров’я як у В. Доманицького, так і Б. Грінченка.

Ще одним спільним проектом В. Доманицького та Б. Грінченка була робота першого над книгою про словаків. В одному зі своїх листів від 14 листопада 1908 р. Б. Грінченко ставив до відома В. Доманицького про готовність комісії товариства “Провіта” взятися за видання його роботи про словаків. Від автора вимагалось пристосувати проект до “вимог народньої книжки”, де був би історичний нарис краю та народу та знайти необхідний ілюстративний матеріал. Зі свого боку, Б. Грінченко обіцяв за книгу гонорар [8]. Подальший процес роботи не знайшов відображення в листуванні, але відомо, що дана робота все ж таки була опублікована [23].

Крім вище зазначених публікацій, листування В. Доманицького з Б. та М. Грінченками подає уривчасті дані про інші, тепер вже власні проекти респондентів. Одним з таких досліджень В. Доманицького була робота над творчістю Марка Вовчка. В листі В. Доманицького до Б. Грінченка від 16 вересня 1907 р. перший писав про наявність у нього рукописів письменниці за період з 1857 р. до 1907 р. та листування за 1857 – 1863 рр. На основі цих даних В. Доманицький планував написати статтю про Марка Вовчка, котра мала донести до читача нові віяння про письменницю. Він прохав Б. Грінченка допомогти віднайти необхідний матеріал, а саме – вказати час, коли в часописі “Зоря” був надрукований негативний відзив Олени Пчілки на М. Вовчка, та надіслати примірник книги про родича письменниці Опанаса Марковича, що була видана в Чернігові в 1896 р. [24]. Очевидно, дана робота лягла в основу дослідження В. Доманицького про Марка Вовчка, яке було опубліковане в 1908 р. [25]. Однак робота В. Доманицького над дослідженням особистості письменниці на цьому не закінчилась, хоч він і відклав роботу над М. Вовчком, щоб зайнятися написанням “Буковини” [13].

Окрім дослідження творчості Марка Вовчка В. Доманицький продовжував роботу ще над однією улюбленою для себе тематикою –

кооперацією. На жаль, епістолярій не подає детальної інформації щодо цього напрямку діяльності В. Доманицького. Відомо лише, що останній прохав у Б. Грінченка місячної відстрочки від роботи над популярною географією України для завершення дослідження над кооперацією, про що вище вже зазначалося [22]. В цьому ж листі (від 10/23 квітня 1909 р.) В. Доманицький писав Б. Грінченку, що винен для “Селянської книги” публікацію про кооперацію не лише до другого номеру часопису, а й до третього статтю “Про шовківництво”, яку замовив написати спеціалістові в цій галузі, і тут же зазначав про відмову видавництва Г. Хоткевича видати цей твір [22]. Дана публікація під редакцією В. Доманицького вийшла друком в 1910 р. [26].

Щодо роботи В. Доманицького як редактора, то варто відзначити, що у листуванні частково висвітлена його редакторська робота над другим виданням “Історії України-Русі” М. Аркаса. В листі до Б. Грінченка від 20 березня/2 квітня 1909 р. В. Доманицький висловлював співчуття у зв’язку зі смертю М. Аркаса та прохав Б. Грінченка допомогти у другому виданні книги, котра, за задумом В. Доманицького, стала б своєрідним пам’ятником М. Аркасу. В. Доманицький розповідав Б. Грінченку про запит до “Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книг” щодо другого видання “Історії України-Русі” М. Аркаса. У разі відмови, В. Доманицький планував заручитися передоплатою по книгарнях і видати книгу власним коштом. Сам М. Аркас, як зазначав В. Доманицький, за тиждень до своєї смерті заповідав йому півтори тисячі рублів на видатки з проданих книг першого видання, котрі знаходилися у завідуючого книгарнею “Киевской старини” В. Степаненка. Він прохав останнього видати йому гроші, однак В. Степаненко відповів відмовою, мотивуючи її можливістю появи спадкоємців покійного М. Аркаса. На доказ правдивості своїх слів В. Доманицький надіслав сам лист М. Аркаса, в якому той заповідав зазначену суму В. Доманицькому, однак відповіді ще не отримав [19]. В листі від 7/20 грудня 1909 р. В. Доманицький повідомляв Б. Грінченка про редагування “Історії” М. Аркаса, частина якої вже була здана В. Доманицьким до друку [27]. Тобто ідея з другим виданням “Історії України-Русі” доводилася В. Доманицьким до логічного кінця.

Сам Б. Грінченко у цей час працював над одним зі своїх дітищ – чотирьохтомним “Словником української мови”, упорядником якого з додатком власного матеріалу був він (вийшов у Києві в 1907 – 1909 рр.,

містив близько 68 тис. слів з перекладом або тлумаченням їх російською мовою, Російська імператорська Академія наук удостоїла Б. Грінченка другої премії М. І. Костомарова). В. Доманицький, порівнюючи Грінченків “Словник” з такою ж роботою Дубровського, писав Б. Грінченку 20 березня/2квітня 1909 р. про те, наскільки другий (у негативному плані) відрізнявся від першого. Доти Дубровський використовував у своїй роботі “Словник” Б. Грінченка (до літери “Н”) “то ще так-сяк, а далі пішла така Тімченківщина та Стешенківщина, що хоч караул кричи...” [19]. В. Доманицький написав рецензію на перший том “Словника” Б. Грінченка, про що повідомляв у цьому ж листі. Він схвально відгукувався про роботу Б. Грінченка над першим томом і зауважував лише на невеликій кількості друкарських помилок [19].

У листі-відповіді від 7 квітня 1909 р. Б. Грінченко висловлював свою зацікавленість рецензією написаною В. Доманицьким на його “Словник”. Він прохав останнього подати віднайдені друкарські помилки, щоб уникнути їх в інших томах: “Коли можна, зробіть це, – дуже буду дякувати та подякують і ті, що користуватимуться з словаря” [16].

В. Доманицький листом до Б. Грінченка 10/23 квітня 1909 р. повідомляв про відправку днем раніше зазначеної рецензії до Львова, розраховуючи таким чином встигнути опублікуватися у другій або третій книзі ЗНТШ. Він заспокоював Б. Грінченка, що в разі публікації рецензії у нього буде ще багато часу для виправлення помилок у четвертому томі [22].

Як свідчить епістолярій, Б. Грінченко суттєво допомагав В. Доманицькому у його творчій діяльності. Саме до цієї людини звертався В. Доманицький за допомогою у пошуці матеріалів, підтримкою у виданні своїх праць тощо. Так, в одному з листів (без дати) В. Доманицький прохав Б. Грінченка передати через посланця рукописи Я. Щоголіва [28], очевидно для роботи про творчість Т. Шевченка, 12 грудня 1904 р. просив надіслати додаткову літературу про У. Кармелюка [29], а листом від 1 червня 1907 р. просив передати П. Стебницькому та Благодійному товариству видання загальнокорисних та дешевих книг передмову [30]. У цьому зв’язку можна сказати, що Б. Грінченка та В. Доманицького об’єднувала не лише спільна ідея та наукові зацікавлення, а й справжня дружба, коли у скрутний час один готовий був прийти на допомогу іншому.

Справжнім виявом щирості, дружби та поваги з боку В. Доманицького стало його привітання Б. Грінченку з 25-річним ювілеєм

роботи на творчій ниві. У листі з цього приводу від 20 грудня 1906 р. В. Доманицький відзначив вірне служіння Б. Грінченка своїй справі, і при цьому підкреслював нелегкі умови для праці та сподівався на кращі часи і не змарнованість пройденого шляху: “Вітаю Вас ще раз в цей день урочистий! Бажаю здоров’я і сили довгі і довгі ще літа... Щоб в той день, як святкуватимем Ваші 50-ті роковини праці на українській ниві – ця нива од Карпат і до Дону буйно пишалася...” [31].

Жваво в своєму листуванні автори обговорювали і творчість інших митців та їхні праці. Однією з таких стала книга П. Шугурова “Література українського фольклору”. У листі від 2 серпня 1901 р. В. Доманицький повідомляв Б. Грінченка про вихід рецензії на дану роботу у вересневій книзі “Киевской старины” [32]. Однак саму книгу П. Шугурова В. Доманицький прочитав лише через два роки, про що зазначав в листі до Б. Грінченка від 17 червня 1903 р., та подавав ряд її “недостач”, що мали місце при першій публікації праці в “Киевских епархиальных ведомостях” [33].

Ще одним доробком, який згадується в епістолярії, були “Портрети історичних діячів” Г. Хоткевича. Згадана робота викликала зацікавленість у Б. Грінченка, про що він писав В. Доманицькому 7 квітня 1909 р., прохаючи докладніше розповісти про даний твір: “Що це за справа з портретами історичних діячів? Чи це сам Хоткевич робить, чи товариство? Чи це річ певна і можна передплачувати, чи це абищо? У нас у Києві про це багато говорять такого, що віри не викликає... Поясніть!”* [16].

На початку ХХ ст. вже склався авторитет Б. Грінченка як видатного письменника, літературознавця, історика. Тому для часописів було великою честю мати його в редакційній колегії та публікувати його статті. Доказом цього слугує лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 1 травня 1905 р., яким він повідомляв останнього про заснування українським клубом в Петербурзі двох нових часописів (“Украинский вестник” та “Полярная звезда”) та про бажання їх редакцій бачити Б. Грінченка у своєму складі. Крім того, вони прохали

* Щодо самої роботи Г. Хоткевича, вона вийшла під назвою “Альбом історичних портретів” і була видана двома тиражами в 1909 – 1910 рр. Альбом містив портрети Б. Хмельницького, І. Скоропадського, І. Мазепи, князя Ф. Ольгердовича, Лятошівни, Виговської, Палієвої та Магдаліни Мазепоєї.

раз або двічі на місяць подавати до згаданих часописів власні матеріали [34].

Важливим пластом у листуванні В. Доманицького та Б. Грінченка є відомості біографічного характеру про обох. З них дізнаємося про їхні життєві негаразди, подорожі і відпочинок, особисте життя, фізичний стан тощо.

Останній сюжет найширше представлений в епістолярію В. Доманицького та Б. Грінченка. Обоє переживали тяжку хворобу легень, вони природно відображали це в листуванні, ділячись порадами щодо лікування, або просто повідомляли про неможливість працювати через хворобу.

Недуга дуже сповільнювала роботу В. Доманицького. У листах за період з 1905 – 1910 рр. він скаржився Б. Грінченку на неможливість працювати через хворобу [35] та високу температуру [36, 17].

Ще в 1901 р. (В. Доманицький захворів на сухоти) він не міг собі уявити тих поневірянь, які чекали на нього в майбутньому. У листі до Б. Грінченка від 24 листопада 1901 р. з санаторію в Ялті він з радістю повідомляв про відсутність туберкула і хрипів з кашлем, добре самопочуття, відсутність температури і припускав, що у нього просто катар легкого. Іронічно В. Доманицький писав до Б. Грінченка про те, що у його хвороби був навіть свій плюс: він став непридатний до військової служби. Він повідомляв, що поблизу, в Алуці, відпочиває В. Антонович [37].

Однак з роками стан здоров'я В. Доманицького дуже погіршився. Ситуація ускладнювалася крововиливами з легень, що траплялися час від часу. У листі Б. Грінченку від 7/20 грудня 1909 р. він переймався тим, що з 18 до 21 листопада цього ж року мав три крововиливи й близько тижня не зімкнув очей. Це дуже змучило В. Доманицького як фізично, так і психологічно, зате вдалося знизити температуру. Такі процеси В. Доманицький пояснював тим, що ще в 1904 р. перебуваючи в Рагузі, “підхопив” у правій легені каверну (температура при цьому сягала 41,2⁰). Проте через певний час вона “засклепилася була (званіла)” і п'ять років (до літа 1909 р.) не давала про себе знати, але після грипу знову нагадала про себе. Як наслідок, виникла флегма та розпочався кашель; при цьому флегма не відходила вся, а зосереджувалася в каверні, загнивалася там, що викликало підвищення температури. Але коли стався крововилив з тієї каверни, тоді весь бруд з неї вийшов і температура у В. Доманицького десять днів не підійма-

лася вище 37,1⁰. Кілька днів потому вона знову підскочила до 37,2-3⁰, після того, як В. Доманицький кілька годин провів на чистому повітрі. Він із розпачем скаржився Б. Грінченку: “Якби вже далі не псувалося, то може б колись і нормальної t⁰ діждався б (а жду її вже 9-й місяць)”. Однак, навіть в такий час В. Доманицький намагався працювати по дві – три години на день [27]. Таких крововиливів, як писав В. Доманицький дружині Б. Грінченка М. Грінченко від 7/20 грудня 1909 р., у нього було три [38].

Початок 1910 р. приніс В. Доманицькому довгоочікуване полегшення, але не надовго. У листі до подружжя Грінченків від 23 січня 1910 р. він радісно повідомляв, що вже починає вчитись ходити по хаті, за тиждень навчився робити п’ятдесят кроків [39]. Після півроку, проведеного у ліжку, давалося це дуже важко [40]. Проте В. Доманицький змушений був якнайшвидше це зробити оскільки через місяць очікувався його переїзд в Аркашон [40]. Отже, кінець 1909 р. був одним з найважчих періодів для В. Доманицького. Щодо температури, то, як він зазначав, близько трьох тижнів вона була нормальна, і лише в останні дні почала підвищуватися у зв’язку з бронхитом [39].

Загострення хвороби, що супроводжувалося відходом крові у В. Доманицького відбулося в лютому 1910 р. Причиною, як вважав він, послугували “подлі вітри”, через які в цей час “всікі біди почалися” [41].

Ще одним захворюванням, яким хворів В. Доманицький, був плеврит. У своєму листі до дружини Б. Грінченка М. Грінченко від 4 січня 1910 р. він писав, що на час його перебування в Рагузі мав “страшенного плеврита”, коли температура сягала 41,2⁰. Він “вибив з коліт” В. Доманицького на довгих три місяці, котрі він провів у ліжку [42].

Погіршало В. Доманицькому наприкінці квітня 1910 р. Вітаючи з Воскресінням Христовим подружжя Грінченків в одному зі своїх останніх листів від 29 квітня 1910 р. (Б. Грінченко помер 6 травня), В. Доманицький визнавав прогресування хвороби. Він скаржився, що в легенях “уже 4-е огнисько прокинулося, і все лежу... Як котре зникне, то свіже з’являється, і так без кінця” [43].

Всі страждання В. Доманицького розділяв і Б. Грінченко, адже він сам переживав щось подібне. Він щиро співчував В. Доманицькому, закликав дбати про себе та бажав сили й здоров’я [14]. У свою чергу В. Доманицький також не залишався байдужим до недуги

Б. Грінченка. У листі від 6 лютого 1909 р. він закликав останнього припинити на деякий час роботу та приїхати до нього на лікування в Закопане: “Краще ж покинути роботу на 2 місяці і набратися аж там (в Закопаному – Л. К.) здоров'ям ніж не через силу і з шкодою для свого здоров'я. З цього боку більшого досвіду навряд чи багато хто набрався” [44].

Саме хвороба стала тією причиною, через яку Б. Грінченко був змушений залишити товариство “Просвіта”. Про це він повідомляв В. Доманицького листом від 15 березня 1909 р., зазначаючи про свій від'їзд з дружиною з Києва на лікування [14].

Місцем для лікуванням Б. Грінченко вибрав італійське містечко Оспадолетто. Відразу по приїзді, як видно з його листа до В. Доманицького від 26 листопада 1909 р., у Б. Грінченка піднялася температура до 39⁰, однак через певний час прийшло незначне покращення [45].

Проте це було лише тимчасове полегшення. На початку грудня Б. Грінченку стало настільки погано, що листування з В. Доманицьким продовжила дружина М. Грінченко. Так, зокрема, у листі від 3 грудня 1909 р. вона з жалем повідомляла В. Доманицького про перший крововилив з легень чоловіка, який стався вночі 21 листопада. Всього ж їх, як зазначала М. Грінченко, було сім за останні чотири чи п'ять днів, через які Б. Грінченко втратив дуже багато крові (близько 15 – 20 стаканів) і був дуже знесилений. До цього додавалася температура, яка іноді сягала вище 38⁰. Причиною цього, на думку лікарів, була велика каверна в правій легені. Виникла вона через катаральне запалення, що було в Б. Грінченка в декількох місцях, на які він мало зважав і не дотримувався режиму лікування [46].

Проте, прогнози лікарів щодо майбутнього Б. Грінченка були досить оптимістичними. Як писала в цьому ж листі М. Грінченко, чоловік мав досить здорове серце, не хворів склерозом і взагалі мав досить здоровий організм. Температура на певний час спала і не піднімалася вище 37,7⁰. Однак занепокоєння М. Грінченко викликав біль з правого боку попереду у нижній половині грудей і попри заспокоєння лікарів, що цей біль викликаний надмірним кашлем, вона ніяк не могла заспокоїтися. Тому й запитувала В. Доманицького, чи доводилося йому бачити хворих, котрі видужували б після значної втрати крові, маючи каверну і дуже схуднувши. Крім того, вона висловлювала зацікавленість, яке харчування дають таким хворим в Закопаному [46].

Щодо харчування та ліків, то як зазначала М. Грінченко, чоловік вживав “Плазмон” – молочний білок, про який схвально відгукувалися лікарі. Б. Грінченко дуже мало споживав їжі, тому лікарі радили йому вживати від хвороби м’ясний сік. Але, як бідкалася бідолашна дружина, чоловік і печене м’ясо неохоче їв, не говорячи вже про м’ясний сік. Тому, М. Грінченко просила В. Доманицького поради щодо ліків, а зокрема щодо відхаркуючих засобів [46].

Через певний час біль під ребрами змістився вище та піднялася температура, що викликала велике занепокоєння у М. Грінченко. Лікарі її заспокоювали тим, що це кров “всасується”, однак коли через деякий час температура тривалий час не спадала, і вони занепокоїлися. Ситуація почала погіршуватися набряком внизу легень і “уплотненням”, проте лікарі висловлювали надію на покращення ситуації в разі належного харчування і дотримання режиму. Але “відлучити” від роботи Б. Грінченка було не так легко. Тому М. Грінченко прохала В. Доманицького вплинути на чоловіка щодо належного лікування і дотримання режиму. У той же час вона просила не посилатися на неї щодо надання інформації про хворобу Б. Грінченка, натомість як джерело просила вказувати С. Єфремова [46].

У відповідь В. Доманицький 7/20 грудня 1909 р. заспокоював М. Грінченко, зазначаючи, що інколи крововиливи з легень відіграють позитивну роль для хворого, очищаючи таким чином, заражене місце від гною і тоді людина починає видужувати. Таких випадків В. Доманицький з власного досвіду знав досить багато. Але передумовою для покращення стану здоров’я після таких крововиливів мало бути нормальне харчування та абсолютний спокій [38].

Щодо ліків, то тут В. Доманицький відзначав, що “Плазмон”, який приймав Б. Грінченко, в Закопаному лікарі йому не рекомендують, натомість дуже схвально відгукуються про “Вісвіт” та радять сік із сирого м’яса. В. Доманицький відзначав, що попри огидний вигляд, запах та смак лише цей засіб принесе бажане полегшення Б. Грінченкові. Він рекомендував вживати м’ясний сік з борщем або огірковим соком. Також В. Доманицький подавав список ліків, які приймав у Закопаному від кашлю та флегми [38].

У листі ж до Б. Грінченка від 7/20 грудня 1909 р. В. Доманицький висловлював надію, що дані крововиливи принесуть довгождане полегшення для нього. Допомогти цьому повинні, за задумом В. Доманицького, абсолютний спокій, чисте повітря та добре харчування.

Б. Грінченко, попри відрази до їжі, мав їсти через силу: “Вважайте кожен шматочок мяса за цілющий бальзам і їжте його як лікарство. Адже яке не гидке часом дають нам лікарство, а проте ми його пьемо! Те саме треба робити й з мясом, чи взагалі їжею. Треба завжди пам’ятати, що легкі гояться тільки з їжі”. Саме в м’ясі та в овочах і фруктах містяться необхідні вітаміни для лікування захворювання легень [27].

На середину грудня ситуація зі здоров’ям Б. Грінченка не покращилася. М. Грінченко писала В. Доманицькому 19 грудня 1909 р., що вже другий тиждень поспіль Б. Грінченка замучував сухий плеврит, котрий мазали йодом, втирали йодистий препарат та інше. До цього додалися висока температура і великі болі, які час від часу затихали. Щоб зменшити їх, йому давали морфій. Лише за одну ніч Б. Грінченко витримував значну кількість процедур: йому клали гірчичники, втирали йод, чотири рази кололи морфій, але все, на жаль, було безрезультатним. Біль настільки діймав Б. Грінченка, що йому важко було ворухнутися. Від нього він скреготав зубами, стогнав та плакав. Тому М. Грінченко прохала В. Доманицького поділитися інформацією з власного досвіду про лікування плевриту [47].

На початок 1910 р. стан здоров’я Б. Грінченка не покращився, але й не погіршився. Про це повідомляла його дружина в листі від 5 січня 1910 р. [48]. Однак на початку лютого знову почалося погіршення: до кашлю додалися проблеми з серцем, яких до цього не було. Через це, як вважали лікарі, Б. Грінченко не міг сидіти і тому вони на той момент робили все можливе для зміцнення, у першу чергу, серця. Проблема погіршувалася відсутністю апетиту. Тому М. Грінченко благала В. Доманицького надіслати рецепт пігулок для покращення апетиту [49].

Очевидно вона їх невдовзі отримала, за що дякувала В. Доманицькому в листі від 10 лютого 1910 р. [50]. Цього ж дня В. Доманицький повідомляв подружжю Грінченків про ще одні, винайдені недавно, пігулки для покращення апетиту, які йому дуже допомогли. Користь від них була також в тому, що інфекція далі не поширювалась. В. Доманицький обіцяв привезти їхній рецепт під час свого переїзду до Аркашону [40]. У відповідь Б. та М. Грінченки прохали листом від 15 лютого 1910 р. терміново надіслати рецепт нових пігулок [51]. Він виконав їх прохання 21 лютого 1910 р., додаючи інформацію про денну норму споживання цих ліків [52]. Листом до подружжя Грінченків

від 28 лютого 1910 р. В. Доманицький уточнював дані про прийом пігулок та висловлював співчуття у зв'язку з підвищенням температури у Б. Грінченка [41].

Вболіваючи про долю друга, В. Доманицький неодноразово запрошував Б. Грінченка до Закопаного, сподіваючись, що кращий клімат цього курортного містечка поліпшить його здоров'я. Так, в листі від 6 лютого 1909 р. у зв'язку із загостренням хвороби Б. Грінченка В. Доманицький, як вже зазначалося, запрошував його до себе на два місяці. Даний лист цінний тим, що у ньому є інформація про видатки на дорогу, проживання та лікування. Зокрема, дорога з кордону до Закопаного вартувала 20 руб. в один кінець; життя в пансіонаті разом з помешканням, утримуванням і дрібними видатками сягало 185 руб. (460 крон); лікування – близько 30–40 руб. за два місяці. Всього, за підрахунком В. Доманицького, на два місяці було б достатньо дві з половиною сотні руб. Приїзду Б. Грінченка, як сповіщав В. Доманицький сприяв час, адже за його даними, період з січня до квітня був найкращим для лікування. За доказом цілющості клімату в Закопаному, В. Доманицький просив звернутися до В. Корольова, котрий переконався у цьому на власному досвіді [44].

Б. Грінченко в листі від 7 лютого 1909 р. висловлював В. Доманицькому щиру вдячність за запрошення, однак змушений був відмовитися через сімейні обставини та фінансові негаразди, хоча й дав обіцянку на майбутнє подумати над цією пропозицією [10]. Останній у свою чергу висловлював жаль з приводу відмови приятеля [11].

Однак В. Доманицький не полишав надії побачити Б. Грінченка в Закопаному. В листі від 15 лютого 1909 р. він знову наполягав на його приїзді, наголошуючи на цілющих властивостях даної місцини [12]. 20 березня/2 квітня 1909 р. В. Доманицький у листі Б. Грінченку розхвалював клімат, котрий, на його думку, зимою був дуже схожий на український, але не такий холодний. Щодо грошей, то В. Доманицький пропонував жити удвох, таким чином, була б можливість значно зекономити на коштах. Він розглядав також можливість недорого найняти для Б. Грінченка поблизу санаторію помешкання разом із прислугою. Розхвалював В. Доманицький і харчування в Закопаному, від якого був у захопленні його гість В. Сімович [19].

Але, попри усі вмовляння В. Доманицького, Б. Грінченко вибрав для лікування інше місце – м. Оспадолетто в Італії. У листі від 26 вересня 1909 р. Б. Грінченко описував своє вимушене перебування на

чужині. Жили вони в готелі через відсутність квартир. Перебування було не з дешевих, оскільки з іноземців брали платню вдвічі дорожчу ніж з місцевих [45].

В. Доманицький щиро сподівався, що теплий клімат Італії піде на користь здоров'ю Б. Грінченка, про що писав в листі від 17/30 вересня 1909 р. У той же час з власного досвіду відзначав, наскільки шкідливою для легень є місцевість з теплим кліматом (крім Ялти, де В. Доманицький розпочинав лікування). Він зауважував, що його перебування на півдні (в Корфу і Рагузі) погіршили його здоров'я. І лише п'ять тижнів, проведених В. Доманицьким у Закопаному, дозволили йому, за його словами, вилікувати “найстрашніші речі”. За минулу зиму він не хворів ні дня. Однак весна та літо в Закопаному, за свідченням В. Доманицького, були найгіршими порами року. Саме в цей період хвороба допікала йому найважче. Тому він знову запрошував Б. Грінченка на зимовий період у три з половиною місяці до Закопаного. По приїзді радив не мешкати в санаторії (через дороговизну), а зняти житло на віллі, при цьому обіцяв добру компанію із земляків (В. Гнатюка, І. Миколіва, В. Яворського та ін.) [53].

І справді, слова В. Доманицького про шкodu теплого клімату невдовзі справилися. Саме по переїзді до Італії в Б. Грінченка розпочалися крововиливи, біль та температура, про що вже вище згадувалося. Про переїзд в Оспадолетто дуже жалкувала дружина М. Грінченко. В одному зі своїх листів В. Доманицькому від 3 грудня 1909 р. вона відзначала правдивість його слів на рахунок шкідливості м'якого клімату на здоров'я чоловіка: “Страшно тяжко нам тут жити! Та вже тепер мусимо тягти до весни” [46].

Щодо результативного свого лікування в Ялті, то В. Доманицький про це писав Б. Грінченку ще 24 листопада 1901 р. Він зазначав, що лікування в пансіонаті “Яузлар” як найкраще відбилося на його здоров'ї та дуже хвалив лікування і сам заклад, про який знало дуже мало людей [37].

Лікування вимагало значних коштів, котрих у В. Доманицького і в Б. Грінченка інколи не вистачало. Так, наприклад, В. Доманицький у своїх листах до Б. Грінченка від 11/24 лютого і 10/23 березня 1909 р. писав про свої фінансові труднощі і прохав видати йому гонорар за “Галичину” на лікування [11, 13].

Подібні проблеми мав і Б. Грінченко. У листі В. Доманицькому від 7 лютого 1909 р. як одну з причин неможливості свого приїзду в

Закопане Б. Грінченко називав фінансові проблеми. Це було пов'язане з тим, що гроші на публікацію своїх робіт він брав у борг і основна маса коштів йшла на покриття заборгованості та виплату відсотків, а частини, яка лишалася, вистачало лише на харчування [10].

Важливі дані подає листування про біографії авторів листів. Більше інформації такого характеру маємо про В. Доманицького, оскільки переважна частина епістолярію (принаймні та, що збереглася) належить йому. Так, зокрема, стає відомо про призив В. Доманицького у 1900 р. в ряди 166-го Ровенського піхотного полку на цілий рік, що викликало у нього великий смуток: “Проте сей рік мені треба стерти з таблиці років життя мого” [54], однак, як вже зазначалося, В. Доманицькому вдалося unikнути військової служби.

Знайшли місце в листуванні В. Доманицького з Б. Грінченком навіть інколи вимушені подорожі пов'язані з роботою та лікуванням. В одному з листів до Б. Грінченка від 15 лютого 1909 р. В. Доманицький згадував про другу свою чотириденну подорож за маршрутом Краків – Львів – Стрий (через Татри) – Закопане [12].

У квітні місяці, попри негарзди зі здоров'ям, В. Доманицький зібрався до північної Італії, про що повідомляв Б. Грінченка листом від 10/23 квітня 1909 р., відпочити “від чорнила і паперу” [22]. Проте цей маршрут був лише транзитом до кінцевої зупинки – Аркашону.

На початок 1910 р. у зв'язку із загостренням хвороби В. Доманицький, за порадою лікарів, вирішив змінити Закопане на теплішу місцевість на півдні Франції – Аркашон. 23 січня 1910 р. В. Доманицький повідомляв Б. та М. Грінченків про переїзд на початку березня цього року до Аркашону. Причину свого переїзду він пояснював надією на покращення здоров'я, посилаючись на якогось пана Тучаловського, котрий після численних крововиливів з легень із Закопаного переїхав в Аркашон та значно покращив своє самопочуття [39]. В листі В. Доманицького до подружжя Грінченків від 10 лютого 1910 р. він обіцяв провідати їх в Італії по дорозі до Франції і привезти обіцяний Б. Грінченку рецепт пігулок. Таким чином, В. Доманицький не поїхав через Відень та Париж, а обрав для себе більш прийнятний маршрут “через Вас”, тобто через Відень – Геную – Сан-Ремо – Марсель – Бордо, планував зробити зупинку в Оспадо-летто. Інколи він обирав не зовсім вигідні поїздки, зважаючи на його стан здоров'я, ладен був пожертвувати собою заради зустрічі з приятелем [40].

Епістолярій не повідомляє про перебування В. Доманицького в Б. та М. Грінченків в Італії. М. Грінченко у листі до В. Доманицького від 4 лютого 1910 р. хоч і висловлювала радість у зв'язку з можливим приїздом друга, але в той же час хвилювалася про те, чи зможе вона піклуватися ще про одного важко хворого. Вона відзначала, що знайшла лише два готелі в Оспадолетто (“Рів’єра” та “Метрополь”), котрі за 7,5 – 8 франків приймали у себе хворих. Але справжнє занепокоєння М. Грінченко викликав тутешній клімат, котрий негативно (особливо весною) впливав на хворих з легеневиими хворобами [49].

І справді, переїзд В. Доманицького до Аркашону не приніс йому очікуваного полегшення. У листі до Б. Грінченка від 12 квітня 1910 р. він писав, що йому “зле й зле без кінця”. Цьому, на думку В. Доманицького, сприяла погода, яка панувала на півдні Франції: спочатку холоднеча, котру змінили дощі та спека з вітрами [55].

Фрагментарно в епістолярії висвітлено конфлікт В. Доманицького з М. Грушевським. Натяки на це присутні в листі В. Доманицького до Б. Грінченка від 10/23 березня 1909 р., де він жаліється на неможливість друкуватися в Літературно-науковому віснику та Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка (редактором яких був М. Грушевський): “бо тепер, Борисе Дмитровичу, помаленьку переходжу на Вашу та Сергія Олександровича (Єфремова – Л. К.) позицію: “отречён” есть от ЛНВ і Записок – значить з статтями науковими ховайся тим часом” [13].

Підтверджує непрості відносини між В. Доманицьким та М. Грушевським і лист Б. Грінченка до першого від 15 березня 1909 р., в якому він також наголошував на “отречении” В. Доманицького від публікацій в ЛНВ та ЗНТШ: “Так чи инак, а це мусило бути, зважаючи на вдачу того, хто керує тими органами” [14].

Намагаючись все ж опублікувати свою рецензію на перший том “Словника” Б. Грінченка в ЗНТШ, В. Доманицький через В. Гнатюка намагався “достукатися” до редакції, оминаючи М. Грушевського через власні непрості стосунки з ним. Про це В. Доманицький писав Б. Грінченку 10/23 квітня 1909 р. [22]. Не без підстав можна вважати, що причиною припинення співпраці В. Доманицького з М. Грушевським [56] стала негативна критика останнього на видання “Історії України-Русі” М. Аркаса, редактором якого був саме В. Доманицький [57].

В. Доманицький не полишав надії відміни заслання та можливості повернутися в Україну. Про одну зі своїх спроб через членів Державної Думи вирватися з “полона вавилонського” він повідомляв

Б. Грінченка листом від 15/28 травня 1909 р., проте ставився до цього досить песимістично [17].

Щодо біографічних відомостей про Б. Грінченка, то листування розкриває трагічні сторінки в його життєписі – смерть матері та внука. У листі В. Доманицького до подружжя Грінченків від 9/22 листопада 1908 р. він висловлював своє співчуття у зв'язку з великим горем в родині Грінченків та щиро бажав його пережити і повернутися до роботи [58]. У свою чергу Б. Грінченко листом (без дати) дякував В. Доманицькому за щире співчуття [59]. Докладніше про важку втрату у власній сім'ї писав Б. Грінченко в листі В. Доманицькому 15 березня 1909 р., згадуючи про смерть власної матері і внука, при цьому прохаючи вибачення за довгу мовчанку [14].

Цікаві дані подають респонденти і про своїх друзів та знайомих. Так, зокрема, дізнаємося про хворобу С. Єфремова на пропасницю наприкінці 1904 р. [29], смерть М. Аркаса [19, 14], крововилив серед вулиці у Львові у В. Гнатюка [39].

Таким чином, можемо констатувати надзвичайну інформативність листування між Василем Доманицьким та Борисом і Марією Грінченками. Воно містить унікальну інформацію про творчість респондентів, інколи подає неповторні дані про роботу над власними публікаціями. Матеріали біографічного характеру розкривають маловідомі сторінки їхнього життя, стосунки з іншими представниками української інтелігенції тієї епохи. Через все листування проходить тема їхніх страждань від хвороб, котрі не давали можливості працювати з максимальною відданістю. Але незважаючи на зазначені негаразди, В. Доманицький та Б. Грінченко були творцями своєї епохи, весь свій талант і творчі сили вони безкорисливо вкладали у справу розв'язання проблем національно-культурного відродження України. Обидва виконували громадсько-культурну роботу, займалися видавничою діяльністю, писали твори і фундаментально-наукові праці, завдяки їхній жертівній роботі, розбудова української культури набрала нового визначного характеру.

Джерела і література:

1. *Старовойтенко І.* Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. ч. 13 частина I. – К.: 2006.

2. *Болаболъченко А.* Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький. Нариси життя та творчості. – К.: “Щек і Хорив”, 2003.
3. *Поліщук В.* Як зоря невідкрита. // Літературна Україна – 15 листопада 2007 р.
4. *Лященко О. А.* Публіцистика Бориса Грінченка в газеті “Рада” // Наукові записки Інституту журналістики. – Т. 26. – К., 2007.
5. *Старовойтенко І.* Василь Доманицький та Микола Аркас у творчій співпраці // “Історія України-Русі” у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким 1906 – 1909. – К.: “Темпора”, 2009.
6. *Гирич І.* Вячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // Вячеслав Липинський. Листування. – Т. 1. (А–Ж). – Київ – Філадельфія: “Смолоскіп”, 2003.
7. Лист Б. Грінченка до В. Доманицького // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ВР ІЛШ). – Ф. 47. – № 121.
8. Листівка Б. Грінченка до В. Доманицького від 14 листопада 1908 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 114.
9. Листівка Б. Грінченка до В. Доманицького від 27 січня 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 115.
10. Лист Б. Грінченка до В. Доманицького від 7 лютого 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 116.
11. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 11/24 лютого 1909 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – № 36913.
12. Поштова картка В. Доманицького до Б. Грінченка від 15 лютого 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36912.
13. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 10/23 березня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36911.
14. Лист Б. Грінченка до В. Доманицького від 15 березня 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 117.
15. Поштова картка В. Доманицького до Б. Грінченка від 3/16 квітня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36908.
16. Лист Б. Грінченка до В. Доманицького від 7 квітня 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 118.
17. Поштова картка В. Доманицького до Б. Грінченка від 15/28 1909 // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36905.
18. Див. *Доманицький В.* Про Галичину та життя галицьких Українців. З малюнками./ Ред. С. Єфремов. – К: “Просвіта”, 1909. – 80 с. (тираж 5000 прим.).
19. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 20 березня/2 квітня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36909.

20. Листівка В. Доманицького до подружжя Б. та М. Грінченків від 30 березня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36910.
21. Див. *Доманицький В.* Про Буковину та життя буковинських українців. З малюнками – К.: “Просвіта”, 1910. – 54 с.
22. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 10/23 квітня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36907.
23. Див. *Доманицький В.* Словаки. Про їх життя та національне відродження. – К.: “Просвіта”, 1909.
24. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 16 вересня 1907 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36918.
25. Див. *Доманицький В.* Марія Олександровна Маркович – авторка “Народних оповідань” // ЛНВ. – Львів; К., 1908. – Т. ХLI. – Січень. – С. 48–75. В основу статті був покладений реферат, прочитаний 1 жовтня 1907 р. на засіданні Київського Наукового товариства. В ній автор виступив на захист Марка Вовчка від критичних нападів П. Куліша.
26. Див. *Пусеп А.* Про шовківництво. / ред. В. Доманицький. – К., 1910.
27. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 7/20 грудня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36903.
28. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36928.
29. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 12 грудня 1904 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36924.
30. Листівка В. Доманицького до Б. Грінченка від 1 червня 1907 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36919.
31. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 20 грудня 1906 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36920.
32. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 2 серпня 1901 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36926.
33. Відкритий лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 17 червня 1903 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 45385.
34. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 1 травня 1905 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36923.
35. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36922.
36. Поштова картка В. Доманицького до Б. Грінченка від 1 квітня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36906.
37. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 24 листопада 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36925.
38. Лист В. Доманицького до М. Грінченка від 7/20 грудня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 42492.

39. Листівка В. Доманицького до подружжя М. та Б. Грінченків від 23 січня 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36901.
40. Листівка В. Доманицького до подружжя М. та Б. Грінченків від 10 лютого 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36899.
41. Листівка В. Доманицького до подружжя М. та Б. Грінченків від 28 лютого 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36900.
42. Лист В. Доманицького до М. Грінченка від 4 січня 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 42491.
43. Листівка В. Доманицького до подружжя М. та Б. Грінченків від 29 квітня 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36898.
44. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 6 лютого 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36914.
45. Лист Б. Грінченка до В. Доманицького від 26 вересня 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 119.
46. Лист М. Грінченка до В. Доманицького від 3 грудня 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 122.
47. Лист М. Грінченка до В. Доманицького від 19 грудня 1909 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 123.
48. Листівка подружжя М. та Б. Грінченків до В. Доманицького від 5 січня 1910 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 124.
49. Лист М. Грінченка до В. Доманицького від 4 лютого 1910 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 125.
50. Листівка М. Грінченка до В. Доманицького від 10 лютого 1910 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 126.
51. Листівка подружжя Б. та М. Грінченків до В. Доманицького від 15 лютого 1910 р. // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 127.
52. Листівка В. Доманицького до подружжя Б. та М. Грінченків від 21 лютого 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36902.
53. Поштова картка В. Доманицького до Б. Грінченка від 17/30 вересня 1909 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36904.
54. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 2 жовтня 1900 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36927.
55. Листівка В. Доманицького до Б. Грінченка від 12 квітня 1910 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36897.
56. Про зазначену співпрацю, зокрема, див.: Епістолярні джерела з Грушевськознавства. Листування Михайла Грушевського. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто., 2006. – Т. 3. – С. 318–391.
57. Про це, зокрема, див. “Історія України-Русі” у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки. / Упорядкування, вступ і коментарі І. Старовойтенко. – К.: “Темпора”, 2009.

58. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 9/22 листопада 1908 р. // ІР НБУВ. – Ф. III. – № 36916.

59. Лист Б. Грінченка до В. Доманицького // ВР ІЛШ. – Ф. 47. – № 121.

Кузьменко Людмила (*Київ, Україна*) **Листування Василя Доманицького з подружжям Борисом та Марією Грінченками як історичне джерело**

В статті досліджується епістолярій В. Доманицького з Б. Грінченком та М. Грінченко, на основі якого проаналізована співпраця В. Доманицького з Б. Грінченком, творчість респондентів та їхні біографічні дані.

Ключові слова: листування, В. Доманицький, Б. Грінченко, М. Грінченко.

Кузьменко Людмила (*Київ, Україна*) **Переписка Василя Доманицького с супругами Борисом и Марией Гринченками как исторический источник**

В статье исследуется эпистолярий В. Доманицкого из Б. Гринченко и М. Гринченко, на основе которого проанализировано сотрудничество В. Доманицкого из. Б. Гринченком, творчество респондентов и их биографические данные.

Ключевые слова: переписка, В. Доманицкий, Б. Гринченко, М. Гринченко.

Kuz'menko Ludmyla (*Kyiv, Ukraine*) **Correspondence of Vasyl Domanicky with the married couples by Boris and Maria Grinchenko as a historical source**

In the article is probed epistolyariy of V. Domanicky from B. Grinchenko and M. Grinchenko, on the basis of which the analysed collaboration of V. Domanicky from. B. Grinchenko, creation of respondents and their biographic information.

Keywords: correspondence, V. Domanicky, B. Grinchenko, M. Grinchenko.

Валерій Старков
(Київ, Україна)

Ігрові елементи весільної обрядовості українців у науковій спадщині Федора Вовка

Тема традиційної весільної обрядовості є ключовою в родинній (сімейній) обрядовості людності. Хоча в порівнянні з родильною та поховальною, які є іншими основними складовими родинної обрядовості, вона досліджувалась і досліджується значно ширше, питань, які уточнюють наші уявлення про функціонування весільної обрядовості українців, ще достатньо. Це стосується різних аспектів самого явища, в т.ч. його джерел та історіографії, регіональних досліджень тощо.

Оскільки нас цікавить ігрова складова традиційної весільної обрядовості, то звернемо увагу на те, що останнім часом з'явилися праці, які розглядають цей аспект явища. Можна відзначити праці О. Курочкина [13, 14], В. Кушніра, Н. Петрової [15, 18], де розглядаються ігрові елементи як передвесільної, так і власне весільної обрядовості. Історіографічні праці цього аспекту *власне весільної обрядовості українців* нам невідомі.

Відповідно до вищесказаного ми хочемо звернути увагу на те, як, на нашу думку, Федір Вовк розумів явище гри і яке місце посідав ігровий елемент у власне весільній обрядовості.

Тема весільної обрядовості була однією з найулюбленіших для Федора Кіндратовича Вовка. У своїй праці “Шлюбний ритуал та обряди на Україні” (1891–92 рр.) він писав: “у дослідях, які ми розпочали з метою розшукати дорогу, що нею йшли у своєму розвитку різноманітні форми соціального життя [...] ми можемо на окремому прикладі весільного ритуалу та обрядів спостерегти майже все, що за останні часи було відкрите та висвітлене”, згадавши імена дослідників-етнологів та культурологів, переважно другої половини XIX ст., і їх здобутки [3, с. 215–216]. Весільна обрядовість була для Ф. Вовка

моделлю, над якою він постійно працював і удосконалював, і яку застосовував при дослідженні інших культурних явищ. Він багато студіював шлюбні стосунки та весільні обряди різних народів, про що свідчать як архівні матеріали його фонду в Інституті археології НАН України, так і спеціальні роботи на цю тему. Паралельно із вищезгаданою працею французькою мовою, на початку 90-х рр. він публікував в Софії болгарською мовою велику працю “Весільні обряди слов’янських народів” [6]. В той же час він рецензував сучасні праці про весільну обрядовість чехів М. Бартоша [22], давніх слов’ян М. Ковалевського [4], українців Чернігівщини П. Литвиної-Бартош [20], публікував окремі нотатки і праці про весілля у болгар та інших народів [7, 21]. Сучасники дуже високо цінували студії Ф. Вовка про українське весілля. В передмові до празького видання (1927 р.) говориться про те, що: “студія про українське весілля, можна певно сказати, єдина в науці, що так докладно, так широко розробляє цю тему. Особливо цінив її велику вартість такий глибокий знавець української етнографії, як Михайло Драгоманов, і заходами Драгоманова вона й появилась у друку, спочатку болгарською мовою, а через кілька років, доповнена й виправлена, по-французькому” [17]. Слід зазначити, що, на нашу думку, автор передмови дещо невірною оцінив синхронність виходу болгарського та французького видання студії Ф. Вовка про весілля, що видно з вихідних даних публікацій.

Вже невдовзі після виходу друком праць про весілля, 1895 року Ф. Вовк писав М. Грушевському, відповідаючи на запит останнього щодо публікації його праці про весілля у “Записках” НТШ: “Щодо весілля, то це річ найбільше затяжна [...] переробити-ж – се значить далеко побільшити і справді таки переробити, полагодивши багато деяких помилок і т.і. Я й сам мав се на меті як писав [...] і до того хотів додати до статті (або книжки коли хочете) і усі рукописні матеріали з яких я користувався [...] У мене нового порівнявчого матеріалу позбиралось вже трохи не стільки ж, скільки було, та з тієї пори скільки вже нового друкованого набралось... Оттим то я й хочу підождати ще трохи, та як спроможуся коли місяців по 2 або з вільного часу то тоді і зроблю” [2, с. 103]. До цього треба сказати, що сам Федір Вовк в останньому абзаці праці “Rites et usages nuptiaux en Ukraine” зазначав: “Наша праця про українське весілля залишає ще багато бажань щодо повноти наших дослідів. Ми тільки злегенька торкнулись питань, що ми їх тут поставили, і зосталося ще багато

інших, яких ми, всупереч нашому бажанню, не могли вистудіювати” [3, с. 337].

Але до кінця життя Федір Вовк так і не знайшов часу, щоби ґрунтовно переробити і доповнити свою основну “весільну” працю. Час від часу він повертався до деяких весільних сюжетів, зокрема опублікував “Програму для збирання свідчень про весільні обряди у великорусів та іногородців Східної Росії” (1911 р.) [5]. Його “весільний” розділ у головній, і як виявилось, підсумковій праці про українську етнографію “Этнографические особенности украинского народа” (1916 р.) [8] є дуже скороченим, без наукового апарату, викладом російською мовою його вищезгаданої праці “Шлюбний ритуал та обряди на Україні” (1891–92 рр.) [3]. Це очевидно навіть із кількісних параметрів праць: весільний сюжет в “Этнографических особенностях...” обіймає 19 сторінок, а праця “Rites et usages nuptiaux en Ukraine”, перевидана українською мовою – 123 сторінки. Розділ про весільні обряди майже повністю зберіг структуру свого “попередника”.

Не таким вже й простим завданням виявилось для Федора Вовка в світлі генезису весільних обрядів українців пояснення “ігрищ”. Як він не хотів “конче... знайти місток між тими (давніми – В.С.) ігрищами і теперішніми, котрі не звідки-ж узялись як з тих...” так і не написав про це, хоча і планував (Игрища межю села оддам мабуть у “Folk-Lore” – писав він Михайлу Грушевському 20 липня 1895 року [16, с. 104]). Що розумів Ф. Вовк під “ігрищами” стає зрозумілішим, якщо розглянути які рубрики він ввів для збору матеріалів по цій темі в розділі “Игрища” (игрища малороссиян и других славян и украинские свадебные обряды) особистого архіву: 1. “Игры весенние и прочие” – 51 аркуш нотаток; 2. “Брачные сезоны (браки в избр[анное] вр[емя] года) (39); 3. Игрища древних славян (11); 4. Сезон браков (puberte, nubiation etc.) (24); 5. Элементы игрищ в свад[ебных] обрядах (12); 6. Varia (матеріали і нотатки) (9) [10, № 40]. Зрозуміло, що Ф. Вовк практично мав на увазі ігровий елемент весільної обрядовості. Це тим більш очевидно, що інші родинні обряди (родини (4 аркуші нотаток), похорон (10), проводи і поминки (6)) він відніс до іншого розділу свого архіву – “Звичаї України”, куди відніс також і таке явище як “кулачки” (9) а також “мораль” (проституція) (1) та “Varia” (побратимство) (2) [10, № 38]. Серед цих останніх можна знайти не тільки ігрові елементи, але й безпосередні ігри різних вікових груп (кулачки, “ігри при мерці” тощо). Хоча слід зазначити, що останні,

хоча і були поширені в Україні, на початок ХХ ст. були мало відображені в науковій літературі [19], і могли бути поза увагою дослідника, багато років відірваного від батьківщини.

Ігровий елемент весільної обрядовості Ф. Вовк спеціально не обговорював, бо і не ставив такого завдання, хоча він простежується в його основній етнографічній праці. Ігрову складову можна побачити і під час виробничих процесів, і під час обрядодій родинного і громадського побуту, особливо – в календарній обрядовості. Так, напередодні свята Юрія (23 квітня ст. ст.), яке належить, за Ф. Вовком, до сонячного культу, у деяких місцевостях людиність лагодить Лялю (найкращу дівчину), прикрашає її, потім починає коловий танок, що йде у супроводі пісень. З цього дня активно, з повною силою відбуваються веснянки (чи гаївки), “що їх супроводять ріжноманітні гри, які мають дуже виразний весняний характер. Ці гри та пісні розглянемо в статті про українську народню словесність” – писав він [2, с. 185]. Зазначимо що і ця праця, нажаль, не була опублікована Ф. Вовком, який, очевидно, планував вмістити її в енциклопедії “Український народ в його минулому та сучасному”.

Сам термін “*гра*”, “*зрати*” Ф. Вовк використовував вільно. У нього “На Великдень, згідно з загальнопоширеним повір’ям, сонце *грає*, цеб-то, в час свого сходу, то здіймається то опускається за обрій; тому багато є людей, особливо дітей, що дбають не проспати цієї хвилини” [2, с. 184]. Говорячи про пережитки у весільних обрядах, він припускає, що “...пережитки являють собою цілком припустне наподоблення того, що чинилось колись, у дуже давню епоху, на “*грах*”, про що говорить літопис [2, с. 227]. Взагалі календарні обряди у своїй праці Ф. Вовк висвітлив дуже скупко, згадавши окрім весняної обрядовості обрядовість купальську, де є весільний ігровий елемент: “...танцюють навколо ляльок-“купайл” та плигають через розкладений близько вогонь; замість вогню кладуть часом купу кропиви. Одночасно, явна річ, співають ритуальних пісень, що мають також весільний характер. Геть частіше, однак, вже обмежуються тим, що розкладають вогонь та плигають через нього парами, – парубки та дівчата” [2, с. 185–186]. Від того, як стрибе пара, віщували щасливе, чи нещасливе буде їхнє спільне життя у майбутньому. Суто ігровим було і ворожіння на вінках із запаленими свічками і пущеними водою. На час виходу “Етнографічних особливостей...” вже були відомі праці З. Кузелі та В. Гнатюка про поховальні обряди та “про ігри при

мерці” [9, 11, 12], хоча Ф. Вовк відзначив лише працю В. Гнатюка, назвавши її “чудовою” і звернув увагу на безпосередні ігри (лопатки, грушки тощо) [2, с. 208].

В цій же статті ми хочемо звернути увагу на ігровий елемент саме під час основного весільного обряду. Не йдеться про ігри дошлюбного періоду, до яких іноді відносять ігри навіть дітей. Хоча ігри хлопчиків і дівчат сприяють знайомствам у ранньому віці, але все ж, це – звичайні ігри різних статево-вікових груп із різноманітною семантикою. Мова може йти про відповідні ігри у період, близький до шлюбу, і саме про ці ігри Ф. Вовк обіцяв розповісти, але, як ми зазначили, не зробив цього.

Так, під час барвінкового обряду після заручин “дружка та ще одна дівчина, кожна тримаючи хустку, вилазили на лавку коло столу, а парубки ставали перед ними серед хати, потім вони виконували певний танець, подібний до третьої фігури кадрили [3, с. 227].

Під час “коровою”, “як тільки коровай посадять у піч пектись, всі парубки, присутні в хаті кидались на коровайницю, щоб вирвати в них лопату, що на ній вони садили в піч коровай; вихопивши в них цей трофей, вони скакали і танцювали по хаті, приспівуючи”. Але якщо в цій своєрідній грі “коровайницям пощастить затримати в себе лопату, то тоді вони мають перемогу, танцюють та співають” [3, с. 248]. Згодом починалась ритуальна гра-вправи з діжею: коровайниці “...стають навколо діжі, разом з чоловіками, що zostались у хаті, підіймають тричі діжу вгору, стукаючи нею об сволок; цілуються навхрест, потім носять діжу по хаті і починають нарешті з нею танцювати” приспівуючи відповідних пісень. Закінчуючи “коровайний” обряд, “кладуть коровай на віко діжі, застелене навхрест двома вишиваними рушниками, ставлять віко на голову молодиці, і вона несе його до комори” [3, с. 248–250].

Під час розплітання коси у гуцулів, вони прив’язували кінці коси молодої до причілку, і сам молодий, або старший боярин одрубав кінці коси одним ударом топірця [3, с. 251]. Якщо це не вдавалося зробити одним ударом, то це віщувало негаразди у подружньому житті.

Під час весільного потягу, коли відбувалась перейма, відбувалася і театралізована гра-бій між боярами і представниками парубочої громади молодого і представниками роду молодої з наступними перемовинами, які символізували, за Ф. Вовком, залагодження справ між

двома родинами [3, с. 226]. Тут таки відбувався наступний ігровий епізод. Коли поїзд молодого входив у двір, мати молоді виходила з хати. На матері вивернутий кожух, вона тримала миску з водою та вівсом. “Молодий підносить миску до рота, наподобляючи, наче п’є, потім кидає її через голову назад, а старший боярин намагається палицею розбити її на льоту. Після цього теща частує молодого та всю його дружину горілкою і просить до хати” [3, с. 266–267]. Ф. Вовк пояснює ці весільні епізоди заходами перестороги проти лукавства ворога та пророкуванням та побажанням достатку та врожаю (кожух, вода, зерно). Розбивання ж миски означає безпосереднє запліднення землі водою та зерном, а вдале розбиття миски, на нашу думку, означає всілякі гаразди у шлюбі.

Невдовзі, іноді, знову відбувалась ритуальна бійка палицями старостів з братами молоді, які охороняють її. Потім йшло замирення і “продаж” молоді і втеча братів молоді від кари за “продаж” [3, с. 269–270].

На Катеринославщині, під час розплітання коси і одягання очіпка молодій, дружко клав очіпок та намітку на віко діжі, ставив віко собі на голову й обертався кругом на одному місці і лише після цього очіпок з наміткою потрапляв на голову молоді [3, с. 275].

Взагалі, всі основні заходи під час традиційного весільного обряду, починаючи від заручин і до подій другого дня з перезвою, проходили під захоплюючий акомпанемент змагання двох хорів. Подруги молоді складали хор від неї. В той же час жіночий персонал від молодого, який носив назву свях, або свашок становив хор від нього і вони піснями коментували кожну подію шлюбного обряду. У висновках до своєї праці, Ф. Вовк зазначав: “Все це відбувається в супроводі хору, що своїми піснями пояснює всі акти, через які переходить церемонія, звертається то до того, то до іншого персонажу, що *грає* ту чи іншу роллю у весільному святі” [3, с. 320]. Філософський напрямок ігрової культури на кінець XIX ст. ще не був сформований (Й. Гейзінга, Г. Гадамер, Е. Фінк, Р. Кайуа та ін.), але для Федора Вовка весільний обряд був суцільною грою-ритуалом, в якій суто ігрові елементи виринали постійно, але лягали в основну ритуальну лінію весільного обряду. Саме в обрядовості, на відміну від безпосередніх ігор певних статево-вікових груп, найважче відділити ритуальну складову від ігрової, хоча це часто і не треба робити. Вивчаючи форми поведінки, дослідники відзначають близькість гри та ритуалу. Відсутність

границь, неточні уявлення про природу обох явищ призводить при вивченні конкретних явищ до розширення сфери гри за рахунок ритуальних форм поведінки і навпаки. Іноді “*гра*” і “*ритуал*” використовуються як синоніми, чому сприяють в обрядовій лексиці такі вирази як “грати весілля” [1, с. 21]. У праці Ф. Вовка дієслово “грати” зустрічається часто, наприклад (окрім зазначених вище): “Один факт, однак, зостається ще не з’ясований: чому в цьому (під час знімання серпанку з молодої – В.С.) першу роллю *грає* батько молодого, що під час інших весільних обрядів, як і батько молодої, зостається в тіні, чому його іноді заміняє дружка, і чому це не сам староста, що в цілій процедурі весільного ритуалу грає дуже виразно зазначену роллю жерця” [3, с. 310] та ін.

Загалом же, ритуал, в цьому конкретному випадку, – та ж гра з передбачуванним фіналом на відміну від безпосередньої гри, де результати непередбачувані.

Висновки даного дослідження. На нашу думку, згадані нами (далеко не всі) ігрові елементи в працях Ф. Вовка були або частинками рудиментів старих обрядів, сутність яких майже втрачена (гравправи з діжею у коровайницях), або певними новаціями, які виникли на старому ґрунті і закріпились як певна гра з елементом ворожіння (одрубання кінця коси у гуцулів).

За Ф. Вовком, князівська доба довершила розвиток українських весільних звичаїв і сліди пізніших впливів (татарське пригноблення, козацька республіка, польське панування тощо) помічені слабо і “дохристиянська доба була кульмінаційним пунктом у розвитку українського весілля. З християнством ритуал українського весілля увійшов у стадію розкладу; цей розклад іде, хоч і дуже поволі, але невпинно, і з часом він неминуче знищить всі сліди тої доісторичної старовини, носієм якої він досі був” [3, с. 337]. Для дослідника було найважливішим показати генезис весільної обрядовості і він блискуче виконав це завдання. Ігровий характер весільної обрядовості і власне весільного циклу, зокрема, був для нього цілком очевидним. Праці Федора Кіндратовича Вовка з традиційної весільної обрядовості українців в багатьох аспектах й досі залишаються неперевершеними.

Джерела та література:

1. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб., 1993. – 240 с.

2. *Вовк Хв.* Етнографічні особливості українського народу // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – Прага: Український громадський видавничий фонд, [1927]. – С. 34–214.
3. *Вовк Хв.* Шлюбний ритуал та обряди на Україні // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – Прага: Український громадський видавничий фонд, [1927]. – С. 215–337. Вперше надруковано: *Rites et usages nuptiaux en Ukraine // Volkov Théodore. L'Anthropologie.* – Т. II. – Paris, 1891. – Р. 160–184, 408–437, 537–587; Т. III. – Paris, 1892. – Р. 541–588.
4. *В[олков Ф].* // Киевская старина. – 1892. – № 5. – С. 278–284 (Рецензія на працю: *Kowalewsky M. Mariage among the early slavs // Folk-lore, Quarterly Review of Myth.* – London, 1890. – Dec.).
5. *Волков Ф.* Программа для собирания сведений о свадебных обрядах у великоруссов и инородцев Восточной России // *Живая Старина.* – 1911. – Вып. 1. – С. 27–30 і окрема відбитка.
6. *Волков Ф.К.* Свадебарскит обреды на славянскит народы // *Сборникъ за народны умотворения, наука и книжнина.* – София, 1890. – Кн. III. – С. 137–178; 1891. – Кн. V. – С. 204–232; 1892. – Кн. VIII. – С. 216–256; 1894. – Кн. XI. – С. 472–510.
7. *Волков Ф.* Свадебные обряды в Болгарии // *Этнографическое Обозрение.* – Кн. XXVII. – 1895. – № 4. – С. 1–56.
8. *Волков Ф.* Етнографические особенности украинского народа // *Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф. Волкова, М. Грушевского, М. Ковалевского и пр.* – Пг., 1916. – С. 455–647.
9. *Гнатюк В.* Похоронні звичаї й обряди. Зібрав *В. Гнатюк* // *Етнографічний Збірник.* – Т. 31–32. – Львів, 1912. – С. 203–424.
10. Інвентарний опис наукових матеріалів Хв.К. Вовка // *Науковий архів Інституту археології НАН України.*
11. *Кузеля Зенон.* Посіжинє і забави при мерци // *Записки НТШ.* – Т. 121. – Львів, 1914 – С. 173–224; Т. 122. – Львів, 1915. – С. 103–160.
12. *Кузеля Зенон.* Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі // *Етнографічний Збірник.* – Т. 31–32. – Львів, 1912. – С. 133–202.
13. *Курочкін О.В.* Архаїчний весільний танець-гра “Журавель” (“Бусел”) // *Матеріали до української етнології.* – К., 2002. – Вип. 2 (5). – С. 140–145.
14. *Курочкін О.В.* “Метод синкретичних вузлів” і давні весільні ігри українців // *Матеріали до української етнології.* – К., 2003. – Вип. 3 (6). – С. 53–60.
15. *Кушнір В.Г., Петрова Н.О.* Молодіжні ігри та розваги в системі календарного циклу // *Кушнір В.Г., Петрова Н.О.* Традиційна весільна обрядовість українців Одещини. – Одеса, 2008. – С. 57–86.

16. Листування Михайла Грушевського та Федора Вовка / Упорядник *Всеволод Наулко* // Листування Михайла Грушевського. – Т. 2. – К; Нью-Йорк; Париж, Львів, Торонто, 2001. – С. 93–221.

17. [Передмова] // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології... – С. 2.

18. *Петрова Н.О.* Традиційні ігри та розваги в дошлюбному спілкуванні українців і росіян Одещини // *Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян / Збірник наукових праць.* – К., 1999. – С. 102–107.

19. *Старков В.* До питання про ігровий елемент української традиційної обрядовості (Внесок Зенона Кузеля у дослідження “ігор та забав при мерці” // *Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць.* – Вип. 2 (5). – К., 2002. – С. 279–286.

20. *Volkov Th.* // *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris.* – Т. 2. – 1901. – Р. 263 і окрема відбитка (Рецензія на працю: *Литвинова-Бартош П.* Весільні звичаї і обряди у селі Землянци на Чернігівщині // *Матеріали до українсько-руської етнології.* – Львів, 1900. – 104 с.).

21. *Volkov Th.* Menhir de la Pierre-Frite et le mariage // *Revue des Tradition Populaires.* – Т. VIII. – Paris, 1893. – Р. 448.

22. *Volkov Th.* // *Revue des Tradition Populaires.* – Т. VII. – Paris, 1892. – Р. 251–252 (Рецензія на працю: *Bartoš M.F.* Moravska Svatba. – Praha. 1892).

Валерій Старков (Київ, Україна) Ігрові елементи весільної обрядовості українців у науковій спадщині Федора Вовка

У статті розглядається місце ігрового елемента власне весільної обрядовості українців. Ця обрядовість має ігрову природу і утримує багато ігрових елементів. Розглянуто також зв'язок гри та ритуалу в цьому випадку. Праці Федора Вовка, присвячені весільній обрядовості українців, і досі залишаються актуальними.

Ключові слова: Федір Вовк, весілля, традиційна обрядовість, гра, ритуал.

Валерій Старков (Киев, Украина) Игровые элементы свадебной обрядовости украинцев в научном наследии Федора Вовка

В статье рассматривается место игрового элемента свадебной обрядовости украинцев. Эта обрядовость имеет игровую природу и содержит много игровых элементов. Рассмотрена также связь игры и ритуала в этом случае. Труды Федора Вовка, посвященные свадебной обрядовости украинцев, остаются актуальными до сих пор.

Ключевые слова: Федор Вовк, свадьба, традиционная обрядовость, игра, ритуал.

Valerii Starkov (*Kyiv, Ukraine*) **The Play Elements of Ukrainian Wedding Ritualism in the Fedir Vovk's Scientific Legacy**

In the article the place of play element of Ukrainian wedding ritualism are considered. This ritualism has play nature and include many play elements. The connection of the play (game) and the ritual are considered in this case too. The Fedir Vovk's works about traditional wedding ritualism is actually now.

Key words: Fedir Vovk, wedding, traditional ritualism, play (game), ritual

Дмитро СЕМКО
(Київ, Україна)

**Дослідження діяльності
представників Чернігово-Новгород-
Сіверського культурного осередку
в працях М.Ф. Сумцова**

Серед науковців другої половини XIX – першої чверті XX ст., які досліджували різні аспекти діяльності Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку одне з провідних місць належить професору Харківського університету Миколі Федоровичу Сумцову. Літературознавець, етнограф, вчений-енциклопедист, М.Ф. Сумцов вирізнявся різноманітням наукових пошуків та розвідок. Він залишив ґрунтовні дослідження в галузі історії російської та української філології, народної поезії, етнографії, а також мистецтвознавства і музеєзнавства. Всесвітню славу М.Ф. Сумцову ще за життя принесли в тому числі і праці з історії української літератури. Серед численних робіт, які заслужили визнання сучасників, привертають увагу й дослідження, присвячені ученим ченцям, що належали до Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку. Перші дві праці із серії під загальною назвою “К истории южнорусской литературы XVII века”, присвячені діяльності Лазаря Барановича та Іоанникія Гальятовського. Третя монографія, що входить до цієї серії, присвячена Інокентію Гізелю, який до чернігівського осередку не належав, проте перебував у тісних дружніх стосунках з чернігівським владикою, і творчість якого значною мірою переплетена з творчістю чернігівського архієпископа та його оточення. Крім названих робіт, М.Ф. Сумцов звертався і до аналізу окремих творів чернігівських учених ченців. Зокрема, йому належить “Обзор содержания проповедей Иоанникия Гальятовского” (Харків, 1913), та ряд інших публікацій.[9; 11; 12]

Пояснюючи причини, які зумовили вибір об'єкту дослідження, М. Ф. Сумцов слушно зауважував, що Лазар Баранович тривалий час був чи не найвпливовішим українським політиком (якщо така оцінка

коректна по відношенню до церковного діяча). Загальна оцінка діяльності Лазаря Барановича у М.Ф. Сумцова досить висока – він, зокрема, пише: “Лазарь Баранович принадлежит к числу выдающихся литературных и политических деятелей южной России во вторую половину XVII ст. В области литературы он выступал главой и руководителем определенного просвещенного и патриотического кружка писателей, причем главную роль играл не столько по выдающемуся своему иерархическому положению, даже не в силу природных умственных дарований, значительных в отношении количественном и довольно хорошо развитых школой, преимущественно влияя своим настойчивым и энергическим характером. Баранович и самостоятельно был воинствующим двигателем в области богословской полемической литературы, но главное его литературное значение состоит в том, что он был соединительным звеном между литературными и научными тружениками, вызывал их к литературной деятельности и отчасти регулировал ее, управлял ею посредством просвещенных, проникнутых житейской опытностью и добродушием советов и наставлений”. [7, с. 1]

М.Ф. Сумцов лише побіжно згадує, що всі представники Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку були православними ченцями. Проте, поза увагою дослідника залишився той факт, що саме ця обставина наклала суттєвий відбиток на їхню творчість, політичну й громадську діяльність, врешті на їх повсякденне життя. Для М. Ф. Сумцова визначальним є те, що Лазар Баранович, який належав до вищого православного духовенства, вже в силу цього активно втручався в політичні процеси – брав участь у обранні гетьманів і козацької старшини, намагався відстоювати інтереси української держави перед російськими царями тощо.

М.Ф. Сумцов чітко розмежував два періоди в історії української літератури XVII ст. – до 30-х років XVII ст. і до кінця століття другий. В роботі, присвяченій І. Галятовському, він, зокрема, писав: “В начале XVII века южно-русские писатели в своей ученой деятельности постоянно имели в виду народные потребности и нужды. Научная деятельность развивалась преимущественно в Остроге и в Вильне под защитой братств. В большей части дошедших до нас научных и литературных памятников начала XVII ст. язык простой, ясный, сильный, довольно близкий к народной речи; в них много живости, бойкости, исторической документальности. Таковы: “Пересторога”, Послания

Иоанна Вишенского, “Фринос” М. Смотрицкого и некот. друг.” [8, с. 1–2].

Щодо літератури другої половини XVII ст. М.Ф. Сумцов писав: “Около половины XVII ст. украинская наука поселяется в мрачных аудиториях киево-могилянского коллегиума. В количественном отношении она сильно разрастается; в качественном отношении падает, понижается. В южно-русской литературе, развившейся под влиянием могилянского коллегиума, слишком много пустословия, витиеватости, искусственности. Сочинения главных писателей этой эпохи: Барановича, Галятовского, Гизеля, Радивиловского, наглядно показывают, до какой степени оскудения может дойти научная мысль, протянутая через узкие, тенденциозно сколоченные школьные рамки”. [8, с. 1–2]

Повторюючи в “Характеристике южно-русской литературы XVII века” цю ж тезу, М.Ф. Сумцов навів аргументи щодо своєї концепції про розподіл української літератури XVII ст. на дві частини – на літературу першої третини століття і на літературу шестидесятих – восьмидесятих років, зазначаючи, що між ними була суттєва різниця. [9, с. 11–13] Проте, там само він зазначав, що існувала певна тяглість між літераторами першої і другої груп. Зокрема, Петро Могила опікувався Інокентієм Гізелем і Лазарем Барановичем, Гизель протегував Барановичу, Баранович – Галятовському, і всі вони були вихованцями киево-братської колегії. М.Ф. Сумцов писав: “Во вторую группу входят деятели шестидесятых, семидесятых и восьмидесятых годов: Иннокентий Гизель, Лазарь Баранович, Иоанникий Галятовский, Антоний Радивилковский. Наиболее влиятельными людьми были Петр Могила и Лазарь Баранович, наиболее образованным и плодовитым писателем Иоанникий Галятовский. Все эти деятели стояли тесно друг около друга, поддерживали друг друга всячески. Петр Могила покровительствовал и повышал Коссова, Козловского и Гизеля; Гизель – Барановича и Радивиловского, Баранович – Галятовского. Они соединены были друг с другом тесными узами нравственной солидарности, узами дружбы, и все они в литературе и отчасти в политике действовали сообща и в одном направлении, что обусловлено было сходством их литературных и научных понятий. Хотя Баранович и Галятовский обнаружили значительную зависимость от схоластической школы, хотя польско-иезуитские педагогические начала вытравили в них некоторые характерные национальные черты писатели эти, равно как писатели первой группы, жили и действовали под непогасшими еще влияниями

того строя малорусской жизни, какой создан был братствами в начале XVII ст. Коллегиумская схоластика им повредила во многом, но она в половине XVII ст. была еще настолько парализуема светлыми и чистыми влияниями старинной украинской школы и литературы, что не могла вполне изуродовать Барановича и Галятовского в духовном отношении...” [9, с. 13–14]

Виходячи з вище наведеного, не зовсім зрозуміло, як перебуваючи в одному середовищі і зберігаючи певну тяглість, П. Могила і Л. Баранович та І. Галятовський могли належати до різних літературних напрямків. Погляди М.Ф. Сумцова на відмінності між культурою обох половин XVII ст. критикувалися вже його сучасниками. Так П. Житецький наголошував, що І. Галятовський і його сучасники “усвоив латино-польскую науку, не отрешились от народных стремлений, возникших в первую эпоху просвещения, и готовы были дать этим стремлениям широкое применение”. [1, с. 162] Його творчість Житецький особливо пов’язував з життям, вважаючи, що Галятовський не сказав жодного слова, “несогласного с народным чувством”. [1, с. 162]

Непоследовність М.Ф. Сумцова в оцінках українських письменників другої половини XVII ст., які належали до Чернігово-Новгород-Сіверського кола найтиповіше проглядає в оцінці творчості Іоанікія Галятовського. Так, М.Ф. Сумцов писав: “Трудно выделить Галятовского при первом чтении его сочинений, из ряда современных ему южнорусских писателей. Его “Души” наводят на читателя невыносимую скуку, а “Мессия” валится из рук. Нужно ознакомиться с его “Беседой” и “Фундаментами”, нужно сопоставить эти маленькие, дельно написанные книжки с объемистыми сочинениями Барановича, Гизеля и Радивиловского, чтобы оценить превосходство Галятовского над этими писателями; по умственным дарованиям и начитанности, Галятовский более всякого другого может быть назван представителем южно-русской литературы второй половины XVII ст. Все недостатки этой литературы ясно сказались в его сочинениях; лучшие литературные произведения этой эпохи принадлежат перу Галятовского. В Галятовском южная Россия нашла талантливую ученого деятеля, отчасти деятеля политического, вообще умелого и опытного бойца за южнорусскую народность, точнее сказать, за главное в XVII в. ее проявление, – православие”. [8, с. 1–2]

Стосовно суперечливості поглядів М. Сумцова щодо оцінки творчості І. Галятовського і взагалі літератури другої половини XVII ст.

писав його сучасник М. Петров в рецензії на книгу М. Ф. Сумцова про І. Галятовського. [4, с. 320–323] На думку М. Петрова, І. Галятовський у багатьох своїх творах “не преследовал исключительно местные элементы и интересы”, яких у нього так настирливо шукав М. Ф. Сумцов. [4, с. 320–323] Твори його мають передусім загальноправославне, або навіть загальнохристиянське значення, що, на думку М. Петрова, й означало на той час загальноукраїнське та загальнослов'янське значення. Саме цим М. Петров і пояснював широку популярність цих творів на півдні та півночі країни. [4, с. IX]

Досліджуючи творчість Іоанікія Галятовського, М. Ф. Сумцов детально зупинявся на розгляді джерел, якими користувався І. Галятовський при написанні своїх творів. Він зазначав, що серед посилань на римських письменників – Овідія, Віргілія, Плінія, Цицерона, Сенеку, Квінта Курція, Валерія Флакка, Флора, Євтропія – у Галятовського зустрічаються посилання й на католицьких, та навіть еретичних авторів, які друкувалися у Польщі. Зокрема, в “Алфавіті” І. Галятовський посилався на відомого соцініанського автора Смальція. М. Ф. Сумцов також нарахував у посиланнях І. Галятовського до сорока зовсім незнайомих авторів. [8, с. 14]

М.Ф. Сумцов зазначав, що зовнішня форма проповіді, її склад, тип проповідника на Україні склався в десятих роках XVII ст. “На проповідях Леонтия Карповича (+1620) и Захарии Копыстенского (+1627) уже лежит печать польских схоластических проповедей. Галятовский в половине XVII ст. окончательно установил и укрепил схоластическую проповедь в Малороссии своим “Ключем Разумения”. [8, с. 185]

Характеризуючи полемічні твори І. Галятовського та Л. Барновича, М.Ф. Сумцов зазначав, що полемічний тон І.Галятовського доволі м'який. Наприклад, І. Галятовський заперечував примусове навернення євреїв в християнство. “В деле обращения евреев в христианство, говорит он в объяснении 24 пророчества, принуждение не должно иметь места. Должна быть употреблена кротость и снисхождение; должно быть употреблено непрестанное чтение слова Божия и тщательное изъяснение онаго”. Странно читать эти светлые выражения у писателя XVII в., у киевского ученаго схоластика. Проблеснувшая в этих выражениях веро-терпимость и гуманность свидетельствуют о высоком нравственном уровне Галятовскаго, сумевшего под тяжелым бременем злостной и сухой схоластики сохранить в глубине души живое чувство любви к человеку”. [8, с. 383]

М.Ф. Сумцов протиставляє полемістів початку століття Іоана Вишеньського, Євсевія Пімена (Петра Могили) Лазарю Барановичу, Іоаннію Галятовському та Інокентію Гізелю, зауважуючи, що характер полеміки змінився поступово від різкого, та нестриманого у виразах на більш виважений. Проте і наприкінці століття деякі православні письменники-полемісти залишалися вкрай нестриманими та різкими. Таким виглядає Симеон Полоцький в “Жезле правления”, написаному проти Нікити Пустосвята. М.Ф. Сумцов слушно вказує, що Л. Баранович та І. Галятовський розуміли, що різкі та образливі висловлювання підривали значення полемічної аргументації та призводили лише до негативних наслідків. [8, с. 384]

І. Галятовський дослухався до порад Л. Барановича. М.Ф. Сумцов зазначав, що в “Месії правдивому” він лише зрідка дозволяв собі гострі висловлювання щодо опонентів, а в “Бесіді Білоцерківській” Галятовський взагалі виявляє тонку чемність, очевидно через те, що бесіда відбулася в присутності багатьох представників польської еліти. [8, с. 385]

Звертаючи увагу на те, що І. Галятовський майже всі свої твори присвятив різним владним особам, М.Ф. Сумцов підкреслював, що І. Галятовський рухався в традиційному руслі гербового панегіризму, що був поширений у Польщі, а згодом, за сприяння Петра Могили, був перенесений і на Україну. [8, с. 187]

І. Галятовський як проповідник, на думку М.Ф. Сумцова, зловживає штучними [8, с. 189] порівняннями та пошуками різних сенсів святого письма, виділяючи в ньому чотири сенси – літеральний, моральний, алегоричний та аналогічний, завдяки чому мав можливість жонглювати сенсами, доводячи будь-що, навіть те, чого в святому писанні немає. [8, с. 190] М.Ф. Сумцов звертав також увагу на схоластичний цифровий розподіл на перше, друге і так далі, що надає казанню штучну цільність і єдність. [8, с. 196]

Аналізуючи проповіді Лазаря Барановича, М.Ф. Сумцов загалом негативно оцінював зміст двох збірників його проповідей “Меча духовного” і “Труб словес проповідних”. Він писав: “Что две-три проповеди направлены против иноверцев, то об этом можно предположить лишь по одному заглавию или по тому, что в проповеди находится общая защита такого учения, которое отвергается католиками или кальвинистами. Самые же проповеди так безцветны и бессодержательны, что очень трудно решить, против кого и чего они направлены, какую

практическую цель преследовал проповедник при их произнесении”.

[7, с. 58] Полемізуючи з Строевим щодо характеру та спрямованості проповідей Барановича, Сумцов писав: “Схоластическая школа, пройденная Барановичем и его осторожность в выражениях привели к тому, что все его проповеди – пустой набор слов, пересыпание из пустого в порожнее. Можно быть уверенным, что даже две-три проповеди Барановича, в которых Строев усмотрел реальное содержание, не были поняты слушателями, если только были когда либо произнесены с церковной кафедры; ничего практического и жизненного не было в них открыто современниками проповедника; для такого открытия понадобился тяжелый кабинетный труд ученого археолога и палеографа”.

[7, с. 58] Сумцов зазначав, що Барановичеві проповіді схоластичні, проте його схоластичність відрізняється від схоластики Галятовського. На відміну від Галятовського, який використовував шкільні принципи у розподілі матеріалу, залучав польські та латинські джерела, певні сюжети з ботаніки, зоології, історії, Баранович виступав у своїх проповідях як схоластик суто церковного напрямку. В його проповідях відсутні роз’яснення догматів, практичні моральні настанови. Вони являють собою набір текстів із св. Писання, або молитву, проте це не проста і коротка але сильна молитва, (наприклад як у Димитрія Туптала) а лише схоластичний засіб наповнення проповіді. [7, с. 59] Навіть мова проповідей – церковно-слов’янська, без залучення польських, латинських та українських слів та виразів, свідчить на думку М.Ф. Сумцова, про схоластичний характер проповідей Барановича, про їх відірваність від сучасного проповідникові життя. Порівнюючи проповіді Барановича і проповіді Галятовського, Сумцов називав Галятовського більш талановитим проповідником, в “Ключі розуміння” якого зберігся зв’язок автора з рідним краєм. [7, с. 61]

Видається цікавою оцінка М.Ф. Сумцовим ставлення І. Галятовського до сучасних йому подій українського політичного життя. М.Ф. Сумцов писав: ““Ключ разумения” возник в бурное время южно-русской истории. Войны Хмельницкого с поляками только-что окончились; только что совершилось присоединение Малороссии к московскому государству. Еще свежа была могила славного малорусского гетмана. Политические и религиозные страсти были еще сильно возбуждены. Народ, вынесший тяжелую борьбу за свою национальную самобытность и экономическую независимость от польских панов и их наперсников евреев, жил полной героической жизнью. И ничто не

затронуло, не взволнувало души киевського ученого казнодея Галятовського. Грозніе і багато знаменательніе события прошли мимо его, не затронув ни его ума, ни его чувства, засушенных безжизненной школой, - нимало не отразились в “Ключе”. В то время, как решалась участь українського народу, когда относительно самого его национального существования поставлен был роковой вопрос “быть или не быть”, Галятовский поглощен был вопросами о том, будут-ли умершие принимать пищу в будущей жизни, сколько дней пробыл в раю Адам и т. п. На Галятовском вполне раскрылось денационализирующее значение киево-могилянської академіи”. [8, с. 199]

Характеризуючи знання І. Галятовського в природничих питаннях і перераховуючи їх відображення в проповідях, М.Ф. Сумцов слушно порівнював його природничо-наукові знання зі знаннями корифеїв тодішньої науки – Ставровецького, Славинецького, Полоцького, Барановича, Яворського. М.Ф. Сумцов дійшов висновку, що реальні знання І. Галятовського були доволі широкими, оскільки: “Он знал гораздо более научных теорий о причинах явлений и сил природы, чем современные ему ученые, хотя, нужно признаться, пользовался своими реальными знаниями также неблагоприятно, как и другие схоластические писатели XVII в.” [8, с. 196]

Поряд з аналізом літературних творів учених ченців, що належали до Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, в своїх роботах М.Ф. Сумцов багато уваги приділяв їх ролі у політичному житті Гетьманщини. Він, зокрема, висвітлив стосунки Лазаря Барановича з гетьманами від Виговського до Мазепи. На думку М.Ф. Сумцова, стосунки у Барановича з І. Виговським і Ю. Хмельницьким носили випадковий характер – у зв'язку з виборами нового митрополита, у зв'язку з постриженням Хмельницького у монахи тощо. На відміну від цього стосунки Барановича з Брюховецьким носили більш конфліктний характер. М.Ф. Сумцов вказував, що Брюховецький взагалі підозріло ставився до вищого українського духовенства, небезпідставно підозрюючи його в інтригах. Він позбавив чернігівського владику кількох мастків, відряджав козаків на постій до монастирських мастностей тощо. Після вбивства гетьмана Лазаря Барановича написав дві віршовані епітафії, присвячені І. Брюховецькому, одну з яких М.Ф. Сумцов наводить у своїй монографії. [7, с. 78]

Апогеєм політичної діяльності Лазаря Барановича М.Ф. Сумцов вважав нетривале гетьманство Дем'яна Многогрішного, який був у

певному сенсі креатурою Барановича. Протягом цього періоду владика намагався не допустити порушення Глухівських статей з боку московського уряду, намагався схилити Дорошенка до підданства царю, піклувався про неповернення Києва полякам, але не всі політичні проекти Лазаря Барановича виявилися вдалими.

М.Ф. Сумцов вказував, що виступаючи посередником між тоді ще наказним сіверським гетьманом Д. Многогрішним і російським царем, Л. Баранович намагався, з одного боку, припинити міжусобиці, а з іншого зберегти права і привілеї, якими користувалося українське суспільство. Одним з найголовніших завдань архієпископ вважав виведення російських військових залог із Гетьманщини.

М.Ф. Сумцов не випадково наголошує на тому, що Лазар Баранович наполягав на виведенні воєвод і ратних людей з українських міст. Спроби російського уряду запровадити воєводське правління в українських містах розпочалися відразу по смерті Богдана Хмельницького. Російський уряд намагався скористатися із загострення протиріч між козацькою старшиною з одного боку і міщанами і селянами з іншого, щоб ввести воєводське правління. М.Ф. Сумцов слушно зауважив, що позитивне ставлення до воєвод з боку селян і міщан, яке було притаманне їм наприкінці 1650-х років, змінилося в 1660–1670-х роках на вкрай негативне. [7, с. 96] Він наводить безліч прикладів воєводського свавілля, які дивилися на Малоросію як на завойовану країну. “Настаивая на выводе из Малороссии воєвод и ратных людей в мирное время, архиеп. Лазарь действовал не только в интересах старшины, но и в интересах посольства, преимущественно горожан. Десятилетний горький опыт мог убедить мыслящих малороссиян, в частности Барановича, что в воєводском управлении нет для Малороссии спасения от обуревавших ее внутренних нестроений. К прежнему тяжело-му господству старшины прибавлялась новая тяжесть в виде воєвод и ратных людей. Повидимому, de jure, воєводы были охранители Малороссии от поляков и татар; они посажены были в городах для их укрепления и, укрепляя и защищая от внешних врагов левобережную Малороссию, тем самым охраняли пределы московского государства. Фактически воєводы наложили свою тяжелую руку чуть ли не на все проявления народной жизни, на взнос и сбор податей, на рыболовство, на сенокосы, на избрание высших духовных лиц. Мало по-малу в свободную малорусскую жизнь вносились суровые регламентирующие порядки воєводского управления”. [7, с. 98] М.Ф. Сумцов висував

гіпотезу, що домагатися виводу воєвод Лазар Баранович міг і через особистий конфлікт з воєводою Щербатовим, який вимагав від владики коштів на утримання своїх вояків та заподіяв владиці багато іншої шкоди.

Після падіння Д. Многогрішного політичний авторитет Лазаря Барановича суттєво зменшився. М.Ф. Сумцов зазначав, що за гетьманування Самойловича, архієпископ Лазар намагався втримати політичний вплив на гетьмана. У 1675 р. вони зустрічалися і обговорювали політичні питання, проте поступово Лазаря було усунуто від політичних справ. Причини, які призвели до цього М.Ф. Сумцов не називає. [7, с. 143]

Аналізуючи стан взаємин української та російської церковних еліт а також участь у цих взаєминах І. Галятовського, М.Ф. Сумцов зокрема, зазначав, що Галятовський наслідував приклад Лазаря Барановича, який не намагався протистояти московській експансії на Україну. І. Галятовський, лише просив і ні в чому не перешкоджав московському урядові, через що його прохання здебільшого задовольнялися. [8, с. 19–20]

Важливим питанням церковного устрою було питання підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Російська влада намагалася підпорядкувати Київську митрополію відразу по смерті Богдана Хмельницького. М.Ф. Сумцов відзначав, що протягом тривалого часу це питання наражалося на опір з боку українського духовенства і лише в 1685 році нарешті здійснилися російські плани щодо української церкви. Цим планам сприяло обрання київським митрополитом луцького єпископа Гедеона Четвертинського, людини, на думку М.Ф. Сумцова, посередньої, без твердих політичних переконань, не надто розумної та з слабким характером. [7, с. 162] В червні 1685 р. в Києві був скликаний собор, для обрання київського митрополита і обговорення питання підпорядкування української церкви московському патріарху. Архієпископ Лазар Баранович не з'явився на соборі, не надіслав своїх послів чи навіть грамоти. Взагалі не було представників Чернігівської єпархії. Під тиском Івана Самойловича митрополитом було обрано Гедеона Святоплк-Четвертинського. Проте, через пасивний спротив Барановича та відсутність значної кількості вищого духовенства, переважно з Чернігівської єпархії, собор не зміг вирішити питання підпорядкування Київської митрополії. Хоча кардинально завадити процесу підпорядкування Київ-

ської митрополії Московському патріархату позиція Л. Барановича і не змогла.

Розглядаючи господарські аспекти діяльності Лазаря Барановича, М.Ф. Сумцов навів низку прикладів, які свідчили про те, що чернігівський владика не позбавлений був грошелюбства. Значна кількість скарг, поданих гетьману та російському цареві на чернігівського архієпископа, а також тривалі майнові конфлікти за участю Л. Барановича також свідчать про намагання владики всіляко збільшувати майно та статки. Хоча, на думку М.Ф. Сумцова: “Усердный собиратель маестностей, Баранович не был человеком жестоким. “Овец так должно стричь, говорил он, чтобы не затронуть за живое чтобы шерсть опять росла”. К простому народу Баранович относился с любовью и защищал его от притеснения налогами”. [7, с. 147]

Зменшення політичної активності Лазаря Барановича призвело до поживавлення його літературної діяльності. Перш ніж аналізувати літературні твори чернігівського архієпископа, М.Ф. Сумцов побіжно згадав видану у 1670 р. у друкарні киево-печерської лаври книгу “Żywoty świętych ten Appollo pieje, jak ci działali néch tak każdy dzieje”. Більш ґрунтовно він зупинився на іншому творі Лазаря Барановича – “Лютні Аполлоновій”, (“Lutnia Apollinowa koźdey sprawie gotowa”) який вийшов друком 1671 року. Поетична збірка розпочинається віршами на царський герб, віршем-присвятою царевичу Івану Олексієвичу, двома віршами – зверненнями до читачів. Сумцов зазначав, що серед більше тисячі віршів, які увійшли до “Лютні” не менше п’ятиста присвячені прославленню Бога, пресвятої Діви, апостолів, пророків, ангелів, святих. [7, с. 115] Сумцов вважав такі вірші беззмістовними та безбарвними, хоч і відзначав у деяких із них наявність релігійного почуття. Він виділяє також кілька віршів морально-настановчого характеру, зауважує, що у віршах Барановича майже відсутній церковно-побутовий елемент. [7, с. 117] У віршах про сонце, місяць, зрідка відображено деякі уявлення архієпископа щодо світобудови. [7, с. 118] В деяких віршах Сумцов вбачав характерні побутові особливості – звичай тримати солов’їв у клітках, звичай користуватися рум’янами та білилами, та інші. [7, с. 120] Баранович виступає як мораліст, засуджуючи використання рум’ян та натомість закликаючи багатих допомагати бідним, або ж уважно слухати церковну службу та спів. [7, с. 121]

В історичному сенсі, на думку М.Ф. Сумцова, найбільший інтерес представляють вірші про війни з татарами. Ці вірші, проникнуті духом

патріотизму та любов'ю до рідного краю, М.Ф. Сумцов вважає найкращими творами Барановича. Поет шкодує, що міжусобиці і роздори знесилоють його рідну землю. [7, с. 122] Особливістю “Лютні”, на думку М.Ф.Сумцова, є доволі співчутливе ставлення автора до поляків. Баранович у віршах часто поєднує інтереси українців та поляків у протистоянні турецько-татарській експансії. Найбільш відомий вірш з цього циклу, написаний на поширене у той час прислів'я “Nie będzie świat światem rusin polakowi bratem” М.Ф. Сумцов навів повністю, відзначаючи його м'якість та віротерпимість стосовно поляків. [7, с. 124]

У своїй монографії про Лазаря Барановича М.Ф. Сумцов доволі багато говорить про причини, які спонукали чернігівського владику включитися в літературну полеміку, а також наводить приклади того, як чернігівський архієпископ заохочував до участі у полеміці своїх однодумців – І. Галятовського та І. Гізеля. [7, с. 129–130] Твір Барановича “Нова міра старої віри”, що вийшов друком 1671 р., є запереченням твору Павла Бойми “Stara wiara”, направленому проти православних. Аналізуючи “Нову міру”, М.Ф. Сумцов зазначає, що у викладі аргументів, у мові, яким написаний цей твір втілилися як живий характер Лазаря Барановича, його нахил до віршування, так і значна шкільна освіта. Але найкращий елемент твору, на думку М.Ф. Сумцова, – це щирість письменника, його задушевність та любов до рідного краю. [7, с. 132] Тон полеміки м'який, до чого Баранович закликав Гізеля і Галятовсько, які готували в той час свої заперечення Боймі.

Серед інших творів Л. Барановича М.Ф. Сумцов згадує “Вечерний плач” та “Заутреннюю радість”, написані на смерть царя Олексія Михайловича, а також, із посиланням на Вишневського, “O przycgodach życia ludzkiego”. Проте, віднайти більш ґрунтовну інформацію щодо останньої книги, нам не вдалося. У найбільш повному каталозі чернігівських видань, складеному Т. Каменевою, цей твір подається як такий, що відомий лише за бібліографією. [2, с. 375] Перераховуючи наступні твори Лазаря Барановича – “Слово благодарственное Иисусу Христу”, “Notiу pięć, ran Chrystusowych pięć”, “Wienec Bożey Matki”, Сумцов не аналізував цих творів. Він лише коротенько прокоментував видану у 1680 р. книгу Барановича “Благодать і істина”, присвячену царям Іоанну та Петру. Останньою книгою Барановича, М.Ф. Сумцов називає видану у грудні 1683 р. “Najasnieszka nieba у ziemie Carica Panna Matka Panna Marija od Lazarza Baranowicza slawiona”. Цей твір,

що містив вірші польською, латинською та слов'янською мовами, було присвячено царівні Софії. [7, с. 142]

В роботі “О влияния малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе масонства” М.Ф. Сумцов аналізує розкольніцький рукопис обсягом 259 сторінок, який включає передмову до твору Л. Барановича “Меч духовний” та анонімні “Толкования на Апокалипсис”. Сумцов детально описав зміст рукопису, зокрема й точні списки передмов Лазаря Барановича до царя Олексія Михайловича та до читача. Сумцов доволі слушно висунув гіпотезу, за якою анонімний автор “Толкования на Апокалипсис” міг скористатися іменем Лазаря Барановича і його передмовами до “Меча духовного” задля надання певної ваги своїм релігійно-містичним трактуванням Апокаліпсиса в очах читачів. (С. 367) Тим більше, що згідно існуючого літературного звичаю, він міг не зазначити свого імені на рукописі, приписавши його знаменитому “старовинному” церковному діячеві. Зазначимо, що до збірника увійшли лише передмови Л. Барановича до “Меча духовного”, а не весь твір. М.Ф. Сумцов зазначив, що серед джерел, якими користувався упорядник Толкового Апокаліпсису головне місце займали південноруські релігійно-полемічні твори XVII ст. слов'янського друку. Православні релігійно-полемічні твори, написані польською мовою, не увійшли до Толкового Апокаліпсису, на думку М.Ф. Сумцова, через незнання автором Апокаліпсису польської мови. [11, с. 369–370]

Цитати із творів Стефана Зизанія, Захарії Копистенського, Кирила Транквіліона Ставровецького, Іоанікія Галятовського (“Месія правдивий”), Інокентія Гізеля (“Синопис”), Симеона Полоцького (“Вінець Віри”), Стефана Яворського (“Камінь Віри”), Феофана Прокіповича (“Показание великого антихриста”), а також мова твору, полонізма свідчать, за М.Ф. Сумцовим, про значну залежність укладача “Толкования на Апокалипсис” від південноруської схоластичної літератури XVII ст. [11, с. 371]

Хоча час укладання та місце в рукопису не зазначені, М.Ф. Сумцов вважав, враховуючи зміст, та деякі фрагменти масонських пісень, що твір було укладено в другій половині XVIII ст., наприкінці семидесятих, або ж на початку восьмидесятих років, після укладення Кучук-Кайнарджійського миру. Автором рукопису, на припущення М.Ф. Сумцова, міг бути засновник странниківської секти Євфимій. [11, с. 372].

Таким чином, ґрунтовні дослідження М.Ф. Сумцова, присвячені діяльності представників Чернігово-Новгород-Сіверського осередку, розкривають різні аспекти літературної творчості чернігівських учених ченців, а також висвітлюють політико-адміністративні, громадські та церковні проблеми у вирішенні яких брали участь Лазар Баранович та Іоаникій Галятовський.

Оцінка їх літературної діяльності в працях М.Ф. Сумцова неоднозначна, іноді доволі суперечлива. Розбіжність в оцінках певною мірою пояснюється ставленням М.Ф. Сумцова до системи освіти в киево-могилянському колеґіумі, яка, на думку вченого, мала доволі негативні наслідки для вихованців, до яких серед інших належали Л. Баранович та І. Галятовський. Останні згодом очолювали колеґію на різних етапах її діяльності. М.Ф. Сумцов також доволі критично ставився до схоластики, якою, на його думку, пронизані більшість літературно-публіцистичних та поетичних творів Л. Барановича та І. Галятовського. Разом з тим, М.Ф. Сумцов визнавав беззаперечні позитивні якості, притаманні творчості чернігівських учених ченців, їх відповідність запитам часу.

Політична та громадська діяльність Л. Барановича та І. Галятовського теж неоднозначно оцінюється М.Ф. Сумцовим. З одного боку, Сумцов вважав їх щирими українськими патріотами, з іншого – наводив приклади їх угодницького ставлення щодо російської експансії на Україну. Неоднозначно оцінюється і адміністративно-господарська діяльність Барановича, який виступав, з одного боку як наполегливий збирач маєностей, а з іншого – як прибічник гуманного ставлення до селян, обмежуючи визиски та побори на підконтрольних йому територіях.

Поза увагою М.Ф. Сумцова залишилися кілька робіт Лазаря Барановича, які згодом були описані В. Перетцем. [5; 6] Деякі аспекти щодо стосунків українського та російського духовенства, лише побіжно окреслені М.Ф. Сумцовим, пізніше знайшли розвиток в роботах В. Ейнгорна а щодо роботи друкарень у Новгороді-Сіверському та Чернігові – в дослідженнях Т.М. Каменєвої та С.О. Клепікова. [2; 3] Проте і досьогодні роботи М.Ф. Сумцова, присвячені діячам Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку не втратили свого значення та наукової вартості.

Джерела та література:

1. *Житецький П.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. К., 1889.
2. *Каменева Т.Н.* Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Гос. библиотеки им. В. И. Ленина. – Т. 3. – М., 1959. – С. 224–383.
3. *Клепиков С.А.* Издания новгород-северской типографии и ложно-черниговские издания 1674–1679 годов // Книга. Иссл. и мат., сб. 8, 1963, с. 255–278.
4. *Петров Н.* [рец.] К истории южнорусской литературы XVII ст. Н.Ф.Сумцов. Киев и Харьков, 1884–1885 // ЖМНП, ч. ССXXXVIII, 1885, апрель. – С. 307–326.
5. *Перетц В.Н.* “Filar wiary” вновь найденное сочинение Лазаря Барановича // Киевская старина, т. LXII, 1898, июль-август. – С. 50–74.
6. *Перетц В.Н.* “Księga smierci” архиепископа Лазаря Барановича. // Киевская старина, т. LXII, 1898, сентябрь. – С. 225–233.
7. *Сумцов Н.Ф.* К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. I. Лазарь Баранович. – Харьков, 1885.
8. *Сумцов Н.Ф.* Иоанникий Галятовский (К истории южнорусской литературы XVII в.). // Киевская старина, т. VIII, 1884, январь, с. 1–20; февраль, с. 183–201; март, с. 371–390; апрель, с. 565–588.
9. *Сумцов Н.Ф.* Характеристика южно-русской литературы XVII века. – К., 1885.
10. *Сумцов Н.Ф.* К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. III. Иннокентий Гизель. – К., 1884.
11. *Сумцов Н.Ф.* О влиянии малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе масонства // Киевская старина. Т. LI, 1895, декабрь. – С. 367–379.
12. *Сумцов Н.Ф.* О литературных нравах южнорусских писателей XVII столетия. // Изв. отд. рус. яз. и слов. АН. Т. XI, 1906. – С. 259–280.
13. *Сумцов Н.Ф.* Обзор содержания проповедей Иоанникия Галятовского. Харків, 1913. (Відбиток з IV випуску “Вестника Харьковского историко-филологического общества”).
14. *Ченіга І.П.* Творчість Іоаннікія Галятовського, українського письменника другої половини XVII ст. Дисертація на одержання вченого ступеня кандидата філологічних наук. – К., 1964.

Дмитро Семко (*Київ, Україна*) **Дослідження діяльності представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку в працях М.Ф. Сумцова.**

Стаття присвячена висвітленню політичної, церковної, громадської, літературно-публіцистичної та поетичної діяльності представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, та архимандрита Єлецького Успенського монастиря Іоанникія Галятівського в працях професора Харківського університету М.Ф.Сумцова.

Ключові слова: М.Сумцов, Чернигово-Новгород-Сіверський культурний осередок, історіографія.

Дмитрий Семко (*Киев, Украина*) **Исследование деятельности представителей Чернигово-Новгород-Северского культурного очага в работах Н.Ф.Сумцова.**

Статья посвящена отражению политической, церковной, общественной, литературно-публицистической и поэтической деятельности представителей Чернигово-Новгород-Северского культурного очага черниговского архиепископа Лазаря Барановича и архимандрита Елецкого Успенского монастыря Иоанникия Галятовского в работах профессора Харьковского университета Н.Ф.Сумцова.

Ключевые слова: Н.Сумцов, Чернигово-Новгород-Северский культурный очаг, историография.

Dmytro Semko (*Kyiv, Ukraine*) **Studies of activity of representatives of Chernigov-Novgorod-Seversky cultural center in the research of M. Sumtsov.**

The article is devoted to the reflection of political, ecclesiastical, social, literary, journalistic and poetic activities of representatives of Chernigov-Novgorod-Seversky cultural hearth of Chernigov Archbishop Lazarus Baranovych and Archimandrite Uspensky Monastery Eletski Ioanykiy Halyatovskiyi in the research of professor at Kharkov University M.Sumtsov.

Key words: N. Sumtsov, Chernigov-Novgorod-Seversky cultural center, historiography.

Сергій БІЛВНЕНКО
(Запоріжжя, Україна)

**Трансцендентне як частина
повсякдення українського
селянина-степовика**
(за матеріалами етнографічних експедицій)

Традиція дослідження різних проявів потойбічного життя та його агентів-демонів має давню історію в українській історіографії та етнографії. Особливе місце щодо досліджень Степової України належить Я.П. Новицькому. Сучасна ж історіографія більше спитається на дослідження або спадщини Новицького або проводить дослідження більш етнологічного спрямування [1–5; 27–39].

Але при цьому досліджень не вірувань, а щоденного механізму співіснування потойбічного та реального у житті селян Степової України на сьогодні немає.

Головними джерелами, що стали основою підготовки даної статті, є матеріали Рукописного відділу Запорізького відділення інституту української археографії та джерелознавства НАН України. Насамперед це фонд 8, який містить матеріали археографічних експедиції Вільнянського, Запорізького, Михайлівського, Кам'яно-Дніпровського, Пологівського, Василевського, Куйбишевського, Оріхівського, Чернігівського районів Запорізької області. Актуалізовано інтерв'ю, які зібрані в с. Дудніково, Новомиколаївського району; Максимівка, Вільнянського району; с. Новоіванківка, Новомиколаївського району; с. Чубарівка, Пологівському районі; с. Петропавлівка, Новомиколаївського району; с. Уральському, Вільнянського району; с. Новогупалівка, Вільнянського району. Є також розповіді з Херсонської, Донецької, Кримської, Одеської та Миколаївської областей.

Кожен документ є унікальним, так як він несе відповідну інформацію щодо, з одного боку вірування українського населення Степової України ХХ – початку ХХІ століття, а з іншого боку показує реальні механізми існування трансцендентного у повсякденному житті селя-

нина. Ці дослідження – лише маленький відсоток порівняно з тим пластом повсякденного-потойбічного, котре потребує більш суттєвого дослідження.

Особливість певних потойбічних образів української демонології полягає в тому, що віра в їх існування, реальні дії та непересічний вплив на життя людини завжди були частиною повсякдення українця-степовика. Селянин остерігався дій сил демонічного світу, що був реальним та його дії визначали день сьогоднішній та завтрашній.

Найчастіше в опитуваннях фіксується образ відьми, незалежно від статі, віку та освіти опитуваного.

Усна традиція ХХ століття інкримінувала відьмам насамперед те, що вони псували чужих корів, забираючи в них молоко. [див. додаток А]. З цих розповідей видно, що основним шкідливим заняттям відьми було те, що вона доїла чужих корів. Корови після цього не давали молока і взагалі не давали себе доїти. Відьми також могли поробити людям. Щоб подоїти коров відьма частіше всього перетворюється на собаку. Вона пролазить до корови і псує її. Відьма-собака не може нікого вкусити, а тільки налякати. Якщо ж відьма забажає когось побити тоді вона приймає образ клубку, свині чи кішки. Горе тоді людині, яка накликала на себе гнів відьми, якщо в нього не має заступника, який розуміється на відьмах та захисту від них.

Селяни Степової України вірили, що відьми накликають на людей хвороби, висмоктують кров, сприяють неврожая зернових. Їхні чари поширювалися на царину космічної та метеорологічної магії. Ось розповідь яка це підтверджує:

“ – І. Чи є в вашому селі відьми?

Та мабуть і нема, і не знаю. Дощу нема – кажуть відьми (сміх). А хто його зна.” [6]

Відьми вміли проходити крізь стіну, воду чи дерево, могли скидати свій людський образ і приймати інші – антропоморфні, зооморфні, предметні образи тощо. Вірили, що за допомогою зеленої гілки, батога, вуздечки, пояса та певних словесних формул, що зберігалися в глибокій таємниці, відьми могли змінювати зовнішній вигляд інших людей [див. додаток Б]. З цих розповідей можна зробити висновок, що відьми для того, щоб нашкодити людям “підробляли” їм, або “глазили” (зурочили). Щоб позбутися зглазу (зурочення) треба було звернутися до знаючих людей – знахарів, вони також допомагали позбутися і “підробленого” відьмою.

Дуже цікаву розповідь розповіли в селі Петропавлівка Новомиколаївського району:

“А може знаєте, щось про нечисту силу? На селі у Вас бувало?”

В. Я.: Не чув такого.

– А батьки не розповідали про таке?

В. Я.: Ні, це колись кажуть дід, батька батько – ловив відьом оцих. Так от потрібно носить під губою скіки-то неділь сир якийсь, а тоді йти до церкви, так відьма, кажуть, не заходе в церкву, а підходе – і цілує замки. Це колись було. Ото так розказував батько.

– Ото були? А що вони робили – може злочини якісь робили?”

В. Я.: Та Бог їх ото знає – мені розказували, так я ото знаю. Та й доїли – корів ніччю, ловили, в kota вони перетворювалися – нігті одрізали – дивилися, а в неї пальці пообрізувані. То було колись – так розказують. Сам ото я не бачив, розказували, що ловили когось. Як нема kota – так на плечі повіситься, мама казали як піймати – так якимсь поясом, ну вобщем, так розказував батько”. [22].

Ці розповіді дуже добре зображує образ відьми, вони розповідають про те, що робили відьми щоб нашкодити людям, описується засіб за допомогою якого можна їх впізнати та розказує про те як їх ловити. Можна зробити висновок, що існували люди які ловили відьом. В українській демонології можна зустріти розповіді про відьмаків (відьмачі, упирі), вони такі ж як відьми, але чоловічого роду. Їх багато як і відьом, і вони при житті є головними над відьмами, які їх бояться. Якщо відьма зіпсувала корову, то відьмаку достатньо подивитися на загін, щоб зрозуміти де вона входила і яку корову зіпсувала.

Також силу над відьмами мають знахарі. Люди кажуть, що знахарі, а особливо упирі, інколи показують свою силу над відьмами, заставляючи їх перетворюватися у різні образи, або наказують відьом коли ті вирішують вступити в боротьбу з ними. Знахарі відворожували людям лихо, яке причиняла відьма, а також карали відьом, іноді дуже жорстоко.

Помирає відьма дуже довго та важко. Це можна побачити з розповідей, які були розказані у селі Чубарівка, Пологівському районі, Запорізької області [див. додаток В]. З цих розповідей видно, що відьми перед смертю дуже мучаться, і оточуючі люди, які ховають відьом або колдунів, мають зробити певні дії, щоб вони померли. Відьма може помирати декілька разів.

Ховають відьом, по звичайному християнському обряду, але інколи хоронять їх пізно у вечорі. Це буває тоді, коли родичі померлої,

боятися візитів її з могили, вони також просять священника прочитати над могилою заклятні молитви, а тому бажають, щоб було менш наряду при виконванні цього обряду.

Всі ці розповіді свідчать про те, що в селах Південної України вірили у нечисту силу. Але і в цих селах є мешканці, які не знають хто такі відьми і що вони можуть зробити, хоча ймовірно тут постає питання про ширість респондентів.

Взагалі з етнографічних досліджень дуже гарно видно в яких районах Південної України більше всього розповсюдилась віра у надприродні сили. Це Новомиколаївський район, та інші. Однак хочу звернути увагу на те, що якщо в одному якомусь селі, наприклад, Дудніково, більшість мешканці не вірять у нечисту силу, то і всі інші притримуються тієї ж думки. Хоча є і винятки. Це напевно залежить від того, що села, за своїм складом не великі і кожен мешканець села знає один одного, і тому загальна думка сільського соціуму впливає на кожного хто є її частиною. І навпаки, якщо більшість віре у відьом, русалок чи домових, то і інші, може і не вірять, однак і не заперечують їх існування.

Русалка – це демонологічний образ, який був мало розповсюджений на території не тільки Півдня України.

В етнографічних дослідженнях свідчень про існування русалок не багато. В більшості випадків на запитання про русалок опитувані відповідали, що не вірять, або не чули, або забули. Хоча деякі розповіді все ж таки є:

– Були якісь легенди про нечисту силу, про русалок?

– Та балакали у нас в Полтаві, ото як Русальський Великдень, так ніколи не дають дітям купатися, обов'язково втопиться дитина.[18].

– Були якісь легенди про нечисту силу, про чорта, про русалок?

– Та балакали у нас в Полтаві, ото як Русальський Великдень, так ніколи не дають дітям купатися, обов'язково втопиться дитина. [19].

В цих дослідженнях хоча і не йдеться про образ русалки, як такової, тобто не описується її зовнішній вигляд, одяг, тощо, але вона свідчить про те, що все ж таки в уяві людей цей образ існує, бо недарма не дозволяли купатися дітям у Русальський Великдень. Домовик – це один з най розповсюджених демонологічних образів, в який вірили раніше і вірять зараз, як у селах так і у містах. Його дуже часто уявляють як старенького дідуся з довгою бородою, невеличкого зросту.

– А у вас в селі крім відьом є ще домові, може ще хтось?

- Є, вони в кожній хаті є.
- А як ви з ними спілкуєтесь?
- Дочка каже мамо ти каже положи оце, печеня на стіл. [26].

Домовики здебільшого мешкають у хатах. Однак є різні домовики: мешкають в розвалинах або в неосвячених домівках, але домовики, які мешкають на конюшнях, а також ті які мешкають на млинах, шкодять більш за інших.

Якщо домових мешкає у хаті то він вибирає найтепліший закуток. Він міг знаходитися за піччю. В такому разі при випіканні весільного короваю домашньому духу кидали в піч маленькі хлібинки. Нерідко бачили його й на стелі.

Домовики бувають добрі, а бувають лихі. Не залежно від цього вони мають великий вплив на господарство. Їх не можна лаяти, і навіть не можна проти ночі говорити про них. Якщо домовик не полюбить господаря або кого-небудь з його сім'ї, то він починає робити неприємності, ходить і грюкає на горищі, турбувати дітей у колисках, лякає дорослих, не дає спокійно спати господині і господарю дома, а може без церемоній душити кожну ніч і, не даючи перехреститися, а перестає душити тільки тоді, коли півні заспівають. Ось ще приклади того, як домовик шкодить:

– Нічого, я ще не дуже знала, чула що брать котів треба. Домовик його, як почав бить, всі двері, всі вікна відкриває. Приїхав проститися. Я жила у Вільнянську у сестри. Мене направили у сільхозотдел в Новогуполовку, дали квартиру там на хуторах Криничний була, і я знімала там квартиру, колхоз платив за мене і він як ото почав його душити домовик там. Як тільки засне і він його душе. А як мене душив, то я сказала так – “Як що тобі не вгодна, то я могу вшитися.” Він ще з мене одіяла стягав. Лежу, попервах коли чую щось там даве мене на ноги, а тоді ще чую ще одіяло тягне. Я тоді молюся Бога, як помоліться, домовик чогось це не любе.” [16].

В цій розповіді домовик не тільки гупає дверима та вікнами, а й б'є ката, стягує ковдру та душить господиню.

Основною шкодою домовика є те, що він шумить та грюкає у ночі, ось ще одна розповідь яка підтверджує це:

– Ваша родина в якісь прикмети вірила?

– Вірили вони в домового. Розказувала мені бабуся як її син переїхав в нову хату і домовий їх чогось не влюбив. Як полягають спати в коридорі тарактить відрами, на горищі гупає. Вийде дядько – нема

нікого. Так продовжувалося довгенько. Вони не витримали і залишили цей будинок, виїхали. [19].

Ця розповідь підтверджує той факт, що якщо домовик когось не полюбить, то ті господарі не зможуть мешкати у тієї хати тому, що домовик буде шкодити їм та заважати жити.

Також домовик може, наприклад, перед якоюсь подією пустити воду зі стелі на підлогу, на стіл, або навіть на їжу. Вночі міг покликати господаря на ім'я. У цьому випадку досвідчені люди радили не відгукуватися до трьох разів. Посеред ночі домовик міг спуститися і вилізати ложки, тому після вечері їх обов'язково треба було перемити або хоча б накривати. Домовик нерідко підкрадався до сонного і починав його душити, це було тоді коли людина лежить обличчям до гори. У степу не можна було лежати головою на захід, інакше домовик міг прибігти і налити в вухо отрути. Також треба сорочку, в якій була людина, коли її душив домовик, пом'яти у млинці, в якому м'яли волокна льону й коноплі, виправити й знову надягти – дух більше не пристане.

Конюшні домовики могли заплутувати коням гриви. Якщо домовику подобався кінь, він заплітав йому гриву в коси. Якщо ж він зненавидів тварину, то буде кататися на ній всю ніч. Щоб такого не траплялося, господар іноді разом з конем закривав козла. На Херсонщині вважали, що коней не слід продавати з тими вуздечками, в яких вони до цього ходили, інакше домовик мучитиме вночі інших коней, які були куплені пізніше.

Домовики також, як і відьми доять корів:

– А якісь страшні історії розповідали, там про домовиків?

О. С.: Це старі розповідали.

Н. С.: Розповідали, що от там домовий корову доїть. Ось колись прийдіть та подивіться, корова видосна. Ой да, да точно корова подоїна, бо у конюшні домовий.

Та де ж той домовий, та живе?

– На криші у тому, у хаті.

– А нічого з ним не робили?

О. С.: Та ні. [8].

Іноді домовики набридали своїми витівками господарям до того, що вони були змушені перейти жити на інше місце.

Але добрий домовик, коли він любить господаря і його сім'ю, – це знахідка, скарб. Він годує і доглядає господарських коней. Він люблю-

ється господарською донькою, як своєю дитиною, він до неї підсилає женихів, самому ж господарю звідусіль сиплються гроші. Домовик міг бути охоронцем домашнього вогнища, захисником сім'ї.

Буде домовик допомагати чи шкодити сім'ї залежало від того, як поважав його господар, переселяючись в нову хату. Степовик увечері на новосіллі розкладав на горищі на чистому рушнику житній хліб і сіль і запитував: “Господарю, чи хочеш ти, щоб я в твоїй сім'ї жив?” Наступного дня до схід сонця дивився: якщо хліб над'їдений, то на новому місці буде житися добре, якщо ж все розкидано, – то погано. Крім того, перейшовши в новий дім, господар в першу ж ніч ішов до старої хати, ліз на горище і говорив: “Господарю, підеш зі мною до нової хати”. Після такого ввічливого запрошення домовику нічого не лишалося, як перебиратися на нове місце і продовжувати оберігати мир і спокій селянської родини. А ось ще один приклад як запрошували домовика:

– Я тут купила хату, дом, ще Рубель був, там председатель жив, дерев'яні стелі, дерев'яна підлога, хата хороша, тільки мазать потрібно. Коли я робила у совхозі то я наймала, ентузіастів, вони мені добре платили, робила і договорилося, щоб мені поставили горище нове, все. Поставили горище, вікна нові, все, я гроші не брала. Як я їхала домового з собою брала, положено, кажуть, як їдиш. домовик, якщо ти мене уважаєш, поїхали за мною. [21].

З усього приведеного вище ми можемо зробити висновок, що кожен домовик має свій характер.

Зображення зовнішнього вигляду домовика дуже різноманітне: в одних джерелах він описаний, як маленький чоловічок з ріжками; уявляли його також в образі чорного півня; зображували його як чорного kota з вогняними очима і бородою, було навіть ствердження, що домовик це тварина або людина тільки без голови. Вважали також, що домовик мохната невеличкого зросту людина, а також, що він виглядає як маленький хлопчик, у червоних портках, у рогатій шапці, з люлькою в зубах. Ноги має такі, як у цапа. Домовики сидять собі за столом і курять люльки, як ковалі, або ходять у постатях панів по подвір'ю з люльками на довгих цибухах, а деколи й гуляють. Часом показується домовик як пастушок у вереті, з батоном. Також він може приймати образ тварин: корови, барана, теляти, пса, kota, та інших.

Домовик – це такий демонологічний образ захист від якого потрібен лише тоді коли домовик не любить людину. Якихось конкретних

способів захисту від нього не має. Можна лише сказати, що він не любить коли людина хреститься або моляться.

– Розкажіть про домового?

– Домовий, коли ж я ото поїхала, хата у Рублів була, така хороша, у свекра, на дві половин, через сіни ще одна хата, так як ото у німців. Коли я стала на ньому жоната він, я кажу так учись, їдь у Михайлівське там училище механізаторів широкого профілю, чуєш от він вчився на механізатора широкого профілю то, а я сама ж осталася, і вечором як приїду вже з роботи, все пороблю, батько там у тій хаті, от городів. І він знає що, читаю книжки, газети і лущу семочки, лущайки на стілець кладу. Тоді чую нічню, щось плюхає, коло мене, я уже не сплю. Я не сплю, хлопає кабачок мій, сильно плює, я думаю що це таке, в хаті низькі вікна, менше хати, ніж зараз, я глянула мужик стоїть у біл'ї, товстий, такий, оте думаю ще подивлюся, ще і голову, бачите яка я, ще подивлюся голову, а голова вище як вікно, голови не бачу. Тоді я тягну що руку і молюсь Бога, от. Коли вже глянула вже нема домового.

– Ще щось причитали при цьому?

– Я жила у Вільнянську у сестри. Мене направили у сільхозотдел в Новогуполовку, дали квартиру там на хуторах Криничний була, і я знімала там квартиру, колхоз платив за мене і він як ото почав його душить домовик там. Як тільки засне і він його душе. А як мене душив, то я сказала так – “Як що тобі не вгодна, то я могу вшитися.” Він ще з мене одіяла стягав. Лежу, попервах коли чую щось там даве мене на ноги, а тоді ще чую ще одіяло тягне. Я тоді молюся Бога, як помоліться, домовик чогось це не любе. [15]

Отже, можна сказати, що всі ці демонологічні образи є невід’ємною частиною духовності українського народу. Вони настільки прижилися в українській культурі, що без них ми не можемо собі уявити повсякденне життя українського селянина Степової України.

Джерела і література:

1. *Вовк Х.* Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мистецтво, 1995. – 335 с.

2. *Воропай О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Українське видавництво, Мюнхен, 1996р., 345 с.

3. *Дяченко Ю.П., Замлинський В.О. та ін.* УКРАЇНЦІ: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991р. – 640 с.

4. Етнографічні дослідження південної України: Збірник наукових праць Всеукраїнської ювілейної конференції, присвяченій 145-річчю з дня народження Я.П. Новицького: 6–8 жовтня 1992 р. – Запоріжжя: ЗДУ, 1992. – 183 с.

5. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. Пер. с нем. К.Д. Цивиной. Примеч. Т.А. Бернштам, Т.В. Станюкович и К.В. Чистова. Послесл. К.В. Чистова. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 511 с.: ил. (Этнографическая библиотека).

6. Зібрання матеріалів Рукописного відділу Запорізького відділення інституту української археології та джерелознавства НАН України (Далі ЗМРВЗВІУАТД НАНУ). – Ф. 8. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 17.

7. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 11. – Спр. 6. – Арк. 32.

8. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 118. – Арк. 27.

9. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 120. – Арк. 25.

10. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 156. – Арк. 26.

11. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 50. – Арк. 32.

12. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 71. – Арк. 9.

13. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 73. – Арк. 12.

14. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 115. – Арк. 6

15. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 134. – Арк. 17.

16. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 137. – Арк. 13.

17. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 161. – Арк. 4.

18. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 169. – Арк. 6.

19. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 170. – Арк. 12.

20. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 179. – Арк. 9.

21. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 196. – Арк. 11.

22. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 198. – Арк. 9.

23. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 221. – Арк. 2.

24. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 37. – Арк. 9.

25. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 38. – Арк. 7.

26. ЗМРВЗВІУАТД НАНУ Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 41. – Арк. 15.

27. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т]. – Факс. вид. – К.: АТ “Обереги”, 1994 р. Кн. I, т. 1: (Зимовий цикл); т. 2: (Весняний цикл). – 400 с.: порто. – Бібліогр.: 388-392 с.

28. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т]. – Факс. вид. – К.: АТ “Обереги”, 1994 р. Кн. II, т. 3: (Весняний цикл); т. 4: (Літній цикл). – 528 с.: порто. – Бібліогр.: 507-513 с.

29. Ковальчук О.В. Українське народознавство. – К.: Освіта, 1992. – 176 с.

30. *Костомаров Н.И.* Славянская мифология. Исторические монографии и исследования. (Серия “Актуальная история России”). М.: “Чарли”, 1994. – 688 с.

31. *Кравець О.М.* Сімейний побут і звичаї українського народу: Історико-етнографічний нарис. – К.: Наукова думка, 1966. – 200 с.

32. *Лозко Г.С.* Українське народознавство. – К.: Зодіак – ЕКО, 1995. – 368 с.

33. *Максимович М.* Дні та місяці українського селянина: пер. з рос. – К.: Обереги, 2002. – 189 с.

34. *Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. та ін.* Культура і побут населення України: Навч. посібник. – 2-е вид., доп. та перерб. – К.: Либідь, 1993 р. – 299 с.; іл.

35. *Пономарьов А., Артюх Л., Бетехіна Т. та ін.* Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. 2 видання – К., 1994 р. – 256 с.; іл.

36. *Супруненко В.П.* Народина: Виток нації; символи, вірування, звичаї та побут українців. – Запоріжжя: МП “Берегиня” – СП “ФАЄЗ”, 1993. – 136 с.

37. Українська минувщина. – К.: Либідь, 1993. – 236 с.

38. Українське народознавство: Стан і перспективи розвитку на зламі віків: Збірник наукових праць / Ред. кол.: Г. Скрипник та ін. – К.: Освіта, 2002. – 636 с.

39. Українські символи / Під ред. М.К. Дмитренко. – К.: Народознавство, 1994. – 140 с.

ДОДАТКИ

Відьма в ув'язненні українців

1. – Чи були баби які ворожили, гадали?

– Були, одна була, Латишка звали, по-вуличному. Вона як відьма була – корів може поробить і людям може щось зробити”

2. – А розповідали вам якісь легенди про нечисту силу, відьом, русалок?

– Баба розказувала. Не пускали її гуляти батьки. То пішла вночі гуляти. Погуляла., приходить, дивиться – хтось корову доїть. Каже: “Приходжу, дивлюся, чи мати корову доїть, чи що?” Бистренько лягла, щоб не замітили, що гуляла. Вранці корова не доїть, не підпускає доїтися, б’ється. Пішли до ворожки, а вона й каже: “Візьміть різного пшона і насипте в сковороду. І скільки получеться молока, туди насипте крупу. Хто прийде по крупу, той і доїв”. Так вони зробили і прийшла жінка брата.”

3. “У відьму вірили, що корову доє нічною. Розказували і мама, і бабушка, що в селі там була відьма яка приходила нічною в білій сорочці з розпущеними косами і видноувала корову. Її ловили, били, а вранці бачили цю жінку побиту, але одіту як нормальну.”

4. – Г. О. Була у вашому селі якісь неприємні зустрічі з відьмами?

О. Д.: Та було (сміється). Було колись. Захворіла чи туберкульозна чи ще якась і треба було її звати, а молода – первістка. А тут в нас баба по сусідству жила, йшла соняшники вибивати і води в нас попросила. Ну, попросила, я її ще й молока, кислячка дала, ага, і розкаже її, що корову треба здавати, а вона мені “Не здавайте пройде”... Ну, як же, діти ще малі, молоко люблять, треба його постійно кип`ятити, а по хворіють діти лучи ми нову купимо. А прихожу з ферми, він на роботі, а вона стояла там в літньому лагері мітла, тьпка все там поперекидувала, а мені сусідка каже, що ця баба з городу зайшла і чого вона до тієї корови лізла, чи може молока хотіла взяти, так я її і так би дала ну її в селі призирали за це. Ну, ми корову здали, я її нічого не казала, ну на неї підозра була. Ото таке було.

Г. О. – Вже її немає?

О. Д.: Та вже багато років її немає, її хату зруйнували, все вигорнули.

5. – А в нечисту силу вірили?

Вірили, і я вірю. В мене був один випадок. Я була сама вдома. Хоча сама і боялась оставатися. Всі замки в хату закрила. І тільки заснула. Крізь сон чую, клацнув замок, той що в хату. Перелякалася. Я лежу вся у клубочок, odkриваються двері в спальню, стоїть мужик. Одітий в сірому, здоровий, руки в карманах і ухмиляється з наглим видом. А мені наче хтось каже, перехрестись, а я не можу руки підняти. А я кажу, ну Господи, ну якжеш мені перехреститься? І тоді помалу-помалу рука піднялась і я перехрестилась. Він закрив двері і пішов, і замок клацнув. Встала я, а двері з середини закриті як я замикала.”

Описи магічних здібностей відьом

1. Г. О.: – Вірите ви в якісь потойбічні сили. Може десь у селі були відьми?

К. Д. Казали, балакали, що от кажуть, от хлопці збираються, пішли за 5 км., дівчина якась сподобалась, а отут глинище, ідуть, вискакує на дорогу або перебігає, або іде по перед тобою, танцює кіт чи собака, ото кажуть, відьма. Ну, я не бачила і не чула, а хто його знає.

Г. О.: – Ви в це вірите ?

К. Д.: – Та хто його знає. Мені не приходилось з цим стикатися. Щоб сказати що я точно бачила, то ні.”

2. – А відьми були?

– Та були, відьми були.

– Що робили відьми?

– Та що, і в кішку оберталися, попід ногами путалися. Це мені мама розказувала.

– А як вона кішкою ставала?

– Ну, знали вже ту бабу.”

3. М.С.: – Відьми були в селі?

– Казали були. Я не знаю, але кажуть були. Кажуть на кого вона ото сердита. Іде в вечері і як вчепиться у хвате за руки. І ото каже як одрубає, денебуть чи на руках чи на ногах пальці. І тоді те чіпляється вона так як собака. Ну перероджується. Як задні то відрубає на тому на ногах пальці, як на передніх лапах то як той на руках. Ну я не бачила, а кажуть. Корів доїли. Біля нас жила баба одна, і ото казали що вона відьма, до неї в хату ніхто не заходив. А як терен в неї там за хатою, сидить, ми ж бачимо ми малі, дивимось що баба робе. А вона сидить у тому у горшку, масло коло-те. А корови немає, та вона пролізе в якусь щілинку, здохе і молоко винесе. А як воно не знаю.

М.С.: – З нею спілкувались люди чи обходили стороною?

– Да ніхто нічого їй не каже. Хто зна, аби ж це знали точно. Це біля нас така була що корови не було, а масло колотила. Казали що вона відьма.

С.М.: – А якісь є способи боротися з відьмами?

– А хто зна, не знаю.

С.М.: – А якщо когось зглазили чи порчу навели? Що робили?

А було те, у нас невістка була, якщо з дитиною щось станеться, помие в хаті всі миски, ложки, ручки, тоді той води дасть напитися і воно той воно пройде. Водичкою тою що все помие і воно проходить.”

4. Г. В.: – А злі відьми були такі що?

Г. Я.: – Ну дурна слава про яких йшла?

Г. В.: – Ну зглази там наговорювали?

Б. Л. Ф.: – Були такі, ну тільки ж ми їх не...

Ч. М. М.: – Ну а я якось в оце не вірила і не вірю. Ну кажучи єсть що вони і зразу і такі що можуть наговорить.

Б. Л. Ф.: – І зразу єсть такі... Купила я четверо поросят, по двісті тридцять рублів! Це ви представляєте!? Які зря гроші... Тільки продала – поросят купила, думаю то... Ходили, ходили одні люди до мене – дивилися, любувалися. Троє тільки мек! І як не було і подохли. І після того і один раз у двір не прийшли. Понятно? А одно осталося, так я оцей год його і зарізала. Ото єсть народ чи ото такі.

Ч. М. М.: – Ну є такі, що яїчка закопують, ну я це не знаю. Один раз до Марфусі прийшли ми на похорон і до (нерозбірливо) всі в неї сиділи на лавочке, і тоді ж я їду додому, ну я тоді вже з палочкою ходила. І в неї під хатою, під кухнею, отак... я думала гриб росте. Отак половина яїчка і отак землі... тільки кусочок видно. Я кажу: “Марфо, у тебе ще й гриби ростуть під хатою, чи що.” І тільки палкою, а звідти викачуєть яєчко. Оце на щось же воно зроблене, так же туди курка не могла знестиись. Були, є такі люди...

Б. Л. Ф.: – Переливають дорожку...

Ч. М. М.: – Дорожку переливають.”

Описи смерті відьом

1. Ч. М. М.: – Є такі. Була й одна, що ми на неї грішили – Зіна, но вона вже вмерла. Ну таких щоб ми відьма вона: “Я читаю чорну магію, я читаю чорну...” “На що тобі вона потрібна оце чорна” “Я тільки на плохе не читаю, а тільки на хороше”. Чорна магія там хороше нічого, по-моєму, а тільки на плохе. А ну ж вона умерла, а так.

Г. Я.: – А поховали її якось по-особливому, чи так як всіх?

Ч. М. М.: – Та поховали ми її, вона вмерла її всі недовольні нею були страшно. Її ніхто не схотів купати. Так її ото син приїхав там... Іван. Ото вони її обмили там, поховали. Ну люди були – вона була учителька, а були люди конечно. Ну так щоб дуже за неї жаліли, ото знаєте як людина вмерла то жаліють. Ну якось всі, люди всі сусіди якось, ну недовольні були за оце що за таке, що вона може зробити. Ото на неї більш в нього всі, що вона може. Ну а тут так, на нашій вулиці таких немає. У нас усі хороші.

2. І.: – А раніше відьом не було?

І. П.: – Відьми, нам казали, що це старі баби. А як вони робляться, те, й друге, й третє, ну, факт того, що вони є, це я вам 100% кажу. І дочка пішла, і жінка пішла, і маги лежала три з половиною годи. А я кажу, щоб я, оце, не вірив, то все.

С. М.: – А як відьми помирають?

І. П.: – Дуже тяжко. У нас раніше був колдун, так йому стелю про- бивали, а і наче не вмере, і все. Отаке діло. Ви, як кажуть, молоді, вірте і перевірте. Ну, що є вони, це точно. Що їм потрібно, я не знаю, були люди, як люди, все помагали один одному, а тоді заздрість узялась, один заробляє багато і почалось. А тепер уже зляться, що я їх розоблачив.

Сергій Білівненко (*Запоріжжя, Україна*). **Трансцендентне як частина посвядження українського селянина-степовика (за матеріалами етнографічних експедицій).**

Стаття присвячена аналізу щоденного механізму співіснування елементів потойбічного та реального у житті селян Степової України. Автором пропонується висновки, що демонологічні образи є невід'ємною частиною духовності південноукраїнського селянства. Вони настільки прижилися в українській культурі, що без них ми не можемо собі уявити повсякденне життя українського селянина Степової України.

Ключові слова: трансцендентне, демонологічні образи, Степова Україна, посвядження.

Сергей Биливненко (*Запорожье, Украина*). **Трансцендентное как часть повседневной жизни украинского крестьянина-степняка (по материалам этнографических экспедиций).**

В статье анализируется повседневный механизм сосуществования элементов потустороннего и реального в жизни крестьян Степной Украины. Автор предлагает выводы, что демонологические образы являются неотъемлемой частью духовности южноукраинского крестьянства. Они настолько прижились в украинской культуре, что без них тяжело представить повседневную жизнь украинского крестьянина Степной Украины.

Ключевые слова: трансцендентность, демонологические образы, Степная Украина, повседневность.

Bilivnenko Serhiy (*Zaporizhzhya, Ukraine*). **Transcendental as a part of everyday life of the Ukrainian peasant-steppe (on the materials of the ethnographic expeditions).**

In article an everyday mechanism of the coexistence of the elements of the real world and other world in the life of the peasants of the Steppe Ukraine is analysed. The author offers the conclusions that the demonological images are an integral part of spiritual life of the peasantry of the Southern Ukraine. They so much became acclimated in the Ukrainian culture that the everyday life of the Ukrainian peasant of the Steppe Ukraine is difficult to imagine without them.

The Keywords: transcendental, demonological images, Steepe Ukraine, everyday life.

Тарас КОРОСТИЛЬОВ
(Київ, Україна)

Вибрані листи
до проф. Івана Турцевича

Перебіг інтелектуального життя в Україні протягом ХХ ст. відбувався на тлі постійних розривів із попередньою традицією, виробленою блискучою плеядою вчених, діячів освіти та культури. Сьогодні виявляється очевидним, що ця перервність продовжує впливати на формування світогляду наших сучасних співгромадян і викликає до життя релікти тоталітарної доби з відголосками культу особи Й. Сталіна, відсутністю толерантності щодо альтернативних точок зору і цілковито шаблонними оцінками діячів вітчизняної історії та культури.

Знаковим є більшовицький переворот 1917 року, який виступає хоч і штучним, але вагомим вододілом у вітчизняній історіографії між досягненнями вчених Російської імперії та радянською наукою. Однак, десятиліття, що йшли за жовтневими подіями 17 року у Петрограді, зрозуміло, не були часом світоглядного “прозріння” для широких верств української інтелігенції. Не всі і не одразу сприйняли нову владу і нав’язану нею пролетарську культуру, так само, як і не всі ідейні противники радянської влади в середовищі людей науки, освіти та культури відкрито вступали в безнадійну в своїх засобах боротьбу з нею. Переломним у багатьох розуміннях постає в історії України ХХ ст. 1930-й рік, коли С. Єфремов, “совість української інтелігенції”, через півтора місяці допитів визнав себе винним в організації міфічної контрреволюційної організації СВУ мимоволі завдавши тяжкого удару по самій інтелігенції, котра після цього резонансного політичного процесу вже не почувалася на силі протистояти тиску тоталітарної влади ні в мистецькій, ні в науковій сфері. В особі С. Єфремова Всеукраїнська Академія наук втратила одного з найбільш принципових захисників власне наукових інтересів перед партійним втручанням.

Тому, кінець 20-х – початок 30-х років був відзначений значними кадровими і організаційними змінами в Академії. Так, 1 лютого 1930 р. Комісію для вивчення візантійського письменства постановою Історично-філологічного відділу було перетворено на Комісію для дослідів з історії Близького Сходу та Візантії [9, с. 98]. Для теми даної публікації ця “передісторія” важлива тим, що помітним, хоча й мало-відомим співробітником і керівником обох комісій був ніжинський професор І. Г. Турцевич.

І. Г. Турцевич (1856–1938) Вищу освіту здобував в Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині (далі – НІФІ) куди і повернувся будучи призначеним на посаду екстраординарного професора при кафедрі римської словесності після тринадцяти років викладання давніх мов у І Київській гімназії. Філолог-класик, основні наукові інтереси якого лежали в царині історії культури давнього Риму та Візантії. Серед численного наукового доробку І. Г. Турцевича помітне місце займають опубліковані оригінальні монографії з історії водопостачання в Римі та культу Вести, перший в Російській імперії переклад творів Елія Арістіда, актуальні й на сьогодні статті з історії провінційного управління в Римській імперії.

У якості керівника осередку Близькосхідної комісії в Ніжині професор Турцевич неодноразово подавав до друку свої праці з історії Візантії. Так, у Візантологічному збірнику, що планувався до друку ще Комісією для вивчення візантійського письменства, заявлено дві статті: “Про деякі права й привілеї міст ромейської імперії” та “Проекти виправити юліанського календаря у Візантії” [7, арк. 6]. Однак, збірник не було надруковано. Відчуваючи політичну кон’юнктуру і незацікавленість української академічної науки в його роботах Турцевич намагався опублікувати результати своїх робіт, присвячених соціально-економічним проблемам історії давнього Риму і Візантії в московських “Архівах” Інституту Маркса і Енгельса [2, арк. 13]. Враховуючи те, що у Ніжинському архіві [5] нам вдалося виявити лише чернетки матеріалів, запропонованих до друку в “Архівах”, а саме: рецензія Турцевича на книгу М. Ростовцева “Социально-экономическая история Римской империи [3]” та матеріали до статті про рух зилотів у Фессалоніках середини XIV ст [4], реальним є припущення, що ці роботи були надіслані в Москву, але так само не були надруковані через чистки в Інституті Маркса та Енгельса зміну концепції видання “Архівів” [1, с. III].

На сьогоднішній день залишає бажати кращого висвітлення у вітчизняній історіографії життя, діяльності і побуту так званої неревольюційної інтелігенції, людей мистецтва та науки, котрі не брали активної участі в подіях революції та громадянської війни, не дозволяли собі публічно оцінювати радянську владу і завдяки цьому пережили утиски і репресії з боку переможного пролетаріату. Гостро відчуваючи крах звичного для них світу, переживаючи суспільні зміни як особисту життєву поразку колишні високоосвічені викладачі гімназій та інститутів, не маючи можливості реалізувати свої таланти в країні, де культура і освіченість виступали синонімами буржуазності та контрреволюційності, зберігали гостре відчуття історії. За влучним висловом видатного німецького історика Райнгарта Козеллека історія протягом короткого періоду часу твориться переможцями, на середньострокову перспективу може визначатися ними, але ніколи не підвладна їм [8, с. 86]. Переможеними в ситуації початку 30-х років ХХ ст. і були представники старої інтелігенції. В їхніх руках залишалося відчуття втрачених можливостей розвитку суспільства, бажання на методичному рівні осмислити ті суспільні зміни, свідками яких вони були. Простір для рефлексії поступово обмежувався приватним листуванням, оскільки така звична для ХІХ ст. форма викладу власних думок, як щоденник ставала небезпечною з огляду на арешти і обшуки.

Для сучасного історика листи, що публікуються, мають неабияку цінність з огляду на неформальність спілкування двох близьких друзів, деталі щодо роботи Близькосхідної комісії ВУАН, що дає можливість уточнити маловідомі факти з біографії ніжинського вченого і самим глибоко іронічним сприйняттям навколишньої дійсності. Разом з цим, досить легко простежується процес становлення тих соціальних умов, що були своєрідним тлом для професійної діяльності українського науковця доби пізнього НЕПу та згортання українзації.

Адресант листів, що наводяться нижче – Микола Іванович Іванов, випускник НІФІ 1879 р. По закінченню навчання викладав у 4-й Київській гімназії. З квітня 1895 – викладач Ревельської Олександрівської гімназії. Через рік він посів посаду виконувача обов'язків інспектора Ризької гімназії ім. Миколи I та директора Юр'євської гімназії. По закінченню служби по відомству народної освіти Микола Іванович

повернувся в Київ, на батьківщину дружини, в місто, де пройшли його молоді роки. З І. Г. Турцевичем його пов'язували роки навчання в НІФІ і більш ніж 50 років дружби.

Архів М. Іванова виявити не вдалося. Тому вибірково публікуються лише його листи адресовані І. Г. Турцевичу з особового фонду ніжинського вченого без симетричних листів у відповідь. Листи розміщено в хронологічній послідовності, датування подається у відповідності до автографів – на початку листа ліворуч.

Всі листи публікуються вперше за автографами, мовою оригіналу зі збереженням їх мовно-стилістичних особливостей. В квадратних дужках з трикрапою [...] подаються пропуски в тексті листа, що не підлягають реконструкції чи прочитанню.

ДОКУМЕНТИ

10/V/30.

Київ

Дорогой Ив. Григорьевич!

Благодаря заботам о Вас почтеннейшей Анны Семеновны¹, информовавшей Вас о старом календаре, я имел высокое удовольствие получить Ваше приветственное послание в первый день моего наступающего семидесятилетия, и как раз в то время, когда у нас собралась кампания, невеличка, але честна немногих близких – зятя покойн. М. И. Кричина с женой, сына Константина со свояченицей, двух дам – приятельниц жены и одной подруги Вашей крестницы.

Итак вышло, что вы духом пополнили нашу компанию. Теперь, по-видимому, Вы перешли на новую “высшую ступень” присутствия в Киеве, присутствия невидимого, духовного. А я на основании Вашей же информации чаял встретить Вас в Киеве не духовно только, но и телесно – еще 13 с[его] м[есяца], справлялся в об'явлениях Академии, не назначено ли там Ваше чтение, но искал Вашу фамилию, а не какого то бывшего Вашего слушателя. Естественно, ничего не нашел и решил, что Вы сами, или Вас отложили на время. А теперь оказывается, что у Вас не кстати какая то жаба поселилась, или какой то там ларингит неуместный. Однако Вы вновь сообщаете о каком то выступлении. Не знаю где и когда. Ничего не сообщаете. Скупо.

Доканчиваю описание нашей резиденции. С парадного вступаете в сени (не новые и не кленовые, а просто дощатые и довольно дырвяые), из сеней – в переднюю, из передней попадаете в столовую, она же спаль-

ня наша с женой, Дальше следует комната Вашей крестницы. На этом и обрывается наше куцо жилище. Есть, конечно, кухня и даже ванная, не входящие в счет жылых помещений, оплачиваемых по советскому местному тарифу. Таким образом, кимнат у нас две, а обитателей трое. Вид на окружающую зелень и дебри (лет 20 тому назад здесь были настоящие дикие дебри, принадлежавшие военно инженерному ведомству и потому для жительства запретные). В свое время Вы и по Риму и по Вене и еще где там путешествовали без гида, а теперь в бывшей Вашей резиденции – Киеве Вам требуется гид – поршлей. Это напоминает Христа сказавшего Симону Петру: когда ты молод, идешь, куда хочешь, когда же состаришься, поведут тебя, куда не хочешь². Если Вы точно сообщите мне, когда не духом только, но и телом явитесь в Киев, я с удовольствием явился бы Вашим гидом с самого вокзала, куда бы Вы не захотели.

При нашей квартире есть сарай, но он наполнен не сеном, а дровами. Это, конечно, не мешает товарищам время от времени освобождать дверь от замка для удостоверения, не найдется ли там чего-нибудь достойного их внимания. А по поводу сена у меня сейчас же сложилась дополнительная строфа к строфе о вегетарианстве:

“И сено скоро будем кушать,
Коль соработ нам заготовит,
И уж, конечно, будем слушать,
Что коммунизм нам рай готовит”.

Dixi!

Vale! Н. Ив[анов]

P.S. Описание состояния Вашего сада явно свидетельствует, что Вам не достает завхоза. А. С., конечно, заведует министерством продовольствия, а пост наркомзема, очевидно, пустует. Верочке³ это очевидно от того, что Вы одиноличник, а не колхозник, индивидуалист, а не общественник – социалист-коммунист.

По каллиграфии Вы, наверное, кандидат на черную доску.

[прип. олівцем на полях арк. 3] А что сей сон означает, что Ваш б. слушатель подыскивает при Акад. или в Академии и для себя, и для *Вас* комнату? Это что то таинственное! – Секретное? И не полезнее было бы Вам озаботиться подысканием комнаты в Харькове, на всякий случай.

ДАЧОН. – Ф. 6112. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 3–4 зв.

8/VI/1930.

Киев.

Наилюбезнейший Ив[ан]. Гр[игорьевич]!

Primum pergo finioque, quod coepi*.

Пришла уж новая весна,
Дожди с собою привела,
Коллективам, может, и красна
Живот у мясоедов подвела.

“Поэт” стихи свои марает,
Вегетарьянцы не тужат,
Картофель роль свою играет,
Щавель, цыбуля им служат.

И для советского волненья,
Но и для классовой борьбы,
Не для коментарьев выполненья,
Поэт рожден для стихопренья.
Не избежать своей судьбы.

Postea

На случай действительного, реального, а не только воображаемого, желаемого и ожидаемого, приезда Вашего в Киев сообщаю свой действительный, непосредственный, никаких комментариев не требующий адрес (ниже).

Для ориентирования же Вашего в красном Киеве, после пятнадцатилетнего игнорирования его Вами, сообщаю Вам, б[ыть] м[ожет], небесполезные сведения. Для удешевления проезда с вокзала в центр Вы можете вкупе с чемоданами воспользоваться трамваем. С № 2 трамвая Вы прибудете за 15 коп. на ул. Воровского (б[ывший] Крещатик). Если Вы, несмотря на Ваши протесты против коммунистического житья, все таки захотите воспользоваться, хоть бы на первых порах, найти убежище в доме наукових робітників, Вам надлежит сойти на углу б. Прорезной (ныне ул. Свердлова) и проследовать один квартал по сей Свердловке вверх до угла Пушкинской ул., где и находится дом ученых.

Если бы у Вас явилась охота непосредственно проследовать в нашу обитель, вот адрес: *Виноградный проул., №7, кв. 2.*

Для сего Вам надлежало бы с вокзала сесть на тот же №2 трамвая, но на углу Интернациональной** (б. Безаковской) ул. и бульвара Шевчен-

* Лат – насамперед продовжую і кінчаю те, що починаю.

** Вул. Комінтерна, з 2009 р – С. Петлюри.

ко (б. Бибиковский бульв.) сойти с №2 и сесть на №7 трамвая, с которым Вы проследуете до Александро-Невской церкви на ул. Революции (б. Александровск[ая]). Сойдя у сей церкви, отправится по ул. Розы Люксембург (б. Екатерининская) и дойти до конца ее, а дальше по ул. Михайличенка (б. Елизаветинская) повернуть налево и дойти до вновь построенного деревянного двухэтажного здания. Против этого здания есть переулочек – тупик – Это наш Виноградный. По левой стороне переулочка надо проследовать до самого конца его; крайний дом (деревянный) без ворот, и есть наша резиденция, а парадный ход сзади, у мостика над пропастью.

Vale! До побачення

[Н. Иванов]

ДАЧОН. – Ф. 6112. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 1

12/VI/30.

Дорогой Ив. Григорьевич.

Последнее и предпоследнее Ваши получил своевременно. Нередко заходя посмотреть на объявления о чтениях в ВУАН, вывешиваемые на Короленковской №57 и 35 (исторична секция) по соседству с предложенною Вам резиденциею с топчаном для подушки и одеяла. Надеялся увидеть объявление и о Вашем чтении. Но оказывается, у Вас lumbago Kijewiensis и cupido Aldeniensis, но К-ль теперь не интересен, когда султана там нет, а остались Галатский вор и базарные собаки, афинские же греки, по моим наблюдениям в 902 году, просто жулики и мошенники и не стыдятся [...] показывать “темницу Сократа”. Недостает им еще Диогеновой бочки и фонаря, с которым он днем искал человека – не жулика. Между тем я, расхаживая по Короленковской ул., продолжал строить строфы и рифмы на предложенные Вами и др. темы. Демьяновские стихи, которыми Вы очень довольны, по видимому, мне совсем не нравятся (не направлением, которое [...] только одобрять, а своею композициею). Это раешник, пожалуй, можно прибавить, политический. Только раешник хорош, когда он краток и меток и дается как иллюстрация. Пожалуй, и Демьян предлагает свои дровяные стихи как иллюстрацию к политическим событиям, но беда в том, что он дает лошадиными дозами, вываливает свою продукцию целыми бочками, тоннами и вагонами. Прет от этой продукции агитационным тяжким духом.

Мои опыты:

Советует любезный друг
Писать наивные идиллии,
У нас же “выявляется” вокруг
Уж нечто в роде Пикадилли.

-...-

Пастушеская тема ныне
Не так проста, не так ясна,
Не во фригийской уж долине –
В колхозе ныне жизнь полна.

-...-

Заброшены свирели пастухов,
Шум классовых боев мы ныне
И пролетарских петухов
Должны вполне держать в помине.

-...-

И пастухов, пастушек резвых
Считать наивными напрасно,
Они из коммунистов трезвых
И “Маркс” напишут вам прекрасно.

-...-

Однако ж были б мы неправы,
Не признавая у них толк,
Одни и те же у них нравы
Не нужно им сапог или порток.

-...-

-...-

У нас культура несомненно
Дерет вперед весьма отменно:
У женщин юбки и штаны
Совсем становятся равны.

-...-

У хлеба с булкой была дружба
Когда-то на “святой” Руси,
Теперь же хлебу только службы,
И то лишь дважды укуси.

-...-

Был славен Нежин огурцом,
А Киев фруктовым вареньем,
Теперь какими же “зразками”,
Славны они каким твореньем?

-...-

С огурцами ныне совсем тихо,
А варенье для твердолобых,
Стоматам нашим это лихо,
Зато Демьяны на улове.

-...-

Думал было вновь заглянуть в “тот уголок земли, где я провел четыре года приметных”, посмотреть на канализованный Остер и покушать нежинских огурцов, но последних и у вас, вероятно, нет, как и у нас. К тому же постоянно pluit. Впрочем, если Вас летом не отправят к афинским жуликам, то, возможно, что еще нагряну. – Вы сожалеете, что нет для Вас аэропьяна, а я полагаю, что в быстроте и стремительности путешествия нет никакой поэзии. На велосипеде я ездил с удовольствием, потому, что удобно было выбраться за город и поездить по полям. Это я проделывал в Юрьеве и на Рижском изморье. Вы незаконно пишете на конверте адрес: или – или. Но 1) Ваша крестница теперь уже не бухгалтер, а секретарь технического отдела (того же [...] синдиката); во 2) она, вероятно, скоро будет в профотпуске. Посему, если будете пускать послание, адресуйте на Виноградн[ый] проул., №7, кв. 2.

Ваше мнение насчет обособления “ученой” орфографии антисоциалистично. Вы хотите “отрыва от масс”. Да и нужна ли ученым ученая орфография? Филологи во всякой орфографии могут разобраться, а нефилологам “ученая” бесполезна. Насчет консерватизма в орфографии, конечно, пример французов и англичан показателен, но для нашей малограмотной или совсем неграмотной массы попроще орфография легче. Значит, и тут Ваше мнение антисоциалистично. Вашей каллиграфии хватило только на одну первую страницу Вашей тетрадной бумажки. Посему Вы и по каллиграфии и по орфографии остаетесь кандидатом на *tabula nigra*.

Vale plurimus

Н. Ив[анов]

В Д[оме] ученых постельные принадлежности имеются.

ДАЧОН. – Ф. 6112. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 12–12 зв.–12а–12а зв.

22/VII/30.

Киев.

Дорогой Ив. Григорьевич,
любезный кум и благодетель!

Ваше “з нагоди 50-річч. наук. діяльності” подстегнуло меня вспомнить ... 50-ти летие нашего вылета из Институтского улья. И воспылала фантазия рифмами, иногда несладкими, но чистосердечными и в общем благодарными. Вот представляю на Ваш строгий классический суд некую поэму давно уже отошедшей эпохи молодости и наших отцов-благодетелей “хранителей юности”, учителей.

Вот:

Министром был тогда Толстой⁴;
Свирепый был администратор,
Ученый, хоть и “не простой”

[...]

И Рихард⁵ noster, amator equorum,
Фанатик классик-латинист,
Furoque всех studiosorum
Неутомимый грамматист.

#

Краса и гордость Института
Славян любовник Будилович⁶
Славянскую кашу замешивал круто,
Умов студенческих был ловчим.

#

Никитин⁷, красавец грекоподобен,
С женой плясуньей красавицей бойкой,
Студентам был весьма удобен,
Ученый – грек, академик не стойкий 3)

#

И Люперольский⁸, наш историк,
Гречанки прекрасной ума обольститель,
На жизненном пиру не стоик,
Умов чужих не уловитель.

#

И Гротик⁹ с усиками черными,
И честный историк Руси просвещенья,
Боями классными не одержимый,
Имен не минет ваших без сомненья,
Под сенью науки мим хранимый.

#

Почти и мы свершили свой путь,
Последние первого вылета роя,
Скорее желавшего шею согнуть
В учительских шорах бесполого кроя (вицмундира)

#

Не сетую на свой удел,
На дно осела горечь жизни,
Ведь и желаньям есть предел
На жизненной богатой тризне.

#

Однако горды мы одним:
Из первых первенец птенцов,
Светильник нежинский, незрим,
Но держит знамя он отцов. –

[...]

а из преисподней ведь Харон назад не повезет.
Vale maxime plurimumque

Н. Ив[анов]

Крестница Ваша благодарит за авансовое поздравление и надеется когда-то посмотреть *almam matrem patris* и *latifundium domiciliumque compatriis*.

ДАЧОН. – Ф. 6112. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 10 зв.–11–11 зв.–10.

19/X,30,
Киев.

Дорогой Иван Григорьевич!

Осень еще не поздняя,
Грачи еще не улетели,
Лес не обнажился,
...конечно, поля не опустели.
Лето уж вновь наступило,
Больше нет уж дождей неизбывных,
В Нежине грязь уступила
Место пыли и запахам отзывным
Солнце греет красный Киев,
Школьник проводит экскурсию,
Физкультурники ходят полунагие,
Ставят в театрах дискуссии.
Академия митингует,
Польским панам посылая угрозы
Украинцам братьям уж диктует
Бросить на головы ляхов молнии, грозы.
А Вы всё прозябаете в уеденении и не

Примыкаете к массам, отстаете от темпов жизни... Я всё надеялся видеть Вас в красном Киеве. Пользуйтесь установившейся погодой.

Я прочитал, насколько мог одолеть Ваши *opera, que super sunt*, и нашел, что Вы большой оптимист, предполагаете у Вашего читателя, как можно думать, тот же запас лингвизма, что и у Вас. На любой странице

у Вас масса терминов, выражений, целые надписи в статьях на четырех языках! Нужно обладать по крайней мере Вашей библиотекой, чтобы все это преодолеть. Конечно, Иорданам, Фроррам и прочим Вашим компаньенам переводы подлинных выражений и текстов не требуются, но ведь Иорданов и проч[их] все таки единицы. Nomi[ni] procul profani! Но иногда и для профанов полезно многое узнать о товарищах римлянах и проч. Sat!

Привет Вашему соседу – Михаилу Николаевичу¹⁰.

Vale!

Н. Иванов

P.S. Я приготовил для Вас прекрасную опору, но, видно, придется доставить ее в Вашу резиденцию.

ДАЧОН. – Ф. 6112. – Он. 1. – Спр. 59. – Арк. 16–16 зв.

8/XI/30,

Киев.

Как это Вы, дражайший кум, решились подумать, что я забыл о Нежине и вашей латифундии с “стародревними” обитателями ее? Ведь я же помнил Ваше сообщение, что в половине сентября Вы должны будете в ВУАН доклад докладывать о “не нужном, конечно, социалистическому строительству стародревнем Вергилии”¹¹, и что в благоприятном в отношении *vanitas* случае намерены быть в Киеве самолично. Впрочем, об этом вскользь я упомянул в прежнем *epistola*. Оказалось, я *egavus*, как, кажется, и Вы со стороны Ваших здешних друзей. Я тут, конечно, не причем, и нипричем, что Вы остались без часов, об этом раньше, по аллюрам мистера Золотницкого, можно было догадываться. Дело в том, что теперь, по общему, распространенному в публике, мнению, часовщикам-профессионалам часов в ремонт отдавать нельзя: они, т. е. часовщики, всячески обворовывают часы, снимают все, что могут, так как, нуждаясь в разных частях часов, не могут найти нужного, так как такового товару, социалистическому строительству не очень нужного, в продаже не имеется.

Что касается Вашего намерения купить будильник, то могу дать благой и нелицеприятный совет, – будильника не покупайте, если не имеете виду даром выбросить редкие и так ныне деньги. Дело в том, что ходячие будильники (круглые и прямоугольные) из т. наз. немецкой дешевки, особенно подержанные, больше времени держатся у часовщиков в ремонте, чем исполняют свои обязанности у владельцев их. Конечно, по случаю из надежных рук можно купить и хороший будильник, но хорошие будильники (французские и американские) были в свое время очень дороги

и очень старые тоже не надежно ходят. Новых теперь порядочных будильников, нет, как и вообще, кроме московских “ходиков”, новых часов, в продаже нет. Недавно выпущенные Киевским заводом “Физико-химик”, будильники, из общей массы негодных будильников нисколько не исключаются.

А Вы лучше вот что сделайте, чтобы быть (в потенции) “при часах”: пришлите мне Ваши карманные часы, барабан которых у Вас отобран Золотинским, и я, м. б., подберу недостающие им части и, как только налажу их на путь правильной социалистической работы, немедленно вышлю Вам обратно.

Итак, отвлекитесь на некоторое время от Вашей “стародревности”, найдите при помощи Анны Семеновны подходящую круглую жестянку (лучше из-под консервов), соберите все относящееся к Вашим карм[анным] часам, выложите жестянку внутри чем-ниб. мягким, напр. старую ватую, вложите туда часы, закройте хоть картонкой, Анна Семеновна обошьет эту жестянку тряпочкой, Вы напишете мой адрес и сдадите на почту. Кажется подробный рецепт, если Вы захотите применить его, а какая могла бы причина помешать Вам сделать это – разве всё та же Ваша “стародревность”?

Меня заинтересовало Ваше сообщение о каком-то Кузнецове. Не Степан ли это Васильевич, который служил в Риге, потом в Уфе (окружным инспект.) потом в Одессе – тоже окружным. С ним я был коротко знаком и мне интересно было бы получить от Михаила Николаевича сведение о том, какой это Кузнецов. В [...] списке Инст. студентов за 1893 г. значится два Кузнецова – Ст. Вас. Кузн. очень предприимчив, и я полагаю, что он перед или во время революции мог [...] на дальний восток из Одессы.

[...]

Vale plurimus.

ДАЧОН. – Ф. 6112. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 13–14 зб.

Коментарі

¹ Бондаренко Ганна. Семенівна. – квартирантка І. Г. Турцевича, що жила в його будинку з 1923 по 1938

² Неповна цитата з Євангелія від Іоана 21: 18–19.

³ Дочка М. І. Іванова і хрещениця І. Г. Турцевича.

⁴ Толстой Дмитро Андрійович, 1823–1889. З 1861 по 1880 – фактичний керівник Міністерства народної освіти, автор ряду консервативних реформ у сфері освіти.

⁵ Фохт Ріхард Августович, 1834–1911. Філолог-класик. Народився в Германії (Саксоція). Вихованець Ерлангенського та Ляйпцізького (1856) університетів. Протягом 1867–1875 – викладав латинську мову в Санкт-Петербурзькому історико-філологічному інституті. В 1871 захистив докторську дисертацію, з 1875 р. – ординарний професор НІФІ.

⁶ Будилович Антон Семенович, 1846–1908. Російський філолог, славіст. З 1875 по 1881

⁷ Нікітін Петро Васильович, 1849–1916. З 1875 по 1879 р. професор НІФІ. Викладав грецьку словесність.

⁸ Люперсольський Петро Іванович, 1836–1903. Учень Ранке, Моммзена, Курціуса і Куторги. Історик античності. Професор НІФІ з 1875 по 1897. [Докладніше див.: 6].

⁹ Грот Микола Якович, 1852–1899. Визначний вчений-психолог. З 1875 по 1883 р. – професор кафедри філософії НІФІ. В 1883 р. Іванов і Турцевич були присутні на захисті його докторської дисертації в унів. Св. Володимира.

¹⁰ Бережков Михайло Миколайович, 1850–1932, відомий історик-руси́ст, випускник Санкт-Петербурзького університету (1879), учень К. Бестужева-Рюміна. Протягом 1882–1904 рр. – професор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині, з 1919 р. – позаштатний професор Ніжинського інституту народної освіти та бібліотекар фундаментальної бібліотеки.

¹¹ На засіданні Комісії для дослідів з історії Близького Сходу та Візантії І. Г. Турцевич мав виголошувати доповідь до 2000 ювілею Вергілія [Див.: 9, с. 108]. З контексту листа випливає, що доповідач не був присутній на засіданні.

Джерела і література:

1. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса (под ред. В. Адоратского). – М.: Партийное издательство, 1932. – Т. 1 (вып. VI).

2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (далі – ДАЧОН). – Ф. 6112. – Оп. 1. – Спр. 20.

3. ДАЧОН. – Ф. 6112. – Оп. 1. – Спр. 343.

4. ДАЧОН. – Ф. 6112. – Оп. 1. – Спр. 307; 364; 255; 258; 263; 264; 265; 266; 267.

5. ДАЧОН. – Ф. 6112. – Оп. 1.

6. *Гордієнко Д. С.* Ad fontes: до витоків ніжинської античної школи // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №3: Історико-культурологічний збірник. Вип. 3(6). – Ніжин, 2007. – С. 99–120.

7. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. X. – Од. зб. 18680.

8. *Козеллек Райнгарт*. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Пер. з нім. В. Швед. – К.: Дух і літера, 2006.

9. *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні. Радянський період. – К.: Критика, 2007.

Тарас Коростильов (*Київ, Україна*) **Вибрані листи до проф. Івана Турцевича**

Археографічна публікація вибраних приватних листів до професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька І. Турцевича від однокашника М. Іванова, які дають можливість глибше розглянути умови життя і праці українського вченого на початку 1930-х років.

Ключові слова: листи, Турцевич, Іванов, ВУАН, Ніжинський інститут

Тарас Коростыльёв (*Киев, Украина*) **Избранные письма к проф. Ивану Турцевичу**

Археографическая публикация избранных частных писем к профессору Нежинского историко-филологического института князя Безбородка И. Турцевича от однокашника М. Иванова, которые дают возможность более глубоко рассмотреть условия жизни и труда украинского ученого в начале 1930-х годов.

Ключевые слова: письма, Турцевич, Иванов, ВУАН, Нежинский институт

Taras Korostylov (*Kyiv, Ukraine*) **The selected letters to prof. Ivan Turcevych**

It is the archaeographic publication of selected private letters to the professor of the History-and-Philology institute of prince Bezborodko in Nizhyn I. Turceovich from his fellow student M. Ivanov, through which the deep investigation of life and labour conditions of the Ukrainian scientist at the beginning of 1930th. is made more possible.

Keywords: letters, Turceovich, Ivanov, VUAN, the Institute of Nizhyn

Степан СИНЯК
(Рівне, Україна)

Польські парамілітарні організації на Волині в міжвоєнний період: мета та завдання діяльності

Завершення Першої світової війни відродило на європейській мапі Польську державу, до складу якої за умовами Ризького мирного договору 1921 р. відійшли західноукраїнські землі. З цим, для українського населення, що перебувало під Польщею розпочався новий етап колонізації. Одним з інструментів даного процесу на західноукраїнських землях, зокрема на Волині, було утворення польських парамілітарних організацій, що передбачало закріплення на місцях польської влади з подальшою економічною, господарською та культурно-освітньою підтримкою польських військових переселенців.

На жаль комплексно дана проблематика не знайшла відголосу як в українській, так і в польській історичній науці. Даного питання частково торкалися в своїх роботах такі польські і українські дослідники, як Я. Стовбняк-Смогоржевська [1] та В. Смолей [2]. Проте, дані історики зосередили свою увагу лише на одній польській парамілітарній організації, а саме Союзові Військових Осадників, залишивши поза увагою решту організацій.

Внутрішня політика Другої Речі Посполитої 1920-х – 1930-х рр. засвідчує, що її уряд здійснював політику всебічної підтримки військовослужбовців і ветеранів Війська Польського. Увага до них з боку держави обґрунтовувалась владою щонайменше двома причинами: в такий спосіб вона віддячувала тим, хто боровся за створення національної держави. Останні в свою чергу мали стати її оплотом. За урядовими задумами польські парамілітарні організації мали виконувати наступні завдання: по-перше, сприяти колонізації українців і білорусів; по-друге, подолати проблеми перенаселення центрального регіону Польщі; по-третє, сприяти в працевлаштуванні тим солдатам,

які не мали професії, а також завжди бути готовим до захисту Польщі. Уряд всебічно сприяв в отриманні землі вояками Війська Польського. Ця практика регламентувалася кількома правовими актами. Зокрема, законом від 17 грудня 1920 р., розпорядженням міністра фінансів і внутрішніх справ від 23 березня 1921 р. та постановою ряду галузевих міністрів від 29 квітня 1927 р. Польська дослідниця Я. Стобняк-Смогошевська розмірковуючи над причиною швидкого схвалення Закону про надання землі солдатам від 17 грудня 1920 р., стверджує, що головно причиною поспіху була демобілізація і повернення до нормального життя сотень тисяч солдат, які брали участь у польсько-більшовицькій війні [1, с. 17].

Однією з найбільших та найвпливовіших польських парамілітарних організацій на Волині був *“Союз осадників” (СО)*. В 1921 р. за ініціативи з боку держави був утворений Центральний Військовий Союз Осадників (ЦВСО), що ухвалив власний статут, який був затверджений Міністерством внутрішніх справ 12 серпня 1922 р. Саме з цього часу бере офіційний початок діяльність ЦВСО.

Як видно з їхнього статуту основними цілями ЦВСО були: співпраця з місцевими органами влади при проведенні самої осадницької акції; розгляд справ пов'язаних з ім'ям осадників чи організацій; репрезентація, оборона інтересів та прав об'єднань, а також розбудова та підтримка прав та обов'язків поляків; забезпечити готовність стати до зброї в обороні кордонів Речі Посполитої [3, арк. 10].

ЦВСО визначило наступні шляхи реалізації завдань: з метою об'єднання місцевих осадників, Відділів та Кіл; організація зв'язку між всіма відділами задля об'єднання Союзу, будь-яких інших представництв союзників, сталого контакту за допомогою військових органів, спеціальних циркулярів; надання допомоги та консультацій своїм членам безпосередньо, чи за посередництвом спеціальних організацій; утримання свого пресового органу; утворення секцій – завдання інтенсивний розвиток своїх членів; сприяння культурно-освітньому розвитку; розвиток сільських господарств; промислово-господарський розвиток; військове виховання; допомога інститутам, діяльність яких співпадала з цілями висунутих Союзом, співпраця з ними, а в разі її відсутності – намагання налагодити з ними співпрацю [3, арк. 10 зв.].

Фінансування СО складалося з членських внесків, кредитів від урядових та суспільних інституцій, пожертв, подарунків, доходів з підприємств утворених СО.

Члени СО ділились на звичайних, надзвичайних та гонорових [3, арк. 11 зв.].

На місцях створювались органи управління організацією, а саме: Вільний З'їзд Делегатів (від 1936 року – один делегат на 50 членів); Головне Управління; Верховна Рада; Ревізійна Комісія, а на нижчих щаблях: воєводські, повітові відділи.

До Вільного З'їзду Делегатів, на який прибувало близько 350 осіб, належав вибір Головного Управління та Ревізійної Комісії, затвердження та зміни статуту, ліквідація організації, регулювання всіх справ СО.

Верховна Рада була наглядовим органом, що мала функції посередника між Головним Управлінням та Вільним З'їздом Делегатів. Верховна рада збиралась 2–3 рази на рік в залежності від потреби. На зібраннях Ради була дискусія що до актуальних проблем та спроби їх вирішення.

До Головного Управління належало керування Союзом та його маєтками, а також представлення осадництва за межами Речі Посполитої. До складу Управління входило 10 осіб, з яких складався Президіум Управління (керівник, два віце-керівника та секретар) [3, арк. 13–15]. СО видавав власну пресу (“Miesięcznik Osadniczy” – “Щомісячник Осадництва”), але через фінансові труднощі з 1931 р. Головне Управління час від часу видавало лише “Бюлетень” (“Biuletyn”).

Згідно рішення IV З'їзду (31 травня – 3 червня 1925 р.) СО, який попередньо об'єднував тільки військових осадників, поширив членство і на цивільних осадників. На цьому ж з'їзді була змінена назва СО на Центральний Союз Осадників (ЦСО), а також запроваджено зміни до статуту.

В 1929 р. відбулося об'єднання землеробських організацій, ініціатором якої було ЦСО. Вже в 1925 р. ЦСО відповідав за становище “кресових” землеробських організацій, що давало можливість для об'єднання дрібних землевласників та реалізації єдиної програми для цілого “кресового” землегосподарства [4, с. 120].

Союз Військових Інвалідів (СВІ) був утворений 12 квітня 1919 р. (затверджений Міністерством внутрішніх справ від 27 листопада 1920 р.). 12 лютого 1920 р. прийнято статут СВІ. Згідно нього головними завданнями СВІ були: нагляд за дотриманням належних прав військових інвалідів, їх родин та родин тих хто загинув; оборона господарських, моральних та правових інтересів військових інвалідів та їх родин,

чи родин тих хто загинули; догляд над скаліченими та розумово хворими військовими інвалідами; опіка над родинами військових інвалідів найбільш скалічених чи нездатних до роботи, а також поширення прав на родини залишених після смерті військових інвалідів[5, арк. 3].

Методи діяльності СВІ передбачали об'єднання всіх військових інвалідів, членів їх родин та родин після смерті військових інвалідів; захист інтересів військових інвалідів, їх родин, чи залишених родин по смерті військових інвалідів, чи загиблих членів на війні; надання порад, інформації та матеріальної допомоги військовим інвалідам, членам їх родин; збирання, опрацювання та видання матеріалів які стосуються інвалідських справ Польщі; прийом внесків на потреби військових інвалідів та їх родин; набуття та розпорядження нерухомістю, капіталом, чи пожертв на користь військових інвалідів, їх родин, чи родин полеглих військових інвалідів і керівництво тією нерухомістю та капіталом; надання культурної допомоги військовим інвалідам. Відзначимо, що останнє повинно було втілюватися в життя через утворення шкіл, бібліотек, читалень, навчальних курсів, організації екскурсій, вистав, музеїв тощо.

Передбачалося також скликання мітингів та зібрань, що стосувалися військових інвалідів, чи їх родин; створення місцевих та загальнопольських З'їзтів Інвалідських Делегатів; обрання і участь своїх представників в Міжнародних З'їздах Інвалідських Делегатів всіх народів.

Господарська допомога військовим інвалідам та родинам загиблих військових інвалідів повинна була відбуватися через організацію членських чи суспільних бірж праці для інвалідів, утворення бюро посередництва роботи та безкоштовної правової консультації для військових інвалідів, утворення інвалідських магазинів, членських та суспільних фінансових інвалідських інституцій, а саме створення Інвалідського Банку для фінансування членських чи суспільних інвалідських підприємств, затвердження умов з відповідними урядовими інституціями державними та приватними, а також підприємцями та працедавцями в залежності їх допомоги в роботі над поліпшенням життя військових інвалідів.

Крім того, важливими напрямками було дотримання дружніх відносин з близькими суспільними організаціями, професіональними членами для досягнення програмних інтересів військових інвалідів, членів тих же організацій, союзів, товариств; співпраця з урядовими

та муніципальними інституціями, які займаються військовими інвалідами та їх родинами; тривала та всебічна допомога подібним не об'єднаним суспільним групам, як колишні військові інваліди праці та тим хто залишився нездатними для роботи; утворення Інвалідських Лікарських Союзів “в гірських, водних та морських сферах”, співпраця з іноземними інвалідськими організаціями заради поліпшення умов польських інвалідів, потреби їх лікування за кордоном [5, арк. 3–4].

Майновий фонд СБІ був представлений готівкою, цінними паперами, рухомим та нерухомим майном. Шляхами поповнення капіталу були вступні внески та внески членів, квоти, що переказувалися з кооперативних об'єднань; прибутки з прочитаних лекцій та виступів; надзвичайні прибутки та записи; відсотки від капіталів СБІ.

Все майно СБІ поділялося на резервний, допоміжний та оборотний фонди. Резервний фонд служив виключно на цілі розвитку СБІ. Він утворювався з $\frac{1}{4}$ частини надлишок, яке по закінченні кожного року має бути перераховане. Допоміжний фонд утворювався з $\frac{1}{4}$ частини надлишкових, що року по закінченні кінцевого року до нього приєднувались з надзвичайних доходів, записів та подарунків. Оборотний фонд утворювався з всяких квот до фонду резервного та допоміжного та служили видатками адміністрації, як і на завдання розповсюдження ідей Союзу. Статут який був прийнятий в 1920 р. був переоблнений в 1925 р., а згодом і в 1930 р. [5, арк. 4–5].

Стрілецький Союз (СС) утворений у Варшаві в 1922 р., в тому ж році (26 липня) був прийнятий і статут СС. Основними завданнями Стрілецького Союзу було залучення як найбільшої кількості молоді з метою морального та фізичного виховання своїх членів, прищеплення громадянського духу в суспільній та освітній роботі своїх членів з точки зору військової справи, без втручання в політику.

Основним завданням СС було фізичне виховання молоді, базоване на військовій підготовці. Згідно статуту Союзу передбачалося підготовку членів, маючи на меті фізичне та військове виховання згідно з регламентами та приписами які є обов'язковими в армії; заняття та поширення спорту, гімнастики; організація та підтримка змагань, спортивних, гімнастичних чи легкоатлетичних; створення та підтримка закладів, які пропагують гімнастику та спорт; допомога в організації змагань військово-спортивних, цивільних та молодіжно-шкільних.

Крім цього активно пропагувалась культурно-освітня робота. Зокрема, планувалося проведення з'їздів, конференцій, виступів, анкет,

театральних представлень, кінематографічних, екскурсій, концертів; створення та підтримка бібліотек, читалень, курсів; видавництво книг, періодичних часописів, та організування інших видавництв.

Серед господарського життя мала місце організація та підтримка кооперативних інституцій та кас взаємної допомоги [6, арк. 6–7].

Члени СС поділялися на чинних, підтримуючих та гонорових. Чинні члени сплачували внески та брали активну участь в роботі Союзу. Це були всі ті, хто був придатний до військової служби, брали активну участь у військових та спортивно-гімнастичних змаганнях. Ті хто були нездатні до служби в армії – брали активну участь в іншій роботі Союзу (в статуті не зазначено).

Підтримуючими членами могли бути ті хто регулярно сплачував внески, однак з врахуванням старості або хвороби не могли брати активної участі в роботі СС.

Гоноровими членами рахувалися ті, хто за свої заслуги для розвитку Союзу отримали титул за допомогою ухвали Всезагального З'їзду Делегатів [6, арк. 7–8].

В адміністративно-територіальному плані СС поділявся на відділи, області та округи. Всі відділи, області та округи Союзу утворені на території Польщі, підлягали верховній владі СС.

До верховної влади Союзу відносилися Вільний З'їзд Делегатів, Головне Управління та Ревізійна Комісія.

Вільний З'їзд Делегатів був найвищою владою Союзу. Звичайний Вільний З'їзд Делегатів скликався Головним Управлінням раз на рік, Надзвичайний З'їзд Делегатів впродовж одного місяця. Вільний З'їзд Делегатів утворювався з делегацій усіх Відділів Союзу. Вільний З'їзд Делегатів вислуховував та ухвалював звіти з діяльності Головного Управління та Головної Ревізійної Комісії, зміни статуту, звіти Округових Об'єднань, вибори Союзу Ревізійної Комісії та Гонорового Суду, бюджет Союзу.

Головне Управління було найвищою виконавчою владою та контролюючим органом округів, областей та відділів СС. До компетенції Головного Управління належало: затвердження виборів Керівництва всіх нижчих інстанцій; видання та затвердження обов'язкових внутрішніх регламентів та інструкцій; розпорядженням майном центральної та нижчих владних інстанцій, прийняття пожертв, подарунків. Головне Управління складалось з президента та 12 членів, обраних через Вільний З'їзд.

Справами цілого Союзу керував Виконавчий Відділ, який складався з 5-ти членів Головного Управління. В даному Відділі працювали секретар, скарбник, комендант та керівник культурно-освітньої роботою.

Ревізійна Комісія складалась з 5-ти членів та 3-ох заступників, обраних на один рік Вільним З'їздом Делегатів.

Фонди СС поповнювалися з вступної плати та членських внесків; з урядової допомоги та допомоги громадянських інституцій; з пожертв, подарунків, легатів, прибутків від концертів, вистав, виступів, а також з доходів Союзного майна [6, арк. 15–19].

6 липня 1926 р. був прийнятий статут *Союзу Легіонерів Польських Військових Інвалідів (СЛПВІ)*. Головними цілями Союзу було цілковите дотримання реалізації Інвалідського Статуту, ухваленого керівництвом Сейму, а також всіх прав наданих інвалідам, як можливе розширення тих прав через ухвалу проекту змін зі сторони Сейму; допомога всім інвалідам Польських Військ до досягнення відповідних умов добробуту під правовим та матеріальним поглядом (щоб кожний інвалід Польського Війська міг в найкращих умовах утримувати себе та родину (дружину, дітей та родичів, або безпосереднє утримання нероботоспроможних)); утворення бібліотек, читалень, клубів, лекцій та зібрань, а також організацію різноманітних екскурсій; утримування свого власного пресового органу, друкування всіляких інформаційних матеріалів, які стосуються інвалідських та суспільних справ; створення підприємницьких компаній; побудова домівок для мешкання інвалідів та їх родин; створення Інвалідського Гарантійного Банку Війська Польського з відділами в найзначніших осередках польської держави; співпраця з владою щодо моральної, матеріальної та оздоровчої підтримки членів в державних та приватних лікарських закладах [7, арк. 9–10].

Подібно до інших парамілатарних організацій, члени Легіону поділялися на звичайних та гонорових.

Фонди СЛПВІ склались з готівки, цінних паперів, нерухомого та рухомого майна, членських внесків, відсотків з підприємств, прибутків з лекцій, виступів, спектаклів, театральних концертів та вистав та прибутків з Гарантійного Банку Легіону Інвалідів Польських Військ.

Легіон виключав можливість збирання пожертв на вулицях, театрах, кафе та в інших відвідуваних публічних місцях. В 1928 р. був прийнятий новий статут Легіону Інвалідів Польських Військ [7, арк. 16–17].

В 1918 р. був утворений *Союз Учасників Повстання Першого Корпусу Польських військ на Сході*, а в 1930 р. був прийнятий статут цієї організації. Завданням цього Союзу було об'єднання всіх товаришів по зброї I-го Корпусу Польських Військ на Сході для утримання дружніх відносин в товаристві, оборони своїх інтересів, надання взаємної допомоги.

Як засіб досягнення цих завдань був освітньо-культурний напрямок (утримання клубу, бібліотеки, проведення всіляких зборів, публічних виступів, звітів, концертів, видання газет, брошур та часописів) пропагування взаємної фінансової допомоги серед членів Союзу; пропагування спорту та військових вправ; допомога (по можливості) вдовам та сиротам членів Союзу або непрацездатним членам [8, арк. 12 зв].

Утримання Союзу складалось з вступних членських внесків, пожертв, подарунків, легатів, доходів з видавництв, лекцій, підприємств, субвенцій, процентів та капіталів, рухомого та нерухомого майна [8, арк. 20 зв].

8 квітня 1932 р. був прийнятий статут *Союзу Офіцерів Резерву Польщі, (СОРП)* згідно яким основними цілями були ідейне об'єднання офіцерів резерву на ґрунті приналежності до Польської армії, поширення співпраці між суспільством та армією, підтримка суспільної діяльності, задоволення своїх матеріальних благ, створення самопомоги, культурно-освітня робота, лікарська допомога та правова для членів Союзу [9, арк. 39].

Для реалізації своїх прагнень СОРП займався утриманням власних локальних товариств (казино та клубів), бібліотек, зборів, організуванням слухань наукових та літературних лекцій, зібрань, дискусій, концертів, створення наукових курсів та шкіл, видання часописів та брошур, створення спортивних організацій, організування екскурсій; утворення магазинів, утворення чи об'єднання цілих господарчих кооперативів, підприємницької торгівлі та промисловості; отримання концесії; закладання інституту опікунства, інтернатів, позичково-ощадних кас, поховальних обрядів, допомога своїм членам та їх родинам безкоштовним користуванням, а також знижки на лікарську допомогу в санаторіях, утримання подібних інституцій, кас важкохворих, надавання своїм членам безкоштовного користування правовою допомогою, як то правові консультації судового захисту.

Майновий фонд СОРП складався зі вступних та членських внесків звичайних і надзвичайних членів, пожертв, подарунків, заповітних

легатів, доходів видавництв, лекцій, ігрищ, підприємств, субвенцій; процентів з капіталу; з нерухомого та рухомого майна.

Загалом союзний фонд поділявся на такий капітал: оборотний, резервний та спеціальний. Оборотний капітал складався зі вступних внесків надісланих через місцеві кола до каси Головного Управління; з доходів місцевих кіл; відрахуванні здійснюване на з'їздах делегатів; з вирахування субвенцій; пожертв, подарунків; з рухомості.

Резервний капітал складався з процентів від капіталу та з нерухомості. Цей капітал видатків може бути ухвалений на засіданні З'їзду Делегатів, або в інших випадках Центрального Уряду, а в остатньому випадку може бути ухвалений 2/3 голосами складу Центрального Уряду.

Спеціальний капітал може складатись із пожертв на спеціальні цілі та може бути видатками тільки за призначенням [9, арк. 39–40].

6 липня 1933 р. був прийнятий статут організації *Союзу Резервістів (СР)*. Основними цілями Союзу були: співпраця з урядовими організаціями на оборону Польщі, фізичного виховання своїх членів, а також виховання серед них військового духу в ідеологічному руслі Маршалка Пілсудського на потреби держави та війська, виховування серед членів патріотизму та державницьких позицій та таких якостей як карності, обов'язку та відповідальності за публічну та суспільну роботу; культурно-освітня робота з врахуванням партійно-політичної діяльності, лояльна співпраця з іншими братніми організаціями.

Методи діяльності СР були наступні полягали в активній участі у підготовці війська, що проявлялося в накладанні на своїх членів обов'язку брати участь в цій роботі; створення спортивних організацій, змагань; читалень, бібліотек, зборів, курсів, лекцій призначених як для своїх членів так і для суспільства, організування екскурсій; надання своїм членам та їх родинам безкоштовного користування, надання знижок лікарської допомоги, з врахуванням чинної військової служби [10, арк. 19-20].

В 1927 р. була утворена *Федерація Польських Союзів Оборонців Вітчизни*. До складу Федерації входили 37 союзів та об'єднань : Союз Офіцерів Резерву Р.П.; Союз Резервістів Р.П.; Всезагальний Союз Під-офіцерів Резерву Р.П.; Союз Легіонерів Польських; Союз Пеов'яків; Союз Повстанців Шльонських; Союз Оборонців Львова л Листопада 1918 р.; Союз Інвалідів Військових Р.П.; Легіон Інвалідів Військових Р.П. ім. ген. Я. Совінського; Об'єднаний Союз Сліпих Солдат; Союз

Осадників; Союз Каніовщиків та Зеліговщиків; Союз Ветеранів Повстання Народового Р.П. 1914 – 1919 р.; Союз Мисливців Легіону Байонжиків; Легіон Шльонська; Союз Сибіряків; Союз Учасників Військової Охорони Шляхів Р.П.; Союз Мурманчиків; Союз Легіонерів Пулавських; Об'єднання Ветеранів Армії Польської у Франції; Союз Учасників I Корпусу Військ Польських на Сході; Союз Повстанців та Вояків О.К. VIII; Союз Військових Польських в Бельгії; Союз Товариств Матросів Резерву; Союз Мисливців Армії Польської; Союз Оборонців Кресів Східних; Товариство Взаємної Допомоги Ветеранів з 1863 року; Союз Легіоністок Польських; Союз Дружин; Союз Кур'єрок; Об'єднання Пеов'ячок; Об'єднання Стрільчинь 1912/14 р.; Союз Офіцерів в Стані Спокою; Союз Офіцерів Інтернованих в Часи Війни Світової в таборах Польських, в німецьких, та Австрійських; Союз Членів Охорони Громадян 1915 р.; Жіночі Організації; Союз Євреїв Учасників Боротьби за Незалежність Польщі.

Гаслом Федерації було: “Все для держави, її розвитку, безпеки та великодержав'я, поширення братського духу та використання його для подальшого мирного розвитку”. Федерація ставила собі за завдання координування роботи всіх об'єднань та членів на курс здійснення, розробку типу своїх обов'язків громадянина, солдата готового пожертвувати на справу держави свій час, працю, майно, здоров'я і життя.

Як протиставлення Федерації в 1928 році виникає *Легіон Речі Посполитої Польської*. В склад Легіону входили: Союз Халержиків; Союз Домбродчиків “На благо Батьківщини”; Союз Учасників Повстання Великопольського 1918/19 р. Вищезгадані організації були дуже дрібні, мали локальний характер [4, с. 107–110].

Отже, можемо з певністю стверджувати, що польські парамілітарні організації мали по-суті спільну мету та завдання, а саме підтримку в першу чергу польських ветеранів (морально та матеріально) та польської влади на місцях, таким чином сприяючи полонізації “східних кресів” Другої Речі Посполитої. Інтереси ж українського населення, як могли побачити вище, при цьому не враховувалися.

Джерела і література:

1. *Stobniak-Smogorzewska J.* Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945. – Warszawa: Instytut Studiów politycznych PAN, oficyna wydawnicza RYTM, 2003.

2. *Смолей В.В.* Польське цивільне та військове сільськогосподарське осадництво в Західній Україні 1919–39., (Автореферат на здобуття наук. ступеня канд. ст. наук) Львів, 1996.

3. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО) – Ф. 30. – Оп. 20 – Спр. 173.

4. *Pruszkowski A.* Przewodnik Spoleczny. – Warszawa, 1934.

5. ДАРО – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 146.

6. ДАРО – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 201.

7. ДАРО – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 138.

8. ДАРО – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 152.

9. ДАРО – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 140.

10. ДАРО – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 203.

Степан Синяк (Рівне, Україна) Польські парамілітарні організації на Волині в міжвоєнний період: мета та завдання діяльності

В статті на основі статутів проаналізовано мету та завдання діяльності польських парамілітарних організацій на Волині, розглянуто їхнє фінансування, капітал, майновий фонд, органи управління та особливості керівництва на місцях.

Ключові слова: Союз осадників, Союз Військових Інвалідів, Стрілецький Союз.

Степан Синяк (Ровно, Украина) Польские парамилитарные организации на Волини в междувоенный период: цель и задание деятельности

В статье на основе уставов проанализирована цель и задание деятельности польских парамилитарных организаций на Волини, рассмотрено их финансирование, капитал, имущественный фонд, органы управления и особенности руководства, на местах.

Ключевые слова: Союз осадников, Союз Военных Инвалидов, Стрелецкий Союз.

Stepan Syniak (Rivne, Ukraine) Polish paramilitaries organizations are on Volyn' in an intermilitary period: purpose and task activity

In the article on the basis of regulations a purpose and task activity of Polish paramilitaries organizations is analysed on Volyn', their financing, capital, property fund, organs of management and feature of guidance, is considered on places.

Keywords: Union of osadnikis, Union of Soldiery Invalids, Shooter Union.

Олександр МАВРІН
(Київ, Україна)

**Журнал “Тризуб” у громадському
й політичному житті української
еміграції у Франції
міжвоєнного періоду**

Франція на початку 20-х років ХХ ст. була важливим центром української політичної еміграції. Тут був представлений майже увесь спектр українських політичних рухів і напрямів. Українська еміграція у Франції того часу була дуже різномірною. Найбільш активно українські емігранти почали переміщатися до Франції протягом 1923–1924 років. Особливе становище людей в еміграції спричинило певну спільність інтересів окремих осіб і груп. Необхідність захищати свої інтереси стали тим підґрунтям, на якому з перших років закордонного життя з’являлося прагнення до організаційного єднання. Матеріальне становище емігрантів було складне, але незважаючи на це, українці розпочали своє організоване життя. Майже одразу відбувся розподіл на три частини: “уенерівці” згуртувалися в Союзі Українських емігрантських Організацій (СУЕО); ліві – залишились в “Українській громаді” Миколи Шаповала, ще лівіші – створили “Союз Українських Громадян у Франції” (СУГУФ). Кожна організація видавала свій друкований орган. Відповідно, українська преса, що виходила у Франції в ті роки відзначалася чітким політичним забарвленням.

Симон Петлюра прибув до Парижу у жовтні 1924 року. З його приїздом до столиці Франції сформувався впливовий осередок державного центру УНР. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі закликав до співпраці усіх представників українських емігрантських організацій, у тому числі й опозиційних до нього. С. Петлюра був впевнений, що необхідно використати друковане слово “для пропаганди, обґрунтування і всестороннього з’ясування ваги української проблеми”[1, с.251]. З цією метою в жовтні 1924 року С. Петлюра разом зі своїми соратниками В. Прокоповичем та П. Чижевським, об-

говорили цю ідею – створити часопис, обрати йому назву, розробити чітку програму, визначити засади організації роботи редакції та головні теми. Планувалося створити журнал, який мав об'єднати розпошених по світах українців довкола ідеї відродження Української держави. Він вийшов під назвою "Триzub" – символом України. Встановити ім'я художника, що намалював логотип журналу – неможливо. Логотип: державний герб розміщений у сонячному колі, від якого в усі боки розходяться промені. Літери назви "Триzub" розміщені півколом і помережані українським орнаментом. Цей логотип був незмінним протягом усього періоду виходу журналу аж до 1940 року.

Журнал "Триzub" протягом тривалого часу був одним з провідних громадсько-політичних видань української еміграції. Але до цього часу практично відсутні спеціальні історичні дослідження про історію видання цього журналу, його вплив на середовище української еміграції, про його внесок у висвітлення різних етапів історії української революції. Тому є велика необхідність подати ґрунтовний джерелознавчий аналіз журналу "Триzub", який є вкрай важливим для з'ясування його місця в громадському, політичному житті української еміграції у Франції міжвоєнного періоду, в українській журналістиці в цілому та діаспорній зокрема.

Вітчизняна і зарубіжна історіографія недостатньо приділяла уваги тижневику "Триzub". Комплексне дослідження статей, що друкувалися в журналі майже не було. Хоча завдання тижневика було організувати національно-політичну думку та інформувати діаспору про громадсько-політичне, культурне життя на еміграції та на теренах України.

Журнал "Триzub" був заснований в 1925 році в Парижі Симоном Петлюрою. Виходив без перерви з жовтня 1925 року по травень 1940 року як речник і захисник ідей Української Народної Республіки. Тижневик є важливим джерелом для вивчення громадського життя, культурно-освітньої і наукової діяльності української еміграції в міжвоєнний період.

15 жовтня 1925 року вийшло перше число журналу "Триzub" – обсягом 32 сторінки. У вихідних даних зазначалось "Тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва. Виходить щонеділі в Парижі при участі видатних літературних сил під загальною редакцією Вячеслава Прокоповича". Адміністратором часопису був призначений Іл. Косенко. Авторами статей в тижневику були такі відомі особистос-

ті, як С. Петлюра, О. Саліковський, О. Лотоцький, Є. Чикаленко, В. Садовський, О. Шульгин, М. Левицький, В. Королів-Старий.

На перших порах діяльності часопис мав великі організаційно-технічні проблеми. Спочатку редакція журналу знаходилася по вулиці Гобелінс, 19 в дешевому готелі для найманих робітників. Через два роки, в жовтні 1927 року – сорокове число тижневика вийшло за новою адресою редакції – вулиця Денферт-Рочерау, 42. Від початку були значні проблеми зі шрифтом. Не знайшлося друкарні, в якій би були українські літери "і", "ї", "є", "г". Довелось порушувати український правопис і про це читачі були попереджені в передовій статті першого числа.

Часопис проіснував більш ніж п'ятнадцять років, виходив щотижня, інколи номери були "спарені", але на це були свої причини: нестача коштів, страйки друкарів, святкові дні. Журнал швидко набув популярності, розширилася мережа передплатників. Спершу часопис можна було купити лише в Парижі: на станціях метро, залізничних вокзалах та у книгарні В. Поволоцького по вулиці Бонапарта, 13. Але вже починаючи з ч. 4, часопис інформує, що передплатити та придбати "Тризуб" можна в США, Канаді, Румунії. Згодом передплатити журнал можна було вже по всій Західній Європі, Північній і Південній Америці, Австралії і, навіть, прочитати в Радянській Україні, проте за це можна було потрапити до в'язниці.

"Тризуб" швидко здобув і заслужений авторитет серед інших періодичних видань. Його публікації часто передруковувалися іншими виданнями. Відомості про наклад, на жаль, відсутні, але видавці станом на 1931 рік визначили кількість постійних читачів приблизно у 25 тисяч осіб. Останнє число 704-705 вийшло 15 травня 1940. На це були об'єктивні причини: Франція була окупована німецькими військами, до цього додалися й матеріальні проблеми редакції. Проте в останньому числі часопису мова про припинення виходу журналу не йшла.

Журнал став, насамперед, речником Державного центру УНР в екзилі, який знайомив українську еміграцію з його ідейно – політичними засадами і основними цілями діяльності. Основним "кредо" журналу було: "державна вища над партії, нація вища над класи"[2, с. 2]. За своєю тематикою та ідеологічною спрямованістю тижневик був трибуною ліберально-демократичного напрямку української політичної еміграції.

Тижневик “Тризуб” мав кілька постійних рубрик: редакційна стаття, публіцистичні, аналітичні матеріали на актуальні теми, “З Великої України”, “З нашого життя на еміграції”, “З міжнародного життя” та інші.

Журнал “Тризуб” крім громадсько-політичних статей, приділяв велику увагу культурному побутуванню еміграції та стану культури в Україні. В журналі широко представлена рубрика “Хроніка”, що містить значний фактологічний матеріал про знаних та маловідомих діячів, про громадсько-політичне життя в Україні та у діаспорі.

Тижневик на своїх сторінках вів активну переписку з читачами. Міститься багато звернень до редакції в справі пошуку знайомих, дехто просив матеріальної допомоги. І. Шовгенів, О. Лотоцький, О. Шульгин, М. Славінський зверталися до редакції з протестом з приводу трактування особи д-ра Гірса, міністра закордонних справ Чехо-Словаччини.

Журнал подавав рекламу про відкриття нових книгарень, про концерти, які відбувалися у Франції, а також, про влаштування конторою “Тризуба” складу української книги, нот, листівок на продаж, реклама інших журналів тощо.

Дуже часто вміщувались заклики до пожертви по підписних листах. Наприклад, підписний лист: “Комітет по вшануванню пам’яті 359 в десятю річницю їх мученицької смерти в Базарі”[3, с.20-22] подає фінансовий звіт про свою діяльність.

Часопис подавав реєстри нових книжок (для продажу) в книгарні “Тризуб”.

Редакція намагалася на сторінках тижневика по можливості не допускати конфліктів, з’ясування стосунків, огульної критики, проте втриматися від полеміки з іншими часописами, окремими особистостями та організаціями було неможливо. Журнал “Тризуб” редакції інших видань в свою чергу також багато критикували, але редактори намагалися дотримуватися достовірності інформації.

Розбіжності в думках, непорозуміння та незгода були чи не найбільшою проблемою еміграції. Українці поділилися на різні групи, об’єднання, партії і кожна група вважала себе правою.

З метою подолання розбрату, 12-13 вересня 1926 року в Румунії було організовано проведення першої Конференції Української Еміграції з питання Українського Національно-Політичного Об’єднання. Було зачитано проект платформи об’єднання та резолюцію з цього

приводу. В проекті було зазначено, що “останнім актом суверенної волі українського народу було створення уряду УНР”[4, с.20]. Але не всі політичні організації одногослосно підтримали цей документ. Так, українська еміграція Румунії вирішила підтримати лише умовно. Ця невизначена позиція ставила під загрозу прийняття принципового рішення з метою підтримки позиції Центру УНР в умовах гострої політичної й ідеологічної боротьби. Це було не лише питанням стратегії й тактики, а стало б й свідченням політично – державної зрілості української нації. Другим важливим моментом під час дебатів на конференції була відсутність таких політичних угруповань, як соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, Союзу українських хліборобів та інших. З подальшої полеміки можна зробити висновок, що єдності серед політичних угруповань не було. Одні підтримували Державний Центр УНР, інші були проти приєднання до об’єднання Союзу українських хліборобів. Згоди на той час знайдено не було.

Тимчасовий Комітет УСДРП-Фракції так коментує розбіжності в поглядах Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (Радянської України) на лінію партії УСДРП:

Більшовицький режим пригнічує економічне, політичне, культурне життя в Україні. Ця ситуація створює відповідні умови для виникнення революційного руху, об’єктивну можливість отримати державну незалежність. Потрібно об’єднатися навколо республікансько-демократичних сил, розбудити народні маси. Об’єднуючою силою повинен стати державно – політичний центр, а саме, уряд Української Народної Республіки в екзилі. Цей уряд є для народу втіленням української державної ідеї та продовження державної традиції. З ним одним держави світу можуть говорити як з представником українського народу. Тому 19 квітня 1930 року була заснована УРСРП-Фракція, яка прийняла основною своєю позицією – визнання коаліції чи співпраці всіх українських республікансько-демократичних сил і “визнання уряду Української Народної Республіки, що перебуває на еміграції, за єдине законне правительтво України”[5, с.19]. Підписано П. Білінським, К. Голобродським, Г. Дяченком, М. Ковальським, Л. Чикаленком та іншими.

Редакція “Тризубу” рішуче засуджувала терор і масові репресії в різних країнах, а не тільки в Україні. Виходячи з державних інтересів, часопис висловлював своє ставлення до українських національних меншин в різних державах. “Українська меншість в кожній державі

має авторитетних оборонців в своїх парламентарних представниках”[6, с.1]. Тому втручатися в національні справи інших країн, де проживають українці не буде. Але українці, що проживають в Галичині, редакції не байдужі. Це питання піднімалося на міжнародному форумі в Данцигу. Представник уряду УНР О. Шульгин звернув увагу польської делегації і цілого конгресу на проблему Східної Галичини. За цей виступ п. Шульгина націоналісти охрестили “полоністом”, бо нібито, українцям Галичини живеться краще ніж в Радянській Україні. “Але хай дарують нам ці панове з “Розбудови Нації”: ні чужинці, ні ми в порівняннях не зацікавлені, бо однією міркою судити і СРСР і Польщу неможливо. В першому – це є варварський і безвірний режим, – а тут же є держава, що входить до складу культурного світу, до Ліги Націй...”[7, с.2-4].

Тижневик “Тризуб” широко висвітлював події в Радянській Україні. На сторінках часопису і в рубриці “Хроніка” подаються різноманітні матеріали про життя українців під більшовиками. В ч. 9(317) за 1932 рік розповідається про новий адміністративний поділ України. На позачерговій сесії ВУЦВКу 9 лютого 1932 року було прийнято постанову, в якій Україну розділили на п’ять областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Одеську і Дніпропетровську. До цього розподілу не увійшов Донецький басейн, також не ввійшла Молдавська автономна республіка. Як пояснюють комуністи, що “створення областей – як безпосередніх підпорних пунктів центрального комітету, має велику політичну і практичну вагу”[8, с. 10].

У випусках журналу за 1932 рік з’являються тривожні повідомлення про голод в Україні:

Незважаючи на репресії з боку влади та масові арешти у зв’язку з хлібозаготівельною компанією, в Україні посилюється спротив селян та зросли антирадянські настрої. Кооперативи не здають план по хлібу. Почалися вбивства комуністів, які примусово забирали збіжжя. Селяни перестали молоти хліб на млинах, щоб не віддавати частину борошна державі. В СРСР приймається ухвала Ради Народних комісарів СРСР разом з ЦК ВКП(б) “Про заходи насінневої та харчової допомоги потерпілим від засухи”[9, с.18]. В постанові сказано, що є деякі труднощі з харчуванням і тому, цим районам потрібно надати безвідсоткову грошову і насінням позику. Ця допомога розподіляється на Нижній Волзі, Середній Волзі, на Уралі, в Казахстані, Татарії, Башкирії та Західному Сибіру. Серед них України немає.

Часопис висвітлює економічну ситуацію в Україні. На Правобережжі знайдено поклади залізної руди, які мають високий відсоток заліза. В той же час в Дніпропетровську, на заводі “Комунар” не вистачає металу для виготовлення сільсько-господарської техніки.

Журнал намагався подати різноманітну інформацію про громадсько-політичне і культурне, наукове життя в Україні. З відомих причин отримувати повідомлення з України було непросто, але з 1933 року редакція знайшла можливість регулярно здобувати інформацію про справи в Україні. Про що проінформувала читачів ч.24(382) за 1933 рік, але про джерела надходження інформації не повідомила.

Журнал “Тризуб” регулярно розповідав про життя українців в діаспорі. висвітлювались громадсько – політичне життя, культурне побутування емігрантів – українців. Зокрема журнал сповіщає про відкриття Музею визвольної боротьби України в Чехо-Словаччині, оскільки настала “нагальна потреба в зібранні і збереженні усіх пам’яток кривавої і упертої боротьби нашого народу за своє визволення та відбудування власної державности”[10, с.23]. Є докладна інформація про те, що відбувся Другий з’їзд Союзу українських організацій у Франції, що проходив у Парижі 15 – 16 серпня 1925 року. З’їзд заслухав доповіді Генеральної Ради про загальний стан Союзу, про Статут і про видання бюлетеню Союзу (на той час вийшло лише три числа) і видав резолюцію про довіру до Генеральної Ради. Повідомляє про Союз Українських організацій у Франції, який звернувся до українського громадянства із закликом – створити українську бібліотеку. Тижневик подає інформацію про Румунію, де відбувся з’їзд представниць жіночих товариств меншостей Румунії. На цей з’їзд прибули делегації з Угорщини, Німеччини, українських жіночих товариств з Буковини на чолі з Ольгою Гузар. Виступивши з промовою, О. Гузар розповіла про життя українців в Румунії, про стан шкільної справи на території країни, про бідність українських селян, ставлення влади країни до українців. Доповідь справила велике враження на делегації з’їзду. Друкувалися повідомлення і з США, Канади, Південної Америки, з Манжурії.

В журналі була постійна рубрика “З міжнародного життя”, де розповідалося про життя в інших країнах світу: політичні, економічні та культурні новини.

Чимало статей в журнал писав Симон Петлюра. В часописі Головний отаман подавав не тільки передовиці, а й інші статті під псевдо-

німами та криптонімами, такими як В. Марченко, Л. Котович, В. Салевський, О.Р., СИ-ТО.

В першому числі вийшла стаття “Перед широким світом” підписана В. Марченком. Автор докладно описує, чому відступ Уряду та армії за межі батьківщини, не можна вважати поразкою. “Ми уважаємо себе ні морально, ні ідейно не розбитими. Поки зберігається у нас ця відпорна сила... доти ми уявляємо собою для ворога потенціально небезпеку” [11, с.5]. В статті “З приводу українізації Червоної армії” підписану О.Р., автор доводить, як насправді проводиться українізація в військових частинах в Україні. В армії користуються російською мовою, українських новобранців відправляють служити за межі України – в Росію, Середню Азію, на Кавказ. На територію України прибувають служити росіяни, білоруси, калмики. “Очевидячки, увесь цей елемент українізації не підлягає” [12, с. 19]. Українізації фактично у війську не існує. С. Петлюра завжди висвітлював найактуальніші теми.

Коли 25 травня 1926 року С. Петлюру було вбито в Парижі, то одним з перших часописів, що відгукнувся на цю подію був, звичайно, “Тризуб”. Ця смерть сколихнула усю українську громаду не тільки у Франції, а й по всьому світі. Перше повідомлення про вбивство і похорон С. Петлюри з’явилося в ч. 33 від 30 травня 1926 року. Наступне число від 6 червня 1926 року детально висвітлювало похорон, подавалися фотографії з місця вбивства та панахиди, відгуки на смерть від різних організацій з Франції, Німеччини, Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії, Болгарії, США, Канади.

Журнал “Тризуб” уважно слідкував за ходом слідства. В часописі від 22 серпня з’являється постійна рубрика “До судової справи”, в якій ретельно повідомлялося про роботу слідчої комісії. Але з ч.43 від 5 вересня 1926 року рубрика трохи змінила свою назву і називалася “З судової справи”. Матеріали рубрики повідомляли як вів себе на допиті С. Шварцбард, що говорив, яких свідків викликала сторона захисту і яких свідків мала протилежна сторона, як вели себе адвокати з обох сторін.

Редакція часопису “Тризуб” почала випускати надзвичайне щоденне видання, аби детально інформувати читачів про перебіг судової справи. Процес викликав великий інтерес і повідомлення про нього цікавили всіх і в українській діаспорі, і в Україні, і громадян по всьому світі. Редакція поставила перед собою завдання не тільки надавати

інформацію про судовий процес, а й зібрати та зберегти для майбутніх поколінь всі повідомлення про суд.

Всього вийшло 10 спеціальних номерів журналу “Тризуб: Надзвичайне щоденне видання”. Вони виходили з 19 жовтня 1927 року по 31 жовтня 1927 року, останній номер 9 – 10 вийшов 1 серпня 1928 року. Логотип часопису не змінився, формат став газетного розміру. У кожному номері було чотири сторінки, а в останньому номері – одинадцять сторінок. В журналі були постійні рубрики, такі як “Процес”, “Із зали суду”, “Спостереження”, “Звіт”, решта рубрик змінювалося. На сторінках журналу вміщено фотографії С. Петлюри, фотографія його посмертної маски та фотографія могили, а також рисунки портретів адвокатів, голови суду та прокурора. Сторінки не нумеровані.

Журнал “Тризуб” вшановував пам’ять Симона Петлюри не тільки на своїх сторінках, але й з іншими емігрантськими організаціями, замовляв громадянські панахиди за покійним, покладав квіти на могилу, допомагав вдові і дочці Головного Отамана.

Чимало уваги приділяв часопис і роботі уряду УНР. На той час уряд став центром національної єдності, який намагався впливати на всі ділянки національного життя еміграції. Праця Уряду УНР не обмежувалася суто офіційною урядовою діяльністю. Багато сил і часу було присвячено громадській і, навіть, революційній роботі. Уряд виступив з маніфестом до народу з приводу смерті Симона Петлюри, випустив свою відозву в зв’язку з ганебним судовим процесом над С. Шварцбардом, видав декларації з нагоди десятиліття Центральної Ради і засудив процес СБУ та інше. Ці дії мали великий вплив на громадян України і еміграції. Вони показали “загальний напрям, дають ідеї, навколо яких розвивається далі боротьба нашого народу за свою державність”[13, с. 2].

Підсумовуючи, слід зазначити, що в умовах еміграції, на теренах Франції, найбільш послідовною й ефективною у справі збереження й поширення державницької ідеології та духу й прагнень періоду національно-визвольних змагь виявилась громадсько-політична діяльність Державного центру УНР. Це проявилось, насамперед у визначенні основних напрямків інформаційної діяльності ДЦ УНР в екзилі вже у перші роки діяльності:

– розповсюдження серед української еміграції інформації про мету, завдання ДЦ УНР в екзилі;

– ознайомлення міжнародних організацій, органів влади, політичних сил, громадськості країн Заходу про створення такого органу;

– інформування громадян інших країн про український національний рух та боротьбу українців за відродження незалежності України.

Свою діяльність у громадсько-політичному житті і на дипломатичному фронті, уряд інформував, що існує національний центр, який не перестав діяти в таких важких умовах на еміграції. Основним засобом впливу уряду УНР на громадську думку та політичне й культурне життя був журнал “Тризуб”.

Джерела та література:

1. Сучасна українська еміграція та її завдання // Петлюра С. Статті. – К., 1993.
2. [Редакційна стаття] // Тризуб. – 1925. – Ч. 1.
3. Комітет по вшануванню пам'яті 359 в десяту річницю їх мученицької смерті в Базарі // Там само. – 1932. – Ч. 1 (309).
4. Геродот Д. До справи національного об'єднання // Там само. – 1926. – Ч. 50.
5. Декларація ініціативної Групи У.С.-Д.Р.П.-Фракції // Там само. – 1930. – Ч. 27 (235).
6. [Редакційна стаття] // Там само. – 1930. – Ч.38 (246).
7. Ш. О. Передзвони // Там само. – 1930. – Ч. 31 (246).
8. Новий адміністративний поділ України // Там само. – 1932. – Ч. 9 (317).
9. Голод в СРСР офіційно признається // Там само. – 1932. – Ч. 10 (318).
10. Музей визвольної боротьби України // Там само. – 1925. – Ч. 1.
11. Марченко В. Перед широким світом // Там само. – 1925. – Ч. 1.
12. О. Р. З приводу українізації Червоної армії // Там само. – 1925. – Ч. 14.
13. [Редакційна стаття] // Там само. – 1930. – Ч. 36 (244).

Олександр Маврін (*Київ, Україна*) Журнал “Тризуб” у громадсько-му й політичному житті української еміграції у Франції міжвоєнного періоду.

Журнал “Тризуб”, як одне з провідних політичних видань української еміграції, завданням якого була організація національно-політичного життя, задоволення культурних і наукових інтересів та інформування діаспори у Франції, виходив без перерви з жовтня 1925 року по травень

1940 року. Тижневик є важливим джерелом для вивчення громадського життя, культурно-освітньої і наукової діяльності української еміграції в міжвоєнний період, висвітлення ключових моментів життєдіяльності як українських громадських об'єднань, так і окремих осіб, що в культурній та науковій галузі досягли чималих успіхів і внесли вагомий внесок у розвиток української культури і науки.

Ключові слова: Франція, еміграція, "Триzub".

Олександр Маврин (*Київ, Україна*) Журнал "Триzub" в общественной и политической жизни украинской эмиграции во Франции межвоенного периода.

Журнал "Триzub", как одно из ведущих политических изданий украинской эмиграции, задачей которого была организация национально-политической жизни, удовлетворение культурных, научных интересов и информирование диаспоры во Франции, выходил без перерыва с октября 1925 года по май 1940-го. Еженедельник является важным источником для изучения общественной жизни, культурно-просветительской и научной деятельности украинской эмиграции в межвоенный период, освещения ключевых моментов жизнедеятельности как украинских общественных организаций, так и отдельных людей, достигших в культурной и научной деятельности значительных успехов и внесли весомый вклад в развитие украинской культуры и науки.

Ключевые слова: Франция, эмиграция, "Триzub".

Oleksandr Mavrin (*Kyiv, Ukraine*) The Journal "Tryzub" in social and political life of the Ukrainian emigration in France during the inter-war period.

The Journal "Tryzub", as one of the leading political periodicals of the Ukrainian emigration, had as an aim organization of national and political life, and also to satisfy cultural, scientific and informational requirements of diaspora in France. It was being published without interruption from October 1925 till May 1940. The Weekly journal is of great importance source for studies of social life, cultural and educational as well as scientific activity of the Ukrainian emigration during the inter-war period in France. Also it is important for presentation of the key moments of both the Ukrainian social organizations' and outstanding persons' activity that made a valuable contribution to development of the Ukrainian culture and science.

Key words: France, emigration, "Tryzub".

Оксана ГРИНЕНКО
(Київ, Україна)

**Статті Симона Петлюри
на сторінках журналу “Тризуб”
під псевдонімами**

Після здобуття Україною державної незалежності постать Симона Петлюри займає почесне місце серед борців за волю свого народу. Все своє життя він присвятив справі побудови Української держави, і його самовіддана праця заслуговує на шану і пам'ять. Але, С. Петлюра був не тільки організатором збройних сил молоді Української Народної Республіки, а й талановитим журналістом, блискучим публіцистом, редактором, глибоко ерудованим літературним критиком. В його доробку понад сотня статей, заміток, рецензій. Симон Петлюра завжди мав власну думку на події в його житті, в цьому йому допомагали природній дар та ерудиція. Своїми влучними міркуваннями намагався виховати читацьку аудиторію в дусі патріотизму, любові до України. В своїх статтях С. Петлюра давав реалістичні оцінки тогочасного життя та планів на майбутнє. Його творчість вражає переконливою аргументацією, правдивістю, об'єктивністю, логікою. Симон Петлюра був впевнений, що прийде час і Українська держава стане незалежною

Після поразки української визвольної боротьби С. Петлюра перебував у Польщі, а останні півтора року свого життя мешкав у Франції. Головний отаман прибув до Парижа у жовтні 1924 року. З його приїздом тут сформувався важливий осередок державного центру УНР, який закликав до співпраці всіх представників українських емігрантських організацій, у тому числі й опозиційних. С. Петлюра був впевнений, що необхідно використати друковане слово “для пропаганди, обґрунтування і всестороннього з'ясування ваги української проблеми” [1, с. 251]. З цією метою в жовтні того ж року він разом зі своїми соратниками В. Прокоповичем та П. Чижевським обговорили ідею

створення часопису, його назву, програму, організацію роботи редакції, головні теми. Журнал, який мав об'єднати розпорошених по світах українців довкола ідеї відродження Української держави, вийшов під назвою “Тризуб” – символом України. Встановити ім'я художника, що намалював логотип журналу – неможливо. Логотип: державний герб розміщений у сонячному колі, від якого в усі боки розходяться промені. Літери “Тризуб” розміщені півколом і помережані українським орнаментом. Цей логотип був незмінним протягом усього періоду виходу журналу аж до 1940 року.

Симон Петлюра став організатором і одним з активних авторів тижневика.

Перше число журналу “Тризуб” вийшло 15 жовтня 1925 року. С. Петлюра в передовій статті розповідає про завдання нового тижневика. “Розпочинаючи видання наше, ми свідомо виступаємо під знаком – Тризуба, як символа Української Державности. Цей символ буде нам завжди в нашій праці і критерієм її і тією метою, до якої ми змагатимемося йти, розкриваючи зміст української державної ідеології та виясняючи шляхи і методи національного будівництва”. [2, с. 1]

В часописі Симон Петлюра подавав передові статті без підпису, а решту статей за псевдонімами й криптонімами, такими, як В. Марченко, В. Салевський, Г. Рокитний, В. М., О. Р., О. Р-ний, СИ-ТО, СТ., В.

В першому числі вийшла стаття “Перед широким світом” підписана В. Марченко – псевдонім С. Петлюри. В якій автор писав: “Ми уважаємо себе ні морально, ні ідейно не розбитими. Поки зберігається у нас ця відпорна сила... доти ми уявляємо собою для ворога потенціально небезпеку”. [3, с. 5]. Автор вважає, що багато чого зроблено на чужині, особливо українськими науковцями, які переросли “в певну культурну і інтелектуальну силу” [4, с. 7]. Але, час уже виходить на широку міжнародну арену і закликає вчених і професорів, особливо науковців з Праги і Падебрад, вийти поза межі Чехословаччини та стати відомими як науковому, так і громадському світові. “Річ іде про утворення Українського Академічного Комітету в Празі, як академічної організації, що об'єднує зусилля українських наукових товариств, які перебувають на чужині, на ґрунті розвитку української науки та нав'язання контакту з созвучними міжнародними науковими організаціями” [5, с. 7]. Всі ці завдання та наслідки можуть мати не лише наукове, а й національно-громадське значення. С. Петлюра надавав цьому великого значення, адже нові зв'язки з представниками

світової науки надають широкі перспективи для інформування суспільства про українську справу.

В статті “Нова “республіка” на Україні” Г. Рокитний (С. Петлюра) подає ґрунтовний аналіз національного питання в Україні, а, саме, створення єврейської республіки на півдні українських земель. Територія майбутньої автономної одиниці мала простягнутися від Дніпра до річки Інгулець з виходом до Чорного моря і столицею – Одесою. Протягом 1926 року тут повинні були оселитися сто тисяч єврейських родин. Ідея створення такої адміністративної одиниці виникла ще в 1922 році. Ініціаторами цього проекту виступили більшовики, “але в кожному разі можна ствердити, що рішуче значіння для дальшого розвитку практичної реалізації цього проекту набули де - які впливові круги міжнародного жидівства” [6, с. 4–5]. Автор доводить, що багаті єврейські організації створили в США фонд, спеціально призначений для колонізації півдня України. Цей крок з боку радянської влади “зачіпає інтереси українського народу, його державности і спивжиття його з жидівською людністю” [7, с. 6].

Стаття “Дебют в Женеві” В. Салевського (С. Петлюри) розповідає про українських послів, що приїхали в Женеву на конгрес меншостей і розповіли про низку явищ характерних для польської урядової політики після військового захоплення українських земель. “Посли заявляють, що становище, утворене польською владою на цих землях в стосункові до українського населення та його національних прав, остільки тяжке, що вони – законні представники цього населення – не в стані далі боронити інтереси останнього перед польською владою. Всі заходи, яких вони в цьому напрямку вживали, не дали бажаних наслідків, отже вони, парламентарні депутати, примушені тепер звернутися до громадської opinіoні цілого світу та притягти увагу її до того, що творить згадана влада над українським населенням” [8, с. 3]. Автор звертається до польської громадськості, що не потрібно ускладнювати українсько-польські відносини і потрібно примусити уряди, які приходять до влади у Польщі, виконувати зобов’язання і заяви дані перед цілим світом від імені Польщі що до прав українського населення. Виступ українських депутатів в Женеві направлений на те, щоб політики світу не забували про зобов’язання польської влади. В той же час С. Петлюра критикує українських дипломатів. Що саме хотіли сказати урядовці? Поскаржитися світові про те, як Польща притісняє українців, чи доказати Європі, що польський уряд в боротьбі з кому-

нізмом бореться з національними змаганнями українського народу? На жаль, виступ послів справляє акт розпачу. “Стисло кажучи, змістові заяви, адресовані “широкому світові”, бракує загально-українського національного масштабу, тому вона й не може рахувати за великий резонанс” [9, с. 8]. Все це справляє “вражіння якоїсь невиразності, непослідовності і суперечності цілої політики, що її провадять українські послі” [10, с. 11].

Симон Петлюра уважно слідкував за подіями в Україні. Найбільше його цікавила так звана “народна влада”, яка на той час там панувала. Особливу увагу С. Петлюри привернула міліція і органи юстиції. В статті “Міліція пана Балицького і юстиція пана Скрипника” Г. Рокитний (С. Петлюра) подає чітку характеристику цим двом урядовцям і їхньому оточенню. Автор звинувачує Балицького, який очолює міліцію і одночасно є і комісаром внутрішніх справ і начальником ГПУ та карного розшуку і Скрипника, комісара юстиції і заодно головним прокурором совнаркому України, в тому, що вони арештовували і розстрілювали дуже багато людей в Україні. “Імена Балицького і Скрипника перейдуть в історію нашого народу не лише як імена огидливих зрадників, а й як і імена найлютіших катів його, що мають на своїй совісті сотні тисяч замучених братів, а на руках горячу кров, яка по народному повіррю, ніколи не одмивається” [11, с. 8]. С. Петлюра характеризує цих людей та їхнє оточення, як хабарників, корупціонерів, людей, які зловживають владою, яким притаманне почуття безкарності. Це основні риси більшовицької влади.

Радянська влада намагалася обесчестити українську еміграцію, довести, що політичної еміграції не існує. Саме так про неї говорив один з редакторів “Пролетарської Правди” Щупак. Але голова уряду УРСР Чубар, на з’їзді комсомолу України, в своїй промові застерігає, “В своїй буденній праці ви не уявляєте собі, товариші, що поруч з радянським урядом робітників і селян є за кордоном ще другий “уряд” УНР Симона Петлюри – “уряд” без території, без людей. А цей “уряд” готується за допомогою Чемберлена знову спробувати зруйнувати наше будівництво, пошкодити трудящому народові йти мирним шляхом до соціалізму. Щоб остаточно знищити цю небезпеку, ми мусимо не тільки покласти надію на червону дипломатію та її переговори, але й стежити за тим, щоб у нас тут не було прихильників нової боротьби з нами, прихильників спілки з буржуазією” [12, с. 4]. Як видно із статті С. Петлюри “Ловці душ” підписану В. М., що Чубар змушений

відзначити, що уряд УНР таки існує і визнає, що “є люде, що схиляються до петлюрівщини” [13, с. 5] і тому застерігає комсомольців від прихильності до політичної еміграції. Очевидно, були підстави так говорити. Варто зазначити, високопосадовець “уважав потрібним встановити різницю між концепцією УНР і УСССР і переконати своїх молодих слухачів в невідповідальності та шкідливості першої з них для інтересів “робітничо – селянської” України, з чого на його думку, випливає доцільність і перевага для цих інтересів другої” [14, с. 5] Різниця між урядом УНР і урядом УРСР полягає в тому, перший уряд є національним за своєю ідеологією, а урядом УРСР править Москва і він тільки на словах є самостійним. Україна фактично стала колонією Росії. С.Петлюра доводить, що Чубар, виступаючи перед комсомольцями і закликаючи їх вивчати історію України, може добитися того, що молодь “співаючи сьогодні Інтернаціонал, завтра затягне “Ще не вмерла” [14, с. 8]. Порівнюючи уряди УНР і УРСР, Чубар не навів переконливих доказів на користь другого. Комсомольці роздумуючи над цими питаннями можуть прийти до висновку, що це “перекладання відповідальності за долю України з хворої голови на здорову... Уряд УНР пішов на тяжку жертву в інтересах державних, але він ніколи не відрікався від ідеї державної самостійності України... не тяг свого народу в ярмо державної залежності і економічного поневолення” [15, с. 9]. Це відрізняє уряд УНР від уряду УРСР. С. Петлюра робить висновок, що цей виступ Чубаря зайвий раз доводить про позитивне національно-політичне і ідеологічне значення діяльності української еміграції для кристалізації тих процесів, що відбуваються в Україні.

До теми, національних відносин С. Петлюра повернувся в своїй статті “Російська меншість” на Україні, яку написав під псевдонімом В. М. Представники українського радянського уряду поїхали до Москви з доповіддю про свою діяльність в різних галузях державного будівництва. І надіялися, що їхню працю належно оцінить верховний орган Радянського Союзу. Але доповідь Чубаря про економіку України не викликала великої зацікавленості. Найбільшу увагу на з’їзді приділили російському питанню в Україні. Дискусії з приводу національного питання підняв Ларін, який почав доводити, що російська меншість в Україні пригноблюється. Навів декілька конкретних фактів і закінчив свої обвинувачення – найстрашнішим і “Петлюра, мовляв, робив те саме” [16, с. 4]. Українські делегати почали заперечувати

аналогію з Петлюрою. Різниця між національною політикою С. Петлюри і уряду УРСР, на думку Затонського була у вивісках. За словами цього комуніста “Петлюра перекрашував вивіски, щоб відділити українське селянство від російських селян та робітників. А ми їх перекрашуємо для того, щоб зміцнити пролетарську диктатуру” [17, с. 5]. І почали наводити статистичні дані про відсутність будь-якої небезпеки для російської культури в Україні. Ось кілька з них: українських видань – 56,7%, а російських – 40%, в Донбасі тільки 20% шкіл українських, а російських – 80%, з'їзд комуністичної партії України, пленуми ВУЦК і засідання Раднаркому проводиться виключно російською мовою і т.д. Тому розмови про утиски російської мови в Україні не мають під собою підстав. Під час дебатів Затонський сказав “чи можна здійснювати (на Україні) керівництво пролетаріату над селянством, коли пролетаріат – російський, а селянство – українське” [18, с. 7]. Щоб усунути цю суперечку придумується рецепт “українізації”. Тобто, що б робітники в розмовах з селянами не заглядали в словник, а спілкувалися з ними вільно українською мовою. Не хай селяни думають, що над ними панують і забирають їхнє майно не чужі люди, а “свої” брати, бо розмовляють по нашому. Виступи Затонського і Петровського допомагають зрозуміти антинаціональну політику в Україні.

В своїй статті “З літературного сита” С. Петлюра (псевдонім СИ-ТО) подає огляд газет і журналів, що виходять на еміграції. Характеризуючи газету “Благовістник” ч. 1 – орган Української Православної Автокефальної Церкви, автор доводить, що аполітичність церкви тільки на словах. Насправді, газета виступає проти С. Петлюри і “петлюрівщини”. Не менш гостро критикує “Нову Україну” в якій манія “вчити всіх демократизмові, правилам національної політики і іншим річам, і все це в тоні докторальної претенціозности та власної бездоганности” [19, с.22]. С.Петлюра намагається вести виважену полеміку, переконливо аргументувати свої позиції.

Ще не раз головний отаман звертається до теми “українізація”. Його стаття “Українізація на Кубані та Північному Кавказі” підписана Ст. Більшовики змушені були рахуватися з українською національною свідомістю на Кубані і Донщині. Місцеве населення прийняло українізацію. На Кубані на початок 1926 року функціонував Український Педагогічний Технікум, який відіграв важливу роль в подальшому рухові за українізацію. На той час діяли українські курси при Кубпе-

дуніверситеті, викладалося українознавство в кількох десятках шкіл з російською мовою. Великою перешкодою на шляху до українізації був брак інтелігентних сил, а з іншого боку – політика українського Совнаркому, яка нехтувала національним обов'язком – об'єднувати українську спільноту через українізацію. Місцеве населення самотужки переборювало заборони на культурне життя. Рух за українізацію поширився і на Північний Кавказ. Крайовий партком був змушений ухвалити постанову в справі українізації шкіл, діловодства і в культурній справі. Це була маленька перемога щодо справи українізації. Українська національна свідомість примусила рахуватися з собою радянські установи.

В подальшій своїй статті “З приводу українізації Червоної армії” О. Р. (С. Петлюра) висвітлює, як проходили ці процеси насправді. Військові частини українського військового округу користуються російською мовою. Українські солдати відправляються служити за межі України, а сюди присилають служити новобранців з Москви, калмиків, білорусів та ін. Зрозуміло, що вони не підлягають українізації. Вищий склад військових не знає української мови і пояснює це тим, що бракує підручників, відсутністю військової термінології. Але ці труднощі “були б значно зменшені, коли б український совнарком знайшов в собі сили повести боротьбу с саботажем, що безумовно в цій галузі провадиться командним складом і політичними органами. Сподіватися такої мужности від совнаркому немає ніяких підстав” [20, с.19] Більшовицькі військові округи могли б використати військову термінологію армії Української Народної Республіки і це полегшило б роботу комісії, утвореної в Харкові при школі червоних старшин ім. В.У.Ц.В.К. для вироблення військової т термінології. Проведення цієї українізації наблизило би час надходження національної влади в Україну.

Закінчуючи аналіз статей С. Петлюри в журналі “Тризуб” під псевдонімами, можна прийти до висновку, що автора цікавили різноманітні теми. І до якої б галузі українського життя С Петлюра не доторкнувся, він завжди умів знайти такі слова, форму, щоб донести до читача своє бачення на проблему.

Джерела і література:

1. Сучасна українська еміграція та її завдання // Петлюра С. Статті / упор. О.О. Климчук. – К., 1993.
2. [Передова стаття] // Тризуб. – 1925. – 15 жовтня. – Ч. 1.
3. Марченко В. Перед широким світом // Тризуб. – 1925. – Ч. 1
4. Там само // Тризуб. – 1925. – Ч. 1.
5. Там само // Тризуб. – 1925. – Ч. 1.
6. Рокитний Г. Нова “республіка” на Україні // Тризуб. – 1925. – Ч. 2.
7. Там само // Тризуб. – 1925. – Ч. 2.
8. Салевський В. Дебют в Женеві // Тризуб. – 1925. – Ч. 4.
9. Салевський В. Дебют в Женеві // Тризуб. – 1925. – Ч. 5.
10. Там само // Тризуб. – 1925. – Ч. 5.
11. Рокитний Г. Міліція пана Балицького і юстиція пана Скрипника // Тризуб. – 1925. – Ч. 9.
12. В.М. Ловці душ // Тризуб. – 1926. – Ч. 26–27.
13. Там само // Тризуб. – 1926. – Ч. 26–27.
14. Там само // Тризуб. – 1926. – Ч. 26–27.
15. Там само // Тризуб. – 1926. – Ч. 26–27.
16. В.М. “Російська меншість” на Україні // Тризуб. – 1926. – Ч. 30.
17. Там само // Тризуб. – 1926. – Ч. 30.
18. Там само // Тризуб. – 1926. – Ч. 30.
19. СИ-ТО. З літературного сита // Тризуб. – 1926. – Ч. 20.
20. О.Р. З приводу українізації Червоної армії // Тризуб. – 1926. – Ч. 14.

Оксана Гриненко (Київ, Україна) Статті Симона Петлюри на сторінках журналу “Тризуб” під псевдонімами.

В журналі “Тризуб” за 1925–1926 роки були опубліковані статті С. Петлюри під псевдонімами, в яких гостро критикується влада більшовиків в Україні, висвітлюються національні питання, піднімаються проблеми українізації, приділяється увага українській пресі на еміграції.

Ключові слова: “Тризуб”, журнал, Симон Петлюра, псевдонім

Оксана Гриненко (Київ, Україна) Статті Симона Петлюри на сторінках журналу “Тризуб” под псевдонімами.

В журнале “Тризуб” за 1925–1926 года были опубликованы статьи С. Петлюри под псевдонимами, в которых остро критикуется власть большевиков, освещаются национальные вопросы, поднимаются проблемы украинизации, уделяется внимание украинской печати в эмиграции.

Ключевые слова: “Тризуб”, журнал, Симон Петлюра, псевдоним

Oksana Hrynenko (*Kyiv, Ukraine*) **The Petlura's articles with pseudonyms in "Tryzub" magazine.**

In 1925 and 1926 in the magazine "Tryzub" S. Petlura published his articles under the pseudonyms. In these articles the power of Soviet authorities in Ukraine was strongly criticized. The national question was highlighted as well. The problem of implementing the Ukrainian language in all spheres of social life was a point at issue. Also the great attention was dedicated to the Ukrainian Press in immigration.

Key words: "Tryzub", magazine, Symon Petliura, pseudonym

Володимир МАРЧУК
(Рівне, Україна)

**Листи емігрантів як джерело
до вивчення господарства і побуту
українців в Парагваї в другій
половині 30-х рр. ХХ ст.**

У другій половині 1930-х років одним із напрямків української трудової еміграції стає Парагвай.

Про переселення українців до Південної Америки написано небагато. Проте майже повністю поза увагою дослідників опинилася еміграція до Парагваю. Як в українській вітчизняній та діаспорній, так і в зарубіжній історіографії даний напрямок еміграції знайшов лише часткове відображення. Серед вітчизняних істориків спробу охарактеризувати еміграцію до Парагваю було зроблено С. Качарабою [1]. В польській історіографії питання еміграції до Парагваю розглядав у своїй монографії Є. Мазурек [2].

Зовсім по іншому дають можливість поглянути на процес переселення до Парагваю листи безпосередніх учасників еміграційного процесу. Авторіві цієї статті загалом вдалося виявити 21 лист українців, які переселилися до Парагваю. Ці листи призначалися для родин, що залишилися на Україні. Вони зберігаються у фонді 39 Відділення еміграційного синдикату у місті Рівне Державного архіву Рівненської області, і хронологічно охоплюють 1938 та 1939 рр, лише два листа датовані 1932 та 1937 рр. Така інтенсивність листування пов'язана, насамперед, з характером переселення українців до цієї латиноамериканської країни.

Листи є цінним і унікальним історичним джерелом. При цьому варто врахувати те, що приватне листування, як правило, в архівах формується у фондах визначних діячів. Приватне, або сімейне листування звичайних людей, як правило, залишалось в сім'ї або в силу тих чи інших обставин знищувалось. Тому даний комплекс епістолярію є надзвичайно цінним джерелом інформації про життя і побут українців в Парагваї.

У даній статті поставлено завдання здійснити у виявленому комплексі листів українських емігрантів з Парагваю на Україну, інформативне наповнення домінуючих тем у кореспонденції – сільсько-господарську діяльність та побут вихідців з Волині на теренах Парагваю.

Поява перших емігрантів з українських земель у Парагваї датується кінцем 19 ст. і пов'язана з нелегальним переселенням окремих родин з території Бразилії та Аргентини. Безпосередня еміграція до Парагваю з території Другої Речіпосполитої розпочалася у міжвоєнний період. Вона була спричинена зростаючими труднощами у виїзді до Бразилії та Аргентини. Парагвай, розташований у безпосередній близькості від Бразилії та Аргентини, був важливим напрямком в польській еміграційній політиці II Речі Посполитої.

Згідно статистичних даних початок еміграції з території Польщі до Парагваю припадає на кінець 1920-х років. Переважну більшість емігрантів становили українці. Оселялися вони в основному у колонії Фрам, яка займала площу близько 70 тисяч гектарів родючих земель через які протікала річка Тацуарі. В 1938 р на цій території мешкало понад 7000 колоністів, з яких 85% становили українці.

16 листопада 1936 року декрет парагвайського уряду поклав початок нового етапу еміграції до цієї латиноамериканської країни. Згідно із вказаним документом емігранти з Польщі отримали такі ж права як і громадяни країни, зокрема звільнення від земельного податку на 5 років.

Значних розмірів еміграція до Парагваю набула і через еміграційні обмеження, які існували в інших латиноамериканських країнах. Парагвай був єдиною державою в Латинській Америці в якій не існувало жодних імміграційних обмежень.

Згідно даних поданих Колодзеем та Закревською протягом 1936-1938 років до Парагваю з території Польщі виїхало 8529 українців [3, с. 52].

З 1938 р. спадає еміграційна активність виїздів до Парагваю, основною причиною якого була еміграційна політика уряду, зміна якої була викликана масовими втечами емігрантів до Аргентини.

Виїжджаючи до Парагваю українські селяни, передусім, були зацікавлені в отриманні землі. Після приїзду українські емігранти купували земельні ділянки, так звані “чакри”. Судячи зі змісту листів, як правило, це були ділянки площею 20-25 гектарів і лише в поодиноких випадках – 30 гектарів. Переважна більшість земель, які купували

українські емігранти були непридатними для землеробства через свою залісненість. Ось як виглядав процес підготовки ділянки, наведений у листі Степана Єфимчука до брата у серпні 1939 р.: “ранше висікають тонке, а потім ріжуть грубе дерево і обрубують голле. І полежить місяць і тоді палять, і згорить тільки остануться колоди і грубше голле і тоді садять кукурузу. Пробив колком дирку да вкинув, да й росте... но заростає скоро... як після лісу і ще збоку ліс то вітрак повіне натрясає насіння і знов росте дерево то тра сапати...” [4, арк. 112]. Як впливає з листа Олександра Ковбасюка до приятеля від серпня 1938 р. у подальшому такі ділянки вимагали постійного догляду: “... однак ни буде чисте як у нас бо десь залишиться колода, буде лижати штири (чотири – *М.В.*) роки, десь якийсь пеньок грубий останеця, а ти схоч його принять щоб низаважав тобі посередині поля, бо коли лежить чи стоїть то плугом мусиш минати, а тоді те місце коло нього мусиш сапати...” [5, арк. 116].

Розчищення ділянки було складною і виснажливою роботою. Іван Ронок у листі до матері і братів у серпні 1939 р. писав: “Нас двох з Ніканором за 2 неділі зрубали більше як гектар” [6, арк. 115]. Детальніше про специфіку вирубки лісу подає у своєму листі до братів Степан Голик у липні 1938 р.: “тут не корчують, но рубають високо, як вдобно. За дві неділі вдвох зрубають гектар ліса і посохне дві неділі і згорити і сади кукурузу, а після кукурузи пшеницю” [7, арк. 52]. Як впливає з листа Івана Лапука з Колонії Фрам до матері і брата написано у січні 1939 р., часто поряд з чоловіками вирубкою лісу займалися і жінки: “бо я рубав з бабами, вони мені обидві послабіли” [8, арк. 137].

У листах українських селян, що переселилися до Парагваю, відображена інформація про культури, овочі та фрукти, які культивували українці на оброблених ділянках. Так, наприклад, Степан Єфимчук у своєму листі до брата у серпні 1939 року писав: “В Парагваю родить все що посій, родить пшениця і жито, і ячмінь, і овес, і гречка три рази в год, і просо, і картоплі тоже ростуть і все родить бо зимля хоч чирвона, але жирна. І фрукти родять тоже грушки і яблука і помаранчі і мандарини і лимон і банан і сливки і горіх усе літо...” [4, арк. 112зв.], Олександр Ковбасюк у листі до приятеля Захара Арабського у серпні 1939 р. писав наступне: “...сіють пшеницю, но більшу часть кокорузу і вату, бо вата дороща всього бо її навіть на Європу відсилають. Та як тобі ізвестно що і в нас то так само, що дороще то те сіють” [5, арк. 116], Степан Голик у листі від липня 1938 р. писав: “Ростуть по-

маранчі, банани, виноград... рослини ті що в Європі рости не можуть то тут всьо росте, то тільки збуто доброго немає.” [7, арк. 52], у листі Іван Лапюка з колонії Фрам у січні 1939 р. зустрічаємо наступне: “...посадив гектар кукурудзи вже викша од мене, насіяв гречки, пасолі і проса і три кіля турецьких горіхів, а пшеницю і овес сіють в маю” [8, арк. 137зв.], Костянтин Козак у листі-подяці до керівника Еміграційного синдикату у липні 1937 р. писав: “Родить все дуже гарне і буйне все те, що і в нас в Польщі за виїмком одного жита, звичайне жито буяє, а тепер зачинають сіяти яре жито, в надії що може буде рости” [9, арк. 54], Максим Соловей у листі до сестри у січні 1939 р. писав наступне: “Щодо землі, росте все що захочете: цибуля, часник, огірки, кавуни, квасоля, горіхи, капуста, буряки, гарбузи, мельони (*диня* – *М.В.*), кукурудза, маніока, рис, вата, конюшина, пшениця, ячмінь, овес, словом все, що посієте” [10, арк. 19].

Цікаві дані відображає епістолярій і про врожаї, які збирали українці на новій батьківщині в Парагваї. Так, наприклад, жінка Степана Олійника з колонії Фрам у листі до батьків у червні 1932 р. писала: “...гречка родить дуже хороша, Юрко уже два рази зібрав гречку. Такшо гектар гречки дає найменше 15 метрів” [11, арк. 77], у іншому листі, Григорія Гурдзеля до батьків у грудні 1939 р. знаходимо: “кукурудза вже достигає. Маєм гектар засаджений ранішої і гектар маю пізнішої, а в маю місяці будемо сіяти пшеницю, а гречка достигає уже другий раз, і просо так само.” [12, арк. 29].

Листи українців, які прожили довший час у Парагваї, є більш інформативні з цього питання. Уже згадуваний Степан Єфимчук у листі до братів хвалився про збір ним врожаю пшениці, котрий становив десять кіп з одного гектару землі: “Копа дасть 8-10 пудів пшениці, а жита то Єфим змолотив 36 снопів то намолотив 1 метр, і гречка тоже добре сипле, а солома і полова тут не тра бо запалив тай згоріла дай все, бо постелять худоби не тра бо ходить на пашу літо і зиму, і день і ніч пасеця. Гною тоже на поле не тра.” [4, арк. 113], Семен Пахольчук з колонії Капітан Міранда, у листі до сестри в січні 1939 р. писав: “А топіро повідомляю Вам, що я намолотив 75 пудів пшениці, а те усе ще росте, але урожай гарний. Дуже скоро будемо собирать кукурузу першу і будем другий раз садить. Уже кавуни спіють і всяка городина.” [13, арк. 111].

Крім обробітку землі, не останнє місце в господарському житті українських емігрантів в цій Південноамериканській країна займало

скотарство. Лише при наявності достатньої кількості худоби українець міг вважати себе добрим господарем. Так, наприклад, у листі Якова Савчі до сестри у липні 1938 року зустрічаємо: “В хозяйстві стоїмо слабо бо ще немає худоби тільки свині, качкі та кури” [14, арк. 36], у іншому листі зустрічаємо: “маєм допіро одного коня і корову й 15 курей більше немає нічого.” [7, арк. 52].

Зважаючи на те, що для обробітку землі потрібна була тяглова сила, обов’язковою покупкою українських емігрантів був кінь. В цьому сенсі ринок Парагваю міг запропонувати покупцеві товар на будь-який гаманець. Цікавим, в цьому плані виглядає лист Максима Солов’я до сестри в січні 1939 р., в якому відображена інформація про ціни на коней та велику рогату худобу: “коні, які хочеш по 50 песо, по 60, 70 і по 100 і бидло так само по 40, 60, 80 і 100 і більше.” [14, арк. 37]. Тримали також корів, свиней, курей та качок. Так, наприклад, Сергій Романюк у листі до родичів писав: “купив кобилу, досить добру, не гірша за ту що ви забрали, маєм корову з биком... одинадцять курок і пітуха та ще посадили квочку...маєм одно поросся...” [6, арк. 113]. Господарство Івана Роюка, виходячи зі змісту його листа, складало в собі: “...2 корові, зо 20 курок, коні, 2 свиней, собака то і все ... курей лехко тут тримати по 100 по 200 штук тримають” [6, арк. 115].

Окремого розгляду заслуговує питання облаштування і побут українців у Парагваї. Першочерговим питанням, яке вимагало вирішення ставало житло. Як правило, кожна сім’я паралельно з розчищенням поля розпочинала побудову хати, використовуючи при цьому ліс з ділянок для потреб будівництва: “матеріалу досить якого хоч, можна постройть хату, а можна вистроїть казарму на 5 етажів, аби було з ким різать, бо різка тут дорого” [9, арк. 113], “повідомляю, що ми хату ставим, но ще не знаю з чого будем робити бо дерево всьо готове, доски на стелю і підлогу нарізані, но обдумалися і заказали цегли 5 тисяч як випалять то буде з цегли, а як ні то з дерева. Дерево на матеріал добре, луче як в Європі.” [7, арк. 52]. Тобто, крім дерева в українських переселенців була можливість використовувати в будівництві також і цеглу. Проте відразу оселю зводили далеко не всі, оскільки будівництво вимагало певних умінь і навичок та робочих рук, тому в окремих випадках тимчасовим житлом слугували нашівидкуруч збудовані з підручних матеріалів бараки [10, арк. 37].

Цікавим питанням, яке відображене в епістолярії і не набуло належної уваги в працях істориків – харчування українських емігрантів.

У листах переселенці до родичів, автори багато пишуть харчування, ціни на продукти тощо. Часто в листах зустрічається порівняння цін і асортименту продуктів, які є доступними для українців у Парагваї. Так, наприклад: “Хліб тут білий, чорного нема, сало, м'ясо то кожен їсть як хоче” [6, арк. 115]; “їмо ми хліб, але такий дві часті муки кукурудзяної і одну пшеничної і такий хліб дуже смачний і білий. М'яса і сала теж покамісь не бракує” [6, арк. 113]; “Я в Європі тільки м'яса і сала незідав за п'ять років, що в Парагваю за п'ять місяців і жарене і варене і яке хочу. Одного кабана заколов другий годую і ще позатим семеро свиней. Хліб їмо білий пшеничний, що в Європі на Великдень, а в Парагваю щодень” [5, арк. 115 зв.]; “як злізли з окренту, то ще й небачила чорного хліба, а тільки пшеничний, і я сама печу на дросках білий і дуже добрий, цукор привозять до хати і м'ясо і усе що тра... Маю свої кури, яйця, молоко, сир, масло і що мені треба то дякувати Богу усе є.” [12, арк. 29 зв.].

Цінні дані відображає листування про цінову політику Парагваю в порівнянні з цінами Речі Посполитої. В одному з листів зустрічаємо наступну інформацію про ціни на продукти харчування: “Так в Парагваї 1 кг цукру 45 грош на польські гроші, 1 кг солі 12 гр., 1 кг хліба 45 гр., 1 кг рису 60 гр., 1 кг кукурузи 15 гр., 1 кг фасолі 12 гр., вати 25 гр.” [10, арк. 37] “для Вас тут хватить всього вотка таня (*дешева – М.В.*), така як у Вас квас в Радзивиліві, а табаку можна купити за 50 гроши стілько, що можна нагодувати корову” [11, арк. 77]; “М'ясні вироби є, а власне, консерви парагвайські і аргентинські, ковбаса і смалець. В цілому місті нема і одної ковбасні і нема таких добрих виробів м'ясних як в нас... тут хоч мука є дуже біла і добра та нема і одного печива такого різнорідного і такого смачного як в пекарні, наприклад “Турецькій”... сир швейцарські 120 гр. кільки продається в склепах споживчих. Склепів споживчих є досить... Вода содова не добра, льодів (*морозиво – М.В.*) не пробував, бо тепер нема, а продаються тільки літом в жару, але і зимою вони йшлиб в ход, бо зима така як в нас холодне літо. Лід трохи дорожчий як в Польщі літом” [15, арк. 184].

Таким чином, на основі епістолярію емігрантів, можна зробити висновок про доволі добре життя українців в Парагваї. Це відображено в першу чергу в господарстві переселенців, харчуванні, цінній політиці Парагваю. На відміну від життя і України, на новій батьківщині українці могли культивувати нові культури, без зиску їх з боку уряду. Це відобразилося, відповідно на харчуванні, оскільки пересе-

ленці могли дозволити багато того, чого вони не вживали в харчування в Україні. Ще одним позитивним моментом були набагато дешевші ціни, ніж в Речі Посполитій.

Джерела і література:

1. Качараба С. Еміграція з Західної України 1919–1939 рр. – Львів, 2003.
2. Mazurek J. Kraj a emigracja. Ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej (do 1939 roku). – Warszawa, 2006.
3. Kotodziej E. Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. – Warszawa, 1982.
4. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО) – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 39.
5. ДАРО – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 10.
6. ДАРО – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 624.
7. ДАРО – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 917.
8. ДАРО – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 426.
9. ДАРО – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 423.
10. ДАРО – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 876.
11. ДАРО – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 515.
12. ДАРО – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 485.
13. ДАРО – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 474.
14. ДАРО – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 876.
15. ДАРО – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 893.

Володимир Марчук (*Рівне, Україна*) **Листи емігрантів як джерело до вивчення господарства і побуту українців в Парагваї в другій половині 30-х рр. ХХ ст.**

В статті на основі широкого кола епістолярію, розглядається життя українських переселенців в Парагваї в 30-х рр. ХХ ст., досліджується їхній побут та господарське життя.

Ключові слова: листи, українці, Парагвай, побут, господарство.

Владимир Марчук (*Ровно, Украина*) **Письма эмигрантов как источник к изучению хозяйства и быта украинцев в Парагвае во второй половине 30-х гг. ХХ ст.**

В статье на основе широкого круга епистолярію, рассматривается жизнь украинских переселенцев в Парагвае в 30-х гг. ХХ ст., исследуется их быт и хозяйственная жизнь.

Ключевые слова: письма, украинцы, Парагвай, быт, хозяйство.

Volodymyr Marchuk (*Rivne, Ukraine*) Is letters of emigrants as source to the study of economy and way of life of Ukrainians in Paraguay in the second half 30-years XX century

In the article on the basis of wide circle of letters, life of the Ukrainian migrants is examined in Paraguay in 30-years XX century, their way of life and economic life is probed.

Keywords: letters, Ukrainians, Paraguay, way of life, economy.

Дмитро БУРІМ
(Київ, Україна)

Висвітлення діяльності Української установи довіри в Німецькій імперії (1938–1945) на сторінках періодичних видань української еміграції

12 грудня 1938 року Українська пресова служба в Берліні повідомила про заснування Української установи довіри¹ – “Комісаріату для українських справ у Німецькій Державі”:

“З днем 1-го грудня біжучого року розпочав свої чинності “Комісаріат для українських справ в Німецькій державі” (“Ukrainische Vertrauensstelle im Dritten Reiche”). Приміщення Комісаріату є: Berlin W 30, Bayerischer Platz 3² /тел. 262518/. На чолі Комісаріату стоїть доктор Микола Сушко.

Комісаріат для українських справ має за завдання заступати інтереси бездержавних українців, що мешкають у німецькій державі, влекшувати зносини українців з державними урядами, спрямовувати куди слід старання в таких справах як паспорти, дозволи на побут, дозволи на працю та порадою бути помічним кожному українцеві в його персональних справах. Щоби могли вповні відповісти цим завданням, переводиться список стану осіб. В тій цілі взивається всіх українців, що живуть в межах німецької держави, негайно подати Комісаріатові до відома свої імена і назвища та адреси. В інтересі кожного бездержавного українця є до кінця 1938 року зареєструватися в Комі-

¹ Офіційна назва установи в німецькій мові: “Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche” – В статті використовується назва “Українська установа довіри в Німеччині / Німецькій імперії”. В літературі можна зустріти й такі назви: “Українська установа довір’я”, “Українське бюро довіри”, “Українська служба довіри”, “Комісаріат для українських справ в Німецькій державі” тощо.

² Бюро Української Установи Довіри в Берліні з 20 жовтня 1941 року знаходилось за адресою: Berlin SO 36, Marianneplatz 14.

саріаті. Ті українці, що під цю пору належать до українських організацій, одержать безпосередньо від Управ своїх організацій відповідні листки зі запитам, конечними до переведення спису осіб. Ті українці, що не належать до ніякої української організації, повинні звернутися безпосередньо до Комісаріату для українських справ”[19; 32, арк. 38; 43].

Історія Української установи довіри в Німецькій імперії дотепер не була об’єктом спеціального дослідження ані в Україні, ані за кордоном. Щоправда, деякі автори, вивчаючи інші суміжні проблеми, побіжно торкалися в своїх роботах певних питань історії заснування та діяльності Української установи довіри в Німеччині [5; 7; 9; 12; 15; 16; 30; 33; 40].

По Першій світовій війні на території Німеччини в таборах військовополонених (Раштат, Вецляр, Зальцведель) перебувало – за різними оцінками – близько 100.000 українців, переважна більшість з яких повернулася на Україну [26; 28; 29].

У 20–30-ті роки після поразки українських визвольних змагань (1917–1921 рр.), за підрахунками сучасних українських дослідників, в Німеччині проживало приблизно 15.000 українців (крім того, тимчасова економічна еміграція з Західної України). Багато колишніх українських політиків, громадських та державних діячів Української народної республіки, Західноукраїнської народної республіки, Української держави, Директорії УНР, з якими німецькі уряди співпрацювали у 1918–1921 р., мешкали та працювали у міжвоєнний період у Берліні та інших містах Німеччини, тісно контактували у 20–30-ті роки, вже як емігранти, з німецькими державними структурами. Це гетьман України Павло Скоропадський, президент Західноукраїнської народної республіки Євген Петрушевич, президент Директорії УНР Андрій Макаренко, міністр закордонних справ Української держави Дмитро Дорошенко, послы УНР в Берліні Олександр Севрюк і Микола Порш та інші.

Українська еміграція в Німеччині між двома світовими війнами чисельно була набагато меншою, ніж, наприклад, у Польщі, Чехословаччині або Франції. Однак, саме в Німеччині знаходились головні центри українського націоналістичного та гетьманського рухів. В 20–30-ті роки ХХ століття в Німеччині були представлені всі основні напрямки української політичної еміграції: націоналістичний; монархістсько-гетьманський; ліберально-республіканський; соціал-демокра-

тичний та навіть націонал-соціалістичний (фашистський). В 20-ті роки в Берліні знаходилась також і штаб-квартира Комуністичної партії Західної України. Таким чином, Берлін у міжвоєнний період був одним з центрів української еміграції в Європі, де був представлений весь український емігрантський партійно-політичний спектр.

Точну кількість емігрантів українців, які перебували у Німеччині у міжвоєнний період встановити достатньо складно. Чисельність значно коливалась в різні проміжки часу; проблематично виокремити українців з загального комплексу емігрантів з Російської імперії, до складу якого належали росіяни, українці, білоруси, народи Кавказу тощо; до того ж, слід додати й переселення українських емігрантів з Німеччини до інших країн або з інших країн до Німеччини.

Чисельність української еміграції суттєво збільшилась внаслідок окупації Угорщиною Карпатської України та викликаной нею нової хвилі емігрантів-українців до Третього рейху [8; 18; 27; 28; 31; 42; 45]. З вибухом другої світової війни в 1939 році почалась масова еміграція українців на Захід, спершу до окупованої німцями Польщі, а з Польщі через Краків – до Німеччини [10; 15; 16; 20–22; 29]. Українська еміграція до Німеччини знову посилилася по окупації німцями Франції та Бельгії, де у міжвоєнний період жили та працювали емігранти з України. Найбільший наплив українців до Німеччини почався після того, як у 1941–1942 роках німецька армія окупувала українські землі, що входили до складу СРСР. За статистикою Української Установи Довіри в Берліні, в 1943-му році було лише із Західної України 800.000 молодих людей на праці в Німеччині. Ця статистика не охоплює великої маси робітників, привезених зі східноукраїнських земель [24, с. 212].

Отець доктор Петро Вергун, голова греко-католицької церкви в Німеччині періоду другої світової війни, у своєму “Життєписі” писав, що було “разом усіх один і пів (1,5) мільйона лишень українців-католиків в Німеччині. Тому то Апостольська Столиця оснувала Апостольську Візитатуру в Берліні для нас – українців-католиків в Німеччині дня 23 листопада 1940 року. Це була велика юрисдикційна територія” [24, с. 212]³.

³ Mons. Dr. Peter Wehrhun: “Curriculum Vitae” – Lebenslauf (Abschrift). Geschrieben am 1956 in U.D.S.S.R. und geschickt am Abt Emmanuel N. Neufelder nach Niederalteich in Bauern. – S. 5–6. Тут цитуємо за: Отець доктор Петро Романишин Історія української еміграції та українська католицька церква в Німеччині // Українці в Берліні ... С. 208–225.

Д-р Микола Сушко, голова Української Установи Довіри при німецькому уряді в Берліні, в своїй неопублікованій праці писав: “Лишень у границях Німеччини, включно з Австрією та Чехословаччиною, за виключенням Польщі, принайменше 2 мільйони українців жили в 1944 році” [24, с. 212]⁴. Українська Енциклопедія Українознавства подає, що після закінчення другої світової війни було в Німеччині 2–3 мільйони українців. В самому Берліні в тому часі жило приблизно 25.000 українців [4, с. 634–635].

Інформація щодо кількості українців в Німецькій імперії (суто Німеччина, Австрія, Протекторат Богемії та Моравії) напередодні та в роки Другої світової війни важлива для нас з огляду на те, що ми можемо оцінити обсяг роботи Української установи довіри у Німеччині.

Щодо організованого громадсько-політичного життя українських емігрантів напередодні та на початку Другої світової війни, то треба зазначити, що дозвіл на легальне існування та діяльність на теренах Третього рейху від німецьких урядових структур отримали лише дві українські громадські організації емігрантів, а саме: Українська громада в Німеччині та Українське національне об’єднання в Німеччині.

Розглядаючи питання про причини заснування, цілі та завдання Української установи довіри у Німеччині, організаційні заходи в цій справі та дискусійні питання, варто зазначити, що питання організації установ, які б контролювали та регламентували життя та діяльність емігрантів в імперії виникло ще в середині 1930-их років.

Влітку 1936 року в Німеччині розпочала свою діяльність Російська установа довіри [40, S. 36–55]. Тоді було зліквідовано стару приватну Російську установу довіри та засновано державну інституцію Російської установи довіри, яку очолив колишній генерал російської армії Василь Біскупський⁵.

⁴ Dr. N. Suschko: “Die Ukrainer in Deutschland während des 2. Weltkrieges” – Augsburg, 1979. (Manuskript noch nicht publiziert). Тут цитуємо за: Отець доктор Петро Романишин Історія української еміграції та українська католицька церква в Німеччині // Українці в Берліні ... С. 212.

⁵ Біскупський Василь, народився у 1879 році у Санкт-Петербурзі. Генерал російської армії. В еміграції в Німеччині. Перебував у доволі близьких особистих стосунках з колишнім гетьманом генералом П. Скоропадським. Належав до групи правих монархістів у Мюнхені, яка на початку 20-х років активно співпрацювала з націонал-соціалістами. (Werner, Günter

Установи довіри для інших народів, предствники яких перебували на території Третього Рейху в якості емігрантів, – українська, кавказька тощо – залишилися тоді лише у проектах. Відкриття подальших установ довіри для українців та народів Кавказу відбулося лише через два роки – Українська та Кавказька установи довіри розпочали свою діяльність у 1938 році [40, S. 47].

Раніше за Українську розпочала свою діяльність й Кавказька установа довіри у Німеччині. 1-го вересня 1938 року існуюче до того часу грузинське консультаційне бюро в Берліні (Georgische Beratungsstelle, Berlin, Keitstraße 19/20) було перетворено на Кавказьку установу довіри. В звіті Тасмної державної поліції за 1938 рік зазначалося, між іншим, що грузини, вірмени, азербайджанці та представники гірських народів Кавказу, так само як і українці, чітко відокремлювали себе від великоросійської еміграції, щоправда, не були політично монолітними [36, Bl. 231]. Керівником Кавказької установи довіри був затверджений доктор Володимир Ахметелі, колишній грузинський посол в Берліні, заступником – колишній керівник грузинського консультаційного бюро князь Олександр Абхазі [35, Bl. 116].

Питання про необхідність утворення Української установи довіри у Німеччині виникло ще навесні 1936 року під час організаційних заходів навколо Російської установи довіри. Обговорювались і кандидатури на посаду голови установи. З ініціативою в цій справі виступило тоді зовнішньополітичне відомство НСДАП (керівник А. Розенберг), яке вважало за потрібне вирівняти в правах українську, російську, а також кавказьку еміграцію в імперії. Водночас розглядалось питання щодо керівника цієї установи довіри. Поряд з кандидатурою німецького підданого, банківського службовця О. Скорописа-Йолтуховського, називалася також кандидатура українського емігранта, професора З. Кузелі, який на той час працював в Українському науковому інституті в Берліні.

Однак, через комплекс об'єктивних та суб'єктивних факторів, німецькі урядові структури лише влітку – восени 1938 року предмет-

Die Geschichte der russisch-orthodoxen Kirche in Deutschland in den Jahren 1920–1950. – Sigmaringen, 1982. – S. 11. Тут цитуємо за: Dodenhoeft, Bettina Laßt mich nach Rußland heim: russische Emigranten in Deutschland von 1918 bis 1945. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 1993. – S. 45).

но стали до організації Української установи довіри. Щодо керівника установи, то ситуація, як і два роки тому, довгий час залишалася остаточно нез'ясованою. Як найбільш вірогідний кандидат на посаду голови Української установи довіри німецькою стороною розглядався доктор Микола Сушко.

У звіті таємної державної поліції за вересень 1938 року зазначалося, що для того, “щоб позбутися існуючих в українському емігрантському середовищі протиріч, в кінці вересня цього року було розпочато роботу по заснуванню Української установи довіри. Бюро Установи знаходиться за адресою: Berlin, Bayerischer Platz 3. Кому буде довірено керівництво Установою – ще остаточно не вирішено. Як найбільш вірогідний кандидат розглядається д-р Микола Сушко, який працював як Kurkommissar in Bad Hall / Oberösterreich. Сушко є українцем за походженням, дістав, щоправда, вже багато років тому австрійське громадянство та є таким чином підданим імперії (Reichsdeutscher). Він є членом НСДАП. При пануючій роздробленості в середовищі української еміграції він є одним з небагатьох кандидатів, які здатні очолити установу, до того ж він є в політичному відношенні повністю незаангажований” [35, Вл. 116].

Дві найбільші українські громадські організації емігрантів – монархістсько-гетьманська Українська громада та націоналістичне Українське національне об'єднання, – які отримали від німецького уряду право на легальну діяльність в імперії – перебували в стані постійної конкурентної боротьби за вплив на українське емігрантське середовище в Німеччині та за право бути єдиним репрезентантом української національної справи перед німецькою владою⁶. Напередодні та в роки Другої світової війни Українське національне об'єднання стає найбільш масовою та впливовою громадсько-політичною організацією українських емігрантів в імперії⁷. Щоправда, до кінця війни

⁶ В звіті Таємної державної поліції за 1938 рік повідомлялося, що в майбутньому буде дозволено існування лише двом з існуючих на сьогодні в Німеччині українським емігрантським організаціям, а саме УНО та гетьманському руху з Громадою. Підготовчу роботу по ліквідації решти організацій вже розпочато. (Bundesarchiv Berlin – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3061 (Звіт Таємної державної поліції за 1938 рік). – Вл. 229).

⁷ “У 1940 році створено 15 нових філій та 130 гуртків, а число членів зросло до 13.260 осіб. В 1941 році створено Обласні Управи в таких містах:

український гетьманський рух в еміграції на чолі з колишнім гетьманом П. Скоропадським, Українська громада в Німеччині, маючи певну постійну підтримку в українському емігрантському середовищі та з боку зацікавлених німецьких державних, урядових та партійних структур – передусім міністерства закордонних справ та зовнішньополітичного відомства НСДАП – продовжував активно діяти, зберігаючи певну кількість членів та симпатиків.

У звіті Таємної державної поліції за жовтень 1938 року повідомлялось, що “протистояння між УНО та гетьманським рухом триває й далі. Протиріччя останнім часом загострилися через можливе в майбутньому заснування Української установи довіри, а саме тому, що обидві партії намагаються поставити на чолі цієї установи свого кандидата (курсив – Д.Б.). Проти доктора Миколи Сушка, кандидатура якого розглядалася на посаду голови Української установи довіри, останнім часом з’явилися певні сумніви. Передусім вказують на те, що М. Сушко є нібито членом УНО та підтримує дуже тісні стосунки

в Данцігу – на Східну і західну Прусію; в Катовицях – на Горішній Шлезьк; в Празі – на Протекторат; в Нільвінген – для Західної Мархії та Люксембургу; в Райхенбергу – на Саксонію і Судети; в Ганновері – на Ганновер, Шлезвіг-Гольштайн, Ольденбург-Вестфалію, та в Бреславі – на Долішній Шлезьк. На кінець 1941 року УНО зросло до 36.042 членів, зорганізованих у 1.200 гуртках, 61 філіях та в 7-ох Обласних Управах. Зріст членства тривав до половини січня 1942 р. За половину січня 1942 р. вписалося 3.639 нових членів.... В загальному – УНО осягнуло майже 40 тисяч членів. В другій половині цього ж місяця, прийшло зарядження від німецького уряду, яке зобов’язувало Головну Управу УНО не приймати в члени УНО т.зв. цивільних робітників з Генеральної Губернії. Могли бути членами УНО лише ті українці, які прибули до Німеччини до 1-го вересня 1939 року, тобто до вибуху II-гої світової війни, або ті, що прибули після 1-го вересня з інших країн Європи, за виїмком Польщі. Ті клітини, що склалися з цивільних робітників, мали бути розв’язані. Це обмеження сильно відбилося на дальшому розвитку УНО в Німеччині. Цього ж місяця (червень 1942 року) новим зарядженням урядових чинників привернено Головній Управі УНО право організаційної праці серед українців, які прибули до Німеччини перед вибухом німецько-советської війни, ц. є. перед 22-гим червня 1941 року.” Детально дивись: Роман Скиба Українське Національне Об’єднання (УНО) в Німеччині. До генези постанови УНО // Українці в Берліні ... С. 179–180.

з Організацією українських націоналістів. Через ці стосунки варто опасатися неприємних зовнішньополітичних ускладнень, тому що члени ОУН протягом останніх років здійснили кілька терористичних актів в Польщі. Для з'ясування порушених питань найближчим часом має бути проведено обговорення” [35, ВІ. 60].

Влітку – восени 1938 року з боку відповідних німецьких державних структур – міністерство закордонних справ, головне управління імперської безпеки, міністерство внутрішніх справ, зовнішньополітичне відомство НСДАП та ін. – активно здійснювалися заходи в справі організації Української установи довіри у Німеччині. При цьому одним з ключових питань, навколо якого точилися дискусії між головними дійовими структурами означеного процесу, було питання вибору кандидата на посаду голови Української установи довіри. В цій справі переплелися як інтереси державних та партійних структур Німеччини та німецької армії, так й інтереси партійно-політичних груп української еміграції, що діяли на теренах імперії: українських націоналістів та гетьманців.

Жваве листування керівників та співробітників відповідних міністерств та відомств Третього Рейху, аналітичні матеріали про зустрічі та спільні наради в справі організації УУД проливають світло на процеси в українському емігрантському середовищі, та водночас висвітлюють ставлення німецьких урядових та державних структур до української еміграції, конкурентної боротьби в українському емігрантському середовищі та “українського питання” в цілому.

Питання щодо кандидатури на посаду голови Української установи довіри у Німеччині вирішувалось головним чином представниками кількох відомств, а саме міністерства закордонних справ, зовнішньополітичного відомства НСДАП, верховного головнокомандування (зокрема, Абвер), міністерства пропаганди та головного управління імперської безпеки (зокрема, таємна державна поліція). Координувало та організовувало роботу в цій справі Головне управління імперської безпеки та як його підрозділ таємна державна поліція (Гестапо), оскільки питання еміграційної політики та контролю над бездержавними мешканцями у Третьому рейху знаходилися у компетенції саме цих структур⁸.

⁸ “Головне управління імперської безпеки є відповідальним за контроль над українськими групами в імперії”. (ГДА СБУ – Ф. 13 Друковані

Українська установа довіри, на думку німецької сторони, окрім контролюючої функції, мала слугувати також й справі консолідації в українському емігрантському середовищі. Так, в звіті Тасмної державної поліції за 1938 рік, між іншим, зазначалось, що для того, щоб дійти до примирення в українському емігрантському середовищі (як це було зроблено всередині російської еміграції), в кінці 1938 року було засновано Українську установу довіри, яка мала завдання реєструвати українців, які проживають в Німеччині, та опікуватись ними господарче [36, ВІ. 230].

Утворення установ довіри – Російської, Кавказької та Української – для бездержавних емігрантів, які перебували на території Німеччини, однак не були підданими імперії, доцільно розглядати у загальному руслі процесів уніфікації суспільного життя, які відбувалися в Німеччині після приходу до влади НСДАП у 1933 році. Ці установи призначалися перш за все для виконання контрольно-адміністративних функцій, реєстрації, прямого та непрямого поліцейського нагляду та регулювання життя й діяльності не громадян імперії. Питання контролю за емігрантами набуло більш конкретного змісту напередодні Другої світової війни.

Компетенції Української установи довіри у Німеччині підлягали не всі українці, що перебували протягом другої світової війни на території Третього Рейху. Українськими емігрантами вважалися лише ті українці, які прибули до Німеччини до 22 червня 1941 року, тобто до початку війни проти Радянського Союзу. Вони мали зареєструватися в Українській установі довіри та могли користуватися послугами цієї установи. Причому реєстрацію було завершено 31 грудня 1943 року. Решта українців у Третьому Рейху зараховувалися до інших категорій не громадян імперії (напр., *“Ostarbeiter”* – *“робітники зі Сходу”*; *військовополонені тощо*), долею яких займалися інші німецькі міністерства та відомства.

Той факт, що німецькі владні структури разом з Українською установою довіри ще до кінця 1943 року продовжували закликати до реєстрації та реєстрували українців в імперії, які опинилися на території Третього Рейху до 22 червня 1941 року, і так до того часу не заре-

видання. – Спр. 372. – Т. 34. – Арк. 188–189. З листа начальника поліції безпеки та СД від 17 жовтня 1940 року керівнику штабу зовнішньополітичного відомства НСДАП Арно Шиккеданцу від 17.10.1940 року).

еструвалися в УУД, може свідчити з одного боку, про те, що відповідні структури Німеччини (передусім Головне управління імперської безпеки та Гестапо й Міністерство внутрішніх справ) так і не змогли охопити всіх українців загальним контролем, у тому числі й через УУД, а з іншого, українці, які перебували на теренах Німецької імперії, з різних причин не поспішали вписуватися до списків УУД та користуватися послугами, що їх надавала установа українським емігрантам, що в свою чергу може означати, що вищезазначені переваги та послуги не були абсолютними.

Розпад Чехословаччини та окупація Угорщиною Карпатської України [8, 18, 27, 28, 31, 42, 45] призвели до нової хвилі української еміграції до імперії [37, Вл. 101–102], що викликало додаткове навантаження на Українську установу довіри [37, Вл. 162]. Постає нагальна потреба розширення структур установи та організації філій УУД в Австрії та Протектораті Богемії та Моравії. Було засновано філію Української установи довіри у Відні, керівником якої став Химинець [37, Вл. 34 RS.]. Початок Другої світової війни викликав нову хвилю переселення великої кількості українців з Західної України, що була окупована радянською армією, до імперії, що в свою чергу викликало заснування нових структурних одиниць Української установи довіри. Окрім центрального бюро в Берліні, діяли філії Української установи довіри у Відні, Празі та Лодзі. До того ж, було засновано кілька, так званих, “мужів довір’я” у Діршау, Каліші, Торні, Бромберзі, Білостоці та Білітці [1, с. 4]⁹.

Щодо кола питань, якими займалася Українська установа довіри в Німеччині, то важливу інформацію подає нам у своїх спогадах “Укра-

⁹ Адреси Українських Установ Довір’я: 1) Ukrainische Vertrauesstelle im Deutschen Reiche, Berlin SO 36, Marianenplatz 14; 2) Stützpunkt Wien der Ukrainischen Vertrauensstelle, Wien VII, Karl Schweighofergasse 3; 3) Stützpunkt Prag der Ukrainischen Vertrauensstelle, Prag III, Schwerinstraße 6; 4) Stützpunkt Litzmannstadt der Ukrainischen Vertrauensstelle, Adolf-Hitlerstraße 92. Адреси Мужів Довір’я (Anschriften der Vertrauensleute): Emil Rusin, Dirschau, Friedrichstraße 7; Wladymir Illiuk, Kalisch, Richterstraße 1; Thomas Sypnewski, Torn, Nürnbergerstraße 30; Iwan Nawalkowskyj, Bromberg, Hanfstraße 16; Wasyl Risnyk, Bialistock, Roonstraße 10; Iwan Melnyk, Bielitz, Rotenturmstraße 9a. Детально див.: *Український Вісник (Берлін) Орган Українського національного об’єднання в Німеччині. – Ч. 21 (120). – 17 жовтня 1943 року. – С. 4.*

їнська Установа Довір'я в Німеччині. Офіційно: *Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche*” свідок тогочасних подій Василь Яріш: “Основним завданням У.У.Д. було ведення точного обліку українців, які перебували в Німеччині в характері цивільних робітників. В зв'язку з тим, кожний українець чи українка, що працювали в Німеччині, повинні зголоситися та постаратися про виказку від Української Установи Довір'я. Ця виказка (*посвідчення – Д. Б.*) була визнана офіційним особистим документом даної особи. Для одержання виказки У.У.Д. треба було виповнити відповідний формуляр, відповісти на запити, поставлені в ньому, і власноручно підписати цей формуляр. До виповненого й підписаного формуляра треба було залучити дві завірени і підписані фотографії апліката і все це передати або переслати до бюро У. У. Д. (*Українська установа довіри – Д. Б.*). Виказка Української Установи Довір'я була зеленої краски, подавала ім'я й прізвище, особисті дані і знімок власника. Ці інформації були завірени печаткою У. У. Д. і підписом урядовця. Виказка У. У. Д. була визнана урядовими чинниками, наприклад: Урядом Праці, Прохарчування тощо. Бувало, що виказки У. У. Д. захищали наших робітників перед сваволею німецьких працедавців” [33, с. 184–187]. І далі: “Українська Установа Довір'я мала також право видавати виказки полоненим воякам-українцям, коли переведжено їх у стан цивільних робітників. Це торкалося виключно українців з польської армії, але до українських полонених із сов'єтської армії Українська Установа Довірія не мала жадного доступу (Українські робітники, привезені із східноукраїнських земель на примусові роботи до Німеччині перебували в спеціальних таборах та їхніми долями займалися інші відомства Німеччини)” [33, с. 184–187].

Доцільно розрізнити завдання й цілі Української установи довіри в Німеччині, як їх бачили німецькі владні структури, що її організували, та як на це все дивилися українські емігранти – поодинокі та організовані. Та з іншого боку, розглядаючи результати діяльності цієї установи, слід звернути увагу на те, як оцінювали діяльність Української установи довіри у Німеччині німецька та українська сторони, чи справдилися їхні надії, чи досягли вони поставлених цілей.

Василь Яріш в свої спогадах писав про Українську установу довіри: “На перший погляд виглядало, що ця інституція була українська, бо лише українці в ній працювали, але в суті речі, це була установа, яку заснував, фінансував і контролював німецький уряд [33, с. 184–187].

В листі начальника поліції безпеки та СД від 17 жовтня 1940 року керівнику штабу зовнішньополітичного відомства НСДАП Арно Шиккеданцу стосовно української еміграції та Української установи довіри в Німеччині розповідаючи про свою розмову з гетьманом П. Скоропадським, протягом якої останній пообіцяв переглянути свої позиції та ставлення до Української установи довіри, начальник поліції безпеки писав: "...помилка в поглядах гетьмана Скоропадського полягала в тому, що він в Українській установі довіри бачив політичну установу, тоді як вона є суто адміністративною установою, яка реєструє українців за завданням мого відомства, надає їм роботу, дозвіл на місце проживання та паспорт й допомагає їм у різноманітних особистих питаннях" [2, арк. 191].

Діяльність Української установи довіри висвітлювалась на сторінках періодичних видань української еміграції в Німеччині. У додатках до публікації, подаються статті і матеріали, присвячені діяльності Української установи довіри в Німеччині, надруковані свого часу в українських емігрантських періодичних виданнях "*Українська пресова служба*" (Берлін)¹⁰, "*Український Вісник*" (Берлін)¹¹ та "*Українська Дійсність*" (Берлін)¹². Матеріали подано мовою оригіналу.

¹⁰ "*Українська пресова служба*", українське інформаційне бюро в Берліні, організоване колами Організації українських націоналістів. Українська пресова служба видавала бюлетені німецькою та українською мовами (1931–1941), де друкувалися матеріали з українського політичного й культурного життя. Детально див.: Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Том 9 / Головний редактор В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк, 1980. – С. 3384.

¹¹ "*Український Вісник*", орган Українського Національного Об'єднання (УНО) в Німеччині, націоналістичного напрямку, виходив у Берліні з 1936 до 1945. Детально див.: Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Том 9 / Головний редактор В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк, 1980. – С. 3421.

¹² "*Українська Дійсність*", орган Української Громади в Німеччині гетьманського напрямку, виходив у Берліні 1940–1945 тричі на місяць. Детально див.: Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Том 9 / Головний редактор В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк, 1980. – С. 3354.

ДОДАТКИ

1.

Оснування Комісаріату для українських справ у Німецькій державі

З днем 1-го грудня б. р. розпочав свої чинності “Комісаріат для українських справ в Німецькій державі” (“Ukrainische Vertrauensstelle im Dritten Reiche”). Приміщення Комісаріату є: Berlin W 30, Bayerische Platz 3. / тел. 262518/. На чолі Комісаріату стоїть д-р Микола Сушко.

Комісаріат для українських справ має за завдання заступати інтереси бездержавних українців, що мешкають у німецькій державі, влекшувати зносини українців з державними урядами, спрямовувати куди слід старання в таких справах як паспорти, дозволи на побут, дозволи на працю та порадою бути помічним кожному українцеві в його персональних справах. Щоби могли відповісти цим завданням, переводиться опис стану осіб. В тій цілі взивається всіх українців, що живуть в межах німецької держави, негайно подати Комісаріатові до відома свої імена і назвища та адреси. В інтересі кожного бездержавного українця є до кінця 1938 року зареєструватися в Комісаріаті.

Ті українці, що під цю пору належать до українських організацій, одержать безпосередньо від Управ своїх організацій відповідні листки зі запитам, конкретними до переведення спису осіб. Ті українці, що не належать до ніякої української організації, повинні звернутися безпосередньо до Комісаріату для українських справ.

Українська пресова служба. Українське видання. Заступництво на Німеччину. – Берлін. – 1938. – 12 грудня. – Ч. 16/38.

2.

Звернення “До всіх українців Великонімеччини”

“З різних сторін доходить до нас негодування, що Українців в багатьох випадках мішають з поляками чи просто вважають за поляків. При провірюванні цього рода фактів з правила виявляється, що таке трактування Українців не є виявом злої волі, тільки просто незнання. Помішання спричинюють часто документи колишньої польської держави. Тому треба, щоби кожен українець мав виказку, що стверджувала би його приналежність до української нації. Такі виказки видає

Українська Установа Довіри. Тому обов'язком кожного українця в Німеччині є зареєструватися в цій Установі.

При реєструванні треба подати: 1) Ім'я і прізвище; 2) дата і місце народження; 3) релігія; 4) колишня адреса в батьківщині; 5) чим займався дома; 6) хто може посвідчити, що Ви Українець (найкраще з поміж тих, що знають Вас ще з дома); 7) теперішнє заняття; 8) теперішня адреса; 9) до наведених даних додати дві знімки і документи, як, наприклад, метрика, військовий документ, легітимація, виказки українських товариств чи установ тощо. Всі прислані документи повернуться назад.

Цей заклик відноситься не тільки до зорганізованих вже українців, але й до тих, що остають ще поза нашими організаціями. Тому звиваємо членів УНО не тільки самим зареєструватися і не тільки подбати, щоб усі інші наші члени зареєструвалися, але теж постаратися, щоби зареєструвалися усі без виїмку Українці зі свого національного обов'язку і зі свого власного інтересу.

Адреса Української Установи Довіря: *Ukrainische Vertrauensstelle im Dritten Reiche. Berlin W 30, Bayerischer Platz 3.*

При листах не забудьте написати власної адреси, на яку вишлеться Вам виказку і повернеться Ваші послані документи.

Український Вісник (Берлін). Орган Українського національного об'єднання в Німеччині (УНО). – Ч.4 (33). – квітень 1940 року. – С. 2.

3.

Членам і прихильникам УНО до відома.

Наслідком воєнних законів, розпорядків і приписів німецьких властей, правно-соціальними справами українців у Німеччині має відтепер займатися виключно урядова установа, що зветься “Ukrainische Vertrauensstelle” або по-українськи “Українська Установа Довір'я”. Просимо усіх членів і не членів УНО, що довіряли нам у тих справах, що їх нижче наводимо зокрема, не звертатись до УНО, а тільки безпосередньо до урядової установи “Ukrainische Vertrauensstelle”, Berlin W 30, Bayerischer Platz 3; коли до нас будуть приходити які-небудь листи в тих справах, то ми їх не будемо полагоджувати.

До правно соціальних належать такі справи:

Звільнення з праці, підшукування нової праці, перенесення на нове місце праці, переведення з нефахової на фахову працю, оплата праці,

оплата праці в сільському господарстві згідно з тарифами та розпорядками міністерства, додатки для тих, що з власної праці утримують родини, перевіз зароблених у Німеччині грошей і куплених під час праці речей до дому, як хтось живе в Генерал-Губернаторстві, допомоги для тих, які працею згідно платнею за неї не можуть втримати родини, оплата подорожі з праці до дому, якщо немає в когось стільки грошей, щоб самому собі оплатити дорогу, податки, окремі стягування заробітної платні, пересилка грошей до Генерал-Губернаторства для родин, каса хорих, соціальне забезпечення, справи харчування, поведінки з українськими робітниками, додаткові картки для важкопрацюючих, зажалення на уряди праці і зокрема на польських перекладчиків, якщо такі де-небудь дають себе пізнати, вимоги українських перекладчиків для Українців, час праці, надто довга праця, надто важка праця, яка не одному не під силу, недоладности при праці чи непорозуміння з працедавцями або їхніми наставниками, закуп одягів, сорочок, черевиків, плащів згідно картки на їх закуп, арештування, непорозуміння з Поляками, з якими в більшості доводиться жити і працювати, польські шикани над Українцями, польські провокації супроти Українців, звільнення з праці для виїзду до дому, чи то до родини, чи на власну господарку, чи на іншу працю в Генерал-Губернаторстві, відпустки з праці, перепустки та документи на виїзд до Протекторату Чехії та Моравії або до Генерал-Губернаторства, зажалення родичів у справі трактування їхніх дітей, здебільше ще малолітніх, при праці, розірвання родин тим, що їх порозділювано в різні сторони на різні праці, звільнення з таборів переселенців на працю в Німеччині чи в Генерал-Губернаторстві або в Протектораті, видання німецькими властями приватного майна, що його переселенці передали переселенчим комісіям при переїзді до Німеччини, надання німецького громадянства Українцям, звільнення українських полонених з полону на цивільну працю, звільнення з полону чоловіків, що їх жінки живуть в Генерал-Губернаторстві, допомога полоненим харчами або грішми, відістання родин зі Советів, вияснення державної приналежності Українця, пошукування за працею по фаху в Генерал-Губернаторстві, приналежність до фронту праці (Арбайтсфронт – *Arbeitsfront* – Д. Б.), приміщення на фахові курси (не до шкіл), прийняття до військової служби або до служби праці в Німеччині чи в Генерал-Губернаторстві, примус носити польські відзнаки “П”, польські легітимації, карі за неношення польських відзнак, що їх видають україн-

ським робітникам уряди праці (Арбайтсамти – *Arbeitsamt* – Д. Б.), вироблення пасів для чужинців (Фремденпаши – *Fremdenpaß / Fremdenpässe* – Д. Б.), отримання паперів (Аусвайз – *Ausweis* – Д. Б.), які б доказували, що їх власник є українець і т.д.

Годі тут вичислювати все, з чим звертались до нас члени і що підтягується під правно-соціальні справи. Сюди належить також писати прохання за дозвіл відфотографуватись, щоб мати знімки для потрібних легітимацій і діставати дозвіл на виїзд до міста для фотографування. Звертаємо увагу всіх, що згідно з існуючими тут приписами, кожний Українець у Німеччині повинен бути зареєстрований в “Українській Установі Довір’я”.

Анкет тої установи не треба присилати до УНО, а тільки прямо туди. Якщо ми такі анкети дістанемо, передамо їх тій установі. Не треба звертатись до нас також із проханнями, щоб приспішити в тій установі виставлення виказки (Аусвайз – *Ausweis* – Д. Б.), а писати просто туди. Туди ж треба висилати й документи разом з анкетами, з яких би виразно було видно, що пересилаючий анкети є Українець. Знову ж таки якщо там документи трохи довше, як нормально, затримуються – не звертайтеся до УНО, щоб воно видобуло документи з тої установи, а пиштіть просто туди і жадайте звороту своїх документів.

Якщо пишете зажалення чи якусь скаргу, то пиштіть лише правду, бо як викажеться щось у скарзі неправдивого – то справа закінчиться зле.

УНО буде відтепер полагоджувати лише чисто організаційні та культурно-освітні справи.

Український Вісник (Берлін). Орган українського національного об'єднання. – Ч 14 (43). – 25 жовтня 1940 року. – С. 7.

4.

Правні поради подас Українська Установа Довіря в Берліні (Ukrainische Vertrauensstelle im Dritten Reiche. Berlin W 30, Bayerischer Platz 3).

Поради треба відразу вважати відповіддю на численні листи, які ми одержали і на які ми не маємо згоди дати окремої відповіді.

1) З причини воєнних загострень і зв'язаних з тим нових розпорядків та через брак сільськогосподарських робітників в Німеччині нам не вдалось виєднати в урядах звільнення з сільськогосподарської пра-

ці навіть тих українців, о мають інше звання. Дуже помагає в справах звільнення з праці, зглядно в зміні праці, німецький фронт праці (Deutsche Arbeitsfront). Тому радимо всім вступати в члени тої організації. Інформації дістанете в місцевих управах німецького фронту праці.

2) Кому праця, яку він тепер має, заважка, повинен старатись звільнитись з праці законним шляхом в уряді праці (Arbeitsamt).

3) Хто виїжджає на працю до Берліна за дозволом уряду праці, той повинен домагатись від уряду праці, щоб в звільненню з праці було зазначено, що виїжджає до Берліна. В противному випадку навіть зі звільненням з уряду праці важко в Берліні дістати працю.

4) Рішуче відраджуємо всім покидати працю самовільно без дозволу урядів, бо за це тепер поліція замикає і відтак ще й суд покарає.

5) Відзнаку "П" мають носити лише поляки. Українці ні. Щоб мати змогу виказатись, що українець, кожний мусить мати легітимацію (Ausweis) з Установи Довіря. Та легітимація є доказом, що її власник є українець.

6) На днях появилося урядове розпорядження, на підставі якого заборонено приміщувати українців і поляків разом чи на праці, чи на помешканні. Всі українці повинні домагатись окремого приміщення і окремої праці, де б не було поляків, та взагалі оминати поляків.

7) Всі українські втікачі, чи з Західної, чи з Карпатської України, мусять старатись про відповідні документи (Fremdenpaß). На підставі розпорядку урядів такий пас мусить мати кожний чужинець в Німеччині. Щоб одержати такий пас треба: а) бути зареєстрованим в Українській Установі Довіря; б) треба мати від Української Установи Довіря поручаюче письмо до поліції, ландрата чи іншого уряду, який такі паси видає.

8) Перепустки до Протекторату Чехії і Моравії видають поліційні уряди. Перепустки на виїзд до Генерал-Губернаторства видає Уповноважений Генерал-Губернатора в Берліні. Щоби одержати таку перепустку, треба мати звільнення з праці, зглядно відпустку (Urlaubschein). Адреса Уповноваженого така: Der Bevollmächtigte des Generalgouverneurs, Berlin W 8, Standartenstraße 14.

9) В справі карток на одяг і закуп інших речей ми не можемо майже нічого зробити. В тій справі треба поступати так: звернутись до працедавця, а працедавець звертається до відповідного уряду (Kartentstelle), що видає такі картки. Одяг можна купити лише на картки.

10) Втікачі з України, які не мають ніяких грошових засобів, повинні звертатися за одягом, черевиками, помешканням і іншими речами до Nationalsozialistische Volkswohlfahrt.

11) На запити про заробітки подаємо: вони не в кожній німецькій провінції однакові. Щоб приблизно поінформувати про те, подаємо такі дані: сезонні робітники, що працюють переважно по дворах більшими групами, одержують в провінції Бранденбург і Курмарк пересічно: чоловіки 24 пфенігів, а жінки 20 пфенігів на годину, крім того, денно пів літри молока, а тижнево 25 фунтів картоплі й 3 марки. Загальна норма платні: сталі робітники : дорослі чоловіки 40–50 марок місячно, дорослі жінки 32–35 марок місячно. Праця триває літом 10–11 годин денно, а зимою 8 годин денно. За працю понад ті години платиться в будень 50% більше за годину, а в неділю подвійно.

12) Просимо всіх писати короткі листи і висловлюватись стисло, а не розписуватись про те, що можна сказати кількома словами, на кількасторінковому листі. Треба писати чітко.

13) Не змішувати УНО і Української Установи Довіря, бо це дві зовсім різні установи: УНО є громадська організація, а Установа Довіря урядова.

14) Не реєструйтесь в Українській Установі Довіря подвійно, а то й потрійно. Раз вислали анкету, чекайте на виказку. Якщо її нема, то можете листовно запитати, що з нею, а не зараз же висилати другий раз анкети.

15) Як отримали від нас листа і на його відповідаєте, подайте зараз число нашого листа до Вас, бо то облекшує нам працю і ми зможемо скоріше поалагодити всі справи.

Український Вісник (Берлін). Орган Українського національного об'єднання у Німеччині. – Ч. 8 (37). – 25 липня 1940 року. – С. 4.

5.

Під увагу всім Українцям в Німеччині.

Реєстрація в Установі Довіря.

Маємо запити в справі реєстрації Українців в Українській Установі Довіря в Берліні (Ukrainische Vertrauensstelle). Повідомляємо, що та установа – це німецька урядова установа, якої завданням є реєструвати і допомагати Українцям в Німеччині. УНО нагомість є Українська громадська організація. В Установі Довіря мусить бути зареєстрований

кожний Українець, що живе в Німеччині; членом УНО може бути лише свідомий Українець. Анкети Установи Довіря треба обов'язково виповнити і переслати на адресу: Ukrainische Vertrauensstelle, Berlin W 30, Bayerischer Platz 3.

Український Вісник (Берлін). Орган Українського національного об'єднання у Німеччині. – Червень 1940 року. – Число 6 (35). – С. 5.

6.

Замість відповідей на листи.

Яка наша державна приналежність?

Часто дістаємо від наших членів і від урядів письма, в яких запитують нас, яку державну приналежність треба писати на документах, що їх виставляється Українцям. Часто чуємо нарікання наших членів на те, що Арбайтсамти виписують на документах “поляк” чи “польський горожанин”. Ми всі є тепер бездержавними, бо своєї держави не маємо. Ми пишемо по-німецьки замітку в тій справі. Коли комусь виписують на паперах, що він поляк, повинен з тим числом “У.В.” піти до уряду в тій справі і вказати на неї урядам. Документів, на яких написано “поляк”, Українець не повинен приймати, а все домагатись, щоб йому написали “українець”.

Український Вісник (Берлін). Орган Українського національного об'єднання у Німеччині. – 25 липня 1940 року. – Число 8 (37). – С.3.

7.

Від Головної Управи УНО

1) Українська Установа Довір'я в Німецькій державі подає до відома українським емігрантським організаціям та поодиноким українцям-емігрантам, що реєстрація українських емігрантів на терені Великонімеччини та Протекторату Чехії й Моравії закінчується з днем 31 грудня 1943 року. Всі українці-емігранти, які в даний час мають на терені Великонімеччини та Протекторату свій сталий осідок та які хочать мати від Української Установи Довір'я виказку – повинні до кінця грудня 1943 року надіслати до Української Установи Довір'я, або до її Станиць та Мужів Довір'я належно виповнені власноручно підписані анкети – з долученням 2-х фотографічних знімок та документів, які підтверджують анкетні відповіді.

За українців-емігрантів вважається тих осіб, які являються з походження українцями та які з різних причин були змушені залишити свою Батьківщину до 22. червня 1941 року. Українців, що з різних причин прибули з їхньої Батьківщини до Великонімеччини по 22. червня 1941 року не вважається за емігрантів і вони реєстрації в Українській Установі Довір'я не підлягають.

Адреси Українських Установ Довір'я:

1. Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche, Berlin SO 36, Marianenplatz 14;
2. Stützpunkt Wien der Ukrainischen Vertrauensstelle, Wien VII, Karl Schweighofergasse 3;
3. Stützpunkt Prag der Ukrainischen Vertrauensstelle, Prag III, Schweinstraße 6;
4. Stützpunkt Litzmannstadt der Ukrainischen Vertrauensstelle, Adolf-Hitlerstraße 92.

Адреси Мужів Довір'я (Anschriften der Vertrauensleute):

- Emil Rusin, Dirschau, Friedrichstraße 7;
- Wladymir Illiuk, Kalisch, Richterstraße 1;
- Thomas Sypnewski, Torn, Nürnbergerstraße 30;
- Iwan Nawalkowskyj, Bromberg, Hanfstraße 16;
- Wasyl Risnyk, Bialistock, Roonstraße 10;
- Iwan Melnyk, Bielitz, Rotenturmstraße 9a.

Український Вісник (Берлін) Орган Українського національного об'єднання в Німеччині. – Ч. 21 (120). – 17 жовтня 1943 року. – С. 4.

8.

3 Установи Довіря

Українська Установа Довіря в Берліні почала від 20 жовтня цього року урядувати в новому бюро: Berlin SO 36, Marianenplatz 14.

Начальником Української Установи Довіря в Празі став п. Дмитро Бандрівський.

Українська Дійсність (Берлін). Орган Української Громади в Німеччині. – 1 листопада 1941 р. – Число 18. – С. 2.

9.

Оголошка

Українська Установа Довіря, Станиця в Празі, повідомляє, що німецькі уряди дали наказ, щоби кожна особа, яка є членом якої-небудь статуткової української організації в Протектораті, була зареєстрована в Українській Установі Довіря, Станиця в Празі. Супроти того Українська Громада Філія в Празі взиває тих своїх членів, які досі не зареєструвалися в Українській Установі Довіря в Празі, щоби негайно це зробили. До реєстрації кожна особа виповнить дві анкети, залучить три фотографії і один поштовий значок на порто для пересилки виказки, або тимчасової посвідки. Адреси на анкетах писати по-німецьки, або по-чеськи.

Коли хто з членів Української Громади в Протектораті Чехи й Морави мимо цього упізнання не зареєструється, буде виключений з членства Української Громади.

Обласний Провід Української Громади в Чехах і Мораві.

Українська Дійсність (Берлін). Орган Української Громади в Німеччині. – 1 листопада 1941 р. – Число 18. – С. 2.

10.

Збірка на Німецький Червоний Хрест.

До Українського Громадянства в Протектораті Чехи-Морави.

Вже майже 3 роки бореться хоробра німецька армія за краще майбутнє європейських народів, отже й нашої української спільноти. Зник наш відвічний ворог Польща, а червона Москва конає в передсмертних судорогах. Ми не зможемо належно віддячитися непереможній німецькій армії за всі ті великі жертви, понесені також й за кращу будучність України. Усі народи переводять тепер грошові збірки в користь Німецького Червоного Хреста. Також і Українці в Краю та на еміграції поспішають з своїми пожертвами на Німецький Червоний Хрест. Українська еміграція в Протектораті Чехи й Морави не сміє лишитися позаду.

Українська Установа Довіря в Протектораті переводить грошову збірку на Німецький Червоний Хрест серед Українців у Протектораті і сподівається, що українське громадянство поспішить з численними датками на Німецький Червоний Хрест. Хай жертвують усі, заможні

й неможливі. Серед нас не сміє бути нікого, хто б не пожертвував хоч би й найскромнішу лепту на Німецький Червоний Хрест! Докажім, що ми уміємо вповні оцінити героїзм славної Німецької Армії та її заслуги для визволення нашої дорогої Батьківщини. Не даймося засоромити іншими народами. Жертвуймо всі на спільну ціль, яка веде нас до кращого майбутнього!

Українська Установа Довіря висилає поодиноким українським інституціям окремі збіркові листи, а ширше українське громадянство закликає надсилати свої добровільні датки на адресу: Ukrainische Vertrauensstelle in Protektorat, Prag XII, Schwerinstraße 6 III.

Збіркові листи треба звернути Українській Установі Довіря найпізніше до 15. липня 1942 р.

За Українську Установу Довіря в Протектораті.

Дмитро Бандрівський

Начальник

Українська Дійсність (Берлін). Орган Української Громади в Німеччині. – 1 червня 1942 р. – Число 16. – С. 3.

11.

5 років Українській Установі Довіря

15 жовтня цього року минуло 5 років оснування Української Установи Довіря в Німеччині. Завдання цієї установи – заступати інтереси українців перед різними німецькими урядами та видавати посвідки про приналежність до української національності, які дають права, що їх мають чужинці в Німеччині.

Велику працю вклала Українська Установа Довіря при звільнюванні українських полонених з українсько-польської, німецько-французької та німецько-сербської війн. Заходами Української Установи Довіря біля 17.000 з цих полонених одержало фаховий перевишкіл на шоферів, слюсарів, monterів, електромонтерів, теслярів і т.д.

На перших порах Українська Установа Довіря складалася тільки з 2 людей, начальника бюро і бюрової сили. Тепер Українська Установа Довіря має 11 відділів і 22 службовиків (чок). Має 3 Stützpunkt'и і цілий ряд Vertrauensmann-ів, які розташовані по всій Німеччині.

З почину УУД засновано теж інституцію Українських Мужів Довіря (Betreuer) при Німецькому фронті праці (Deutsche Arbeitsfront) і при Німецькому стані жителів (Reichsnährstand-ів).

Від самого початку існування УУД і дотепер начальником цієї установи є др. Микола Сушко, а його заступником др. Сократ Іваницький.

Українська Дійсність (Берлін). Орган Української Громади в Німеччині. – 20. жовтня 1943 р. – Число 30. – С. 2.

Джерела та література:

1. Від Головної управи УНО // Український Вісник (Берлін) Орган Українського національного об'єднання в Німеччині. – Ч. 21 (120). – 17 жовтня 1943 року.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13 Друковані видання. – Спр. 372. – Т. 34.
3. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади. – Ужгород, 2002. – 516 с.
4. Енциклопедія українознавства . У 10-ти томах / Гол. ред. Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1954–1989.
5. Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – 1020 с.
6. Залесский К. А. Кто был кто в Третьем рейхе: Биографический энциклопедический словарь. – Москва, 2003. – 942 с.
7. Каменецький І. Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 851–882.
8. Карпатська Україна в боротьбі. Збірник. – Відень, 1939. – 234 с.
9. Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – Київ, 1998. – 200 с.
10. Книш З. Перед походом на Схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських націоналістів у 1939 – 1941 роках. – Торонто, 1958. – I частина. – 188 с.; II частина. – 192 с.
11. Коваленко Ю. Українське національне об'єднання (УНО) в Німеччині // Організація українських націоналістів (1929–1954). – Франція, 1955. – С. 377–391
12. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с.
14. Кривець Н. В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918 – 1933. – К., 2008. – 322 с.
15. Кубійович В. Том II. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи // Упорядкування проф. Олега Шабля. – Париж, Львів, 2000. – 1024 с.
16. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго, 1975. – 664 с.

17. Кучерук О. С. Рико Ярий – загадка ОУН. – Львів, 2005. – 212 с.
18. Кушинський А. Закарпаття в боротьбі. Спогад. – Буенос-Айрес, 1981. – 224 с.
19. Оснування Комісаріату для українських справ у Німецькій державі // Українська пресова служба. Українське видання. Заступництво на Німеччину. – Берлін. – 1938. – 12 грудня. – Ч. 16/38.
20. Паньківський К. Від держави до Комітету. – Нью-Йорк; Торонто, 1957. – 160 с.
21. Паньківський К. Від Комітету до Державного центру (1944–1948). – Нью-Йорк; Торонто, 1968. – 288 с.
22. Паньківський К. Роки німецької окупації (1941 – 1944). – Нью-Йорк; Торонто, 1965. – 480 с.
23. Пропам'ятна книга Данцігерів. Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу. 1921–1945. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – 218 с.
24. Романишин П. Історія української еміграції та українська католицька церква в Німеччині // Українці в Берліні (1918–1945). Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 року в Шератон готелі в Торонто, Канада. Редактор: Василь Верига. – Торонто, 1996. – С. 208–225.
25. Скиба Р. Українське Національне Об'єднання (УНО) в Німеччині. До генези постанови УНО // Українці в Берліні ... С. 177–183.
26. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920рр.). – К., 1999. – 296 с.
27. Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Торонто, 1965. – 288 с.
28. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.
29. Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К., 1999. – 352 с.
30. Українці в Берліні (1918–1945). Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 року в Шератон готелі в Торонто, Канада. Редактор: Василь Верига. – Торонто, 1996. – 256 с.
31. Філонович В. Березневі дні Карпатської України / Вступна стаття, упорядкування, коментарі В. Власенка. – Суми, 2009. – 100 с.
32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 126.
33. Яріш В. Українська Установа Довір'я в Німеччині. Офіційно: Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reiche // Українці в Берліні (1918–1945).

Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 року в Шератон готелі в Торонто, Канада. Редактор: Василь Верига. – Торонто, 1996. – С. 184–187.

34. Bundesarchiv Berlin – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 1031.

35. Bundesarchiv Berlin – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3060 (Звіт Таємної державної поліції за 1938 рік).

36. Bundesarchiv Berlin – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3061 (Звіт Таємної державної поліції за 1938 рік).

37. Bundesarchiv Berlin – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3062 (Звіт Таємної державної поліції за січень–березень 1939 року, складений 3 квітня 1939 року).

38. Bundesarchiv Berlin – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3062 (Звіт Таємної державної поліції за квітень–червень 1939 року від 3 червня 1939 року).

39. Bundesarchiv Berlin – R 58 Reichssicherheitshauptamt (RSHA). – Nr. 3062 (Звіт Таємної державної поліції про нелегальний комуністичний та марксистський рух в Німеччині за другий квартал 1939 року).

40. Dodenhoeft, Bettina *Laßt mich nach Rußland heim: russische Emigranten in Deutschland von 1918 bis 1945.* – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 1993. – 338 S.

41. Jerabek, Blanka *Das Schulwesen und die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine (1941–1944). Im Lichte deutscher Dokumente.* – München: Ukrainische Freie Universität, 1991.

42. Kotowski, Albert S. “Ukrainisches Piemont“? Die Karpatenukraine am Vorabend des Zweiten Weltkrieges // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 2001. – H. 1. – S. 67–95.

43. *Ukrainischer Pressedienst in Deutschland.* – 1938. – Nr. 16/38

44. Werner, Günter *Die Geschichte der russisch-orthodoxen Kirche in Deutschland in den Jahren 1920–1950.* – Sigmaringen, 1982.

45. Zlepko, Dmytro *Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze (Oktober 1938 bis 15. März 1939). Vergangenheitsbewältigung oder Großmacht-politik in Ostmitteleuropa.* – München, 1980. – 207 S.

Дмитро Бурім (Київ, Україна) Висвітлення діяльності Української установи довіри в Німецькій імперії (1938–1945) на сторінках періодичних видань української еміграції.

В статті розглядається діяльність Української установи довіри в Німецькій імперії та її висвітлення на сторінках періодичних видань української еміграції в Німеччині.

Ключові слова: Українська установа довіри в Німеччині, Україна, Німеччина, українська еміграція, українські періодичні видання, “Український вісник”, “Українська дійсність”, “Українська пресова служба”.

Дмитрий Бурим (Киев, Украина) Освещение деятельности Украинского учреждения доверия в немецкой империи (1938–1945) на страницах периодических изданий украинской эмиграции.

В статье рассматривается деятельность Украинского учреждения доверия в немецкой империи и ее освещение на страницах периодических изданий украинской эмиграции в Германии.

Ключевые слова: Украинское учреждение доверия в Германии, Украина, Германия, украинская эмиграция, украинские периодические издания, “Украинский вестник”, “Украинская действительность”, “Украинская служба Прессы”.

Dmytro Burim (Kyiv, Ukraine) The Ukrainian Trust institution’s activity in the German Empire (1938–1945) represented in periodicals of the Ukrainian émigrés.

Activity of the Ukrainian Trust institution in the German Empire and its representation in periodicals of the Ukrainian émigrés are analyzed in the article.

Key words: the Ukrainian Trust institution in Germany, Ukraine, Germany, Ukrainian émigrés, Ukrainian periodicals, “Ukrainskyi visnyk”, “Ukrainska diisnist”, “Ukrainska presova sluzhba”.

Андрій КУКУРУДЗА
(Рівне, Україна)

**Діяльність УПА
на території БРСР
(1942–53 рр.)**

Візит до України білоруського президента О. Лукашенка в листопаді 2009 р., його переговори з українським керівництвом і вкотре піднята проблема про делімітацію державного кордону між двома країнами знову привертають увагу громадськості до історії прикордонних стосунків між білорусинами та українцями. Саме тому на додачу до малодослідженості теми українського націоналістичного підпілля 40–50 рр. ХХ ст. на Берестейщині додається політична вагомість її для сьогодення. Таким чином, вивчення діяльності УПА на українських етнічних територіях, які відійшли в кінці 30-х сер. – 40-х рр. до БРСР, є вкрай актуальною науковою темою.

“Ширше беручи справу, – настановчо вказував С. Петлюра, – кожна проблема української політики повинна бути з’ясована з погляду військових інтересів оборони нашої держави і знайти авторитетну оцінку військової експертизи” [1, с. 282]. Саме тому наразі питання української воєнної історії, яскравою сторінкою якої є боротьба Української Повстанської Армії, знайшли цілу плеяду українських сучасних дослідників. З початком незалежності України і можливістю вільно досліджувати українську історію, ми дізнаємося про нові й нові цікаві факти існування українського національного підпілля. Усебічне вивчення його історії сучасними українськими істориками дозволило за нетривалий час перейти від загальних курсів та праць до вужчих розвідок, в основі яких лежить діяльність підпілля УПА на різних українських етнічних землях. Праці В. Сергійчука, ким створено цілу серію книг про географію розгортання національного підпілля [2–5], В. Вятровича [6], В. Жилюк [7] та інших авторів, заповнили низку наукових лакун, проливши світло на функціонування загонів упівців

у Закарпатті, Словаччині, Житомирщині, Наддніпрянщині та інших регіонах. Нікого зараз не здивує існуванням потужної оунівської мережі на Харківщині, Донеччині, Дніпропетровщині, проникненні націоналістичного підпілля на Кубань. Але масив нової інформації, яка надходить з ще недавно недоступних архівів, дозволяє уточнювати окремі досліджувані моменти, залишаючи при цьому цілі пласти недослідженого істориками. Саме до них ми можемо віднести український підпільницький рух на півдні Білорусі 1942–1953 рр.

Землі північного Полісся в силу історичної несправедливості були адміністративно відмежовані від сусідніх Волині і південного Полісся. Переважно українське населення краю перебувало на найнижчому рівні політичної культури, це все дало змогу радянській владі зарахувати Пинщину і Берестейщину до БРСР. Але з початком наступу німецьких військ підпільна мережа українських націоналістів з'явилася в регіоні, що є свідченням прихильності до них корінного населення. Вказана місцевість була надзвичайно складна для формування підпілля, адже Берестейщина і Пинщина були крайніми північно-західними землями України, де етнічну межу між білорусами і українцями встановити дуже важко. Все це надзвичайно ускладнювало роботу оунівців. Саме на землях Берестейщини був розташований сумнозвісний польський концентраційний табір Береза-Картузька, в якому було ув'язнено сотні українських націоналістів. Як не дивно, а саме це певним чином посприяло формуванню націоналістичної мережі в краї. Позаяк постійний рух в'язнів з табору і в табір поліпшував контакти регіону з Волинню і іншими українськими землями. Географічне розташування було причиною заснування тісних зв'язків Берестейщини з розташованою південніше Волинською областю, а Пинщини – з Рівненською областю. Саме ці дві області були тим стартовим майданчиком, звідки вирушали підпільники піднімати націоналістичний рух на північному Поліссі.

Скориставшись тим, що німецька окупаційна влада дещо лібералізувала життя України в культурному і релігійному середовищі, у цих сферах відбувається значний підйом в порівнянні з радянським заходом. Не минули ці події і Берестейщини з Пинщиною. На цих землях діяли українські школи, культурні товариства, в Бересті працював український театр, який гастролював не лише по Білорусі, а й по Україні. Українська автокефальна православна церква висвятила єпископа в Бересті і архієпископа в Пинську. Все це допомагало роз-

виткові українського населення і збільшувало можливість його участі у підпільних організаціях.

З часу створення УПА 1942 року її підрозділи найперше з'явилися на південній Рівненщині, а північ залишалася під контролем Бульби і червоних партизанів. Ситуація змінилася у серпні 1943 року, коли штаб УПА – Північ прийняв постанову про наступ на північ від лінії Ковель – Сарни, де діяли окремі радянські відділи. В результаті цієї операції УПА було опановано район Сарни – Дубровиця – Володимирець – Морочно, тобто найпівнічніші межі УРСР [8, с. 511]. Це давало змогу проводити подальші дії вже на північному Поліссі (Пинщині і Берестейщині). Операції почалися у вигляді створення підпільної референтури на землях, що все ще знаходилася під радянськими і польськими партизанськими формуваннями (Столинський і Пинський райони). До роззброєння в серпні 1943 року Поліської Січі Бульби сюди здійснювалися лише окремі рейди. У звіті за осінь 1943р. вже йдеться про очищення цих земель від червоних, хоча загроза від комуністів постійно існувала [9, арк. 98]. Осередки утворено від Столина до Давидгородка, але коли в районі першого число охоплених сіл нараховує 30, то в другому, значно віддаленішому, лише 3 села. Підпільна сітка на Берестейщині і Пинщині існувала ще з 1941 року. Референтура ОУН-УПА охоплювала різні населені пункти. Основним завданням підпільників було вивчення терену, збір інформації про ворога, пропагандистська діяльність, вивчення настроїв населення. Чи не найголовнішим завданням цієї сітки була робота з місцевою молоддю. Адже підрозділи УПА потребували ідейно свідомих і фізично підготовлених юнаків. Саме для цього на півдні Білорусі, як і в інших районах, керівники референтури юнацтва організовували систему вишколів. Ці заходи включали в себе ідеологічні заняття і фізичні вправи. Низка виявлених в архіві звітів УПА по даній місцевості 1943–1944 років свідчить саме про наявність підпільної організаційної сітки. У звіті референта юнацтва (псевдо Молоток), що діяв у надрайоні Гало, за вересень-жовтень 1943р. мережа підпільників нараховувала 28 юнаків, і це лише виховно-резервний підрозділ. Надрайон розбивався на райони “Нива” і “Пуща”. В першій діяв свій окремий референт, який працював у десятих селах, в другій у трьох охоплених селах було 32 підпільники. Раніше задіяні люди, які вже давно підтримували контакти з підпіллям, робили збірки два рази на тиждень, а недавно залучені збиралися лише в неділю або на свято [9,

арк. 29]. Червоні партизани жорстоко розправлялися з виявленими по селах націоналістами, національно свідомими селянами, священиками, останні, рятуючись, мусили масово тікати до міст під захист німецьких гарнізонів. Антирелігійна політика радянських партизанів сприяла тому, що священики в тій чи іншій ситуації підтримували УПА.

Другою важливою проблемою в роботі з молоддю було те, що німці масово вивозили людей на роботу до Німеччини. Так в селах Тумень і Городище залишилося взагалі по одній молодій людині [9, арк. 29]. І це було масовим явищем. Крізь тексти звітів за листопад 1943 року на щойно звільнених від червоних партизан землях є згадки про залишки старої націоналістичної мережі, бо є щойно залучені і ті, що ще з 1942 року [9, арк. 99] .

Починаючи з 1944 року розпочинається ще більше проникнення УПА на північні Поліські землі. Підпілля Пинщини і Берестейщини було пов'язане з повстанськими структурами у Рівненській і Волинській областях на правах надрайонів.

Так, до Військової округи “Заграва” (Рівненська область) входили надрайони: Болото (Пинський район) і Гало (Столинський і Давидгородський райони). Згідно з наказом проводу ВО”Заграва” з 20.01.45 надрайону Болото була присвоєна цифрова конспірація – 1121 [10, арк. 12]. Тоді до цього надрайону відносилися частина Пинського, західна частина Столинського, Городецький, північна частина Серницького районів. Так само на півночі Волинської області, на якій діяв ВО “Троно”, знаходився Берестейський надрайон. Надрайони у свою чергу поділялися на райони. Так у надрайоні “Гало” згадуються райони “Пуща” і “Нива”, що можуть відповідати Столину і Давидгородку [9, арк. 29]. Але вже у наказі рефератури УСБ щодо призначення коменданта в район Давидгородка дана територія відноситься до надрайону ”Лиман”, а не “Гало”, [9, арк. 102]. Надрайон “Гало”, який зустрічається частіше, фігурує у документах за 1943 рік, а надрайон Лиман вже фігурує в 1944 р. Проте, можливо, дана розбіжність полягає в особливому найменуванні районів для УСБ. Села коло Столина: Рачицьк, Колодно, – згадуються в документації УПА у грудні 1944р. вже як район Студений, теж можлива складова надрайону “Гало” [11, арк. 17]. Може бути ця розбіжність пов'язана з різною конспірацією керівництва ОУН і УПА, але УПА завжди була організаційно тісно пов'язана з ОУН. Ці зв'язки не переривалося ніколи, особливо після повернення радянських військ. Але з інших двох до-

кументів видно, що надрайон Лиман і район Студений – це одна й та ж територія. Позаяк, вбитий 26.XI.44 провідник надрайону Лиман Чорноморець і районний провідник Завірюха [12, арк. 64] згадуються ще до цього – 21.XI.44 як керівники району Студений [11, арк. 19]. Ці райони стосуються території Дубровицького, Висоцького і Столинського (не виключно з урахуванням Давидгородка) районів [12, арк. 64]. Дані з білоруських джерел КГБ, використаних Валаховичем, подають ще іншу інформацію. Так, на місці діючих надрайонів “Болото” і “Гало” згадується надрайонний провід ОУН “Степ”, який діяв на території Пинського, Луненецького, Логишинського районів і надрайонного проводу ОУН “Круча” в Берестейщині, підрозділу “Лан” в Кобринському повіті [13, с. 59]. Щодо Берестейщини, то можливо “Круча” і “Лан” були складовими саме Берестейського надрайону.

Починаючи з 1943р. УПА здійснює нові й нові операції на крайніх територіях ПЗУЗ, в тому числі на землях Білоруси. Це стосувалося як німецької адміністрації, так і підрозділів радянських партизанів. Повстанська активність вплинула на збір німцями врожаю. Поставки його в районі Пинська були виконані лише на 28 відсотків, а це менше ніж в Костопільському і Сарненському районах [14, с. 277]. У червні 1943 р. загін українських повстанців здійснив акцію проти відділу СС, який грабував на Кобринщині худобу. Під час цієї сутички було вбито 15 гітлерівців, а 10 – важко поранено. Власникові було повернуто понад 100 голів худоби, повстанці захопили в есесівців багато зброї та амуніції [15, с. 66]. З 1943 року, коли УПА роззброїло бульбівців, з червоними починається дедалі більше протистояння. Але до повернення радянських військ 1944 року головна боротьба ведеться все ж з німцями. Жорстоко придушуючи партизанський опір українців, 23 березня 1943 р. німцями було знищено загін оунівців у селі Теребежів на Пинщині, яким керував староста села Олексій Ярошевич [15, с. 66]. На розглядуваному терені виділяються дві зони активних операцій. Це район Ковель-Камінь-Каширський-Берестя-Кобрин (в цій зоні німцями було спалено села Бірки, Заболоття, Борисівку, Кортеліси у вересні 1942 і інші села) і землі від Сарн до Пинська. Вони стосуються північних надрайонів Військових округів УПА “Троно” і “Заграва”, де діяли відповідно загони “Пімста Полісся” і “Загін ім. Колодзінського”. Ці два загони базувалися переважно на півночі Волинської і Рівненської областей, але постійно здійснювали операції в Білорусі. У виявлених щоденниках і наказах командира “Загону ім. Ко-

лодзінського” фігурують операції на півдні БРСР коло Пинська і Столина. Так 17 грудня 1943 року підрозділи цього загону на чолі з хорунжим Ярком здійснили рейд з села Мічулищ коло Дубровиці по селах біля Висоцька і Столина. В селі Острів було взято в полон керівника штабу повстанського загону ім. Пархоменка Грицюка, перед цим був розбитий загін ім. Кутузова [16, арк. 11]. При цьому було пройдено села: Лосицьк, Жовкин, Нечатово, Колодно, Голодно, Деревні, Голицю Пинського району, вступаючи в сутички з червоними партизанами [17, арк. 10]. В січні 1945р. в надрайоні Болото розташовувався відділ командира Аршина, про що є згадка в наказі УПА [10, арк. 12]. У документах по цьому району згадуються командири Лайдака, Ярок, Микита, Скуба, Давун. Останнього в кінці 1943 року було закріплено за Висоцьким, Морочнянським, Пинським і Серницьким районами [17, арк.15]. З білоруським населенням УПА завжди було в дружніх стосунках. З колишніх червоноармійців-білорусів в УПА була утворена окрема чота, якою керував теж білорус – чотовий Зубенко [18, с. 83]. З початком 1944 року відбувається ще більше просування “Загону ім. Колодзінського” на північ, командир загону Лайдака з загоном в 50 чоловік вирушає в район Пинська [16, арк. 12]. Через деякий час в липні 1944 загін розділяється на дві частини і одна з них числом 100 чоловік зі згадуваним уже раніше Давуном прямує на Пинщину. З огляду на попередній рейд – розвідку Лайдаки – це виглядає продуманою операцією з опанування нового терену. При цьому з осередком загону коло Дубровиці налагоджується постійний зв’язок – “Штафета” [16, арк. 37]. В грудні 1944р., вже після загибелі Лайдаки (11 березня загинув), коли загін очолював Ярок, він складався з трьох частин, як мінімум одна з яких діяла в Пинщині [10, арк. 6].

Берестейщина теж була не менш опанована упівцями. Саме в Бересті, як адміністративному центрі краю, знаходився “окружний провід (“Кричевський”) на чолі з Зіновієм Савчуком”, влада якого поширювалася і на Пинщину [13, с. 58]. Сильне партизанське з’єднання діяло на межі Ковельщини і Берестейщини з центрами в селі Самарів (окрема боївка) і сусідніх селах. Біля Самарів у вересні 1943 року оперувала і частина групи Яреми з загону “Пімсти Полісся” [19, с. 381]. УПА масово проводило свої операції в Антопільському, Кобринському і Жабинському районах. Під кінець вересня ці частини вели бої з німцями і червоними партизанами, польською поліцією. У відповідь на дії УПА у Кобринській в’язниці було розстріляно усіх

українських в'язнів [19, с. 386]. У самому Бересті проводилися арешти представників української громади і навіть священиків УАПЦ, запідозрених у зв'язках з УПА [20, с. 79]. Одночасно наявність білоруського населення в краї не була перешкодою в розповсюдженні УПА, яке завжди з повагою ставилося до білорусів [21, с. 116]. Захист мирного українського населення від зазіхань більшовицьких партизанів був одним із пріоритетних завдань УПА на Берестейщині. Так, 15–16 червня 1943 р. відділом УПА було розгромлено загін червоних партизанів коло села Вечовиця на Пинщині. В бою було вбито близько 80 “червоних”, здобуто антену, радіо, чотири гранатомети, захоплено канцелярію штабу, де знаходилися списки свідомих українців в околиці. Багато комуністів потрапило до полону УПА [15, с. 66]. Навіть після повернення радянських військ, коли підрозділи УПА зазнають дедалі більших переслідувань, їх активність в районі між Ковелем і Берестям не припиняється. В поздоровленні за січень 1944 згадуються такі місця успішних боїв загонів “Пімсти Полісся”: Береза-Картузька, Красний Бір, Дивин, Любешів, Радовичі, Пнівн, Нові Черевища, Седлища, – всі вони розташовані в різних місцях Берестейщини і вказують на розмах дій УПА в Білорусі [22, с. 589].

На початку 1944 р., на території Брестської, Пінської та Поліської областей, за білоруськими свідченнями, діяла густа сітка оунівських округових, надрайонних і районних проводів, які займалися формуванням мобільних бойових загонів. Наприклад, в Брестській області функціонувало 120 загонів приблизно по 7 – 100 осіб кожен, в Пінській – 114 чисельністю від 25 до 500 осіб [15, с. 67]. Домінування бандерівського руху в окремих районах було особливо відчутним. Це стосується в першу чергу Дивинського району де до 1944 р. УПА налічувала біля трьох тисяч осіб [15, с. 67]. Досить сильними були повстанські сили ОУН в Іванівському, Дорогочинському, Давидгородському, Логичинському та ін. районах [15, с. 68].

У лютому 1945р. дві сотні цього загону зробили рейд за течіями Прип'яті, Ветли, Великої Груші, Невіра, в Дивинському районі [23, с. 607]. У липні–вересні відбувся новий рейд “Пімсти Полісся” Білоруссю. Діяльність УПА на півночі Волинської області з постійними переходами до Білорусі координувалися також Окружним проводом Ковельської округи (ВО “Турів”), який очолював Ярій [24, с. 301]. Всього за період 1944–1946 років підрозділи УПА на території БРСР здійснили 2384 операції [13, с. 60].

Після повернення радянських військ в 1944 р. війська НКВД намагалися припинити контакти Берестейщини та Пинщини з рештою України. Для цього вздовж Дніпро-Бузького каналу дислокувалися спеціальні частини внутрішніх військ. Так, для прикладу, в Столинському районі (південь БРСР) знаходилося 800 радянських військових, тоді як у Дубровицькому – 240, а у Висоцькому взагалі – 80. Захоплених у лісі місцевих людей енкаведисти на допитах піддавали нелюдським мордуванням [12, арк.64]. У боротьбі з УПА НКВД розпочало широкомасштабні операції з залученням чисельних військ. На початку 1945 року за наказом начальника військ Українського військового округу ціла стрілецька бригада ВВ НКВД, підрозділи НКВД і НКГБ прочісували Морочнянський, Висоцький райони, крайньої півночі Рівненської області [25, с. 30]. З білоруського боку кордону в цей час було оточено 839 господарств, “обшукано 48479 дворів, перевірено 165137 осіб, прочесано 12 кв. км лісів і боліт” [13, с.60]. В ході операції було знищено 33 боївки, вбито 98 і заарештовано 3808 осіб. Органи НКВД масово вдавалися до підпалу лісових масивів, виселення українського населення, навмисного розселення привезених з півночі білорусів. У 1946 р. було проведено масові облави на території Ратненського, Дивинського, Іванівського, Морочнянського і інших районів [23, с. 282].

Окружний провід ВО “Турів” на Ковельщині приймав участь в організації у 1950р. рейду повстанців УПА до Литви, звісно через територію Білорусі [24, с. 301]. Під час цього рейду широко використовувалася білоруська референтура УПА на Берестейщині і Пинщині. При цьому в Мінській області, де вже не було українського населення і кудою просувалися упівці, в них виникло більше конфліктів з місцевим населенням, які вороже поставилося до українських партизанів. Встановити нові цікаві факти про українське націоналістичне підпілля на півдні БРСР, дозволила робота спеціалістів галузевого архіву СБУ в 2009 р. Зокрема на сьогодні встановлено деталі про згадану спробу упівців дістатися до території Литви саме через білоруські землі. 19 листопада 1950 р. загін повстанців на чолі з провідником Камінь-Каширського району “Рибакон” та керівником Берестейського окружного проводу “Богуном” розпочав похід по північному Поліссю біля Давид-Городка. Бандерівці швидко переконалися, що дістатися Прибалтики з агітаційними матеріалами вони не зможуть через радянські застави, а тому зосередили всі зусилля на роботі з місцевим українським та білоруським населенням. Під час рейду упівцями було

відвідано 21 поселення Пинської та Поліської областей БРСР. Агітаційні матеріали були поширені навіть в містах Пинську, Столині, Гомелі та Мінську [26, с. 12]. Здійснення сміливого та тривалого походу дозволило значно продовжити повстанський опір на українських етнічних землях російському комуністичному терору.

Саме тому останні згадки про підпільників УПА на Пинщині і Берестейщині відносяться до 1953 року, хоч це і були поодинокі повстанці. Всього органи НКВД БРСР протягом 1943–1953 рр. заарештували 1282 українських націоналіста, вбили більше трьох тисяч [13, с. 61]. Всі ці відомості і цифри вказують на розмах українського підпілля на Берестейщині і Пинщині, який не поступався Волині, Рівненщині і решті земель України і тривав теж до початку 50-х років, протидіючи регулярним радянським частинам. І це все, незважаючи на те, що основні бази УПА знаходилися все ж південніше і що північне Полісся опинилося в складі БРСР. Наявність на її півдні УПА, яке не діяло на землях з неукраїнським населенням, ще раз підтверджує несправедливість встановленого північно-західного кордону між УРСР і БРСР 1939 року. Підпілля Берестейщини і Пинщини було складним, сформованим протягом багатьох років, проводило вишколи і операції, допомагали місцевому населенню.

Таким чином, українське населення Берестейщини та Пинщини активно боронило свою землю від різних зайд, проявило високі організаторські здібності, воєнну підготовку та партизанську винахідливість. Мужність українців БРСР, на яких сповна накинута російська репресивна машина НКВД–МГБ, змушує сьогодні в незалежній Україні пам'ятати про їх безсмертний подвиг із захисту рідної землі.

Джерела і література:

1. *Петлюра С.В.* “Табір” // Статті. – К.: Дніпро, 1993. – С. 276–303.
2. *Сергійчук В.* Український здвиг. Кн. 1: Закарпаття. 1939–1947. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004.
3. *Сергійчук В.* Український здвиг. Кн. 3: Прикарпаття. 1939–1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005.
4. *Сергійчук В.* Український здвиг. Кн. 4: Поділля. 1939–1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005.
5. *Сергійчук В.* Український здвиг. Кн. 5 : Наддніпрянщина. 1941–1955. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005.

6. *В'ятрович В.* Рейди УПА теренами Чехословаччини. – Торонто-Львів: Видавництво Літопис УПА, 2001.
7. *Жилюк В.* Оунівське підпілля на Житомирщині в роки фашистської окупації // Пам'ять століть. – 2005. – № 3–4. – С. 208–223.
8. *Шанковський Л.* Українська Повстанська Армія // Історія українського війська 1917–1995 / Авт. В.Гриневич, Л.Гриневич і ін. – Львів: Світ, 1996. – С. 482–695.
9. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО). – Ф.Р-30. – Оп. 2. – Спр. 35.
10. ДАРО.– Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр. 26.
11. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр. 36.
12. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр. 22
13. *Валахович І.* Підпілля ОУН на території Білорусі // Військово-історичний альманах. – 2002. – № 1. – С.58–61.
14. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Львів-Нью-Йорк-Париж, 1993.
15. *Сергійчук В.* Український здвиг. Кн. 2: Волинь. 1939–1955. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005.
16. ДАРО. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр. 89.
17. ДАРО.– Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр. 28.
18. Медична опіка в УПА. // Літопис УПА. – Торонто-Львів, 1992. – Т. 23.
19. *Сергійчук В.* ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996.
20. *Косик В.* Україна у другій світовій війні у документах.–Львів, 1999. – Т. 3.
21. ДАРО.– Ф.Р-30. – Оп. 2. – Спр. 43.
22. Волинь і Полісся. УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали // Літопис УПА. Нова серія. – Київ- Торонто, 1999. – Т. 2.
23. Українська Головна Визвольна Рада // Літопис УПА – Львів, 1992. – Т. 9. – Книга 2.
24. *Савич М.* Тисяча доріг (Спогади) // Літопис УПА. – Львів-Торонто, 1995. – Т. 28.
25. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля – директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959 // Літопис УПА. Нова серія. – Київ – Торонто. – 2001. – Т. 3.
26. *Пагіря О.* УПА за Білорусь // Україна молода. – 2010. – 6 лютого. – С. 12.

Кукурудза Андрій (Рівне, Україна) Діяльність УПА на території БРСР (1942–1953 рр.)

У статті висвітлено особливості організації та збройної боротьби загонів Української повстанської армії на території Пинщини та Берестейщини. Простежено географічні особливості розгортання українського націоналістичного підпілля на крайніх північно-західних українських етнічних землях

Ключові слова: підпілля, збройний загін, округа, рейд, регіон, партизан, боротьба.

Кукуруза Андрей (Ровно, Украина) Деятельность УПА на территории БРСР (1942–1953 гг.)

В статье отражены особенности организации и вооруженной борьбы отрядов Украинской повстанческой армии на территории Пинщины и Берестейщины. Прослежены географические особенности развертывания украинского националистического подполья на крайних северо-западных украинских этнических землях

Ключевые слова: подполье, вооруженный отряд, округа, рейд, регион, партизан, борьба.

Kukurudza Andrey (Rivne, Ukraine) UPA on territory of BSSR (1942–1953)

In the article the features of organization and armed fight of detachments of the Ukrainian insurgent army are reflected on territory of Pynchshyny and Beresteychshyny. It is traced features of development of the Ukrainian nationalistic underground are traced on extreme north-western Ukrainian ethnic earths

Keywords: underground, armed detachment, neighbourhood, raid, region, partisan, fight.

Олександр ПАГІРЯ
(Київ, Україна)

Переговори між УПА та угорською армією в контексті міжнародно- політичної ситуації в Європі у 1943 – на початку 1944 рр.

Проблема відносин між УПА та угорською армією в роки Другої світової війни на сьогодні не достатньо опрацьована у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Серед істориків, які побіжно звертались до цієї теми в контексті дослідження переговорної активності між УПА та угорськими окупаційними військами на території України слід назвати А. Боляновського [1, с. 52–60; 2, С. 329–342], М. Держалюка [3, с. 138–141], Л. Лещенка [4, с. 519–524], В. В’ятровича [5, с. 170–175], В. Деревінського [6, с. 108–109], Д. Веденєєва [7, с. 105–106; 8, с. 275–277]. В угорській історіографії вказану проблему, спираючись на угорські архівні матеріали, вивчав І. Ровос [9, с. 37–45; 10, Old. 211–220; 11, Old. 132–134; 12, Old. 124–128]. У польській історичній науці спробу створити узагальнююче дослідження з теми відносин між УПА та угорською армією зробив Г.Мотика у своїй монографії “Українська партизанка” [13; S. 271–280].

На нашу думку, об’єктивне вивчення проблеми переговорів між УПА та угорською армією в роки Другої світової війни не можливе без врахування загального геополітичного контексту, в яких вони відбувались. У даній статті автор спробував розширити наукову візію українсько-угорських переговорів другої половини 1943 р., розглянувши їх в контексті тієї міжнародно-політичної ситуації, яка склалась в Європі у 1943 р.

Після невдачі вермахту та його союзників на Курській дузі та після падіння Італії у вересні 1943 р., союзники гітлерівської Німеччини Угорщина та Румунія активізували пошук контактів через нейтральні країни з представниками Великої Британії та США про свій можливий вихід з Другої світової війни. Водночас, у таборі західних

альянтів точились дискусії з приводу доцільності відкриття другого фронту на Балканах, перетнувши Адріатику й скориставшись потужним партизанським рухом у регіоні. Й. Сталін, у свою чергу, розуміючи, що можлива поява англо-американських військ на території колишньої Югославії призведе до відступу німців із Греції, виходу з війни Болгарії, Румунії та Угорщини й появи західних союзників на території Правобережної і Західної України, форсованими темпами здійснював наступ на Дніпро через територію України. Незважаючи на те, що в Білорусії Дніпро було вужчим, територія була насичена радянськими партизанами, через Мінськ лежав прямий шлях на Варшаву та Берлін, сталінський генштаб погнав Червону Армію через холодні вереснево-жовтнево-листопадові води українського Дніпра з метою не допустити союзників на територію України, відрізати Румунію, Угорщину, Болгарію, Югославію, Албанію та, по можливості, Грецію від британського впливу, насадити там комунізм і досягнути згодом своєї ще передвоєнної мети – оволодіти Чорноморськими протоками та вийти до Середземноморського регіону.

Цю загрозу відчували військово-політичні кола Угорщини, які намагались знайти в обличчі УПА союзників для протистояння більшовицькій експансії на захід. З іншого боку, одне з центральних місць у зовнішньополітичних розрахунках керівництва українського визвольного руху на зламі 1943–1944 рр. посідали надії на швидке просування англо-американських військ через Балкани у Східну Європу.

В цьому контексті особливу увагу привертає питання успішності проведення угорсько-британських переговорів у 1942–1944 рр. Активізацію зусиль угорського уряду спрямованих на виведення Угорщини з війни не слід виключно пов'язувати з поразкою 2-ої угорської армії на Дону на початку 1943 р. та крахом надій на успішне завершення військової кампанії Німеччини на східному фронті, як це робилось у працях радянських авторів. На думку сучасних дослідників, кардинальна зміна зовнішньополітичної стратегії Угорщини в роки Другої світової війни відбулась після призначення на початку березня 1942 р. на посаду прем'єр-міністра та міністра закордонних справ Міклоша Каллаї. Останній, користуючись повною довірою регента М. Горті, став активно проводити курс на виведення Угорщини з Другої світової війни, застосовуючи політику “обережного лавірування”. Зміст подвійної лінії М. Каллаї полягав в тому, щоб формально не розриваючи зв'язків з гітлерівською Німеччиною, активізувати пошук контактів із

західними союзниками з метою укладення сепаратного миру та виведення Угорщини зі стану війни.

Угорський прем'єр визначав своїм стратегічним завданням зберегти державну незалежність і територіальну цілісність Угорщини і при допомозі західних союзників врятувати країну від німецької та радянської окупації. М.Каллаї вважав, що перемога країн Заходу – це лише питання часу, і що в майбутньому Угорщина повинна стати зоною переважаючого впливу саме західних країн [14, Р. 336–337].

Головною ж загрозою для гортиського режиму визнавалась можливість окупації Угорщини радянськими військами, що мало спричинити радикальну трансформацію соціального, економічного та політичного ладу в державі та територіальне розчленування Угорського королівства. З огляду на це, у 1942-1943 рр. зміст угорської зовнішньополітичної стратегії зводився до виключення радянського фактору з Центрально-Східної Європи у повоєнному світі. В той же час, на думку угорських політичних кіл, Німеччина представляла собою меншу загрозу для Угорщини, ніж Радянський Союз, і тому поразка німецького вермахту на східному фронті була не бажаною до моменту появи військ альянтів на західних кордонах країни [15, Р. 93].

Для реалізації свого плану М. Каллаї згуртував навколо себе всіх прозахідних політиків угорського істеблішменту і сформував з них “урядову групу опору”. До її складу входив сам прем'єр, члени уряду та угорські дипломати – міністр внутрішніх справ Ф. Керестеш-Фішер, представник МЗС Є. Гічі, начальник політичного департаменту А. Сент-Міклоші та його заступник О. Сегеді-Моссак, начальник департаменту преси А. Улейн Ревіцкі та інші угорські дипломатичні представники за кордоном [16, Р. 81].

М. Каллаї не мав можливостей для встановлення прямих зв'язків із західними країнами і тому вдався до залучення посередників – дипломатів і журналістів, які працювали у нейтральних країнах. Такі кроки були здійсненні ще влітку 1942 р. через Туреччину (Стамбул), Швейцарію (Берн), Швецію (Стокгольм) і Португалію (Лісабон) з метою з'ясування готовності англійців та американців приступити до конкретних переговорів з Угорщиною [17, С. 193]. Зокрема, для налагодження таємного дипломатичного каналу з Великою Британією у другій половині 1942 р. на Захід виїхав головний архітектор політичної моделі регентського правління в Угорщині, досвідчений дипломат граф Іштван Бетлен, який був довіреною особою регента М. Горті [15, Р. 92].

Спроби пошуку контакту із західними альянтами угорський уряд активізував після висадки англо-американських військ у Північній Африці в листопаді 1942 р. Однак до 1943 р. всі угорські таємні місії до альянтів носили приватний і напівофіційний характер і тому не мали успіху. До того ж ставлення Великої Британії до Угорщини до початку 1943р. принципово не відрізнялось від її ставлення до Німеччини.

Поразка угорської армії під Воронежем у лютому 1943 р. мала катастрофічні наслідки для країни, але разом з цим вона активізувала діяльність уряду М. Каллаї спрямовану на виведення Угорщини зі стану війни. Першим вдалим контактом, встановленим між угорським урядом та британцями стала місія начальника департаменту преси в МЗС Угорщини А. Улейн Ревіцькі, яка відбула у січні 1943 р. до Стамбулу. Тут угорський представник передав британцям послання з повідомленням від імені угорського уряду про намір Угорщини вийти з блоку “Осі”. Він також привіз із собою повідомлення доброї волі від начальника угорського генерального штабу Ф. Сомбатхеї, в якому декларувалось, що в тому разі, коли угорська армія під його командуванням увійде в безпосередній контакт з британськими військами, угорці неодмінно приєднаються до англійців для боротьби проти німців [16, Р. 86].

Наприкінці січня 1943 р. також відбулась місія угорського журналіста А. Фрея до Стамбулу, який однак не мав офіційних повноважень від угорського уряду. Останній підтвердив тезу про те, що Угорщина не буде здійснювати опір британським військам, якщо вони досягнуть кордонів Угорщини чи увійдуть на її територію. Він також заявив, що теоретично Угорщина вже готується до військових операцій проти німців і готова встановити таємні контакти з західними союзниками. У своїй відповіді, переданій секретними дипломатичними каналами, британське МЗС інформувало угорський уряд про те, що він повинен відіслати до Стамбулу двох офіцерів високого рангу для проведення військових переговорів. М. Каллаї знайшов ситуацію сприятливою для відсилки офіційних представників угорського уряду в Стамбул для підняття переговорів на вищий дипломатичний рівень [16, Р. 87].

В той же час продовжувалась відправка місій з неофіційним чи напівофіційним статусом. 7 лютого 1943 р. у Стамбулі відбулась зустріч нобелівського лауреата, професора Сегедського університету А. Дьорді з довіреною особою британського уряду. Виступаючи від

імені демократичних та антифашистських сил Угорщини, але за відомства уряду М. Каллаї, він заявив, що Угорщина готова піти на укладення сепаратного мирного договору із західними союзниками, вивести зі складу угорського генштабу всіх германофілів і припинити перекидання угорських військ на східний фронт. А. Дьорді просив британців зберегти за Угорщиною всі захоплені нею у 1938–1941 рр. території, на яких проживали етнічні угорці. Окрім цього, сегодський професор надіслав ноту на адресу американського посла в Анкарі, в якій виловив позицію уряду М. Каллаї [18, Old. 283].

Британці надали місії А. Дьорді великого значення, сподіваючись відколоти від Німеччини її південно-східного союзника. У відповідь 24 лютого 1943 р. британське міністерство закордонних справ змінило свою попередню позицію відносно Угорщини. Англіїці заявили, що згідно з нормами міжнародного права вони не можуть вступати в офіційні відносини з країнами “Осі” і що подальше відношення Великої Британії та її союзників до Угорщини буде визначатись насамперед її практичними кроками, спрямованими проти Німеччини.

У березні 1943 р. уряд М. Каллаї відправив в Стокгольм спеціального емісара, заступника голови політичного департаменту угорського міністерства закордонних справ О. Сегеді-Мосака, який передав послу Англії інформацію від імені угорського уряду про те, що в разі американського чи англійського вторгнення на територію країни, опір Угорщини буде символічним, на відмінну від радянського, румунського чи югославського, проти яких угорські війська будуть боронити власну батьківщину [18, Old. 284]. Однак британське МЗС ніяк не прореагувало на місію Мосака. Водночас у Лісабон у тому ж місяці був відправлений емісар уряду Л. Вереш, який за посередництвом польського еміграційного уряду, встановив контакти з британськими представниками у столиці Португалії. У відповідь на заяву угорського дипломата про намір Угорщини вийти з війни, британський уповноважений передав офіційну позицію англійського МЗС про необхідність прийняття Угорщиною формули “безумовної капітуляції” [16, P. 94].

7 березня 1943 р. відбулась зустріч між Л. Верешом та офіцерами британської розвідки (SOE) у Стамбулі. Угорський представник передав чергову заяву від імені угорського уряду про бажання укласти сепаратний мир із західними союзниками, виходячи із наступних умов: 1) Угорщина не буде виявляти спротив англо-американським чи польським військам, які досягнуть кордонів країни і увійдуть на її терито-

рію (було зроблено застереження, що це повинні бути обов'язково регулярні частини, а не партизанські відділи (малось на увазі можливе вторгнення югославських партизан)); 2) угорська сторона готова відкрито виступити проти Німеччини лише в тому разі, коли будуть надані гарантії щодо підтримки з боку армій західних держав; 3) метою цієї зовнішньополітичної акції Угорщини є не збереження існуючого режиму, а насамперед захист національних інтересів угорського народу. Проте британські представники знову наголосили на необхідності прийняття Угорщиною формули “безумовної капітуляції”. У відповідь Л. Вереш вказав на те, що він говорить не від імені сателітного угорського уряду, а від імені “урядової групи опору”, до якої входять прем'єр-міністр, який є також міністром закордонних справ, міністр внутрішніх справ і начальник політичного департаменту МЗС. Групу також підтримує голова угорського генштабу. Л. Вереш запропонував встановити прямий радіозв'язок між Будапештом та Лондоном за допомогою британської розвідки. Останній був встановлений, що уможливило в подальшому існування постійного контакту між урядами Великої Британії та Угорщини, який залишався в таємниці від Німеччини. Однак британські представники на переговорах наголосили на необхідності доведення угорським керівництвом переваги включення Угорщини до стратегічних планів Великої Британії. Окрім цього вони вимагали, щоб угорський уряд відіслав для ведення переговорів офіцерів високого рангу [16, Р. 95–99]. Однак М. Каллаї не бажав залучати на початкових стадій переговорів з британцями представників угорського військового істеблішменту, побоюючись передчасних репресивних акцій з боку гітлерівців, які намагались пильно контролювати угорських військових. Окрім цього, багато представників угорського офіцерського корпусу були тісно пов'язані з Німеччиною. Тому угорський прем'єр відмовився від останньої вимоги англійців [16, Р. 101].

На початку квітня 1943 р. група патріотичних і не скомпрометованих політиків, об'єднаних навколо графа Бетлена в Швейцарії встановила через колишнього посла Угорщини в Лондоні Д. Барца зв'язки з англійським послом в Туреччині. Було оголошено, що у випадку висадки західних союзників на Балканах “просуванню англо-американських військ по Угорщині” не буде виявлено протидію, а в їх розпорядження будуть передані у користування всі угорські ресурси [17, С. 194].

Угорський уряд намагався реабілітувати себе в очах західних союзників і заручитись їхніми гарантіями у збереженні територіальної цілісності Угорщини на майбутній мирній конференції. Британські провідні кола усвідомлювали, що активний пошук угорським урядом М. Каллаї контактів із західними альянтами є не тільки намаганням захопити балканські стратегічні плани У. Черчілля, але і спробою “вбити клин” у відносинах між Великою Британією та СРСР. Угорські політики намагались довести британським дипломатам тезу про те, що гострі ідеологічні та політичні суперечності між західними союзниками та СРСР тимчасово нівелюються в умовах війни проти спільного зовнішнього ворога – гітлерівської Німеччини, і що вони стануть визначальним фактором конфліктності міжнародних відносин після закінчення Другої світової війни [15, Р. 93].

У донесенні британських спецслужб про можливість налагодження контактів із союзниками А. Гітлера за весну 1943 р. зазначалось: “Угорщина прийняла рішення, що у випадку балканського вторгнення вона не буде чинити опір англо-американським військам. Вона також згодна прийняти на себе додаткові зобов’язання в тому випадку, якщо Англія з увагою поставиться до становища держави та прийме до уваги ряд очевидних вимог” [18, Old. 285]. У меморандумі британського посла у Вашингтоні, надісланого на адресу державного департаменту США 6 квітня 1943 р., де зазначалось про зростання кількості спроб країн-сателітів Німеччини встановити контакти з представниками Великої Британії, Угорщина визнавалась за країну, яка зберегла найбільший ступінь національної незалежності ніж будь-яка інша держава-сателіт Німеччини в Південно-Східній Європі. Тут також зазначалось про існування потужної опозиції в Угорщині до пронимецької політики [16, Р. 103–104]. В цей же час Угорщина визнавалась західними експертами й аналітиками як найбільш ненадійний союзник Німеччини.

Проте на даному етапі Англія відкидала ідею про можливість проведення сепаратних переговорів з Угорщиною, посилаючись на несприятливі міжнародні обставини. Британське міністерство закордонних справ в ультимативній формі вимагало від угорського уряду, щоб він на практиці довів зміну своєю зовнішньої політики.

Складність ведення переговорів з Великою Британією також обумовлювалось і тією обставиною, що між трьома союзними державами (Англією, США та СРСР) існувала домовленість, досягнута на

конференції у Касабланці в січні 1943 р., про застосування формули “безумовної капітуляції” по відношенню до всіх країн-учасниць блоку “Осі” та неможливості ведення переговорів з однією з них без поінформування всіх трьох учасників угоди про це. Уряд М. Каллаї мав намір встановити прямі контакти з Великою Британією та США, але ні в якому разі не міг вести переговори з Радянським Союзом, в обличчі якого він вбачав пряму загрозу для незалежності та суверенітету Угорщини. Окрім цього, угорській дипломатії належало подолати значну недовіру британців до Угорщини як до сателіта Німеччини [16, Р. 85].

На середину 1943 р. Велика Британія ще не була готова віддавати Центрально-Східну Європу до зони переважаючого впливу СРСР. Британський прем'єр У.Черчілль тривалий час намагався реалізувати балканську стратегію у відкритті другого фронту в Європі. Висадка альянтів в липні 1943 р. на о. Сицилія дала можливість сподіватись на подальше просування англо-американських військ в Центрально-Східну Європу. У Черчілль вірив у те, що вихід зі стану війни Угорщини після досягнення її кордонів військами західних держав стане каталізатором переходу інших союзників Німеччини (Румунії та Болгарії) на бік альянтів і кардинальним чином змінить військово-стратегічну ситуацію в регіоні [15, Р. 97].

Прогнозований британцями сценарій розвитку подій не залишився поза увагою угорських аналітиків і політичної еліти. В липні 1943 р. після висадки західних союзників на острові Сицилія угорська “урядова група опору” була підсилена призначенням на посаду голови розвідувального та контррозвідувального відділу при міністерстві оборони Угорщини полковника Кадара, який, використовуючи розвідувальні канали, став зондувати ґрунт для проведення наступного етапу переговорів із Великою Британією [16, Р. 121]. Окрім цього у повній згоді з політикою М.Каллаї, як прем'єр-міністра і міністра закордонних справ, був начальник угорського генштабу генерал Ф. Сомбхатеї. За рішенням верховного головнокомандувача М. Горті найбільш боєздатні угорські з'єднання та частини утримувались на території Угорщини, готуючись до можливого переходу на бік західних союзників в разі підходу англо-американських військ до південних кордонів Угорщини [15, Р. 93].

Під впливом можливого виходу Італії з війни після висадки англо-американських військ на півдні Апеннінського півострова, 17 серпня

1943 р. у резиденції регента Угорщини Міклоша Горті відбулось засідання членів уряду М. Каллаї та наближених високопосадових осіб, де було вирішено, що Угорщина повинна заключити сепаратний договір з західними союзними державами за умов, якщо альянти гарантуватимуть недоторканість її кордонів та існування правлячого режиму в Угорщині, а також, що частини ЧА не будуть вступати на територію країни. 19 серпня 1943 р. уряд М. Каллаї таємно відправив до нейтральної Туреччини співробітника МЗС Ласло Вереша із завданням встановити контакти з британським урядом. 19 серпня 1943 р. Л. Вереш у супроводі Дежу Уйварі, стамбульського консула Угорщини, від імені уряду М. Каллаї та вищого військового командування Угорщини зробив англійському послу Бенету Стерндалю пропозицію про капітуляцію Угорщини в тому разі, якщо англо-американські війська досягнуть кордонів країни. Англійський посол серйозно поставився до пропозиції Вереша і погодився підтримувати з ним зв'язок.

9 вересня 1943 р. уповноважений посол Великої Британії в Туреччині Х'ю Неджбул-Хюгессен на британському кораблі, що перебував у Мармуровому морі, передав Л.Верешу умови попередньої угоди між Великобританією та Угорщиною, що мали односторонній характер, оскільки в них були зазначені лише обов'язки угорської сторони. Згідно з ними Угорщина повинна була поступово зменшити свою військову та економічну співпрацю з Німеччиною, зокрема, через відкликання угорських військ зі Східного фронту та відмовившись від своєї частки в німецькому виробництві. Угорський уряд був зобов'язаний пропускати через територію своєї країни авіацію союзників для здійснення повітряних нападів на німецькі міста. Окрім цього угорські збройні сили повинні були чинити опір будь-яким спробам німецької окупації Угорщини. З цією метою потрібно було реорганізувати угорське військове командування, щоб, таким чином, угорська армія мала можливість відступити від німецьких позицій і у вигідний момент атакувати їх. На момент укладення угоди угорський уряд мав передати всі свої економічні ресурси, транспортну систему та повітряні бази у розпорядження союзників для ведення боротьби з Німеччиною. В тексті попередньої угоди британський уряд обіцяв зберігати дану домовленість в абсолютній таємниці до того моменту, коли англо-американські війська досягнуть кордонів Угорщини. Союзники повинні були відправити до Угорщини спеціальну делегацію, яка здійснила б усі попередні заходи для капітуляції Угорщини. Між союзниками та

угорським урядом встановлювався постійний радіозв'язок, за допомогою якого угорці мали інформувати союзників про військове становище Німеччини та Угорщини [19, Old. 306-307, 312].

Подальшій розробці конкретних деталей британо-угорської домовленості в Туреччині були присвячені також переговори представників двох країн, які проводились у вересні 1943 р. у Швейцарії та Португалії. Зокрема на зустрічі у Берні обговорювалось питання виведення угорських окупаційних військ з території СРСР. Угорські представники запропонували, щоб не викликати підозру в Німеччині, передислокувати угорські частини з радянської території на терени Балкан, щоб у випадку очікуваної висадки союзницьких військ на півострові, встановити з ними безпосередній зв'язок. Проте представники США висловили заперечення відносно цього, побоюючись загострення угорсько-югославських стосунків [14, Р. 351–352]. В рамках укладеної попередньої угоди між Угорщиною та Великою Британією у вересні-жовтні 1943 р. відбувалась регулярна передача розвідувальної інформації про плани німецького військового командування по секретному радіозв'язку з Будапешту в Лондон. Ф. Сомбатхеї був залучений до акції по збору німецьких штабних даних, які передавались західним союзникам [21, Р. 157].

Про намір угорського уряду встановити контакти з альянтами вже 10 вересня 1943 р. дізнались співробітники німецької служби безпеки та СД, які відразу доповіли про це шефу СД та РСХА Е. Кальтербрунеру. Згідно з доповідною запискою, відісланою ним 26 жовтня 1943 р. на адресу начальника СС рейсхфюрера Г. Гімлера, лідер антинімецьких проурядових кіл граф І.Бетлен відправив до державного секретаря США Халлоу лист, в якому запевняв останнього в тому, що в разі підтримки Угорщини з боку США, угорське керівництво погодилось би ввести до складу уряду представників від соціал-демократів. Окрім цього тут повідомлялось, що затримка військового командування Угорщини з відправкою військ на Балкани – це перший крок до реалізації його попереднього рішення про відхід Третього Рейху [19, Old. 312–313].

Однак англо-угорські переговори та попередні домовленості були перекреслені рішенням Тегеранської конференції (28 листопада-1 грудня 1943 р.) про відкриття другого фронту в Франції та відмови Великобританії від висадки на Балканах. У свою ж чергу, виконання умов попередньої британо-угорської угоди відтепер повинно було

узгоджуватись з СРСР, війська якого швидше за війська США та Британії мали досягнути кордонів Угорщини. В кінці 1943 р. Англія запропонувала Угорщині вийти через неї на контакт з Радянським Союзом, проте антирадянськи налаштований уряд М. Калаї категорично відмовився від цієї пропозиції. Тому попередня угода від 9 вересня 1943 р. залишилась лише декларацією намірів обох сторін [20, Old. 262].

До цього слід також додати, що реалізації англо-угорської домовленості перешкоджала також позиція англійського прем'єра У. Черчілля, який вважав, що укладення сепаратного миру з Угорщиною неодмінно спровокує передчасну німецьку окупацію останньої ще до підходу союзницьких військ. Тому фактично радіозв'язок між Угорщиною та Великою Британією був перерваний. А наступна місія Л. Вереша в Стамбул, яка відбулась у лютому 1944 р., на відмінну від попередньої, зазнала краху. Незважаючи на це, аж до середини березня 1944 р. угорська дипломатія намагалась через нейтральні країни налагодити контакти із західними державами, проте зазнала в цьому фіаско [18, Old. 286-287]. Західні держави фактично погодились визнати країни Центрально-Східної Європи переважаючою зоною впливу Радянського Союзу.

Під впливом поразок німецьких військ на східному фронті у середовищі угорських військових було здійснено ревізію поглядів на участь Угорщини в східній кампанії Третього Рейху. Зокрема, цікавим джерелом для реконструкції ставлення угорських офіцерів до проблеми угорсько-німецьких військових відносин та оцінку ними загальної військово-політичної ситуації в Європі в другій половині 1943 р. є доповідь начальника угорського генерального штабу генерала Ференца Сомбатхеї від 10 вересня 1943 р. Останній підтримував намагання уряду М. Калаї вивести Угорщину з Другої світової війни шляхом укладення сепаратного договору з альянтами. У своїй доповіді він окреслив загальну геополітичну ситуацію в світі, яка склалась внаслідок перемог союзників на всіх фронтах, а також зробив спробу переглянути формат участі Угорщини у Другій світовій війні. Зокрема, він зазначав, що відправка 2-ої угорської армії на східний фронт була стратегічною помилкою угорського військового командування, що призвело до втрати нею значних сил та військової міцці Угорщини загалом. Він вказував на те, що відтепер угорська армія не повинна виконувати окупаційних функцій на захопленій німцями радянській

території, а більше зосередитись на захисті власного кордону від наступу РСЧА. Тут угорський генерал зробив аналогію з подіями Першої світової війни, зазначивши, що Угорщина не повинна повторити досвід 1918 р., коли австро-угорські війська разом з німцями виконували окупаційні функції на території України, а має бути більш схильною до повторення подій 1914 р., коли Австро-Угорщина захищала власну територію від наступу російської армії в Карпатах. На його думку, якщо б угорські війська знаходились ближче до державних кордонів, то їх в цьому випадку можна було б легше використати власне для угорських національних інтересів. Виходом із наявної ситуації мала стати посилена участь угорських збройних сил в обороні Балкан, через те, що тут вони мали виконувати власне не військові завдання, як на східному фронті, а лише окупаційні по охороні території від сербських партизан. Саме заміною “радянської окупації” на “окупацію Балкан” можна було, з одного боку, зберегти видимість союзницьких відносини з Німеччиною, а з іншого, добре підготуватись до довготривалої оборони державних кордонів Угорщини від радянського наступу та спрямувати угорські війська в регіон, де очікувалась висадка англо-американських військ. Для цього необхідно було зробити відповідні дипломатичні заходи й узгодити з німецьким командуванням перехід угорських збройних сил на Балкани, а також використати взаємну ворожнечу між сербами та хорватами для обґрунтування угорської військової присутності на півострові [19, Old. 296–304]. Окрім цього міністр оборони Угорщини Чатаї зробив офіційну пропозицію начальнику ОКВ В. Кейтелю щодо переведення угорських окупаційних військ з території України та Білорусії на Балкани, що викликало сильну підозру у німецького командування.

До цього слід також додати, що Ф. Сомбатхеї, намагаючись уберегти угорський військовий істеблішмент від його поглинення німецькими офіцерами і правими елементами, сформував навколо себе надійний офіцерський склад, який був відповідальним виключно перед регентом М.Горті як верховним головнокомандувачем і захищав виключно угорські національні інтереси [16, Р. 124].

Протягом другої половини 1943 – початку 1944 рр. Угорщина неодноразово зверталась до німецького командування та політичного керівництва з проханням вивести угорські окупаційні війська (близько 100 тис.) зі східного фронту і наблизити їх до угорського кордону, зосередивши на північно-східному підніжжі Карпатських гір. Однак

А. Гітлер відхилив усі вимоги угорців, залишивши їх війська на фронті [21. Old. 262]. Угорські експедиційні сили, які перебували на окупованій радянській території, були своєрідним заручником Німеччини і повинні були гарантувати дієвість військової співпраці між Німеччиною та Угорщиною.

Незважаючи на позицію німців, у січні 1944 р. Рада міністрів Угорщини прийняла рішення про відкликання 100 тис. угорських військ з німецько-радянського фронту, що викликало гостре обурення німецької сторони [18, Old. 291]. Німецько-угорські міждержавні відносини стали ще більш напруженими після того, як в лютому 1944 р. Ф. Сомбатхеї повідомив начальника ОКВ генерал-фельдмаршала В Кейтеля про те, що угорські частини негайно відкликаються в Угорщину з території СРСР і що Карпатські гори будуть оборонятись виключно силами самих угорських військ, а німецькі збройні сили навіть у випадку їх загального відступу не будуть допускатись на угорську територію [14. P. 165]. Про це його також повідомив голова угорського уряду М. Каллаї, а регент М. Горті в особистому листі до А. Гітлера підтримав це рішення [14, P. 378].

У зв'язку із загальною військово-політичною ситуацією, а також дізнавшись про наміри уряду М. Калаї вивести Угорщину з війни за допомогою країн Заходу, фюрер наприкінці 1943 р. затвердив розроблений німецьким генштабом план операції по окупації Угорщини під кодовою назвою “Маргерете-1” [20, Old. 262].

Переговори, які проводило командування угорських окупаційних військ з представниками УПА на території Волині та південного Полісся в другій половині 1943 – на початку 1944 рр. щодо ненападу, нейтралітету та співпраці на антибільшовицькій основі, а також переговори між представниками керівництва українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини у Будапешті у середині грудня 1943 р. [22, С. 86-115] цілком логічно вписуються у політику угорського керівництва, спрямовану на виведення Угорщини з Другої світової війни за допомогою сепаратних переговорів із західними союзниками. В обличчі УПА угорські військові вбачали силу, яка була здатна вести довготривалу боротьбу проти більшовизму, і тому намагались не вступати з нею у збройне протистояння, а навпаки проводити таємні від німців переговори, щоб заручитись підтримкою українського підпілля і забезпечити з його допомогою успішний перехід угорських військ на територію Угорщини.

Усвідомлюючи загрозу поширення комуністичної експансії на Захід, угорські військові кола, які були пов'язані з прозахідним курсом політики уряду М.Каллаї, намагались скоординувати діяльність антикомуністичних рухів Опору в Центральній-Східній Європі для спільного протистояння більшовизму. З цією метою командування угорських окупаційних частин на східному фронті у 1943–1944 рр. ініціювало переговорний процес не тільки з УПА, але і з командуванням польської АК. Водночас угорські військові провели серію мирних переговорів щодо ненападу та нейтралітету з представниками сербських четників генерала Д. Міхайловича на території Югославії.

В той же час, намагаючись залучити до спільного антибільшовицького фронту сусідню Румунію, у березні 1944 р. делегація Проводу ОУН(б) та командування УПА провела у Кишиневі аналогічні до будапештських переговори з румунськими військово-політичними колами, однак не змогла досягнути на них кінцевого результату – підписання угоди, через невирішеність територіальних проблем у відносинах між українським визвольним рухом і Румунією та швидким наступом Червоної армії на східному фронті.

Джерела та література:

1. Боляновський А. Переговори УПА з угорською армією (кінець 1943 – поч. 1944 рр.) // Україна в минулому. Вип. 7. – К.; Л., 1995.
2. Боляновський А. До питання про політичну стратегію українського визвольного підпілля в 1944 р. // Галичина / Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 100 років від дня народження Романа Шухевича. – Івано-Франківськ, 2008. – № 14.
3. Держалюк М. Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. // Пам'ять століть. – К., 1997. – № 1.
4. Лещенко Л. О. “Українське питання” в дипломатичній історії Другої світової війни (1939–1945) // Нариси з історії дипломатії України / Галенко О.І., Камінський Є.Є., Кірсенко М. В. та ін. За ред. Смоля В. А. – К. 2001.
5. В'ятрович В. Україно-угорські переговори // УПА у боротьбі проти тоталітарних режимів. – Україна культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 11. – Л., 2004.
6. Деревінський В. Ставлення ОУН (Б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006.

7. Веденсєв Д.В. Розвідувальна діяльність УПА (1943–1945) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Інститут історії України НАН України. – Вип.10. – К.: “Наукова думка”, 2004.

8. Веденсєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Монографія; Національна академія СБ України, Український інститут воєнної історії. – К.: Генеза, 2006.

9. Ravasz István. Ukrán-magyar kapcsolatok – fél évszázaddal ezelőtt // 60 років від початку Другої світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород: “Мистецька лінія”, 2001.

10. Ravasz István. Ukrán-magyar katonai kapcsolatok A XX.Század Első Felében // Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16 квітня 2005 р.). Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Інститут історії України, 2006.

11. Ravasz István. A Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban. 1914–1945. – Budapest: Püldo Kiadó, 2003.

12. Ravasz István. Magyar katonák és ukrán nemzeti partizánok // És Újfént Hadiidők (avagy: a „boldog békeidők” nem térnek vissza). 1939–1945. Felelős kiadó: Dr. Holló József / NM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. – Budapest: Petit Real Könyvkiadó, 2005.

13. Motyka G. Stosunki Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów a Ukrainskiej Powstanczej Armii z armią węgierską // Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukrainskiej Powstańczej Armii; Institut Studiów Politycznych PAN/ Grzegorz Motyka. – Warszawa: Oficjalna Wydawnicza Rytm, 2006.

14. Rupprecht P. The image of Hungary’s international position in American foreign policymaking, 1937–1947. – University of Minnesota, 1967.

15. Mócsy I. Hungary’s failed strategic surrenfer: secret wartime negotiations with Britain // Hungary in the age of total war (1938–1948). Edited and introduced by Nándor Dreiszinger. East European Monographs. – New York: Columbia University Press, 1998.

16. Clear the line. Hungary’s struggle to leave the Axis during the Second World War. By Laura-Louise Veress. Edited by Dalma Takacs. – Cleveland, Ohio. 1995.

17. Желицки Б. Й. Регент Венгрии Миклош Хорти (1868–1957) (Закінчення) // Новая и новейшая история. – 1996. – № 3.

18. Gyula Vargai. Magyarország a másodic világháborúban. – Budapest, 2001.

19. A Második Vikágháború. Szerkesztette Ungváry Krisztián. – Osiris Kaidó. Budapest, 2005.

20. Romsisc Ignác. Magyarország Története. A XX. Században. – Osiris Kiadó. Budapest, 2005. 10.

21. Montgomery J. F. Hungary the unwilling satellite. – New York, 1993.

22. Пагіря О. Переговори між УПА й Угорською армією в 1943–1945 рр. // *Визвольний шлях*. – Кн. 6. – 2006.

Олександр Пагіря (*Київ, Україна*) *Переговори між УПА та угорською армією в контексті міжнародно-політичної ситуації в Європі у 1943 – на початку 1944 рр.*

В статті автор досліджує проблему переговорів між УПА та угорською армією в контексті міжнародної та воєнно-політичної ситуації в Європі в другій половині 1943 – на початку 1944 рр. Простежуються спроби угорського керівництва заключити мир із західними союзниками.

Ключові слова: УПА, угорська армія, Угорщина, Європа, західні союзники, Великобританія, переговори.

Александр Пагиря (Киев, Украина) *Переговоры между УПА и венгерской армией в контексте международно-политической ситуации в Европе в 1943 – начале 1944 гг.*

В статье автор исследует проблему переговоров между УПА и венгерской армией в контексте международной и воєнно-политической ситуации в Европе во второй половине 1943 – начале 1944 гг. Прослеживаются попытки венгерского руководства заключить мир с западными союзниками.

Ключевые слова: УПА, венгерская армия, Венгрия, Европа, западные союзники, Великобритания, переговоры.

Olexander Pahirya (*Kyiv, Ukraine*) *Negotiations between the Ukrainian Insurgent Army and the Hungarian army in the context of international and political situation in Europe in 1943–1944*

In the article author investigates the problem of negotiation between Ukrainian Insurgent Army (UPA) and the Hungarian army in the context of international and military-political situation in Europe in 1943–1944. Traced the endeavors of the Hungarian leadership to conduct peace treaty with Western Allies.

Key words: UPA, Hungarian army, Hungary, Europe, Western Allies, Great Britain, negotiations.

Володимир КОВАЛЬЧУК
(Київ, Україна)

**Ділові листи керівництва
ОУН(б) і УПА
(за матеріалами фондів Галузевого
державного архіву Служби безпеки
України)**

Одним з видів документації Організації українських націоналістів-бандерівців (далі – ОУН(б) і Української повстанської армії (далі – УПА) були ділові листи. У 1943 – 1944 рр. вони циркулювали у системі повстанського документообігу нарівні з директивно-розпорядчими, виконавчими, обліково-статистичними, процесуально-судовими документами [49, с. 20].

Такий сегмент епістолярної спадщини керівного активу ОУН(б) і УПА як ділові листи практично не досліджений у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Були лише актуалізовані деякі листи Степана Бандери [46, с. 261–349; 56, с. 387–391, 578–579; 57, с. 376–387; 58, с. 122–132, 153–159, 245–333, 441–445, 495–609; 59, с. 534–549, 554–573], Романа Шухевича [56, с. 579–589], Миколи Лебеда [58, с. 457–472; 59, с. 257–263], Ніла Хасевича і Миколи Дужого [47, с. 92–94]. Олександр Сич актуалізував кілька ділових листів Степана Ленкавського [51]. Володимир Мороз [54, с. 172–182] і Михайло Романюк [1] розпочали видання епістолярної спадщини Петра Федуна.

На ділові листи особливо багаті фонди 2, 5, 6, 13, 65 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Зокрема, там зберігається епістолярій керівника ОУН(б) Степана Бандери та його соратників в американській зоні окупації Німеччини, головного командира УПА Романа Шухевича, його наступника Василя Кука, провідника ОУН(б) на Закарпатті та Волині Василя Галаси (Галадзи?), працівника Головного осередку пропаганди ОУН(б) Петра Федуна, багаторічного референта оунівської Служби безпеки Миколи Арсенича-Березівського та багатьох інших, менш відомих представників керівного активу ОУН(б) і УПА (Роман Кравчук, Яків Бусол, Олекса Гасин, Осип Дяків, Василь Сидор, Василь Охримович).

Потреба актуалізувати зміст усього комплексу ділових листів керівництва ОУН і УПА з фондів ГДА СБУ давно на часі. І не лише задля ліквідації “лаун” в історії українського визвольного руху ХХ ст. Досі немає “фізичного” доступу до цих джерел широкого кола зацікавлених осіб. Донедавна в ГДА було заведено, що якщо один чи декілька листів, у яких не міститься відомостей, що становлять державну таємницю, підшиті до секретної справи, вона дослідникам не видавалася. Таким чином, лист, долучений до справи під грифом “Цілком таємно”, “Таємно” як речовий доказ у конверті або як переклад на російську мову, що є додатком до певного документа НКВС чи МДБ, ставав своєрідним “бранцем” документів-“сусідів”.

Нижньою хронологічною межею більшості документів (виняток – лист Степана Бандери за 1940 р.) є 1944 рік, а верхньою – 1954-й. Так, 21 червня 1944 р. провідник Львівського краю ОУН(б) Роман Кравчук написав до свого підлеглого “Шпака” листа, в якому торкнувся широкого кола поточних справ, зокрема поцікавився станом матеріального забезпечення однієї зі старшинських (офіцерських) шкіл УПА, дисципліною у боївках [22, арк. 10]. У “ювілейний” для УРСР 1954 рік (відзначалося 300-річчя Переяславських подій) 14 квітня почесний головний (і останній) командир УПА Василь Кук спрямував лист до Демського-“Марка” [3, арк. 170–171].

Специфікою ГДА СБУ є те, що там практично не зберігся діловий епістолярій керівного активу ОУН в Україні, датований до 1944 року. Чим це зумовлено?

На нашу думку, такий хронологічний “зсув” пояснюється не так специфікою фондоутворення в згаданому архіві, як змінами у структурі документальних різновидів системи документообігу ОУН(б) і УПА. Якщо в другій половині 1943 – на початку 1944 рр. в повстанських структурах назагал домінувала виконавча, меншою мірою директивно-розпорядча документація, то з 1945 р. повсюдно почалося її заміщення, а потім і практично повне витіснення діловим епістолярієм (приватне існувало паралельно). Універсальні за змістом і лаконічні за формою ділові листи поступово виходять на перший план. Стали замінятися собою і накази, і інструкції, і звіти. У такий спосіб повстанці зводили до мінімуму “витік інформації” про повстанський рух. Адже у Західній Україні розпочалося друге відновлення радянської влади й вона жваво цікавилася націоналістами.

Яким чином листи керівників ОУН(б) і УПА потрапили до архіву спецслужби? Шлях був звивистим. По-перше, внаслідок чекістсько-військових операцій працівників НКВС чи МДБ. По-друге, вони ставали “побічним продуктом” агентурно-оперативних міроприємств даних структур. У яких місцях листи знаходили? Нічого унікального – більшість була вилучена під час затримання чи знищення бандерівського активу, особисто у зв’язкових, кур’єрів, в умовних місцях (“мертвих” пунктах зв’язку), у криївках організаційних активістів та спеціальних сховках організаційної документації. 3 жовтня 1950 р. лист Василя Кука до Петра Федуна працівники УМДБ Станіславської обл. (зараз – Івано-Франківська) знайшли в упаковці від зубної пасти серед речей ліквідованого провідника Долинського надрайону “До рошенка” [35, арк. 90].

З більш ніж 550-и виявлених одиниць ділових листів на фонд 2 ГДА СБУ припадає 78 одиниць, на фонд 6 – біля 50-и, фонд 13 – 115, фонд 65 – понад 300 листів. При цьому лише кожен шостий лист з фонду 2 й кожен четвертий з фонду 65 є оригіналом чи фотокопією оригіналу. У фондах 6 і 13, навпаки, оригіналів утричі більше ніж копій.

Більшість листів збереглися в копіях. Оригіналів приблизно третина від загальної кількості. Нами виявлено і декілька уривків (фрагментів) оригіналів, наприклад лист Василя Кука до невідомого адресата (від 25.10.1945 р.) [40, арк. 197] і лист Михайла Арсенича до невідомого (від 20.10.1946 р.) [9, арк. 96–111].

Автори листів, як правило, підписувалися псевдонімами, криптонімами (наборами чисел) або різними комбінаціями слів, букв і чисел. “Пальма першості” за їх кількістю належить талановитому конспіратору Василю Куку (36) і очільнику УПА Роману Шухевичу (теж 36). У “спину їм дихає” Василь Галаса (30). Він залишив далеко позаду Петра Федуна (22).

Узагальнення маргіналій співробітників радянських спецслужб на листах другого блоку показує, де саме ці письмові артефакти найчастіше виявляли. Домінують регіони Західної України – Галичина (Львівщина, Івано-Франківщина), Волинь (Рівненщина, Волинська обл.), Поділля (Тернопільщина, Хмельниччина). Як правило, величина посади людини в ОУН(б) чи УПА прямо пропорційна кількості листів, що залишилися після неї. Чим вищу посаду в повстанських організаціях людина займала, тим більш розпорошеним ставав її епіс-

толярій. Причина зрозуміла. Якщо доводиться керувати (і переписуватися з) багатьма підлеглими, будь-яка система конспірації рано чи пізно дасть збій.

За деякими винятками (виявлення у 1954 р. архіву Василя Кука в Рожнятинському р-ні Івано-Франківської обл.) [8], на великі комплекси документів (у т.ч. ділові листи) керівництва бандерівців НКВС і МДБ у повоєнну пору не натрапляли. Однак, чекісти намагалися відстежувати “маршрути” пересування активістів визвольного руху і по тих “зернях”, які вдавалося відшукати.

Листи Василя Галаси, наприклад, знаходили на станції Заксин повіту Дуба у Чехословаччині (1947), в Олицькому р-ні Волинської обл. (1949), в Острозькому р-ні на Рівненщині (1949), у Рівненському та Березнівському р-нах тієї саме області (1952), Рогатинському р-ні на Івано-Франківщині (1952), у Лепесівському лісі на Хмельниччині (1953) [43]. Так само “з миру по нитці” стягували епістолярну спадщину Романа Шухевича. Приблизна “географія” знаходження його листів дуже розгалужена: Бережанський район Тернопільської обл. (1948), Городоцький район Львівської обл. (1948–1949), Золочівський район Львівської обл. (1949), Миколаївський і Стрийський р-ни Дрогобицької обл. (зараз – Львівська) (1950) [44]. Вражає розпорошеність епістолярію Василя Кука. Це Теремнівський р-н Волинської обл. (1946), Березнівський р-н Рівненської обл. (1946), Бережанський р-н Тернопільської обл. (1946), Золочівський р-н Львівської обл. (1947), Млинівський р-н Рівненської обл. (1949), Волинська обл. (1949), Рогатинський р-н Івано-Франківської обл. (1949), Бережанський р-н Тернопільської обл. (1950), Болехівський р-н Івано-Франківської обл. (1950–1951), Городоцький р-н Львівської обл. (1950), Демидівський р-н Рівненської обл. (1951), Стрийський р-н Львівської обл. (1951), Рогатинський р-н Івано-Франківської обл. (1951), Козівський р-н Тернопільської обл. (1951), Глибочицький р-н Тернопільської обл. (1952), Лепесівський ліс на Хмельниччині (1953), Рогатинський р-н Івано-Франківської обл. (1954) [42]. Дивно, чому досі не знайшлося жодного письмового артефакту Кука з тих часів, коли він перебував не в Західній Україні, а, наприклад, на Дніпропетровщині.

Листи націоналістичного підпілля працівники НКВС–МДБ УРСР перекладали з української (інколи – з польської [10, арк. 59]) на російську мову, адже діловодство в спецслужбах Радянської України з кінця 1920-х до початку 1950-х рр. велося виключно російською. За

нашими спостереженнями, на копіях більше всього залишилося автографів осіб, котрі працювали в управлінні 2-Н МДБ УРСР [45]. Утім, трапляються позначки і працівників МВС. Так, переклад листа Василя Галаси до провідника “477” від 2 квітня 1947 р. виготовив перекладач 6-го Перемишльського прикордонного загону Прикордонних військ МВС Українського округу молодший сержант Соловйов [10, арк. 57–59].

Крім зазначення назви свого підрозділу в структурі спецслужби, перекладачі наприкінці своїх “праць”, як правило, зазначали власне військове звання і/чи посаду, інколи – точну дату виготовлення копії. Мабуть не мало значення, яке військове звання мав “драгоман”. Так, лист Василя Кука до Миколи Козака за червень 1948 р. переклав генерал-майор Райхман [60]. Однак, все-ж-таки основний тягар несли особи з нижчими офіцерськими званнями – підполковники (Каганович [30, арк. 269–273]), майори (Биков [41, арк. 383], Клименко [21, арк. 24–26], Форманчук [7, арк. 192]), капітани (Ольховий [36, арк. 90–91], Свердлов [26, арк. 205–206]), лейтенанти (Бабенко [3, арк. 209–211], Вакуленко [9, арк. 96–111], Нікіфоров [33, арк. 244–245]). Перекладачі, з одного боку, часто спотворювали деякі деталі змісту листів. Утім, самі того не відаючи, вони зробили гарну послугу своїм нащадкам. Пройшов час, значну кількість унікальних оригіналів листів у радянські часи було знищено, а ось деякі їхні копії російською збереглися. Як це не парадоксально звучить, але підполковнику Кагановичу маємо завдячувати тим, що збереглося скопійоване ним листування між Романом Шухевичем і Василем Куком за січень 1945 – 1946 рр. [53], адже оригіналів даних джерел досі не виявлено.

Крім потреби перекладу з “чужої” як для керівного складу НКВС–МДБ української мови, поставала необхідність і в розшифруванні закодованих (повністю чи частково) ділових листів провідників ОУН(б) і УПА. Як правило, чекістам це вдавалося. Для прикладу, збереглася повністю розшифрована копія листа Романа Шухевича до Степана Бандери (від 22 липня 1946 р.) [39, арк. 54], багато частково розшифрованих копій листів Василя Галаси за 1949 і 1952 рр. [11, арк. 175–177; 16, арк. 198–203].

Нещодавно дослідник Олександр Іщук спробував застановитися над тим, яким чином відбувалося фондоутворення документів українського визвольного руху в ГДА СБУ. Він вияснив, що перша присутня спроба систематизації документів ОУН і УПА (у т.ч. листів) була

здійснена у першій половині 1960-х рр. за вказівкою голови КДБ УРСР Віталія Нікітченка. Одним з активних виконавців цього розпорядження став підполковник Махов. Що важливо, при цьому документи стягувалися і з областей. Результатом стало створення багатотомних справ 372, 376, 398 фонду 13 [48, с. 87–90]. А ось те, яким чином відбувалося формування інших фондів згаданого архіву, ще чекає на свого дослідника.

У цілому ділові листи провідників ОУН(б) і УПА збереглися досить добре. Повністю згаслий текст з документів блоку № 2 має всього 4 документи – 3 листи провідника Закарпатського краю ОУН(б) Василя Галаси до провідника Перемишльської округи цього краю Мирослава Гука (за 29 червня 1946 р., липень 1946 р., 20 серпня 1947 р.), а також 1 лист Осипа Дякова до провідника Львівської округи “Бора”, написаний у вересні 1948 р. Трапляються і тексти “на межі” згасання. Вже зараз листам Василя Галаси до Мирослава Гука, які датовано 15 вересня і 31 жовтня 1946 р. відповідно, конче необхідна допомога реставраторів [11, арк. 56, 76–77].

Загалом, в історії ГДА СБУ систематичного відновлення пошкоджених артефактів, як це притаманно для будь-якої класичної архівної установи, не було. Реставрували лише те, що було потрібне для точної оперативної роботи. Станом на 1951 р. графологічну експертизу рукописів здійснювало відділення “Д” МДБ УРСР [4, арк. 248]. Так, у 1953 р. працівники відділення графічних досліджень 3-го спецвідділу МВС УРСР відновлювали тексти кількох розірваних на шматки листів українських повстанців [6, арк. 172]. Графологічна експертиза задля ідентифікації автора проводилася кабінетом дослідження документів МВС УРСР в 1954 р. [5].

Хоча зміст листів керівництва ОУН(б) і УПА має істотний інформаційний потенціал, треба обов’язково зважати на його обмеженість. У документі ОУН(б) “Конспірація”, який, очевидно, набув поширення після радянсько-німецької війни, наголошувалося, що листи-“естафети” можна писати тільки в лаконічній формі й лише у екстрених випадках. Заборонялося згадувати будь-які “звання” – провідник, командир і т.д. Не можна було вказувати місце розташування організації, лінію зв’язку, організаційні клітини, персональні дані, місця в організації, які займають члени, де члени розташовуються, організаційні інструкції, зміни у діяльності організаційної клітини, плани роботи організації. Рекомендувалося писати кодом чи шифром про організаційну побудо-

ву, давати характеристику членів організації, зміни в організації. Заборонялося зовсім писати про “кількість членів, озброєння, стан продовольчих і технічних складів, точні лінії зв’язку”. Коли адресат прочитав штахетку, він її одразу мав знищити [12, арк. 117].

Які основні сюжети листування провідників ОУН(б) і УПА?

Одна з наріжних тем ділового листування керівників українсько-го визвольного руху – обговорення поточних, важливих і не дуже, “внутрішніх” організаційних справ. Вівся жвавий обмін думками щодо нарад, навчання організаційного активу, візитів, поїздок провідників та командирів, підробки необхідних для безпечного пересування документів. Йшлося про рейди, діяльність кур’єрів, специфіку пересування в “ураженій” радянською владою місцевості, пункти зв’язку.

Попри заборону, в листах часто відкрито йшлося про фінансові справи. Роман Шухевич, наприклад, скаржився у листі від 26 січня 1947 р. на адресу “1516”, що чомусь не одержав 100 тис. крб. і 1,4 тис. польських злотих. Містилося прохання вияснити причини зволікання [28, арк. 110–112].

Детально відстежувалися випадки загибелі і смерті підпільників, особливо керівного активу (Бусол, Клячківський). Як видно з листів, після смерті останнього виникла проблема з наступником [30, арк. 269–273]. Якщо про смерть Клячківського Шухевич дізнався швидко, то вістка про загибель у Чехословаччині Дмитра Маївського-“Тараса” і Дмитра Перебийноса-“Трицяя” надійшла йому не по “гарячих слідах”, а лише в квітні 1946 р. [30, арк. 247–248]. Не виключено, що підвів оунівський зв’язок. Недаремно Бандера, який з 1945 р. перебував у американській зоні окупації Німеччини, намагався, часто безрезультатно, налагодити зв’язок з підпіллям ОУН(б) на УЗ. Функціонування зв’язку виявилось слабкою ланкою бандерівського руху, в яку швидко проникло МДБ. Однією з відомих провокацій останньої структури стала, наприклад, радіогра з ЗЧ ОУН від імені члена Проводу ОУН(б) на УЗ Петра Федуну [18, арк. 69–74].

Не обходили стороною учасники епістолярного діалогу і “внутрішні” конфлікти. Зокрема, не давала їм спокою проблема “далеківців” – опозиції в ОУН(б) на Волині, яка з кінця 1945 року громадилася навколо Степана Янишевського-“Далекого” і виступала проти бездумної “чистки” Службою безпеки організаційного активу від радянських агентів [9, арк. 142]. Санкцію на це “полювання на відьом” надав провід ОУН(б) на ПЗУЗ на чолі з Миколою Козаком-“Смоком”.

До речі, в листах знайшлося місце і конфліктам особистим – між лідерами визвольного руху в Україні. Так, Роман Шухевич з прохолодою ставився до Василя Кука [23, арк. 23–25]. Існували тертя між Миколою Козаком–“Смоком” і Шухевичем [30, арк. 257–261].

Турбували учасників епістолярного діалогу (Петро Федун, Василь Кук) і негаразди у Закордонних Частинах ОУН, зміни у програмових засадах Української Головної Визвольної Ради (заміна положення про боротьбу за УССД ідеєю про відновлення УНР) [38, арк. 25–35]. Василь Кук також критикував УНРаду [11, арк. 180–190]. Мовляв, під “дахом” цієї структури так і не вдалося об’єднати різні еміграційні напрямки українства. Щоб “конфлікту думок” не сталося в ОУН(б) на УЗ, провідники всебічну увагу приділяли дисципліні кадрів.

Цікаво також спостерігати Шухевича, Кравчука та інших у несподіваному ракурсі редакторів та критиків пропагандистських видань, некрологів. Роман Шухевич особисто рецензував некролог на командира УПА–Північ Клячківського [30, арк. 27–30]. Вони встигали обмінюватися правками до навчальних розробок, листівок, брошур та іншої “поточної” пропаганди.

Провідники ОУН(б) і УПА постійно аналізували ворожі джерела інформації, адже ворога, як відомо, завжди треба знати “в лице”. У листах йдеться про прочитані книжки, причому не лише українських авторів, оглядаються свіжі радянські та польські газети [55, арк. 57–61, 69–73]. Василь Кук ділився зі своїми адресатами враженнями від почутого на радіо “Голос Америки” [11, арк. 180–190; 18, арк. 134]. Як справжні розвідники, керівники повстанського руху вивчали права, надані громадянам Конституцією СРСР, виборчу систему держави (Федун Петро) [17, арк. 97], військовий бюджет (Шухевич Роман) [30, арк. 280–281], аналізували статистику про розвиток економіки країни. Недаремно активний борець з українським націоналізмом, працівник НКВС Сергій Карін назвав вишкільного референта Проводу ОУН(б) на УЗ Якова Бусола–“Галину” “фанатиком цифр і економічних викладок” [50, с. 56]. Складається враження, що Василь Кук чи Дмитро Маївський знали марксизм-ленінізм (ідеологічну зброю свого супротивника) краще, ніж такі маститі їхні опоненти з радянського боку як, наприклад, Сергій Карін. Роман Шухевич в листі до Василя Кука під враженням від прочитаної книги англійця Джинса погрожував розкритикувати діалектичний матеріалізм [30, арк. 280–281]. Предметом дошкульної критики Кука стали політичні погляди (“філософія”)

Дмитра Донцова [25, арк. 305–311]. Про що це говорить? Лідери націоналістичного руху були не лише “вояками”-практиками, але й знали ціну науці, “світській” літературі, філософії. Невже у повоєнному підпіллі на такі справи було вдосталь часу?

Активно обговорювалися міжнародні події, зокрема антагонізм між двома “імперіалізмами” – капіталістичним і радянським. Василь Кук доводив до відома своїм підлеглим, що ось-ось розпочнеться III-я Світова війна, в якій зіткнуться інтереси Радянського Союзу – з одного боку і США та Англії – з іншого [15, арк. 178–191; 37, арк. 206–219]. Зачіпала підпільників і війна в Кореї (1950–1953 рр.) [37, арк. 206–219]. Керівники бандерівців усвідомлювали, що вони не одні у світі ведуть боротьбу за визволення свого народу – шукали контактів з націоналістичним підпіллям Естонії та Литви [16, арк. 198–203], вихідцями з польської Армії Крайової.

Досить цінними є свідчення підпільників про хід встановлення радянської влади на західноукраїнських землях. Вони відслідковували радянські “проекти” на ЗУЗ – форсовану колективізацію, насичення місцевої адміністрації вихідцями “зі сходу”, післявоєнну грошову реформу [28, арк. 108–109].

А як Роман Шухевич ставився до радянської влади? У фокусі його постійно перебувала радянська Червона Армія. В одному зі своїх листів до Василя Сидора за 1945 р. він констатував, що червоноармійці, повертаючись після звільнення країн Східної Європи від нацистів назад, критикують радянські колгоспи [13, арк. 134–135]. Командир УПА також цікавився ходом створення військових містечок і складів зброї. Абсолютно забута подія – пропозиція “Сови” (дехто припускає, що за цим псевдонімом ховався Шухевич) про переговори, викладена у листі від 10 квітня 1948 р. до першого секретаря Львівського обкому КП(б)У Івана Грушецького [32, арк. 103].

Вербування працівниками МДБ агентів, створення ними псевдоповстанських структур (наприклад, організації “ОБЗВУ” [14, арк. 261–273], агентурно-оперативних груп), блокада лісових масивів, ув’язнення підпільників у тюрмах – все це добре відображається у листах. В травні 1949 р. Роман Шухевич у листі до “Дем’яна” застерігав, що працівники МДБ намагаються вербувати агентів навіть серед оунівської рідні та коханок [20, арк. 215–217]. І дійсно, радянські спецслужби часто “перегравали” бандерівців, “обплутуючи” підпілля своєю агентурою. Чого варта, наприклад, історія з захопленням про-

відника ОУН(б) на ПЗУЗ Василя Галаси, “розіграна” МДБ за участю радянського агента – колишнього провідника Кам’янець-Подільської округи Подільського краю ОУН(б) на ЗУЗ [52].

З епістолярію складається уявлення про протидію українського націоналістичного підпілля діяльності радянського партійного активу, виборам у Верховну Раду СРСР, включенню Західної України до складу УРСР, тощо. Кука зацікавило вбивство радянського публіциста Ярослава Галана [26, арк. 205–206]. З проханням надати всебічну інформацію про цю резонансну подію він звернувся до керівника львівського підпілля Романа Кравчука.

У своїх листах керівний актив ОУН(б) на УЗ уважно відстежував настрої українських громадян, їхнє ставлення до радянської влади та ОУН і УПА. Яків Бусел, наприклад, встановив, що цивільні українці налаштовані проти проведення переговорів між УПА та радянською владою у 1945 р. [23, арк. 450]. Фіксувалося все те, що могло дискредитувати “світлі” перед цивільними – переселенські акції 1944–1946 рр., зокрема виселення українства до Сибіру [34, арк. 20] та Середньої Азії [28, арк. 110–112], акція “Вісла”, голод 1946 р. [19, арк. 183–187] тощо. В-основному провідники визвольного руху твердо оцінювали стан, в якому після війни опинилися цивільні українці, намагалися надавати їм допомогу. Наприклад, всіляко підтримувалися родини, вихідці з яких пішли у повстанці. Однак інколи бандерівці, як видно з листів, у своїх оцінках перебирали куті меду. Так, вони чомусь вважали, що потрібно популяризувати УГКЦ, хоча популярність греко-католиків, як правило, не виходила за межі Збруча. З іншого боку, керівники повстанців в Україні критикували окремих греко-католиків за спотворення образу бандерівщини. У березні 1950 р., наприклад, Роман Шухевич написав діячу УГКЦ, члену президії УГВР Хмелевському листа, в якому дорікнув, мовляв редемпторист о. Девохт неправильно проінформував Папу Римського про визвольну боротьбу в Україні [29, арк. 147–148].

У листах помітне намагання лідерів визвольного руху реформувати ОУН(б) і УПА, адже радянські виклики післявоєнного часу диктували своє. У 1945-му Роман Шухевич видав наказ про подрібнення УПА на невеликі боївки і переведення останніх у глибоке підпілля. Де-факто це означало кінець для багатьох збройних формувань УПА на Волині. Але головний командир УПА не мав сталої думки на ці речі. У листі до Дмитра Маївського Шухевич від 17 жовтня 1945 р.,

наприклад, він виступив проти ліквідації УПА [27, арк. 138–139]. Зате зміст його недатованого листа до Василя Сидора протилежний [13, арк. 134–135]. Так само наказується подрібнити підрозділи УПА на невеличкі боївки й перевести їх у підпілля у листі Шухевича до “Йордана” від 16 серпня 1945 р. [31, арк. 289–290]. Йшло активне обговорення планів “Олег” [24, арк. 16а], “Дажбог”, “Оса” [18, арк. 301]. Оунівцям рекомендувалося в деяких випадках виступати від імені УГВР [30, арк. 280–281].

Таким чином, починаючи з 1945 р. ділові листи у відсотковому відношенні активно витісняли інші різновиди документації ОУН(б) і УПА. Фонди ГДА СБУ є справжнім клондайком таких листів. Діловий епістолярій, за деякими винятками, досі практично не досліджений, хоча в цьому давно назріла потреба. Без з’ясування інформаційного потенціалу ділових листів Степана Бандери, Романа Шухевича, Василя Кука та інших лідерів українського визвольного руху палітра історії України в другій половині 1940-х – у 1950-х рр. залишатиметься збідненою і неповною.

Джерела і література:

1. *Б. авт.* Твори Петра Федуну-“Полтави”: повернення із небуття // <http://dontsov-nic.org.ua> (режим доступу: 17.06.2010)
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 15.
3. ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 29.
4. ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 38. – Спр. 2.
5. ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 38. – Спр. 18.
6. ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 39 (1956 р.). – Спр. 9. – Т. 9.
7. ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 40 (1960 р.). – Спр. 2.
8. ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 40 (1960 р.). – Спр. 20. – Ч. 5. – Арк. 17 (конверт). – Арк. 4 (конверт № 2); ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9115. – Т. 48. У цих документах лише згадується про виявлення “архіву” Кука, його повного опису немає.
9. ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57 (1953 р.). – Спр. 4. – Т. 1.
10. ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. ББ). – Оп. 90 (1951 р.). – Спр. 33.
11. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74914-фп. – Т. 6.
12. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 17.
13. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 18.
14. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 20.
15. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 26.

16. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 75.
17. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 38.
18. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 87.
19. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 6.
20. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 23.
21. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 57.
22. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7447. – Т. 1. – Ч. 3.
23. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 2. – Арк. 450 (конверт).
24. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 7.
25. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 8.
26. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 16.
27. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 3.
28. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 5.
29. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 20.
30. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 52.
31. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 54.
32. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 63.
33. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9108. – Т. 2.
34. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9108. – Т. 3.
35. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112. – Т. 7.
36. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112. – Т. 9.
37. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9112. – Т. 12.
38. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9115. – Т. 48.
39. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9115. – Т. 55.
40. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 19127. – Т. 5.
41. ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. 19127. – Т. 18.
42. Див. маргіналії на листах: ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 57. – Спр. 4. – Т. 1. – Арк. 41 (конверт). – Арк. 6; Там само. – Ф. 6. – Спр. 74914-фп. – Т. 6. – Арк. 180–190; Там само. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 3. – Арк. 145; Там само. – Т. 7. – Арк. 16а (конверт); Там само. – Т. 16. – Арк. 253 (конверт); Там само. – Спр. С-9079. – Т. 32. – Арк. 80; Там само. – Т. 50. – Арк. 224–226; Там само. – Спр. С-9108. – Т. 3. – Арк. 20; Там само. – Спр. 27314. – Т. 33. – Арк. 189 (конверт); Там само. – Арк. 189 (конверт).
43. Див. маргіналії на листах: ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74914-фп. – Т. 6. – Арк. 215 (конверт); Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 20. – Арк. 40–50; Там само. – Т. 75. – Арк. 204–207; Там само. – Спр. 398. – Т. 7. – Арк. 109–110; Там само. – Ф. 65. – Спр. С-7443. – Т. 4. – Арк. 93–101; Там само. – Спр. С-7736. – Т. 7. – Арк. 16а (конверт); Там само. – Спр. С-9108. – Т. 10. – Арк. 296–298; Там само. – Арк. 266 (конверт).

44. Див. маргіналії на листах: ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 42. – Арк. 197; Там само. – Ф. 65. – Спр. С-7447. – Т. 5. – Ч. 1. – Арк. 72–73; Там само. – Спр. С-9079. – Т. 5. – Арк. 110–112; Там само. – Т. 20. – Арк. 147–148; Там само. – Т. 57. – Арк. 32–33; Там само. – Спр. 19127. – Т. 18. – Арк. 382.
45. Див. приписки про це: ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-7736. – Т. 8. – Арк. 313–314; Там само. – Спр. С-9079 (“Берлога”, Київська колекція). – Т. 59. – Арк. 20–21; Там само. – Т. 26. – Арк. 12 (конверт).
46. Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали / Посівнич М. (ред., упоряд.). – Тернопіль: Астон, 2008.
47. *Іщук О., Ніколаєва Н.* Проекти нагород УПА // Воєнна історія. – 2008. – № 5.
48. *Іщук О.* Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1.
49. *Ковальчук В.* Вступ / УПА і запілля на ПЗУЗ. Нові документи / Ковальчук В., Марчук І. (упоряд.). – Київ–Торонто, 2010. – (Серія “Літопис УПА. Нова серія”. – Т. 14).
50. *Ковальчук В.* Шухевич прагнув зв’язатися з Тичиною чи Богомольцем // Країна. – 2010. – 7 травня. – № 16.
51. *Ленківський С.* Український націоналізм. Твори / Сич О. (ред.). – Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2002. – Т. 1.
52. Листи від В. Галаси до “Скоба”: ГДА СБУ. – Ф. 2 (4 Упр.). – Оп. 37 (1960 р.). – Спр. 33. – Арк. 19–26; ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74914-фп. – Т. 6. – Арк. 171–173; ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 26. – Арк. 180.
53. Листи від В. Кука до Р. Шухевича: ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 52. – Арк. 263–273. Листи від Р. Шухевича до В. Кука: ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9079. – Т. 52. – Арк. 27–30, 257–262, 274–276, 277–281.
54. *Мороз В.* Лист Петра Полтави до Романа Шухевича як джерело до вивчення проблем українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. // Військово-історичний вісник Львівського військового інституту ім. П. Сагайдачного. – Львів, 2004.
55. Особливо вирізнявся своїм пієтетом до свіжої преси Василь Галаса: ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 74914-фп. – Т. 6. – Арк. 57–61, 69–73.
56. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2007. – Т. 1.
57. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / Богдан В., В’ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 1.

58. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 2.

59. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / Богдан В., В'ятрович В., Кокін С., Сергійчук В., Сердюк Н. (ред.), Білоконь І., Кокін С., Сердюк С. (упоряд.). – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2009. – Т. 3.

60. Твердження історика В. Огородніка.

Володимир Ковальчук (*Київ, Україна*) Ділові листи керівництва ОУН(б) і УПА (за матеріалами фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України)

В статті досліджені ділові листи керівництва ОУН(б) і УПА, що зберігаються у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Встановлене місце ділового епістолярію в структурі повстанського документообігу, а також його інформаційний потенціал.

Ключові слова: діловий лист, фондоутворення, інформаційний потенціал, ОУН(б), УПА.

Владимир Ковальчук (*Киев, Украина*) Деловые письма руководства ОУН(б) и УПА (по материалам фондов Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины)

В статье исследованы деловые письма руководства ОУН(б) и УПА, которые сохранились в Отраслевом государственном архиве Службы безопасности Украины. Установлено место деловых писем в структуре повстанческой документации, проанализирован их информационный потенциал.

Ключевые слова: деловое письмо, формирование фонда, информационный потенциал, ОУН(б), УПА.

Volodymyr Kovalchuk (*Kyiv, Ukraine*) Business letters of leaders of the Organization of the Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in funds of the State archive of Security service of Ukraine

In article the author investigates business letters of leaders of the Organization of the Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in funds of the State archive of Security service of Ukraine. The place of business letters in structure of the insurgent documentation is analyzed, their information potential is established.

Key words: business letter, information potential, formation of fund, OUN(b), UIA.

Андрій КЛОС
(*Нікополь, Україна*)

Початковий етап розміщення примусово евакуйованих забужан в Запорізькій області

У 1944–1946 рр. на підставі угоди між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р. [1, арк. 1–12] (Люблінська угода) відбулась примусова евакуація до УРСР забужан – польських “громадян української, білоруської, російської та русинської національностей” [1, арк. 1–12], які, також, в одних і тих же документах на загал означалось, як “українське населення” [1, арк. 1–12]. Маючи різні назви вони склали єдину етнічну групу за походженням, мовою, культурою та належністю до східного обряду. Ці польські громадяни склали національну меншість Речі Посполитої Польської і до застосування репресії – примусової евакуації, у 1944–1946 роках, до УРСР, проживали в межах Польської держави на своїх споконвічних руських (українських) землях Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, Надсяння.

Вивчення комплексів документів щодо примусової евакуації польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей у 1944–1946 рр. та заходів органів влади УРСР з їх інтеграції в місцях поселення в примусовій евакуації на Наддніпрянщині, що зберігаються в фондах українських архівів, є актуальним і важливим дослідженням з новітньої історії України, недоступним за часів СРСР через обмеження та секретність. Опрацювання цих джерел дозволяє більш повно відтворити картину репресій здійснених радянською тоталітарною системою, розширивши її фактичним матеріалом щодо акції з примусової евакуації – репресії за етнічною ознакою польських громадян української, білоруської, російської та русинської

національностей на підставі Люблінської угоди від 09.09.1944 р. Саме ця акція докорінно змінила долю майже півмільйона польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей у середині ХХ ст. та їх нащадків у наступний період, призвівши до порушення прав і свобод людини та громадянина, втрати Батьківщини, приватного майна та тяжких страждань. Це, за своїми сутнісними ознаками, співвідносно з такими репресіями радянської тоталітарної системи, як розкуркулення та заслання на примусові роботи трудового селянства, депортацією народів-громадян СРСР і репресіями проти інших польських громадян, а також з заходами проведеними нацистами з вивезення громадян окупованих країн на примусові роботи до Німеччини.

Подібні розвідки сприяють формуванню об'єктивного бачення перебігу та обставин примусової евакуації 1944–1946 рр. у фазі розміщення та інтеграційних заходів, що проводились радянською владою щодо забужан в місцях поселення в примусовій евакуації в регіонах УРСР. А також, надають можливість з'ясувати коло причин застосування даної акції, що є підставою для відновлення історичної справедливості, щодо однієї з репресованих радянською тоталітарною системою в часи Другої світової війни та повоєнний період етнічних груп, реабілітація якої не проведена ще і до сьогодення. Актуальність статті зумовлена тим, що дана проблема має недостатнє опрацювання в сучасній українській історіографії, не зважаючи на те, що кількість примусово евакуйованих за Люблінською угодою від 09.09.1944 р. в УРСР складає лише за офіційною оцінкою 482.880 осіб [2, арк. 34].

Мета дослідження – на підставі вивчення архівних джерел, що зберігаються у фондах Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО) та Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВОУ) висвітлити перші постанови керівництва УРСР та області щодо розміщення примусово евакуйованих забужан в місцях спеціального поселення на Наддніпрянщині та безпосередньо в Запорізькій області.

З даної теми, щодо документів Державного архіву Запорізької області, є окрема стаття Бондаря В. та Величко О. “Українські переселенці з Польщі на теренах Запорізької області 1944–1946 рр. (оригінальні документи з фондів Держархіву Запорізької області)” [3, с. 200–218], в якій у науковій оббїг введено 16 документів зі справ фондів ДАЗО: ф.п-102, оп.1, спр.1085, 1109, 1168, 1213, 1216; ф.п-102,

оп.2, спр.127, 244; ф.р-182, оп.4, спр.56, 57, 62; ф.р-488, оп.7, спр.6; ф.р-1944, оп.2, спр.31, 33. Ці документи вибірково висвітлюють спектр актуальних проблем з якими зіткнулись забужани в радянській дійсності у 1945–1946 рр.

В нашій статті запропоновано розгляд документального матеріалу більш раннього періоду, який охоплює початковий етап примусової евакуації – осінь-зиму 1944 р., та робиться спроба на його підставі з'ясувати мотиви проведення радянською тоталітарною системою акції на підставі Люблінської угоди від 09.09.1944 р.

На нашу думку однією з причин примусової евакуації забужан була гостра потреба радянської держави в якісній, але дешевій робочій силі у зв'язку з нестачею трудових резервів пов'язаною, як з довоєнними репресіями з розкуркулення та заслання трудового селянства і репресіями за етнічною ознакою, так і з обставинами викликаними Другою світовою війною, яка кривавим ураганом пронеслась з Заходу на Схід і у зворотному напрямку по широкій смузі західних регіонів СРСР охопивши повністю території радянських житниць УРСР та БРСР.

Підтверджує цей факт щодо спорожніння, зокрема, німецьких колоній додаток до “Справки о наличии свободных мест в восточных областях УССР на 15.XI-1944 года”, що була адресована заступнику голови РНК УРСР Старченко В.Ф. начальником Управління при РНК УРСР по справам евакуації розселення В.Івановим від 17.10.1944 р.:

“Размещение в областях УССР крестьян, переселяющихся из районов Польши. По сообщению облорганizaц. можно разместить в свободн. домах немецких колоний (в тыс. человек): Днепропетровская – 3,5, Запорожская – 24,0, Херсонская – 8,0, Николаевская – 20,0, Одесская – 20,0. Примечание: Размещение переселяемых из Польши украинцев в Днепропетровской, Запорожской, Херсонской, Николаевской и Одесской областях запроектировано в домах бывших немецких колоний. В одной свободной постройке намечено вселить семью в составе 4 человек”. [4, арк. 185].

Примусово евакуйованих розміщували у будинках, що були залишені виселеними з території Запорізької області під час репресій німцями, болгарами, греками та ін. [3, с. 201].

Для реалізації розміщення примусово евакуйованих польських громадян української, білоруської, російської та русинської національ-

ностей в УРСР був розісланий лист голови Ради народних комісарів УРСР, секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова №53/320в від 24.10.1944 р. до голів виконкомів облрад та секретарів Обкомів КП(б)У Херсонської, Миколаївської, Дніпропетровської, Запорізької (не вказана Одеська) областей у якому ставилось до відома:

“В соответствии с соглашением Правительства Украинской ССР и Польским Комитетом Национального освобождения “Об эвакуации украинского населения”, часть украинского населения, которая изъявит свое согласие эвакуироваться в Южные районы УССР и поселится в колхозах, будет размещаться путем допреселения его в существующие колхозы Вашей области. Срок прибытия населения на территорию Вашей области установлен с 15 октября 1944 года по 1 февраля 1945 г. Учитывая государственную важность данного мероприятия наметить план расселения и хозяйственного устройства этих семей (хозяйств) в существующих колхозах области. Оформление членством в колхозе прибывшей в порядке эвакуации из Польши семьи (хозяйства) должно производиться в полном соответствии с принятым Уставом сельхоз артели по данному колхозу” [4, с. 135–136].

Тобто, від самого початку радянська влада бачила у примусово евакуйованих польських громадянах української, білоруської, російської та русинської національностей потенційних колгоспників, які на рівні з уже наявними, стануть дармовою робочою силою та основою економічної могутності режиму. Тому й планувалось переважну масу примусово евакуйованих розмістити саме у вище перерахованих областях з уже існуючою системою колгоспної праці.

Найбільш раннім документом, що стосується цього питання в ДАЗО фонд ф. р-1335 оп. 9 Постанови Ради Народних Комісарів УРСР, у справі № 21 є “Постановление № 1678 Совета Народных Комисаров УССР и Центрального Комитета КП(б) 15 декабря 1944 года: О подготовке к приему, размещению и устройству украинского населения, эвакуируемого с территории Польши, и утверждению плана расселения”. Ця постанова починається з наступного:

“Придавая исключительное политическое и хозяйственное значение делу эвакуации украинского населения с территории Польши на территорию Украинской ССР, Совет Народ-

ных Комиссаров УССР и Центральный Комитет КП(б)У считают необходимым обратить особое внимание исполкомов Облсоветов и обкомов КП(б)У на важность своевременного проведения мероприятия по подготовке к приему и расселению и хозяйственному устройству эвакуируемого украинского населения” [5, арк. 206].

Таким чином, примусовій евакуації забужан надавалось “исключительное политическое и хозяйственное значение”. Виключним політичним значенням було – очищення споконвічних руських (українських) земель – Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, Надсяння, які залишались у межах повоєнної Польської держави, від національної меншини – польських громадян української, білоруської, російської і русинської національностей. Це констатує “Заключительный отчет Главного Уполномоченного Правительства Украинской Советской Социалистической Республики по эвакуации украинского населения с территории Польши о выполнении Соглашения от 9-го сентября 1944 года между Правительством Украинской ССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши” від 14.02.1947 р. секретарю Центрального Комітету КП(б)У Д. С. Коротченку, в якому підкреслено: “Соглашение явилось прекрасным разрешением вопроса о национальном меньшинстве в Польше и подготовляло почву к незыблемости новых государственных границ между Советской Украиной и демократической Польшей.” [2, арк. 145]. А також, категорично сформульовано у “Відозві до українського населення Люблінського воєводства” виданій в Любліні у травні 1946 року Люблінським воєводою В. Рузгою: “Питання про національні меншості не повинно існувати в Польщі” [6, арк. 367].

Економічною ж метою було використання забужан на примусових роботах в колгоспах УРСР, які у зв’язку з лихоліттями Другої світової війни потребували робочих рук. Про їх нестачу в колгоспах, радгоспах та МТС свідчить в справі “Постановление Совета Народных Комиссаров СССР № 310 от 26 марта 1944 г. “О порядке мобилизации на сельскохозяйственные работы в колхозы, совхозы и МТС трудоспособного населения городов и сельских местностей 1944 году”, де зазначається:

“Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляет:
Сохранить на 1944 год установленный Постановлением Совнаркома Союза ССР и ЦК ВКП(б) от 13 апреля 1942 г.

№ 507 порядок мобілізації на сільхоз роботи в колхозы, совхозы и МТС трудоспособного населения городов и сельских местностей” [7, арк.64].

Документ явно свідчить про нестачу робочої сили у сільському господарстві СРСР, яку намагались компенсувати додатковими резервами.

У Постанові №1678 також повідомляється, що:

“Проведенной на местах проверкой состояния подготовки к приему, размещению и устройству украинского населения, эвакуируемого с территории Польши в Николаевской, Днепропетровской, Запорожской, Одесской и Херсонской областях установлено, что там, где исполкомы райсоветов и райкомы КП(б)У своевременно подготовились к приему и хозяйственному устройству эвакуируемых семей, прием и расселение эвакуируемого из Польши украинского населения проходит удовлетворительно” [5, арк. 206].

Треба зазначити, що ставлення зі сторони органів радянської влади УРСР до примусово евакуйованих забужан мало суто спожи-вацький характер, про що констатовано у цьому ж документі:

“Наряду с этим, Совнарком УССР и ЦК КП(б)У отмечают, что в ряде районов Днепропетровской, Запорожской и Херсонской областей имеет место невнимательное и формальное отношение к прибывающим в порядке эвакуации семьям, к их приему и хозяйственному устройству в колхозах. Прибывшие эвакуированные семьи по несколько дней ожидают на станциях перевозки их на места в колхозы. Помещения и квартиры для них заранее не подготовлены, массово-разъяснительная работа среди прибывшего населения проводится недостаточно. В Мелитопольском районе, Запорожской области, Синельниковском и Сталинском районах Днепропетровской области, исполкомы райсоветов и райкомы КП(б)У этих районов, только с прибытием эвакуированных разослали актив в колхозы для установления, какое количество семей и в каких колхозах можно расселить” [5, арк. 206].

І лише на фоні цих явних проблем, що тривали вже більш ніж місяць, з часу прибуття перших примусово евакуйованих польських

громадян української, білоруської, російської та русинської національностей до УРСР ще у першій половині листопада, вирішується:

“В целях своевременной подготовки к приему и расселению вновь прибывающего эвакуированного из Польши украинского населения, Совет Народных Комиссаров УССР и Центральный Комитет КП(б)У ПОСТАНОВЛЯЮТ:

1. Утвердить предоставленный Управлением по делам эвакуации при Совнаркоме УССР план расселения в областях УССР всего учтенного к эвакуации на 1 ноября 1944 года Главным Уполномоченным Правительства УССР с территории Польши украинского населения согласно приложению 1.

2. Обязать председателей исполкомов Облсоветов депутатов трудящихся и секретарей обкомов КП(б)У:

а. в соответствии с планом, утвержденным пунктом 1 настоящего постановления, до 25 декабря 1944 года подготовить места для поселения в колхозах области;

в. провести массовую работу по разъяснению устава сельхозартели, оказывая всемерную помощь в скорейшем приеме их в члены колхозов и предоставлении им приусадебных участков, в соответствии с уставом сельхозартели, по каждому колхозу” [5, арк.207].

Тобто, найшвидший прийом польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей до колгоспу і мав “исключительное хозяйственное значение” для радянської системи, яка і вчинила злочин примусової евакуації з метою примусового використання забужан у системи колгоспного господарювання, як дармової робочої сили.

Сумська, Полтавська, Харківська, Ворошиловградська, Сталінська і Кіровоградська області також були призначені для прийому примусово евакуйованих польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей:

“7. Разрешить исполкомам Облсоветов депутатов трудящихся Сумской, Полтавской, Харьковской, Ворошиловградской, Сталинской и Кировоградской областей организовать в аппарате исполкомов Облсоветов сектора по расселению украинского населения, эвакуируемого с Польши, в составе 4-х работников, согласно приложению 2”. [5, арк.208].

До цього дня в апараті виконкомів Облради не було секторів з розселення примусово евакуйованих:

“8. Просить Государственную Штатную Комиссию при СНК СССР утвердить установленные штаты секторов по расселению в аппаратах исполкомов Облсоветов депутатов трудящихся” [5, арк.208].

Далі подаються додатки до Постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У [5, арк.209]:

“Приложение 1 к постан. СНК УССР и ЦК КП(б)У № 1678 от 15 декабря 1944 года.
План расселения в областях Украинской ССР всего учтенного к эвакуации на 1 ноября 1944 года Главным Уполномоченным Правительства УССР с территории Польши украинского населения.

№№ пп	Наименование областей поселения	Количество семей/хозяйств	В них душ населения
1.	Сумская	2714	10856
2.	Полтавская	3000	12280
3.	Харьковская	5600	22311
4.	Ворошиловградская	8729	35766
5.	Сталинская	7293	29045
6.	Запорожская	8283	33198
7.	Днепропетровская	8169	32882
8.	Кировоградская	5557	22300
9.	Николаевская	7771	31021
10.	Одесская	3086	12344
11.	Херсонская	6350	25637
	Итого по восточным областям УССР	66552	267640
12.	Волынская	1752	7104
13.	Ровенская	1623	6483
14.	Дрогобычская	1584	6278
15.	Львовская	1797	7155
16.	Станиславская	1500	6030
17.	Тернопольская	1298	5116
	Итого по западным областям УССР	9554	33166
	Всего по УССР	76106	305806

Дана таблиця не лише надає інформацію щодо планованої кількості розселення примусово евакуйованих по всім областям УРСР, але і опосередковано інформує про масштаби застосування тиску на польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей в місцях їх постійного проживання в межах Речі Посполитої Польської зі сторони всіх зацікавлених у цьому сторін вже на початковому етапі примусової евакуації, що виключає розпопуляризований тоталітарною пропагандою аспект добровільності перебугу даної евакуації.

Наступним є “Приложение 2 к постанов. СНК УССР и ЦК КП(б)У № 1678 от 15 декабря 1944 года. ШТАТНОЕ РАСПИСАНИЕ сектора по расселению эвакуируемого из Польши украинского населения аппарата исполкомов Сумского, Полтавского, Харьковского, Кировоградского, Ворошиловградского и Сталинского Облсоветов” [5, арк. 210]:

№№ пп	Наименование должностей	Количество	Должностной оклад в месяц
1.	Начальник сектора	1	800
2.	Старший инспектор	1	650
3.	Инспектор	2	550
	Итого	4	2550

Треба звернути увагу, що керівні органи УРСР, як складової СРСР, роблять розпорядження про виділення значного матеріального потенціалу та фінансових об’ємів для проведення примусової евакуації польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей в той час коли триває Друга світова війна і ці засоби дуже потрібні для її ведення. Відбуваються транспортні витрати на перевезення польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей, в об’єктах створюються “Сектори з розселення евакуйованого з Польщі українського населення” на роботу кожного з яких щомісячно виділяється 2550 радянських карбованців.

Напрошується лише один висновок, що примусово евакуйовані польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей, за розрахунками авторів проекту примусової евакуації за Люблінською угодою, в результаті її здійснення, повинні були принести настільки високий економічний ефект своєю діяльністю в УРСР, який би перекрив ці витрати та приніс надприбуток. Цей ефект

звичайно ж був досягнутий застосуванням забужан на примусових роботах у колгоспах. Інше будь-яке благодійне трактування цієї акції, в форматі турботи про польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей, не витримує критики з точки зору принципів засад людожерської сутності тоталітарного режиму СРСР.

Вже на середину листопаду в Запорізькій області нараховувався значний контингент примусово евакуйованих забужан, про що свідчить довідка надана Секретарю ЦК КП(б)У Д. С. Коротченку:

“По сообщениям заведующего сельхозотделом Запорожского обкома КП(б)У тов. Савенко. На 15 ноября 1944 года в область прибыло 226 хозяйств украинского населения с территории Польши, в том числе: 5.XI – прибыло 56 семейств, которые размещены в колхозах Куйбышевского района. 10.XI - прибыло 68 семейств, которые размещены в колхозах Запорожского сельского района. 12.XI – прибыло 102 семьи, которые размещены в колхозах Запорожского сельского района. Каждая семья в среднем привезла с собой по одной лошади и одной корове” [4, арк.186].

Наступна довідка начальника Управління при РНК УРСР по справам евакуації і розселення українського и польського населення Б. Іванова на ім'я заступника Голови РНК УРСР В. Ф. Старченка інформує:

“По состоянию на 23 ноября 1944 года на территорию Украинской ССР прибыло в порядке эвакуации с территории Польши украинского населения (563 вагона) семей (хозяйств) – 919, в них душ 3223. Эвакуированные привезли с собой крупного рогатого скота 868 голов, лошадей 571, свиней 55. Прибывшее с территории Польши украинское население размещено: в Запорожской области (вагонов 376) семей 627, в них душ – 2270, с ними крупного рогатого скота – 586 голов, лошадей – 404; в Днепропетровской области (вагонов 145) семей 242, в них душ 786, с ними крупного рогатого скота 233 голов, лошадей 139, свиней 41; в Николаевской области (вагонов 42) семей 50, в них душ 167, с ними крупного рогатого скота 49 голов, лошадей 28, свиней 14” [4, арк.188].

Таким чином можна бачити, що на початковому етапі основна маса примусово евакуйованих направляється в три області – Запорізьку, Дніпропетровську та Миколаївську, притому домінуючою за кількістю примусово евакуйованих забужан була Запорізька область. Оскільки переважна більшість переселенців були селянами, то місце-ве керівництво змушувало їх вступати до колгоспів, здебільшого це здійснювалося без їхньої на те згоди: насамперед усуспільнювались коні, інша худоба, сільгоспремнанент [3, с. 201]. Цей фактаж щодо примусу вступу до колгоспу і усуспільнювання коней, худоби, сільгоспремнаненту примусово евакуйованих польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей підкреслено аналогічний зі злочинною акцією з розкуркулення трудового селянства та примусового втягнення до колгоспів, який був завершений в СРСР у 1930 році суцільною колективізацією, але спрямований вже проти іноземних громадян.

Цікавим щодо дослідження питання розселення примусово евакуйованих у 1944–1946 роках забужан в Запорізькій області в означений період серед архівних матеріалів Виконавчого Комітету Запорізької обласної Ради депутатів трудящих (облвиконкому), які зберігаються у фонді ф. р-1335, оп. 14 є Протоколи засідань виконкому. В справі №27 зустрічаємо найбільш ранній з виявлених документів щодо розселення примусово евакуйованих забужан – “Постановление Исполкома Запорожского областного Совета депутатов трудящихся и бюро Обкома КП(б)У № 809-а от 21 ноября 1944 года. г. Запорожье “О подготовке, приеме и размещении прибывающих из Польши переселенцев-украинцев” [8, арк. 131].

Цей документи починається з критики діяльності Райкомів і Райвиконкомів області:

“Исполком Облсовета и Бюро Обкома КП(б)У отмечают, что многие Райкомы и Райисполкомы не серьезно отнеслись к выполнению решения бюро Обкома и Облисполкома о подготовке к приему и размещению переселенцев-украинцев из Польши. До сего времени не подготовились к приему и размещению переселенцев – В.Токмакский, Андреевский, Черниговский, Н.Василевский и другие районы. Подобранные жилые помещения не утеплены, топливо не подвезено”. [8, арк.131].

Треба врахувати, що 21 листопада це вже пізня осінь досить холодна пора року в Запорізькій області, не говорячи вже про саму зиму, яка наступала зі своїми морозами і житлові приміщення, які не були утеплені, а також не підвезене паливо це те, що могло призвести до серйозних страждань прибуваючих примусово евакуйованих. Самостійно на місцях поселення в примусовій евакуації в УРСР польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей облаштуватися і загосподарювати не могли, тому що тут вони не мали приватної власності, вона була залишена в місцях постійного проживання на терені Польської держави. Таким чином забужани попадали в пряму залежність від радянських органів місцевого самоврядування та голів колгоспів, яким належало все в сільській колективізованій місцевості. Але як з'ясується з вищенаведеного останні ігнорували елементарні потреби пограбованих в результаті акції з примусової евакуації польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей. Найбільш вразливою категорією були діти примусово евакуйованих, які отримували психологічний стрес, моральні та фізичні страждання в результаті зміни усталеного місця проживання, тривалої і важкої дороги та побутових незручностей на новому місці поселення в примусовій евакуації. Але як бачимо це мало обходило керівників радянської системи, які, як правило, вище за все ставила лише власну вигоду, не зважаючи на жодні жертви, як це видно з подальшого тексту цього документу:

“Первое поступление, прием и размещение переселенцев в Запорожском, Мелитопольском и Осипенковском районах показывает, что отдельные Райкомы и Райисполкомы не поняли политической важности этого вопроса и проявляют недостаточную организованность в размещении переселенцев, как это имеет место в Мелитопольском районе, где совершенно не подготовили помещения и руководство района проявило полную беззаботность в приеме переселенцев. Среди прибывших переселенцев не проводится массово-разъяснительная работа, отсутствует информация, Райкомы КП(б)У и Райисполкомы не знают материальное и имущественно состояние переселенцев”. [8, арк.131].

Що вказує на те, що для місцевої районної влади примусово евакуйовані були обтяжливою турботою, що потребувала додаткової уваги.

“Исполком Облсовета и Бюро Обкома КП(б)У постановляют:

1. Утвердить план размещения переселенцев в колхозах, на ноябрь-декабрь месяц с. г. в количестве 2649 семейств – 9920 человек (по районам прилагается).

2. Указать секретарю Мелитопольского РК КП(б) В т. Бандуристу и председателю райисполкома т.Тюкову на безответственное отношение с их стороны к принятию и размещению переселенцев и потребовать немедленно устранить допущенные ошибки в этом вопросе.

3. Обязать председателей Райисполкомов, секретарей райкомов КП(б)У:

в) при отсутствии отдельных помещений временно разместить эвакуированные семьи в домах колхозников с согласия последних, утеплить их и подвезти топливо.

г) Оказать всемерную помощь эвакуированным семьям в хозяйственном их устройстве в колхозах, а также в скорейшем приеме их в члены колхоза.

5. Обязать Райкомы КП(б)У и Райисполкомы организовать систематическое проведение агитационно-массовой работы среди переселенцев, выделив для этой цели лучших агитаторов, организовать разъяснение прибывающим переселенцам значение колхозного хозяйства, изучение устава сельхозартели и т. п.

6. Предложить секретарям Райкомов КП(б)У лично участвовать во встрече прибывающих переселенцев, повседневно интересоваться их бытовым и хозяйственным устройством, имея в виду, что вопрос о приеме, размещении и хозяйственном устройстве переселенцев имеет важное политическое и хозяйственное значение” [8, арк. 131–132].

Вище перераховані пункти показують те, що примусово евакуйовані польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей були цікаві для радянського керівництва, лише як робоча сила в колективізованому сільському господарстві. Акцентовано це було прописано у фразях: “в скорейшем приеме их в члены колхозов”, “разъяснение прибывающим переселенцам значения колхозного хозяйства, изучение устава сельхозартели”, “вопрос о приеме, размещении и хозяйственном устройстве переселенцев имеет важное политическое и хозяйственное значение”.

Дані дії за своє суттю є тотожними до примусових робіт, на яких використовувались іноземні громадяни вивезені нацистами до Німеччини в роки Другої світової війни, тим більше, що акція примусової евакуації польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей за угодою між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р. була укладена за часів тієї ж Другої світової війни. Ці дії, вчинені зі сторони державних органів УРСР, явно підпадають під категорію – військові злочини та злочини проти людяності, які були визначені в Статуті Міжнародного Нюрнберзького військового трибуналу 8 серпня 1945 р. в статті 6: “b) военные преступления увод в рабство или для других целей гражданского населения оккупированной территории; ограбление общественной или частной собственности; разорение, не оправданное военной необходимостью, и другие преступления; c) преступления против человечности: порабощение, ссылка и другие жестокости, совершенные в отношении гражданского населения до или во время войны, или преследования по политическим или религиозным мотивам в целях осуществления или в связи с любым преступлением, подлежащим юрисдикции Трибунала, независимо от того, являлись ли эти действия нарушением внутреннего права страны, где они были совершены, или нет. Руководители, организаторы, подстрекатели и пособники, участвовавшие в составлении или в осуществлении общего плана или заговора, направленного к совершению любых из вышеупомянутых преступлений, несут ответственность за все действия, совершенные любыми лицами в целях осуществления такого плана” [9, с. 763–770].

У цій же Постанові № 809-а вказано планову кількість сімей і осіб примусово евакуйованих забужан по районах Запорізької області на листопад-грудень 1944 р.:

“Приложение № 1. Распределение семейств переселенцев по районам области [8, арк. 133]:

Наименование районов	Количество семейств	Количество душ
Запорожский	500	2000
Красноармейский	100	399
Н.Николаевский	200	817
Куйбышевский	300	1215

Черниговский	400	1215
В.Токмакский	200	817
Михайловский	200	816
Мелитопольский	150	615
Осепенковский	100	407
Гуляйпольский	100	407
Пологовский	100	406
Ореховский	199	806
Всеого	2649	9920

Наступним документом який стосується примусово евакуйованих забужан є “Рішення виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих № 810 від 22 листопада 1944 року. м. Запоріжжя. “Про утворення в апараті Облвиконкому Сектору по розселенню Українського населення евакуйованого з Польщі”:

“Відповідно до постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 17-го листопада 1944 р., Виконком Облради депутатів трудящих рішає:

1. Утворити в апараті Виконкому Облради Сектор по розселенню українського населення, що евакуюється з Польщі в кількості 4-х працівників і підпорядкувати голові облвиконкому.

2. До остаточного визначення структури сектору штатною Комісією, затвердити нижче зазначений штат і посадові оклади:

Начальник сектору.... - 1000 крб. на місяць

Ст. Інспектор - 700 -//-

Інспектор - 600 -//-

Секретар-друкарка ... - 300 -//-

3. Призначити начальником Сектору тов. Ніконова Іван Івановича, звільнивши його від роботи в Облкомунгоспі.

4. Доручити тов. Ніконову негайно укомплектувати апарат сектору відповідними працівниками, розробити і внести на розгляд Виконкому Облради міроприємства по забезпечення розселення українського населення з Польщі в колгоспах області” [8, арк.134].

З вказаного документу випливає, що він був створений на підставі постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 17-го листопада 1944 р. Але на той час процес примусової евакуації вже тривав і в Запорізьку область вже прибували перші ешелони з забужанами – “Уже 1-го ноября 1944 года был отправлен первый эшелон с эвакуируемыми из села Стрельцы, Грубешувского района, состоявший из 28-ми вагонов, в которых было отправлено 78 хозяйств, насчитывающий 290 человек. Эшелон был отправлен со станции Владимир-Волынский с назначением на станцию Ново-Хортица, Запорожской области” [2, арк. 26]. А також пригадаймо, вже наведену інформацію, що до колгоспів Куйбишевського району Запорізької області перші примусово евакуйовані забужани прибули вже 5 листопада 1944 року [4, арк. 186].

Але владою не було ще створено органів, які б, безпосередньо, займались прийомом, розміщення та облаштуванням примусово евакуйованих польських громадян. Цей факт лише підкреслює споживацький характер ставлення щодо забужан зі сторони державних органів УРСР, які не обтяжували себе зайвими клопотами щодо дешевої робочої сили прибуваючої на її територію.

Зміст розглянутих документів засвідчує, що примусово евакуйовані на підставі Люблінської угоди від 09.09.1944 року, польські громадяни української, білоруської, російської та русинської національностей на момент прибуття до безпосереднього місця поселення в примусовій евакуації в межах УРСР восени – зиму 1944 р., були поставлені у важкі моральні та матеріальні умови, через абсолютну неготовність місцевих органів до прийняття примусово евакуйованих в плані створення нормальних умов життєдіяльності, що пов’язане, як з існуванням самої радянської системи взагалі так і з колгоспним типом господарюванням, який передбачав лише використання трудового потенціалу людей, а не їх добробут. Органи по безпосередньому прийому, розміщенню та облаштуванню примусово евакуйованих польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей на момент прибуття перших партій примусово евакуйованих не були створені, що приносило важкі матеріальні, а з ними і моралі страждання.

Таким чином, архівні документи, що висвітлюють початковий етап розміщення примусово евакуйованих за Люблінською угодою від 09.09.1944 р. польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей в Запорізькій області є важливим дже-

релом, що розширює інформаційну базу опису історичної долі прибуваючих на поселення в примусовій евакуації польських громадян української, білоруської, російської та русинської національностей в даному регіоні УРСР. Практичним застосуванням може бути перспективне використання даної інформації у більш широкому дослідженні та подальше опрацювання архівних матеріалів з викладеного питання у означеному ключі, а також використання даної інформації, як додаткової підстави для реабілітації даної групи жертв політичних репресій радянської тоталітарної системи.

Джерела і література:

1. ЦДАВОУ, ф. р-4959, оп.1т1, спр. 1.
2. ЦДАВОУ, ф. р-1, оп. 23, спр. 4356: Заключительный отчет Главного Уполномоченного Правительства Украинской Советской Социалистической Республики по эвакуации украинского населения с территории Польши о выполнении Соглашения от 9-го сентября 1944 года между Правительством Украинской ССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши.
3. Бондар В., Величко О. Українські переселенці з Польщі на теренах Запорізької області 1944–1946 рр. (оригінальні документи з фондів Держархіву Запорізької області) // Архіви України. – К., 2005. – № 4 (257).
4. ЦДАВОУ, ф. р-2, оп. 7, том II, спр. 1420.
5. ДАЗО, ф. р-1335, оп. 9, спр. 21.
6. ЦДАВОУ, ф. р-4959, оп. 9, спр. 3: Відозва до українського населення Люблинського воєводства.
7. ДАЗО, ф. р-1335, оп. 9, спр. 28.
8. ДАЗО, ф. р-1335, оп. 14, спр. 27.
9. Действующее международное право. Том III. – М.: Московский независимый институт международного права, 1997.

Андрій Клос (*Нікополь, Україна*) Початковий етап розміщення примусово евакуйованих забужан в Запорізькій області

У статті розглянуто початковий етап розміщення примусово евакуйованих (за угодою між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р.) забужан у Запорізькій області на підставі документальних матеріалів, які охоплюють період осені-зими 1944 р.

Ключові слова: угода, забужани, евакуація, репресії.

Андрій Кло́с (*Никополь, Україна*) **Начальний етап розміщення
принудительно евакуйованих забужан в Запорізькій області**

В статті розглянуто початковий етап розміщення примусово евакуйованих (по угодові між урядом УСРСР і Польським комітетом національного звільнення об евакуації українського населення з території Польщі і польських громадян з території УСРСР от 9 вересня 1944 г.), забужан в Запорізькій області на основі документальних матеріалів, які охоплюють період осені-зими 1944 г.

Ключові слова: угода, забужани, евакуація, репресії.

Andriy Klos (Nikopol, Ukraine) **Initial stage of placing forcibly
evacuated zabuzhan in the Zaporozhian district**

In the article the initial stage of placing is discredited forcibly evacuated (on agreement between the government of USSR and by the Polish Committee of National Liberation about evacuation of the Ukrainian population from territory of Poland and Polish citizens from territory of USSR on 9th of September, 1944), zabuzhan in the Zaporozhian district on the basis of documentary materials which engulf the period of the autumn-winter 1944.

Key words: the agreement, zabuzhans, evacuation, repressions.

Володимир БОРЩЕВИЧ
(Луцьк, Україна)

**Структура прибутків,
майновий стан кліриків
Волинсько-Рівненської єпархії
40 – 50-х рр. XX ст.**

В умовах радянської тоталітарної системи жорстка регламентація визначала кожен крок і вчинок громадянина. Особлива увага режиму скеровувалась на відповідний ідеології розподіл матеріальних ресурсів. І саме політична лояльність дозволяла просування офіційною драбиною заможності в СРСР. У цю систему доцільності не вписувалось православне духовенство. Його суспільний статус та особливості “фахової” діяльності виводили за межі впливу влади, а фінансово-майновий статус ставив вище радянської колективної бідності. Протягом післявоєнних років православні ієреї Волині змушені пристосовувати запити до реалій життя, більшу увагу надавати джерелам фінансової стабільності.

Матеріальний статус православного духовенства у загальноукраїнському масштабі в означений період відповідно логіки дослідження відображено у працях В. Пашенка, В. Барана та О. Лисенка. В. Милуць, характеризуючи фінансово-господарську діяльність Волинської духовної семінарії протягом 1946–1964 рр., звернув увагу на розмір зарплати викладацького складу, стипендій вихованців, забезпечення їх побуту. Однак, динаміка матеріального статусу волинського духовенства, його диференціація, вплив на фінансові можливості ієреїв радянської фіскальної політики, структура видатків не стали предметом досліджень науковців.

У лютому 1944 р. радянські війська витіснили німців з Рівненської області. Під тиском обставин волинське духовенство змушене брати участь у “добровільному” зборі коштів на користь радянської армії. Протягом березня-червня у Рівненському Воскресенському соборі зібрано 1715 рублєй для поранених радянських солдат та 6000 рублєй від духовенства і собору на танкову колону [12, 22].

Одним із перших зазнав матеріальних втрат від радянської влади Дубенський Чеснохресний монастир. У братії обителі відібрали 15 га землі [19, 11]. Уповноваженому у Рівненській області Головатому не сподобалось, що дубенські ченці у скаргах порівнювали нацистів і більшовиків: мовляв, за німців монастир отримав землю, а за советів її відібрали. Залишилось лише 2 га, котрі й становили основне джерело забезпечення братії [7, 4]. Така ж ситуація витворилась стосовно земельних ресурсів Дерманського Троїцького монастиря. Радянська влада іще до німецько-радянської війни вилучила монастирську землю. Станом на 31 липня 1944 р. обитель володіла 2 га ґрунту [13, 10]. Найбільш стабільною виявилась ситуація у Корецькому монастирі. Сестри використовували 42,25 га землі, мали 8 коней, 6 корів, 3 телиці, 2 свиней, 5 поросят, 12 овець, 1 молотилку, 1 культиватор, 4 плуги і 2 борін [8, 1].

Наприкінці 1944 р. фіксуємо перші випадки фіскального тиску на священнослужителів. Народний комісаріат фінансів Радянського Союзу циркуляром № 198 від 17 квітня 1944 р. “Про порядок обкладання податком на прибуток служителів релігійних культів та інших осіб, котрі отримують прибутки від релігійних громад” роз’яснював, що оподатковуються усі прибутки, отримані від виконання обрядів, треб незалежно від джерела надходження [35, 31]. Прибутком радянська влада вважала і допомогу духовенству від релігійних громад чи єпархіальної влади. Одноразові натуральні подарунки не оподатковувались, а регулярні вважались прибутком. У випадку якщо за треби вірні розплачувались речами чи продуктами харчування, то нарахування здійснювалось за схемою: береться загальна кількість треб і середня вартість виконання й отримується середня сума.

Отже, першим, офіційно зафіксованим, постраждав від заповзятого оподаткування священик Соболевський. Наприкінці 1944 р. він оскаржив рішення облфінвідділу і з огляду на тимчасову зміну релігійної політики радянський фіскальний орган визнав перевищення повноважень і зменшив податок [25, 176]. А. П. Кузнецкій, учасник прийому членів собору єпископів у Раді у справах РПЦ при РНК СРСР 24 листопада 1944 р., стверджував, що голова Ради Г. Карпов, підсумовуючи результати роботи за рік, одним із досягнень назвав “внесення низки поправок у податкових питаннях, які полегшують умови життя служителів релігійного культу” [14, 18].

З тактичних міркувань Г. Карпов просив керівника радянського уряду УРСР М. Хрущова у листі від 22 лютого 1945 р. дати вказівку

місцевим органам влади не чинити перепон у діяльності монастирів і залишити недоторканим їх фінансово-матеріальний стан, котрий склався за роки нацистської окупації [6, 28].

У вересні 1945 р. функціонери Ради у справах РПЦ листом роз'яснили уповноваженому в УРСР П. Ходченку порядок оподаткування прибутків монастирів і єпархіальних підприємств. Згідно з постановою РНК СРСР № 2215 від 29 серпня 1945 р. податок на прибуток стягувався згідно з нормами ст. 19 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 30 квітня 1943 р., тоді як від військового податку звільняються ченці, котрі мешкають у монастирях і не мають особистих прибутків, від податку на холостяків, одиноких і малосімейних – чорне православне духовенство, зобов'язане безшлюбністю. У листі також зазначено, що монастирі не сплачують податок з будівель і земельну ренту [17, 63]. Тоді ж священикам дозволено користуватись присадибними ділянками згідно норм і в порядку встановленому для робітників і службовців [28, 62]. Цим сталінський режим формально зрівняв волинське духовенство у правах з представниками інших соціальних верств населення імперії.

Ще однією статтею видатків для волинського духовенства в радянську добу стали хабарі. Єпископ Волинський і Рівненський Микола (Чуфаровський) у листі на ім'я митрополита Київського і Галицького Іоана (Соколова) 22 січня 1946 р. писав, що траплялись випадки пожегів вдячних новорукоположених на ремонт будівель для пастирських курсів та інше [16, 6–7]. Хабарництво вочевидь набуло масштабного вияву оскільки проблемі присвятили засідання Св. Синоду Російської церкви. Саме 2 квітня 1946 р. вищий виконавчий орган РПЦ спробував припинити практику симонії та побирання мзди. Скарги на преосвященних про вимагання ними грошей за висвяти та призначення на парафії надійшли із Сумської, Волинської, Вінницької, Харківської, Херсонської та інших єпархій України. Синод наказав відмінити побори за хіротонії та скасувати незаконні податки за переміщення і призначення кліриків [4, 14]. Як вплинула постанова на практику висвят у документах не зафіксовано. Вочевидь, єпархіальні архієреї не відмовились від такого джерела прибутків, однак вимагали гроші у більш прихований спосіб.

Ірраціональне радянське сільське господарство не могло забезпечити потреби населення продукцією. Селянські підсобні господарства мали зарадити ситуації через обкладання натуральними податком.

Не виключалась із системи земля у володінні священнослужителів та монастирів. Уповноважений міністерства заготівель СРСР по УРСР повідомляв республіканському уповноваженому П. Ходченку 25 серпня 1947 р., що господарства православних монастирів і духовенства залучаються до обов'язкових поставок державі зерна як одноосібники [18, 28].

У березні 1948 р. П. Дубовик направив керівництву у Київ інформацію про фінансово-господарський стан Дубенського чоловічого та Корецького жіночого монастирів. У Дубенському монастирі братія із 14 осіб мала у користуванні: 4 га орної землі; трирічний садок на 1,5 га; житловий корпус, домову церкву та побутові приміщення площею 500 м²; пару коней, корову, телицю, свиню; віз, плуг, двоє борін. Від віруючих обитель мала 10458,6 руб. тоді як земля дала орієнтовно 10000 руб. прибутку. З вказаного господарства у 1947 р. внесено: земельної ренти – 225 руб., натурою зернових 585 кг, 450 кг яблук, 25 кг м'яса, 126 кг картоплі, 44 кг городини, 120 л молока та 20 кг сіна. Плата за культові будівлі становила 200 рублей, за користування житловою площею – 100 руб. і податок на прибуток становив 6067,6 руб. [31, 69]. У Корецькому монастирі на 119 насельниць було 59 га землі (37 га орної, 3 га сінокоосу, 4 га пасовища, 3 га городів, 2 га садка, 4 га присадибної ділянки, кущі і дороги займали 6 га) [32, 70]. Черниці доглядали 12 дійних корів, 3 телиці, 9 коней, 10 овець, 5 свиней та 35 курок. Для відповідного обробітку використовували: 3 вози, молотилку, культиватор, віялку, 4 плуги, 2 борін, 5 кіс і 30 серпів. Протягом 1947 р. монастирський прибуток від вірних становив 9342 рубля. Від продажу свічок отримано 46905 рублей і сільське господарство дало орієнтовно 70000 руб. Держава нарахувала черницям 30000 руб. податку грошима і натурою, зобов'язала здати 5200 кг зерна, 520 кг овочів, 2160 кг картоплі, 272 кг м'яса, 3325 літрів молока і 10,5 кг шерсті. Плата за користування житловою площею становила 2210 руб.

Одними із найзабезпеченіших священників Волині варто вважати ієреїв-викладачів Волинської духовної семінарії. Ректор навчального закладу о. Микола Тучемський протягом 1946-1947 навчального року отримав 52000 рублей (у середньому 4333 руб. у місяць). За дев'ять місяців 1947–1948 навчального року йому виплачено 41500 рублей (4611 руб. у місяць) [10, 137]. Платня о. Стефана Грушко як викладача семінарії була скромнішою від ректорського окладу і залежала безпосередньо від навантаження. У 1946-1947 навчальному році йому

заплатили 29000 рублей (по 2416 руб у місяць) у наступному – 17200 (1911 руб.). Якщо додати до цих сум платню настоятеля міського храму – вийде достатньо значна як для радянської післявоєнної реальності цифра.

Роком тотальної колективізації волинського села став 1949 р. Під тиском режиму духовенство відмовлялось від землі. Коли отцеві Олександр Паталасі його парафіяни селяни Дюксина Клеванської округи запропонували взяти землю він відмовився. Раніше дюксинці воліли, щоб попередній настоятель о. Рафальський разом із ними захищався від майбутнього колгоспу [9, 4]. У доповіді єпархіальному архієреєві з цього приводу у лютому 1949 р. священник стверджував, що його попередник о. Рафальський нібито хотів продемонструвати приклад вступу у колгосп і мав намір віддати власну землю. За це пастиря вбили. Від імені духовенства Березнівського району місцевий благочинний о. Олександр Сагайдаківський у листі уповноваженому 10 березня 1949 р. заявляв про відмову від землі, оскільки священники не хочуть бути одноосібниками [11, 15]. Отець Володимир Микитовський, настоятель церкви с. Біла Криниця Рівненської області, заявив уповноваженому, що вирішив передати у державний фонд 4,8 га власної землі оскільки є священником і через старість не може вести сільське господарство й обробляти землю [26, 27].

У 1951 р. духовенство Волинсько-Рівненської єпархії спорядило описи парафій із інформацією про розвиток громади протягом останніх чотирьох років. У них нас цікавлять пункти, присвячені матеріальному стану священника. Отже, настоятель церкви с. Вовкові Козинського району Рівненської області мав парафіяльну квартиру із двох кімнат та кухні, дві господарські будівлі і город розміром 0,35 га. У 1948 р. він отримав 7500 рублей прибутку і заплатив 2559 руб. (34%) податків, у 1949 – 6100 руб. прибутків і 1990 руб. (33%) податків та в 1950 р. – 5605 руб. і переказав 1832 руб. (33%) радянським фіскальним органам [22, 1-2]. Якщо взяти до уваги, що церковні прибутки протягом 1948-1950 рр. становили відповідно 10244 руб., 8613 руб. та 7479 руб. стає очевидним превалювання у системі парафіяльних витрат зарплатної статті. Відповідно єпархіальні внески з парафії становили 3400 – 3000 – 2900 рублей. Парафія с. Вовкові нараховувала 2075 вірних.

У кілька разів меншою була громада с. Борятин Козинського району. Вона об'єднувала 720 православних й обслуговувалась кліром

церкви с. Добриводи. Прибутки священика виявились доволі скромними: у 1948 р. – 2230 руб., 1949 р. – 1800 руб. і в 1950 р. священик отримав 1430 руб. [21, 23]. Такий матеріальний стан громади враховував єпархіальний архієрей і сума внесків варіювалась у межах 1500-1050-950 рублей. Настоятель Миколаївського храму м. Корець, котра нараховувала 2578 осіб, протягом 1948–1950 рр. отримав 6500 (-1758 податок) рублей, 6100 (-1458) та 5500 (-1231) [23, 85]. Окрім цього священик проживав у квартирі з двох кімнат та кухні, мав комору. Присадибна ділянка становила 0,12 га. Прибутки настоятеля Успенського храму с. Глинськ Здолбунівського району протягом 1948 – 1949 – 1950 рр. виразились у наступних розмірах: 8370 (-1689) руб., 7955 (-1624) та 6491 (-1004) рубль. Глинська громада нараховувала за припущенням настоятеля о. В. Похильчука станом на 1951 р. майже 2300 прихожан [24, 9].

Проблема матеріального забезпечення священноієреїв тривалий час залишалась головним болем лише кліру. З приходом на архієрейську кафедру Палладія (Камінського) вчинено спробу її розв'язання. У циркулярі № 10 від 10 квітня 1953 р. єпископ серед іншого пропонував зміцнити парафії, ліквідувавши малосильні, а також об'єднати благочиння [36, 4]. Цей крок не лише покращив би якість обслуговування вірних, але й матеріальне забезпечення настоятелів. Крім цього єпископ пропонував подбати про підвищення прожиткового мінімуму парафіяльного духовенства. Можливо, що на такий крок Палладія (Камінського) спонукали факти фінансових зловживань окремими священиками.

Протягом 50-х рр. тривало погіршення становища монастирів Волині. Радянський режим крок за кроком посилював фінансово-господарський тиск на обителі. Рішенням від 20 березня 1954 р. Мізоцький райвиконком передав водяний млин Дерманського жіночого монастиря колгоспу імені Горького [30, 52]. Ігуменя Євлогія намагалась затримати у монастирській власності млин і землю, однак звернення до уповноваженого не дали результату. Згодом монастир буде ліквідований, а черниці переведуть у Корець.

У 50-х рр. радянська влада випробувала іще один інструмент контролю за церковними фінансами – облік пожертв на монастирі, котрі надходили поштовими переказами. Уповноважений у Рівненській області П. Дубовик листом від 6 грудня 1956 р. на ім'я керівника Корецької райконтори зв'язку просив надати інформацію про суми

переказів Корецькому монастиреві і їх відправників за період з 1 січня 1956 по 1 січня 1957 рр. [15, 120]. Таку ж інформацію витребувано стосовно інших монастирів: протягом 1954–1956 рр. Корецький монастир отримав 452 перекази на суму 113087 руб., і 495 посилок; Дерманський жіночий монастир з 1953 по 1956 рр. мав 532 перекази на 117105 руб. і 1118 посилок; чоловічий монастир на Козацьких Могилах за цей же період отримував 432 рази матеріальні ресурси у сумі 83220 руб. і 791 посилку; Дубенський чоловічий монастир – 372 перекази на 49230 рублей і 458 посилок. Сукупно чернецтву Рівненської області за чотири роки надійшло 1788 переказів на 362642 рубля і 2826 посилок. За припущенням уповноваженого якщо вартість однієї посилки оцінювати у 50 руб., то загальна їх вартість складе 141300 руб. Отже, переказів і посилок ченці і черниці області протягом 1953–1956 рр. отримали на суму 503941 рубль [3, 87]. Інформація про перекази у майбутньому використовувалась режимом для упереджувальних заходів до ініціаторів пересилання грошей поштою і позбавлення волинського чернецтва цієї статті надходжень.

Узагальнені офіційні відомості про прибутки православного духовенства Рівненської області протягом 1954–1956 рр. свідчать про поступове зростання матеріального добробуту священнослужителів, незважаючи на позицію радянського режиму. Наприклад, священник Рівненського району отримав у 1954 р. у середньому 4864 рубля, а в 1956 р. – 6947 руб. [20, 46]. Виключення становили священники найпівнічнішого Заріччяньського району Рівненської області: у 1954 р. середній річний прибуток священнослужителів там становив 3000 рублей, а через два роки – 2627 рублей. Так, порівняно із заможнішими районами, поліські священники отримували у кілька разів менше. Звісно, що наведені цифри не можуть відобразити усіх нюансів матеріального статусу духовенства області, однак свідчать про головні тенденції. Уповноважений у Рівненській області П. Дубовик пояснював зростання матеріального добробуту представників духовної верстви двома причинами: перша і головна полягала у покращенні фінансового статусу вірних, а друга – в упорядкуванні обліку та звітності парафіяльних грошових потоків [33, 42].

Зміцнення матеріального становища духовенства підтверджують загальні прибутки єпархіального управління у Рівненській області. Протягом 1958 р. сукупні надходження із залишком з попереднього року становили 6258829 рублей. У структурі прибутків найбільше

коштів отримано від продажу свічок (2595964 руб.), далі йшли тарілковий і кружковий збір (959541 руб.) та перехідні суми (998172 руб.) [34, 127]. Протягом року витрачено 5347116 руб. Найбільше фінансових ресурсів скеровано на придбання будівельних матеріалів, плату будівельникам, утримання штату, купівлю церковних речей, сплату податків. І знову московський патріарх в умовах початку нової антицерковної кампанії змушений звернутись до єпископату із закликом припинити перевитрату церковних грошей на власні цілі та привласнення єпархіальних сум [29].

Одним із головних напрямків хрущовських гонінь стала кампанія ліквідації монастирів. Щоб створити ілюзію їх саморозпуску, режим перекрив усі джерела прибутків обителів. Під час зустрічі Г. Карпова із патріархом Олексієм 13 липня 1959 р. йшла мова про припинення надання дотації діючим монастирям. Глава РПЦ погодився не підтримувати обителів [5, 181]. Волинський єпархіальний архієрей Панкратій (Кашперук) обійшов цю заборону, створивши “ремонтний фонд”, з якого надавались систематичні дотації завмираючим громадам. Рівненський уповноважений вимагав заборонити такий фонд [27, 233].

Таким чином, упродовж 40 – 50-х рр. ХХ ст. прибутки волинської духовної верстви зменшувались або зростали залежно від коливань державної релігійної політики. У перші післявоєнні роки сталінський режим дозволив духовенству і монастирям використовувати земельні наділи, отримані в роки окупації, податковий тиск був поміркованим, духовних осіб навіть звільнили від деяких примусових робіт. Наприкінці 40-х рр. у зв’язку із колективізацією і податковим тиском усе духовенство відмовилось від земельних наділів крім присадибних. Відтоді лише церковні прибутки стають основним джерелом забезпечення ієреїв. З покращенням матеріального становища населення почали зростати прибутки парафіяльних священиків. Найвищим рівень фінансового забезпечення був у містечках і південних районах Волинської та Рівненської областей. Натомість священики у північних районах отримували вдвічі менше від своїх колег. Середня зарплатня священика рівнялась, а іноді була вищою заробітків службовців радянських господарських та партійних установ районної ланки. З метою контролю над духовною верствою в СРСР здійснювалась відповідна фіскальна політика, ознакою якою часто ставали завищені ставки оподаткування. Православні монастирі не лише втрачали землю, але й

прирівнювались в оподаткуванні до торговельних підприємств. Єпархіяльна влада намагалась зміцнити фінансове становище духовенства шляхом укрупнення парафій і благочинь.

Джерела та література:

1. Акт обстеження роботи апарату уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР у Рівненській області, лютий 1948 р. // Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф.р-204, оп.11, спр.19, арк.42–43.

2. Ведомости о подписке госзайма развития народного хозяйства 1951 года выпуска по Ровенской области // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.56, арк.39.

3. Ведомости о поступлении переводов и посылок в монастыри Ровенской области, [декабрь 1956 г.] // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.74, арк.87.

4. Выписка из журнала № 8 заседания Св. Синода РПЦ, 2 апреля 1946 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.42, арк.14.

5. Выписка из записи беседы председателя Совета по делам РПЦ при Совете Министров СССР Г. Карпова с патриархом Московским Алексием (Симанским) 13 июля 1959 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.116, арк.181.

6. Выписка из письма председателя Совета по делам РПЦ при СНК СССР Г. Карпова председателю Совнаркома УССР Н. Хрущёву, № 477, 22 февраля 1945 г. // Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф.р-393, оп.3, спр.2, арк.28.

7. Відомості про Дубенський чоловічий монастир, 1944 р. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.1, арк.4.

8. Відомості про Корецький жіночий монастир, 1944 р. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.1, арк.1.

9. Докладная записка священника Александра Паталахи епископу Волинскому и Ровенскому Панкратию (Кашперуку), февраль 1949 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.32, арк.4.

10. Дополнительные ведомости к отчету о Волинской духовной семинарии за 1947–1948 учебный год // ДАВО, ф.р-393, оп.2, спр.13, арк.134–137.

11. Заявление благочинного Березновского района протоиерея Александра Сагайдаковского уполномоченному Совету по делам РПЦ при Совете Министров СССР по Ровенской области, 10 марта 1949 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.32, арк.15.

12. Звіт протопресвітера Марчаковського, 20 червня 1944 р. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр. 1, арк. 22.

13. Інформація голови Мізоцького райвиконкому Бахмацького Рівненському облвиконкому, 31 липня 1944 р. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.1, арк.10.
14. Кузнецкий А. П. Приём в Совете по делам Русской православной церкви при СНК СССР участников собора епископов 24 ноября 1944 г. (Впечатления участника) // Журнал Московской патриархии. – 1944. – № 4. – апрель. – 65 с. – С. 16-20.
15. Лист уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР у Рівненській області П. Дубовика Корецькій районній конторі зв'язку, № 122-86, 6 грудня 1956 р. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.92, арк.120.
16. Письмо епископа Вольнского и Ровенского Николая (Чуфаровского) митрополиту Киевскому и Галицкому, экзарху Украины Иоанну (Соколову), 22 января 1946 г. // ДАВО, ф.р-393, оп.3, спр.4, арк. 6–7.
17. Письмо заместителя председателя Совета по делам РПЦ при СНК СССР Бельшева и юрисконсульта Совета Покровского уполномоченному Совету по делам РПЦ при СНК УССР П. Ходченку, № 4307, 4 сентября 1945 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.8, арк.63.
18. Письмо уполномоченного министерства заготовок СССР по УССР уполномоченному Совету по делам РПЦ при Совете Министров УССР П. Ходченку, № 30408, 25 августа 1947 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.15, арк.28.
19. Лист уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви при Рівненському облвиконкомі Головатого голові Дубенського райвиконкому Маруті, № 741/44, 29 червня 1945 р. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.2, арк.11.
20. О доходах духовенства Ровенской области по уточнённым данным Ровенского облфинотдела, [январь 1957 г.] // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.94, арк. 45–46.
21. Описание прихода с. Борятын Козинского района Ровенской области, 1951 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.21, арк. 22–24.
22. Описание прихода с. Вовковыи Козинского района Ровенской области, 1951 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.21, арк.1–2.
23. Описание прихода г. Корец Ровенской области, 1951 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.21, арк.84–85.
24. Описание Успенского прихода с. Глинск Здолбуновского района Ровенской области, 1951 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.58, арк.9.
25. Письмо уполномоченного Совета по делам РПЦ при СНК СССР по Ровенской области Головатого уполномоченному Совету по делам РПЦ при СНК УССР П. Ходченку, № 3/183, 25 декабря 1944 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.1, арк.176.

26. Письмо уполномоченного Совета по делам РПЦ при Совете Министров СССР по Ровенской области П. Дубовика председателю Ровенского райисполкома А. Маловичку, № 122-01, 18 апреля 1949 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.32, арк.27.

27. Письмо члена Совета по делам РПЦ при Совете Министров СССР Сивенкова уполномоченному Совету по делам РПЦ при Совете Министров СССР по Ровенской области П. Дубовику, № 1523, 8 сентября 1959 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.116, арк.233.

28. Письмо юрисконсульта Совета по делам РПЦ при СНК СССР Покровского уполномоченному Совету по делам РПЦ при СНК СССР по Волынской области М. Диденку, № 4489, 12 сентября 1945 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.8, арк.62.

29. Послание патриарха Московского и всея Руси Алексия (Симанского) епархиальным архиереям, 25 марта 1959 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.116, арк.80–82.

30. Рішення Мізоцького райвиконкому, 20 березня 1954 р. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.83, арк.52.

31. Справка о Дубенском Крестовоздвиженском мужском монастыре, март 1948 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.19, арк.69.

32. Справка о Корецком женском монастыре, март 1948 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.19, арк.70.

33. Справка о православных женских монастырях Ровенской области, [1957 г.] // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.94, арк.31–44.

34. Финансовый отчёт епархиального управления по Ровенской области за 1958 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.116, арк.127-129.

35. Циркуляр Наркомфина СССР, № 198, 17 апреля 1944 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.4, арк.31.

36. Циркуляр № 10 отцам благочинным Волынско-Ровенской епархии, № 1252, 10 апреля 1953 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.77, арк.4–5.

Володимир Боршевич (Луцьк, Україна) Структура прибутків, майновий стан кліриків Волинсько-Рівненської єпархії 40 – 50-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена особливостям матеріального забезпечення православного духовенства Волині протягом півтора десятка післявоєнних років. Конкретизовано джерела грошових надходжень священників, зміну їх структури, величини. Окрему увагу звернуто на фіскальні складові радянської церковної політики. У наукове використання вводяться раніше невідомі та маловідомі архівні документи і матеріали.

Ключові слова: Волинсько-Рівненська єпархія, православне духовенство, прибутки

Владимир Борщевич (Луцк, Украина) Структура доходов, имущественное состояние клириков Волынского-Ровенской епархии 40 – 50-х гг. XX века

Статья посвящена особенностям материального обеспечения православного духовенства Волыни на протяжении полтора десятка послевоенных лет. Конкретизировано источники денежных поступлений священников, изменение их структуры, размеров. Отдельно обращено внимание на фискальную составную советской церковной политики. В научное использование вводятся ранее неизвестные и малоизвестные документы и материалы.

Ключевые слова: Волынский-Ровенская епархия, православное духовенство, доходы

Volodymyr Borshevych (Lutsk, Ukraine) Structure of incomes, a property condition of clergymen of the Volyn-Rivne diocese of 40 – 50-th of the XX-th century

The article is devoted the features of material maintenance of orthodox clergy of Volyn on an extent of 40 – 50-th of the XX-th century. It is concretised sources of monetary receipts of priests, change of their structure, the sizes. Is separately paid the attention on fiscal compound the Soviet church policy. Unknown and little-known archive documents and materials are entered in scientific use.

Key words: the Volyn-Rivne diocese, orthodox clergy, incomes

Юрій ЧЕРЧЕНКО
(Київ, Україна)

**Огляд документів фонду
Андрія Мельника в Архіві ОУН
у Києві**

В Архіві ОУН у Києві зберігаються документи видатного українського громадського, політичного і військового діяча, поручника легіону Українських Січових Стрільців, начальника штабу Дієвої Армії УНР, одного із засновників Української військової організації, Голови Проводу українських націоналістів полковника Андрія Мельника.

Архів ОУН – це недержавна установа, зараз він знаходиться в Києві при бібліотеці ім. Олега Ольжича. Більша частина документів архіву так чи інакше пов'язана з історією українського національно-визвольного руху. В архіві зібрані документи єдиної ОУН до розколу організації в 1940 році, а також документи й матеріали ОУН під проводом А. Мельника після розколу. Зокрема, це листи та інші особові документи чільних діячів ОУН та різних українських політичних партій і організацій – Євгена Коновальця, Андрія Мельника, Дмитра Андрієвського, Степана Бандери, Юліяна Вассіяна, Олега Кандиби-Ольжича, Богдана Кентржинського, Михайла Колодзінського, Андрія та Миколи Лівицьких, Володимира Мартинця, Євгена Онацького, Миколи Плав'юка, Михайла Селешка, Омеляна Сеніка, Ярослава Стецька, Миколи Сціборського, Сидора Чучмана, Олега Штуля-Ждановича та ін. В архіві також зберігаються автографи відомих українських літераторів – Євгена Маланюка, Леоніда Мосендза і Уласа Самчука.

Фонд Андрія Мельника є одним з найбільших в Архіві ОУН у Києві. Полковник Андрій Мельник очолював Провід українських націоналістів (ПУН) протягом 36-ти років (1938–1964) і тому в Архіві ОУН зібрано багато документів про діяльність Голови Проводу. Ці документи були перевезені з Канади до України в середині 1990-х років завдяки клопотанням Голови ПУН Миколи Плав'юка.

Фонд Андрія Мельника нараховує декілька тисяч документів. За кількістю в ньому переважають документи повосенного періоду, адже підчас другої світової війни була втрачена значна частина архіву ОУН. Хронологічно документи фонду відносяться до періоду 1919–1964 рр. Найдавнішим документом фонду є лист Є. Коновальця до А. Мельника від 31 грудня 1919 року.

Переважну більшість документів фонду становить листування Голови ПУН з провідними діячами ОУН. Від заснування ОУН в 1929 році склалася така ситуація, що всі члени ПУН жили на еміграції в різних країнах і не мали можливості часто збиратися на наради. Тому багато важливих питань вирішувалося саме в листуванні. Через листування Голова ПУН підтримував зв'язок також з осередками українських націоналістів в інших країнах: зокрема Андрію Мельнику писали представник ОУН у Скандинавії Богдан Кентржинський, представник ОУН у Бразилії Степан Кобилянський, провідники ОУН у Франції Олекса Бойків і Олег Штуль та інші.

Крім листування, в фонді також зберігаються й інші документи, що пов'язані з діяльністю А. Мельника на чолі ОУН. Це чернетки порядку денного засідань ПУН, підготовчі матеріали до Великих Зборів ОУН, чернетки різних листівок і звернень до членів ОУН, проекти документів про координацію спільних дій з іншими українськими політичними силами. Певний інтерес для дослідників становлять документи автобіографічного характеру, зокрема декілька рукописів автобіографії А. Мельника, а також рукописи спогадів про зустрічі з Євгеном Коновальцем та про перебування в концтаборі Заксенгаузен.

З усього масиву листів найбільшим за кількістю документів є листування Андрія Мельника з Олегом Штулем-Ждановичем, який очолив ПУН після смерті полковника Мельника. Воно містить приблизно 1,5 тисячі листів і охоплює період з вересня 1945 року до червня 1964 року.

Серед кореспондентів А. Мельника, листування з якими зберігається в цьому фонді були такі особи: Д. Андрієвський, М. Антонович, Ю. Артющенко, П. Атаманюк, С. Бандера, І. Бас, Л. Бачинський, М. Бігун, А. Білинський, Г. Богосевич, О. Бойдунік, О. Бойків, Ю. Бойко, В. Бондаренко, М. Борис, М. Брик, Є. Бродацький, І. Бучко, Є. Васишин, О. Ващенко, Б. Винар, З. Винницький, І. Вислоцький, С. Витвицький, С. Віндик, В. Войтанівський, С. Володимирецький, Я. Гайвас, А. Герберт, Я. Гинилевич, Н. Гірняк, Б. Гомзин, З. Городиський, М. Граб, О. Грицай, Л. Гузар, В. Гультай, Р. Данилевич, Р. Дашкевич, Л. Демчук,

В. Дідович, П. Дніпро, А. Домарацький, М. Дорожинський, П. Дорожинський, А. Жуковський, М. Забелло, Б. Зелений, О. Зибачинський, О. Зінкевич, Р. Ільницький, М. Калиновський, М. Капустянський, В. Квасницький, Д. Квітковський, М. Квітковська, Б. Кентржинський, І. Киретюк, М. Клич, З. Книш, Б. Кобилянський, С. Кобилянський, Б. Коваль, Ю. Коваль, П. Когут, Є. Коновалець, О. Коновалець, Ф. Кордуба, В. і Ф. Коссар, А. Костюк, В. Коханівський, Б. Кравців, Г. Крук, С. Кульчицький, Р. Купчинський, М. Курах, М. і Б. Куричі, С. Куропась, В. Кушнір, О. Кушпета, І. Лазаренко, В. Лазовінський, Т. Лапичак, О. Лашенко, Б. Левицький, В. Левицький, С. Ленкавський, А. Лівичий, М. Лівичий, М. Лозинський, О. Лотоцька, Б. Лучаківський, Б. Макаренко, О. Максимів, Я. Маковецький, Є. Маланюк, П. Мартін, В. Маруняк, Є. Мастикаш, Є. Мацях, Антін Мельник, В. Михайлів, М. Михалевич, В. Михальчук, М. Мірчук, В. Моклович, В. Мулик, Я. Мусіянович, М. Мушинський, О. Навроцький, О. Наріжний, І. Небола, М. Небелюк, О. Неприцький-Грановський, Ф. Нечипорук, О. Нижанківський, Р. Олесницький, Є. Онацький, Є. Орелецький, Ордович, Ю. Отмарштайн, І. Павликовська, Є. Павлишев, М. Павличенко, М. Панасюк, М. Плав'юк, С. Плахтін, Ю. Пундик, Л. Ребет, Ю. Ревай, В. Різник, Н. і П. Ріпак, А. Романюк, С. Росоха, А. Рубінець, Сайкевич, М. Селешко, Д. Січ, Є. Скоцко, К. Соколик, Я. Стецько, А. Стратієнко, С. Сулятицький, Б. Суховерський, М. Суховерський, О. Суховерський, М. Троцький, Д. Троян, С. Тупісь, Ханенко, М. Цеглинський, І. Чарнецький, І. Чмола, В. Федорончук, П. Шандрюк, М. Шарик, П. Шатун, В. Шаян, В. Шемердяк, А. Шептицький, А. Шкуро, О. Штуль, Ф. Шумейко, Я. Шумелда, В. Янів, П. Юзик.

Зміст листування Андрія Мельника головним чином пов'язаний з різними аспектами діяльності ОУН, виробленню її політики стосовно інших українських політичних сил та громадських організацій на еміграції, сприянню об'єднання і консолідації української еміграції і її виступу на міжнародній арені як єдиної потужної сили у боротьбі за визволення України. З деяких листів можна також дізнатися і окремі подробиці приватного характеру про життя і діяльність А. Мельника. В першу чергу це стосується листування А. Мельника з Є. Коновальцем, з яким вони були приятелями ще з часів української революції, а згодом і поріднилися, одружившись на сестрах Ользі і Софії Федак. Так в листі від 31 грудня 1919 р. Євген Коновалець пише Андрієві Мельнику наступне:

“В першу чергу почуваю своїм обов'язком від свого імені і тої рештки Стрілецтва, яка зібралася в Луцьку, висказати Вам, п[ане] Отамане, нашу глибоку радість з приводу поліпшення Вашого здоров'я. Віримо і ждемо цієї хвилини, коли Ви зможете назад повернути в стрілецьку сімю і спільно з нами зносити те все, що посилає нам недобра судьба” [3, с. 1].

А в листі від 30 січня 1922 р. Євген Коновалець запрошує Андрія Мельника на своє весілля:

“Ще одне прохання до Вас, Андрію! Навязуючи до нашої балачки перед моїм від'їздом з Відня прошу Вас, Андрію, бути свідком завершення цього, в що теж Ви, Андрію, вклали немало своєї душі. Вінчання моє з Мруком* відбудеться 16, а найдалше 18 ц[ього] м[ісяця]. Прошу ласкаво о якнайскоршу відповідь чи зможете приїхати” [4, с.1].

Багато цікавої інформації міститься також в листуванні Андрія Мельника із Зиновієм Книшем. Являючись учасником націоналістичного руху ще з 1920-х років і довголітнім членом ПУН Зиновій Книш багато зробив задля збереження історії цього руху. Він підготував і опублікував понад 60 науково-дослідних робіт, книг спогадів та збірників документів, брошур присвячених історії УВО і ОУН. Характеризуючи титанічну працю Зиновія Книша Марко Антонович, зокрема, написав таке:

“Д-р Книш виконував понад тридцять літ працю, яку навіть в наших невідрадних умовах українського друкованого слова поза межами України виконує принаймні п'ятеро осіб. Сам він писав праці, сам передавав до друку і піклувався друкуванням, сам проводив коректуру, сам займався адміністративною працею і фінансуванням своїх видань. Покажіть мені ще одну людину в цілому українському суспільстві, яка могла б похвалитися таким досягненням, такою виконаною працею, адже ж книжки його видавництва можуть заповнити велику полицю кожної бібліотеки і стати її прикрасою” [1, с. 90].

* Так в сім'ї лагідно називали Ольгу Федак.

В процесі написання своїх робіт З. Книш листувався з А. Мельником і радився з ним стосовно різних проблем висвітлення історії українського національно-визвольного руху. Особливо це стосувалося історії Української військової організації, адже А. Мельник був одним із засновників УВО. Книш надсилав Мельнику для ознайомлення тексти своїх робіт і просив вияснити деякі питання з історії УВО і ОУН. Про це ми також дізнаємося з їхнього листування. Так у листі З. Книша до А. Мельника від 6 серпня 1955 р. він питає Голову ПУН про II Великий Збір Українських Націоналістів (ВЗУН):

“Я ввесь час був переконаний, що II ВЗУН відбувся в Празі. Тимчасом, читаючи книгу американця Армстронга про український націоналізм*, бачу подає він там Рим, як місце Збору. Дуже прошу Вас подати мені, де властиво відбувся Збір, чи в Празі, чи в Римі, бо тут не маю кого запитати. Якщо пам’ятаєте, чи можете мені подати місце (заля, школа, готель і т[ому] п[одібне]) де він відбувся?” [5, с. 1].

Полковник Мельник відповів йому в листі від 28 серпня 1955 року:

“Гаразд, що закінчили Ви Вашу працю про ОУН**. Присилайте її до мене і я постараюся її перечитати, хоч страшно мені задалегідь братися до перечитання одної тисячі сторінок. Але якось справлюся з цим завданням і по перечитанні перешлю Ждановичеві.

II ВЗУН відбувся напередодні другої світової війни в серпні 1939 р[оку] в Римі, на Корзо д’Італія, в салі пансіону проф[есора] Євгена Онацького.

Як бачу читаєте книгу Армстронга. Треба сподіватися, що на сторінках У[країнського] Слова поділетесь з нами Вашими заввагами відносно цієї праці, як це зробив недавно Зореслав***. Чи не піднялись би Ви в оглядний спосіб справити деякі місця цієї книги – на диво – доволі об’єктивної, як мене інформовано” [6, с. 1].

* Йдеться про монографію Джона Армстронга “Український націоналізм”.

** Йдеться про книгу З. Книша “Між двома війнами – спогади й матеріали до діяння ОУН в 1939 – 1941 рр.”

*** Зореслав – псевдонім Дмитра Андрієвського.

У відповідь на пропозицію А. Мельника підготувати публікацію рецензії на монографію Дж. Армстронга З.Книш в листі до нього від 4 вересня 1955 року писав наступне:

“Книгу Армстронга я перечитав. Рецензії на неї не писав, бо раз, що вже була одна Зореслава, а по-друге, Жданович замовив собі статтю про цю книгу в Гайваса і Гайвас обіцяв її написати” [7, с. 1].

З листа А. Мельника до З.Книша від 12 серпня 1963 року ми дізнаємося про підготовку ще однієї книги Книша:

“Перед виїздом моїм на ферії* вислав я Вам 15 липня ц[ього] р[оку] порученим листом надіслані мені Вами: “Підгрунтя УВО” і “Початки УВО в Галичині”. Вернувши з відпустки додому застав я чергову поручену посылку з Вашим еляборатом** “Атентат Степана Федака у Львові” із залученим Вашим листом з 4 липня; посылка ця прийшла сюди 24 липня в часі моєї неприявности... Вчора перечитав Ваш еляборат і до нього не маю суттєвих завваг, поза малим доповненням на останній сторінці. Обі надіслані мені праці звертаю і висилаю летунською поштою, щоби Ви їх отримали своєчасно і могли заготовити до друку перед виїздом на ферії в дні 7 вересня ц[ього] р[оку]” [8, с. 1].

В цьому ж листі на прохання Книша Андрій Мельник також описує свою діяльність на початку 1920-х років:

“Інформацію, що її бажаєте в закінченні Вашого листа з 4 ц[ього] м[ісяця] звести можна би до одного речення, але можна би розгорнути й на кількадесять сторінок окремого еляборату. Тому що інформація ця пов’язана з моєю особою, спинюся не на однім а коротко на кількох рядках, щоби хоч частинно піти назустріч Вашому бажанню:

У висліді останнього засідання Стрілецької Ради в Празі літом 1921 р. вернув із закордону полк[овник] С.Коновалець на рідні землі, а щойно рік пізніше вернув я по полагоді фінансових справ, що мали відношення до початкової фази дії УВО. Цю фазу УВО фінансувала акція Оборони України

* Тобто у відпустку, на відпочинок.

** Тобто працею, дослідженням.

в ЗДА на чолі з д[окто]р[ом] Цеглинським* і Мирославом Січинським, які двома наворотами приїжджали до Європи весною 1921 р. і літом 1924 р., коли відвідували мене у Львові в тюрмі при вул[иці] Баторія перед процесом бесарабівців. З польською тюрмою познайомився я вже два тижні по мойому приїзді до Львова, цим першим разом не надовго; по шости тижнях могого побуту на Бригідках я позбувся опіки лютого Кайдана і в перших днях жовтня вернув до моїх обов'язків в УВО, де виручував я в поодиноких справах Начального Команданта полк[овника] Є. Конавальця. Моя безпосередня співпраця з Полковником не тривала довго, бо під кінець 1922 р. на наші настоювання Полковник травлений безнастанно днями і ночами польськими гончими рішився на перенесення Начальної Команди УВО за кордон і зеленою границею сам туди щасливо передістався. Перед своїм виїздом за кордон Полковник покликав до життя Крайову Команду УВО, підчиняючи її Начальній Команді УВО, назначуючи при цьому Крайовим Командантом УВО Андрія Мельника і зберігаючи пост Начального Команданта УВО за собою.

На пості Крайового Команданта УВО оставав я до весни 1924 р[оку], себто до арештовання мене і включення до процесу басарабівців. За цей час відбув я двічі зустріч з Полковником, одну в Оліві біля Данцігу, другу в Еберсвальде коло Берліна. Адутантом моїм і жертвеним співробітником моїм з тих часів був сотник Дмитро Герчанівський; віддано співпрацювали Целевич і Бакович. Наслідником моїм на пості Крайового Команданта УВО став інж[енер] Ярослав Индишевський, який прибув доволі скоро з Праги й під кінець 1924 р[оку] відвідував мене в тюрмі при вул[иці] Баторія. Хто був наслідником інж[енера] Я.Индишевського не знаю, бо відбував я тоді п'ятилітній засуд і вийшов з тюрми під кінець 1928 р[оку]. Щойно згодом по виході з тюрми вернув я до завдань в УВО в зв'язку із створенням Сенату.

Ось стільки про інформацію згідно з Вашим бажанням" [8, с. 1–2].

* Листи Миколи Цеглинського до Андрія Мельника за 1922 рік зберігаються в Архіві ОУН у Києві.

В листуванні Андрія Мельника із Зиновієм Книшем також обговорювалися питання, пов'язані з організаційним архівом. Після закінчення другої світової війни Голова ПУН намагався зібрати всі вцілілі рештки організаційного архіву. В листі до Зиновія Книша від 18 травня 1947 р. він писав:

“Питання наших архівів незвичайно важне, але воно нелегке до розв’язання в теперішню пору. Було би вдячним нашим завданням всі наші архіви до 1938 р[оку] і по 1938 р[ік], що на щастя вціліли від заглади, сконцентрувати в одному пункті в Європі і шойно згодом умістити у відповідно безпечнім місці по цей чи той бік океану. Я зрадів вісткою, що заходами УНО організується в Канаді бібліотека-музей. Очевидно, що це було би найкращим приміщенням для наших архівів, які поки що приміщені в п’яти пунктах. Один з архівів під окупацією большевицькою в середній Європі* недоступний як довго остасться там військова большевицька обсада. Перевіз котрого-небудь з наших архівів найкраще довершити 100%-певною особою зі союзних армій, найкраще канадійською. Не заявлявся би я за пересилкою поштовими пакетами частини наших архівів до ЗДА на приватну адресу хоч би найпевнішої нашої людини. Тому найкраще хай Вірний** зберігає цю частину до якогось часу в місці, де примістив її його попередник***. По зорганізуванні музею УНО при нагоді переїзду певної людини з терену Вірного за океан, можна буде довірити перевіз цієї частини наших архівів туди. А відносно інших частин треба поки що виждати” [9, с. 1–2].

В 1957 році Андрій Мельник їздив до Канади, де брав участь у святкових заходах з нагоди 25-ліття створення Українського Національного Об’єднання (УНО) Канади. Напередодні цього візиту Зиновій

* За інформацією Голови ПУН Миколи Плав’юка частина організаційного архіву була закопана в алюмінієвих бідонах з-під молока на території тодішньої Чехо-Словаччини. Нажаль цю частину архіву відшукати досі не вдалося, тому що на тому місці велося велике будівництво і матеріали напевно були знищені під час риття котлованів.

** Вірний – псевдонім українського журналіста і провідника осередку ОУН в Італії Василя Федорончука.

*** Йдеться про Євгена Онацького.

Книш, який протягом деякого часу був редактором журналу “Самосійна Україна”, просив Голову ПУН про інтерв’ю для журналу. В листі до А.Мельника від 8 червня 1957 р. він писав:

“Я вже просив д[руга] Селешка порозумітися з Вами і зарезервувати в Вас для мене, якщо можливе, хвилю часу. Приїду до Торонто в середу дня 12 ц[ього] м[ісяця] ввечері ооколо 6 години і міг би, в разі потреби, ще того самого дня інтерв’ю списати.

Тепер подаю коротенько про що йдеться, щоб Ви могли ще перед тим подумати собі, що саме і як хотіли б Ви в тому інтерв’ю сказати і не були здані на конечність формулювати свої думки в останній хвилині.

Основні розмови напевно будете вести з відповідальними людьми вже по приїзді до ЗДА і тоді на місці буде це разом з Вами обговорюватися, що з того треба дати до нашої преси, а що повинно залишитися не публіковане широко. А тепер годилося б нам і було конче потрібно помістити в “Самостійній Україні”, органі ОДВУ* й одинокому суспільно-політичному місячникові націоналістичного руху (бо Р[озбудова] Д[ержави] була кварталником і є двомісячником) декілька слів у зв’язку з Вашим приїздом до ЗДА.

Залишаючи Вам повну свободу вибору, що Ви хотіли б нам сказати, я пропонував би від редакції такі три питання, що на них можна, в разі потреби, відповісти і довше і коротше:

а) З якими думками вступаєте, Пане Голово Проводу, на американську землю, терен поселення найбільшої української еміграції?

б) Чим хотіли б Ви поділитися з прихильниками націоналістичного руху в Америці за посередництвом “Самостійної України”?

в) Яка Ваша думка про роллю й завдання “Самостійної України”?

Мені здається, що тут можна вмістити все. Коли б Ви мали інакший погляд – редакція “Самостійної України” застосується до того” [10, с. 1–2].

В кінці цього огляду пропонуємо увазі читача два документи з вказаного фонду – фрагмент листування Андрія Мельника з видатним

* Організація Державного Відродження України.

українським поетом Євгеном Маланюком. Євген Маланюк познайомився з Андрієм Мельником навесні 1919 р., коли служив ад'ютантом помічника начальника Штабу Дієвої Армії УНР Василя Тютюнника. Отаман Андрій Мельник на той час був начальником Штабу Дієвої Армії. Євген Маланюк залишив спогади про ці незабутні дні української революції і війни за незалежність України, в яких описав те враження, що склалося у нього про Андрія Мельника як людини:

“Строго кажучи, Андрій Мельник, як постать і характер, являє особисто для мене і досі велику таємницю. Знаю з досвіду, що чудесні появи людей, появи раціонально нічим ніби неумотивовані, наприклад, т.зв. самородки, появи якби протиприродні, – все ж були фактами безсумнівними. Це має місце переважно в області волі і здібностей, таланту й обдарування – “природного розуму не може замінити жодна школа”.

Але у випадку Андрія Мельника якось донині не можу зрозуміти й погодитись, що цей чоловік, який мав обличчя і постать справжнього родового аристократа, був, у дійсності, сином галицького селянина. Добре знаю аристократичність нашого селянства, але й не менш добре знаю всі від'ємні сторони нашого національного характеру... Не можу сказати, що Андрій Мельник був ідеал воїна, мужа, лідера, вождя, напевно вдача його мала свої вади чи й браки. Але є властивості вдачі, яких не може дати ані школа, ані характер, ані самодисципліна, лише – подобається нам чи ні – походження, дідичність, “раса”.

Він був справжній *геній такту*, куди входили такі складники, як природна вихованість – в його випадкові вона просто вражала! – природна вроджена інтелігенція і якийсь цілком природно згармонізований з ними естетизм. Вони в нім були безпомилкові, а цього не можуть дати ні Ітон ні Оксфорд – вживаючи цих назв символічно – в такій природній формі. Їх дають лише родина й раса. Або, може, тут джерел їх треба шукати в сфері надприродній? В області віри? Бо Андрій Мельник, як знаю, був людиною і релігійною і церковною” [2, с. 72].

Тексти поданих нижче документів і цитування в статті публікуються у повній відповідності до оригіналів, збережені всі особливості

написання слів. Фонд ще не описаний, тому в легенді і списку джерел подаємо тільки назву архіву і назву фонду.

Документ 1.

Лист Андрія Мельника до Євгена Маланюка
від 6 березня 1957 року

6 березня 1957 р[оку]

Дорогий Друже Сотнику!

Якже скоро проминає наш час. Годі освоїтися з вісткою, що Сотник Євген Маланюк шістдесятлітній ювілей святкує. Але така є дійсність і треба з нею не тільки погодитися, але й радіти нею.

Поділяю цю велику радість зі всіми, що поспішили привітати Вас з Вашим святом. Долучую з привітом моїм сердешні Вам побажання мої: ще не одну перлину зложити в скарбницю української культури; ще не одну данину незрівняного Вашого пера принести на жертвенник визвольних змагань наших; ще на довгі роки своїм полум'яним словом запалювати серця молодих рядів наших, щоби горіли святим вогнем любови і відданости українській Справі, яким жевріли юні серця наші перед сорока роками.

Стискаю Вашу дружню руку Товаришу по зброї і Дорогий Друже.

Слава Україні!

Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника. Копія, машинопис. (Вгорі в лівому куті аркуша рукою А.Мельника чорнилом написано: “Маланюк”).

Документ 2.

Лист Євгена Маланюка до Андрія Мельника
від 9 березня 1957 року

9.ІІІ. 57

Незабутній Начальнику*!

Спасибі Вам за милу згадку – нагадали Ви мені мою (і нашу) молодість, прекрасну, неповторну, а яку завжди хотілося б повторити ще і ще раз.

Спостерігаєш цю “нову” добу і все віриш, що ось це вже її найглибше “дно”, але бачиш і відчуваєш, що те дно ще не є, нажаль, найнижчим...

Ну, та Ви це відчуваєте, певно, ще гостріше, аніж я. Все менше стає нас. Де ті люди, що творили нашу історію? Де ті, мов викуті з одного

* Очевидно йдеться про те, що полковник Андрій Мельник протягом січня – липня 1919 року був Начальником Генеральної Булави (Штабу) Дієвої Армії УНР і безпосереднім начальником Євгена Маланюка, який служив ад'ютантом помічника Начальника Штабу Василя Тютюнника.

шматка шляхетного металу? Коли і при яких умовах зродить їх наново Батьківщина?

А нам, ось, судилося це пережити і чути себе чим далі, тим більш самотніми. Вибачте. Це не песимізм (я – кінець кінців – оптиміст!), але, от так, зітхання до людини, що з нею колись разом дихалося атмосферою бурі й грози, але й Величі.

В незмінній пошані
Євген Маланюк

P.S. Найсердечніший привіт для Шановної Пані!

Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника. Оригінал, автограф.

Джерела і література:

1. Антонович М. У 90-ліття д-ра Зиновія Книша // У 90-ліття Зиновія Книша / Наукова рада при СКУ. – Вінніпер, 1996. – С. 87–90.
2. Маланюк Є. Андрій Мельник (уринок зо спогадів) // Непогасний огонь віри. Збірник на пошану полковника Андрія Мельника Голови Проводу Українських Націоналістів. – Париж: Націоналістичне Видавництво в Європі, 1974. – С. 69–76.
3. Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 3 (документи Євгена Коновальця), лист Євгена Коновальця до Андрія Мельника від 31 грудня 1919 р.
4. Архів ОУН у Києві, ф. 1, оп. 3, лист Євгена Коновальця до Андрія Мельника від 30 січня 1922 р.
5. Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника, лист Зиновія Книша до Андрія Мельника від 6 серпня 1955 р.
6. Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника, лист Андрія Мельника до Зиновія Книша від 28 серпня 1955 р.
7. Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника, лист Зиновія Книша до Андрія Мельника від 4 вересня 1955 р.
8. Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника, лист Андрія Мельника до Зиновія Книша від 12 серпня 1963 р.
9. Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника, лист Андрія Мельника до Зиновія Книша від 18 травня 1947 р.
10. Архів ОУН у Києві, фонд Андрія Мельника, лист Зиновія Книша до Андрія Мельника від 8 червня 1957 р.

Юрій Черченко (Київ, Україна) **Огляд документів фонду Андрія Мельника в Архіві ОУН у Києві**

В статті подається огляд документів фонду Андрія Мельника в Архіві Організації українських націоналістів у Києві

Ключові слова: Андрій Мельник, ОУН, архів, документи

Юрий Черченко (Киев, Украина) **Обзор документов фонда Андрея Мельника в Архиве ОУН в Киеве**

В статье подан обзор документов фонда Андрея Мельника в Архиве Организации украинских националистов в Киеве

Ключевые слова: Андрей Мельник, ОУН, архив, документы

Iurii Cherchenko (Kyiv, Ukraine) **The review of the Andrii Melnyk's documents in the Archive of the Organization of Ukrainian Nationalists in Kijiv**

This article contains a survey of the documents of one of the leaders of Ukrainian nationalists – colonel Andrii Melnyk in the Archive of the Organization of Ukrainian Nationalists in Kijiv

Key words: Andrii Melnyk, OUN, archive, documents

Петро РАДЬКО
(Полтава, Україна)

Сучасна українська історіографія козацьких рад як органу державної влади періоду Хмельниччини

В умовах необхідності проведення конституційної реформи та реформації політичної системи, утвердження національної ідеї в Україні нагальною є проблема вивчення та узагальнення історичного досвіду національного державотворення українського народу. Новітня українська історіографія акцентує увагу на тому, що серцевиною національної ідеї поневоленого народу є комплекс уявлень і положень про створення самостійної держави. З цього приводу відомий український історик Н. Полонська-Василенко зазначала: “Український народ піднісся на недосяжну височінь. І що глибше усвідомлював він своє економічне багатство, духовну велич, тим гостріше відчував контраст між цим піднесенням і національним пригніченням: йому бракувало свободи та власної держави” [11, с. 521]. До цього патріарх української історіографії М. Грушевський зауважував, що “могутній інстинкт національного будівництва” витворив в останній третині XVI ст. зародок державного організму – Запорізьку Січ. Цей феномен політичного життя українського народу викликав науковий інтерес відомих українських істориків М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Костомарова, І. Крип’якевича, Н. Полонської-Василенко, Д. Яворницького, а також австрійського посла Еріха Лясоти, французького інженера й картографа Гійома Левассера де Боплана, німецького історика Еразма Франціска та ін.

Саме державницькі устремління штовхали козаків на повстання 1591–1596 рр. до формування власних владних структур, утворення власної юрисдикції, внаслідок чого у Варшаві заговорили про їхні наміри захистити “бідний і пригнічений люд” від насильства й тиранії Польщі та “заснувати нову Республіку” [12, с. 67]. Успадкований від

Запорізької Січі адміністративно-територіальний устрій став у Козацькій державі логічним продовженням вічових традицій Київської Русі. У цій державі всі урядники – від гетьмана до представника сотенної старшини – формально обиралися самими козаками, хоча вже при Богдані Хмельницькому реальна виборність фактично була відсутньою [10, с. 84].

Українська державна ідея розвивалася на ґрунті суспільно-політичної організації “козацького устрою”, що визначалася демократизмом. На думку В. Смолія та В. Степанкова, його основні принципи передбачали заперечення феодальної залежності й станової нерівноправності; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угіддя, заняття промислами й торгівлею; вільний вступ до козацького стану будь-кого, незалежно від станової, конфесійної чи національної залежності та майнового становища; право обирати органи самоуправління й бути обраним до них. Козацтво обирало власний кодекс “прав і вольностей” – неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, які визначали його соціально-правовий статус у суспільстві [12, с. 68].

Дослідниця Н. Яковенко звертає увагу на фундаментальні “закони” козацької спільноти, які склалися в середині XVI ст. і є достатньо відомі з пізніших прикладів, і просто не могли бути іншими, бо інакше не вижила б сама спільнота. Найперше – це мала бути група рівних індивідів, у якій перевага надається фізичній силі, витривалості й швидкій реакції на небезпеку, а не родовитості чи заможності. Козацька спільнота не могла розділятися на “своїх” і “чужих” за етнічною чи якоюсь іншою ознакою (як властиво стабільному суспільству тих часів), оскільки їх членів єднала вища спільність “Ми”, протиставлена загрозі ззовні. Врешті, почуття “Ми” мусимо абсолютно притлумлювати кожне конкретне “Я”, бо тільки й забезпечувало колективну захищеність; відтак, авторитет ватажків залежав насамперед від їхньої здатності виконувати колективну волю групи, що гарантувало необхідну в екстремальних умовах єдність у досягненні мети [15, с. 190].

В історичній літературі першої половини 90-х років XX ст. окреслилася тенденція до ідеалізації “демократичності” республіканської форми правління Запорізької Січі, під якою часто-густо ховалася класична охлократія, вкрай небезпечна для розбудови держави. Справді, демократичний принцип виборності на загальних (“чорних”) радах

своїх старшин з часом розвинувся в ніким і нічим не обмежене всевладдя (а відтак і свавілля) мас. Адже обране керівництво “християнської козацької республіки”, по суті, було заручником доброї чи злої волі, хвилинного спалаху позитивних або ж негативних емоцій козацького загалу і постійно відчувало над собою загрозу втрати не лише посади, а й самого життя [13, с. 19].

Якщо торкатися козацьких мотивацій щодо наріжних принципів політичного життя та створюваного козаками державного організму, то як з'ясував П. Сас, “центральне місце в системі демократичних громадянських цінностей запорізької спільноти посідало поняття колективної волі”. Вона реалізовувалася через козацьку раду, що була формою прямого волевиявлення усіх її повноправних членів, які будь-коли могли утворити радне коло. Рішення ради були обов'язковими (під загрозою смертної кари) для виконання гетьманом, старшинами, рядовими козаками. Так, у козацькій Україні формувалася республіканська форма правління, за якої всі посади були виборними (див. [12, с. 68]. Дослідниками аргументовано доведено, що унікальний в європейській державно-управлінській практиці того часу принцип виборності всіх посадових осіб у державі дозволив забезпечити тісну взаємодію старшини і рядових козаків, що реально зміцнювало засади демократії в українському суспільстві. З іншого боку, – саме цей принцип підсилював відцентрові тенденції в українській старшині, оскільки, при необхідності, він давав легітимну санкцію будь-яким сепаратистським устремлінням окремих полковників в епоху Руїни (друга половина XVII ст.) [10, с. 84–85].

Республіканська форма правління знайшла своє відображення саме у козацьких радах, на яких вирішувалися адміністративні, судові, військові справи, обиралася козацька старшина. На Запорозькій Січі козацька рада вважалася найвищим органом влади. За традицією вона збиралася 1 січня, але в міру потреби скликалися неординарні ради, на яких розглядалося широке коло питань або ж одне найнагальніше. У раді мали право брати участь всі без винятку козаки. Інколи ради проводилися і на репрезентативній основі депутацій від куренів або ж були виключно старшинські. Зібрання козаків з їх власної ініціативи інколи називаються “чорною” радою. Місцем проведення ради, як правило, була Січ, але в поході вона могла відбутися будь-де. В ході Визвольної війни, як зауважує В. Щербак, козацька рада перетворюється на вищий законодавчий орган Української ко-

зацької держави. Із зміцнення гетьманської влади скликалася рідше. Після Чорної ради 1663 р. в Ніжині в ній брали участь лише представники від полків [7, с. 329]. Дослідник О. Путро акцентує увагу на тому, що в період гетьманства К. Розумовського зросла роль генеральної старшини і фактично перестала діяти загальновійськова козацька рада, компетенція якої остаточно перейшла до старшинської ради, що складалася насамперед із генеральної старшини. Вона включала найзаможніших і найвпливовіших представників старшинських родин і перестала існувати у 80-ті роки XVIII ст. у зв'язку з остаточною ліквідацією залишків української автономії [7, с. 376].

З цього погляду звертають на себе увагу свідчення іноземців, котрим доводилося знайомитися з практикою даної форми політичного життя Січі. Так, можна навести визнання французького інженера й картографа Гійома Левассера де Боплана: “Гетьмани дуже суворі, але нічого не чинять без військової ради. Неласка, якої може зазнати гетьман, примушує його бути надзвичайно розважним у військовому поході... Бо, коли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана... Управляти ними і вести їх у похід – нелегка справа, і нещасний той, хто невдало це зробить. За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили свої дні” [1, с. 67].

Подібна практика розв'язання найважливіших питань, на думку дослідників, створювала сприятливу атмосферу для інтриг і відкритої боротьби за владу як окремих осіб, так і старшинських угруповань. Незрідка “чорна” рада перетворювалася у знаряддя в руках досвідчених політиків або ж спритних демагогів для досягнення ними своїх цілей. Стає традиційною нестабільність позицій козацтва, а міжусобна боротьба, зміна політичного курсу вкрай негативно позначилися на процесі консолідації козацького стану (постійно існували гострі суперечності між запорізькими й городовими козаками), на результатах боротьби з Річчю Посполитою. Не можна нехтувати згубний вплив охлократично-демократичних принципів політичного життя на формування козацької ментальності. Насамперед вони призводили до превалювання в шкалі морально-соціальних цінностей особистої свободи над обов'язком перед владою, формували стереотип спротиву будь-яким заходам з боку старшинської адміністрації, спрямованих на її обмеження (що є неминучим у процесі становлення механізму державної влади). З цього погляду цілком слушним є тонке спостережен-

ня сучасника національної революції німецького історика Еразма Франціска, який відзначав, що козаки понад усе цінували свою “дику свободу” [9, с. 256].

Ось у такій атмосфері формувалася світогляд Б. Хмельницького, який, беручи активну участь у козацьких акціях, здобував життєвий, політичний і військовий досвід. Отримавши привілеї і клейноди, Богдан Хмельницький вловивши основні тенденції розвитку суспільства, в 1646 р. розпочав підготовку нового козацького повстання. Звертає на себе увагу той факт, що під час проведення таємних рад зі своїми однодумцями він відзначав посилення не лише соціального гніту, а й національно-релігійного. У вересні – першій половині жовтня 1647 р. було проведено кілька таємних рад для обговорення плану дій і пошуку союзників у майбутній боротьбі. Адже в пам’яті козаків жили гіркі спогади про минулі поразки в боях з польськими військами у 30-х рр., тому дехто боявся повстання, приреченого, на їхню думку, на поразку через перевагу ворожих сил. На це Б. Хмельницький відповів, що під час своїх поїздок по українських землях “скрізь бачив жахливі утиски й тиранства”, а отже, селяни і городяни могли підтримати козаків. Таким чином, він уявляв майбутню боротьбу як спільний виступ різних груп українського населення.

Представник сучасної української історіографії І. Бутич акцентує увагу на тому, що повстання, очолене Богданом Хмельницьким, яке дістало назву Хмельниччини, поклато початок новому етапі в історії Східної Європи, України зокрема. Як керівник активної боротьби українського народу за здійснення соціальних, політичних і культурних ідеалів, Хмельницький протягом десяти років перебував у центрі подій. Відбиваючи загальнонародні інтереси, гетьман зробив справжній переворот у формуванні внутрішньої політики, згуртував у єдиний повстанський табір різні суспільні сили, організував їх і повів на повалення влади польської шляхти в Україні. Він стояв біля джерел створення Української держави і, як визначний політик, зумів не лише очолити боротьбу за національну незалежність, але й за допомогою соціально-економічної політики об’єднати, для досягнення цієї мети, різні стани українського суспільства і цим створити сприятливі умови для завершення в основних рисах процесу формування української держави. Як творець нової адміністрації, Хмельницький багато зробив для становлення державного апарату та налагодження його функціонування [2, с. 11].

Сучасна українська історіографія наголошує на тому, що важко переоцінити роль Б. Хмельницького в творенні державних інституцій (насамперед органів влади, армії, судових установ) та розробці підвалин внутрішньої і зовнішньої політики уряду. Істотного значення набуває проблема співвідношення влади гетьмана з повноваженнями “чорної” козацької ради. Відомо, що обрання Б. Хмельницького відбулося на “чорній” раді відразу ж після захоплення повстанцями Січі приблизно в першій половині лютого 1648 р. [5, с. 31]. Звичайно, перші кроки в зносинах з польською стороною йому доводилося робити лише за згодою загальної козацької ради, що скликала в середині березня з нагоди прибуття послів М. Потоцького, М. Хмелецького і С.М. Ричевського для обговорення змісту вимог до коронного гетьмана. Доволі складним було становище Б. Хмельницького у військовому таборі під Білою Церквою, де зібралися десятки тисяч осіб, а у середині червня з Полонного повідомляли, що гетьман “жодним чином не може вгамувати свавілля черні”. За свідченням іншого джерела, гетьман не міг мати серед повстанців міцної влади, бо вони “навчилися топити своїх гетьманів”. Вкрай напружено проходила “чорна” рада 10–12 червня 1648 р., і лише з великими труднощами Б. Хмельницькому вдалося її переконати в доцільності припинення наступальних дій і спорядженні посольства до Варшави. До речі, тоді ж було вирішено, що після двотижневого перебування по домівках усі знову зберуться до козацького війська, щоб заслухати “реляцію, яку привезуть послі”. 29 червня в Чигирині знову збирається “чорна” рада для заслухання листа від А. Кисіля та підготовки відповіді. Отже, “чорна” козацька рада протягом першої половини 1648 р. цілковито контролювала прийняття гетьманом рішень з найважливіших політичних питань [13, с. 37].

Як зауважують дослідники, надзвичайно важливе значення для розбудови козацької армії, діяльності державного апарату, визначення функцій гетьмана мали розроблені і ухвалені козацькою радою у другій половині червня 1648 р. “Статті про устрій Війська Запорозького”. Їхні настанови виходили за межі військового статуту й охоплювали інші сфери життя козацької України [12, с. 146]. Спираючись на “Статті про устрій Війська Запорозького”, гетьман вживає заходів для вгамування свавілля повсталих, насамперед, розіслав по всій Україні універсали з наказом: “Кожен, з нашого Війська Запорозького, та і з інших шляетських підданих, під страхом суворої кари ці бунти й за-

ворушення мусить припинити” [14, с. 79–89], а дізнавшись про жорстокі розправи М. Кривоноса, заборонив йому “свавілля чинити, міста палити й руйнувати”.

Дослідники звертають увагу на ще один суттєвий момент. При розв’язанні важливих питань розгортання Національної революції протягом липня – серпня 1648 р. гетьман відмовляється від практики скликання “чорних” козацьких рад, обмежуючись нарадами зі старшиною. На цей новий аспект політичного розвитку Української держави звернув увагу посланців А. Кисіля сам Б. Хмельницький: “...не так у нас тепер [ведеться] справа, як [це було] здавна у Війську Запорозькому, бо я з черню не раджуся і з нею не спілкуюся”. За свідченням шляхтича Кордиша (28 серпня), полонені козаки повідомляли, що тепер гетьман з черню ради не має, “чого перед цим не було, бо завжди чернь домогалася того, що з ними радилися, а тепер лише з самою своєю старшиною має раду” [13, с. 39]. Сказане, однак, зовсім не означає, що Б. Хмельницький дозволяв собі легковажити позицію основної маси війська, яка з другої половини серпня все настирливіше вимагала припинити переговори з Польщею.

Не можна замовчати, на думку дослідників, й такий важливий аспект політичної діяльності Б. Хмельницького, як проведення курсу на зміцнення прерогатив гетьманської влади, що суперечив традиційному республіканству Війська Запорозького. Уже в другій половині 1648 р. він дедалі частіше відмовляється від практики скликання “чорної” ради, прагнучи зміцнити владу самого гетьмана. На військовій нараді під Замостям він заявив: “Панове полковники! Тут на війні мій один голос – усім наказ! До послушенства всі і ждати моїх наказів!”. З іншого боку, доводиться діяти дуже обачно, остерігаючись виступу у козацькому війську. За визнанням А.Г. Мокрського, котрий неодноразово зустрічався з Б. Хмельницьким, хоча гетьман “деспотично керує військом з 300 тис. осіб, проте він не може бути спокійним за своє життя, яке піддається небезпеці при всякому незначному випадку і при всякому заколоті цієї нищої черні...” [13, с. 52–53].

У першій половині 1649 р. спостерігається, за словами В. Липинського, “прояв самодержавних, монархічних устремлінь Б. Хмельницького” [6, с. 117–120]. Це не лише позначається на політичному розвитку Української держави, а й формує в свідомості її населення зародок ідей монархізму. Він прямо чи опосередковано почав висловлюватися про свою владу не як про владу виборного гетьмана, а як про надану

Богом самодержавну владу володаря Русі. 22 лютого 1649 р. заявив польським послам: “Правда то єсть, жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем єсть єдиновладцем і самодержцем руським”. Так, на думку В. Смолія та В. Степанкова, започаткувалася еволюція влади виборного і жорстко підлеглого “колективній волі” Війська Запорозького гетьмана до освяченої Богом влади володаря, чийй волі тепер мала підпорядковуватися “колективна воля” громади. Б. Хмельницький усуває з арени політичного життя генеральну (чорну) раду, що була формою прямого волевиявлення козацтва. Її замінює старшинська рада. Зводить також нанівець принцип виборності генеральної старшини і полковників. Так, у травні 1649 р. гетьман поміняв частину з 30 полковників, для яких закінчився “рік реґіменту” (керування полком), хоча міг продовжити термін перебування на цій посаді [12, с. 190]. Однак, як зауважують дослідники, ця заміна відбувалася не механічно, а з огляду на лояльність того чи іншого полковника до гетьмана.

В умовах різкого загострення внутрішньополітичної ситуації на перше місце висувалася розробка підвалин соціально-економічної політики. Задля цього, гетьман вирішив провести в Києві розширену старшинську раду (за участі київського воеводи та заслужених реєстрових козаків), яку В.Я. Рудавський назвав “з’їздом публічним Русі” “на зразок польського сейму”. У першій декаді березня сюди прибули Б. Хмельницький, старшини і запрошені козаки, а також 10 тис. “випищиків”. Дочекавшись 13 березня приїзду з Варшави послів та А. Киселя, через день гетьман розпочав роботу ради. Вона відбулася у складних умовах, бо частина радикально налаштованих старшин виступала проти допуску шляхти до маєтків і відновлення старих порядків, а “випищики” вочевидь готувалися до бунту, що і розпочався 16 березня, коли повстанці оточили замок і вимагали стратити А. Киселя. За наказом Б. Хмельницького козаки розігнали бунтівників; водночас усіх “випищиків” гетьман розпорядився поновити в реєстрі [12, с. 212–213].

Після трагічного завершення Берестечкової битви Богдан Хмельницький, не приховуючи розпачу, “схопився за голову і став вирікати прокляття”. Однак приголомшені удари долі не зламали його. Очевидно, 16 липня провів старшинську раду, що ухвалила розпочати мобілізацію нової армії. А відтак розіслав універсали з розпорядженням заможнішим козакам збиратися на урочищі Маслів Став, а біднішим

– розійтися по домівках і готувати продовольство й боєприпаси [12, с. 258].

Дослідники звертають увагу на те, що в цей час на Лівобережжі загострилася конфліктна ситуація. За розпорядженням миргородського полковника М. Гладкого, маси невдоволених політикою гетьмана почали збиратися в обозах на берегах Хорола, Псла й Ворскли. Не виключено, що серед старшин виникла змова проти Б. Хмельницького з метою його усунення від влади, на чолі якої перебували М. Гладкий і прилуцький полковник Семен Герасимов. Тому 2 травня 1652 р. відбулася старшинська рада, на якій Ф. Джеджалій вказав на “полковника миргородського Матвія Гладкого що він полковник й інші сотники з ним хочуть його гетьмана згубити і розпочати війну з поляками”. Подібне обвинувачення було висунуте проти С. Герасимова. Рада ухвалила усім їм смертний вирок і незабаром їх розстріляли. Жорстокість розправи над групою старшин пояснюється не їхніми антипольськими настроями й участю у виступах на Лівобережжі (не менш опозиційно до виконання умов договору були налаштовані І. Богун, С. Подобайло й інші старшини), а участю в антигетьманській змові [12, с. 269].

16 січня 1653 р. гетьман Б. Хмельницький провів старшинську раду, що ухвалила не миритися з польським королем, мобілізувати військо, заборонити купцям вивозити хліб до Польщі та клопотатися про “милість” у царя. Надіслав кримському ханові повідомлення про те, що Річ Посполита готує наступ проти України, і попросив надіслати допомогу. Зібрана Іслам-Гіреєм нарада мурз ухвалила спрямувати до Чигирина посланця для з’ясування масштабів загрози польського наступу. Якщо його очолюватиме король, на допомогу Богданові вирушить орда під проводом самого хана. У пошуках додаткової підтримки гетьман відправив послів до турецького султана й провів переговори з посланцем Дьєрдя II, який прибув разом з українським посольством. У листі до трансільванського князя висловлював задоволення фактом збереження “старої дружби” й запевняв, що зі свого боку не дасть “жодної нагоди для розриву приязні...” [12, с. 287].

Дослідниками встановлено, що на зібраній у травні 1653 р. старшинській раді з метою прийняття турецької протекції всі полковники, якщо вірити І. Виговському, за винятком А. Ждановича, висловилися на її користь. Навіть, якщо генеральний писар перебільшив, однак є підстави стверджувати, що робота ради засвідчила існування серед

старшин сильного угруповання протурецької орієнтації. Інше угруповання, очолюване, мабуть, І. Виговським, висловилося за прийняття протекції московського царя. Зрозуміло, що остаточне рішення залежало від позиції гетьмана. І в цей відповідальний момент, на думку В. Смоля та В. Степанкова, Б. Хмельницький припустився стратегічної помилки: вочевидь, не до кінця усвідомлюючи глибини внутрішньої кризи, яку переживала держава, а також не вловивши погіршення її геополітичного становища, гетьман вирішив і далі провадити політику балансування між інтересами Речі Посполитої, Криму, Росії й Порту, намагаючись залучитися підтримкою Порту й Росії, обіцяючи їй володарям прийняти їхню протекцію. Однак, потенціал цієї політики впродовж 6 років уже себе вичерпав. Слід було визначитися й робити відповідний крок, інакше реальною ставала загроза, перехитрувавши себе, стати заручником своїх обіцянок і потрапити в пастку [12, с. 293].

На початку серпня 1653 р. Б. Хмельницький прийняв турецького посла, а згодом направив посольство до Стамбула, яке мало клопотатися про повернення влади союзнику В. Лупулу. В цей час гетьман зібрав старшинський з'їзд за участю заслужених козаків і “начальників міст і містечок”, щоб обговорити чи доцільно прийняти протекцію султана або царя, чи варто повернутися у підданство короля. Якщо вірити словам захопленого жовнірами в полон хірурга, який “служив самому Хмельницькому”, на з'їзді було “названо труднощі, які б виникли при прийнятті того чи іншого рішення. Присутні відповіли, що не хочуть йти ні під турка, ані під московита, що їх не обеззброїли, ані в неволю до шляхти. Не маючи способу домогтися пробачення з боку короля, доведеться їм зі зброєю в руках сміливо завершити свої клопоти і своє життя”. Російські джерела засвідчують, начебто рада ухвалила прийняти протекцію Олексія Михайловича. Чи це так, сказати важко, але достеменно відомо, що на початку другої декади вересня 1653 р. до Москви відбув посол Лаврін Капуста з проханням прислати воєвод з військом для відбиття наступу поляків і виявити “государеву милість”. В. Смолій та В. Степанков констатують, що старшинський з'їзд відхилив пропозицію про прийняття турецької протекції (основну причину цього рішення вбачають у традиційному несприйнятті українцями мусульманського світу, їхнього неприхильного, якщо не відверто ворожого ставлення до Порту як оплоту споконвічного ворожого степу) [12, с. 302–303].

Відомо, що політичні наслідки Жванецької кампанії для Української держави виявилися катастрофічними. Кримсько-польська угода не передбачала навіть визнання самого факту її існування, не кажучи вже про автономію чи навіть незалежність. Вона засвідчила також політичну безперспективність для виборення самостійності союзу з Кримом, еліта якого однозначно продемонструвала, що не дозволить існування на своїх північних кордонах Української держави. Мало того, тепер ханат став союзником Речі Посполитої у втіленні в життя умов угоди. Це означало, що в разі спротиву окупації козацької України польськими військами, Б. Хмельницькому довелося б мати справу не тільки з польсько-литовськими, а й із кримськими військами. Перемогти в цій боротьбі не було жодного шансу. Геополітичне становище козацької України, враховуючи охолодження відносин із Портою, стало критичним. Дослідники сповна поділяють висловлене П. Феденком міркування, “Орда своїм грабіжництвом і зрадливістю, а Польща непримиренністю супроти української державності навіть на обмеженій козацькій території просто пхали Хмельницького шукати протекції московського царя” (див.[12, с. 313].

У зв’язку з таким несприятливим перебігом подій гостро постала проблема пошуку, за визначенням О. Оглоблина, “міцної, концентрованої військово-політичної допомоги ззовні”. За тодішніх обставин її можна було одержувати або від Порти, або від Росії. Не можна не погодитися з міркуванням Я. Дашкевича: трагедія України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильних сусідів. У неї не було можливості здійснити перехід до незалежності без попереднього залежного періоду (див.[4, с. 274]. Дослідниця Н. Яковенко нагадує, що дипломатична активність Богдана Хмельницького в балансуванні між Варшавою та Стамбулом і його васалами – Кримом, Молдовою й Семи городом – від перших днів війни доповнювалася складним плетиним контактів із північно-східним сусідом – Московським царством [15, с. 348].

Імовірно, 16 грудня 1653 р. Б. Хмельницький зібрав старшинську раду, на якій ознайомив присутніх зі змістом основних положень кримсько-польської угоди та порушив питання про повний розрив з Річчю Посполитою: “йти від короля геть...”. Інформував їх про згоду царя прийняти Військо Запорозьке під свою протекцію, що сприйнялося позитивно. Гетьман розіслав універсали до її населення, попере-

джаючи остерігатися проходження татар. Його шлях пролягав через Сатанів, Городок, Меджибіж, Летичів, Літин, Вінницю на Корсунь. Щоб запобігти грабункам татар, залишив у Меджибожі 500 вояків, а в Брацлаві – 3 полки. З Літина послав застереження ханові, що коли його вояки чинитимуть свавіля й братимуть ясир, то він вживатиме відповідні заходи. Близько 26 грудня розпустив військо, наказавши старшині (полковникам, осавулам, сотникам) негайно з'їжджатися до Переяслава. 31 грудня наказав посольству В. Бутурліна, яке мав супроводжувати полковник І. Федорович, їхати до Переяслава [12, с. 314].

У суботу 17 січня гетьман зустрівся з російськими послами, які запропонували в неділю передати йому царську грамоту, зачитати указ Олексія Михайловича й принести присягу в церкві на вірність володареві Московії. Б. Хмельницький погодився, зауваживши, що спочатку вранці 18 січня проведе таємну старшинську раду, після якої вони заслухають царський указ, обговорять його зі старшинами, а вже після цього присягнуть цареві. На жаль, через брак джерел історикам невідомий зміст старшинської ради. Можна припустити, що в центрі обговорення перебували статті, на основі яких мали прийняти російську протекцію. Гетьман і старшини вважали, що цей акт повинен мати договірний характер із взаємною присягою сторін на узгоджених умовах. Проте, вони не враховували такої специфіки політичного устрою Московії, як самодержавності влади царя, що еволюціонувала у бік абсолютизму і не припускала можливості принесення монархом присяги стороні, яка трактувалася підданою його владі. Також виникає враження, що українська сторона не спромоглася (з невідомої причини) до початку ради узгодити з російською всі умови прийняття протекції [12, с. 315].

О другій годині дня на майдані довбиші вдарили в барабани, скликаючи на раду присутніх старшин, військово товариство та городян, тобто “все товариство”. Сюди прибув Б. Хмельницький з генеральними старшинами й 13 полковниками. Загалом зібралися, вочевидь, понад 300 осіб (відомо, що присягли 284 особи). Себто відбувся старшинський з'їзд із залученням жителів (мабуть, представників міської верхівки) Переяслава, а не генеральної козацької ради – верховного органу влади козацької України. Історик Н. Яковенко акцентує увагу на тому, що за підрахунками Михайла Грушевського, на Переяславській соборній площі зібралося близько 200 представників старшини та козацтва, серед них 12 полковників [15, с. 353].

Близько 15 години гетьман звернувся із знаменитою промовою до присутніх. Дослідниця Н. Яковенко акцентує увагу на тому, що назагал в публічних виступах Б. Хмельницький демонстрував досконале володіння мистецтвом показної відвертості й сміливого жесту [15, с. 317]. Як занотовано у звіті московського посольства, Богдан Хмельницький, розпочинаючи раду, виголосив промову, де наголосив на тяжких випробуваннях шестилітньої війни “з гнобителями і ворогами нашими, які хочуть викоринити Божу церкву”. Ця рада, сказав він, зібралася для того, “щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете – султана, хана, короля чи царя. Турецький цар – це бусурман; всім відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман; ми його поневолі прийняли до дружби, і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів – нікому з вас розповідати не треба... А православний християнський великий государ, цар східний, є з нами одного благочестя грецького закону, одної віри... якщо ми його щиро полюбимо, крім його царської високої руки спокійнішого пристановища не знайдемо” [12, с. 353]. Отже, як зауважують ще раз В. Смолій та В. Степанков, йшлося не про те чи залишитися козацькій Україні самостійною, чи обрати протектора, а лише про вибір захисника серед чотирьох. Створювався негативний образ турецького, кримського і польського володарів і позитивний – царя, який є “з нами єдиного благочестя грецького закону, єдиного сповідання, єдино єсми тіло церкви з православієм Великої Росії” [12, с. 316].

Присутні за даними російських джерел (українські відсутні), одностайно загукали: “волимо під царя східного православного...”. Потім, як зауважують українські дослідники В. Смолій, В. Степанков, Н. Яковенко, Переяславський полковник Павло Тетеря, обходячи майдан, запитував їх, чи всі так вважають? Відповідали: “всі одностайно”. Тоді гетьман прорік: “бути цьому, нехай господь Бог наш укріпить під його царською кріпкою рукою”. А члени ради закричали: “Боже, утверди, Боже, укріпи, щоб ми навіки всі єдино були”. У такій чи приблизно такій атмосфері старшинський з’їзд ухвалив прийняття царської протекції [15, с. 353].

Коли, читаючи цей звіт, зауважує Н. Яковенко, звертаєш увагу на стилістику московського дипломатичного етикету, ритуально підне-

сену стосовно царської персони та питань, дотичних православ'я, то все одно мусимо констатувати, що рада пройшла у згоді (що траплялося нечасто). Натомість затьмарив її публічний скандал в Успенському Переяславському соборі, коли прислані з Москви церковнослужителі запросили старшину скласти присягу. Здивований гетьман зажадав, аби спершу присягали від імені Олексія Михайловича послі, що “государ не видасть його, гетьмана, і все Військо Запорозьке польському королю, а також не порушить їхніх вольностей”. Бутурлін, в свою чергу, обурено запротестував: у Московській державі “піддані повинні скласти присягу своєму государю, а не він їм”, бо – гетьману навіть говорити про це “непристойно”, бо ж й козакам, якщо вони хочуть служити цареві, слід “дати віру великому государю по євангельській заповіді без жодного сумніву” [12, с. 353].

Ситуація ставала критичною, тож гетьман зі старшиною, покинувши собор, провели довгу нараду. Вислані ще раз до московських послів полковники Тетеря і Григорій Лесницький намагалися вмовити Бутурліна аргументом, який здавався їм переконливим: польські королі завжди присягають своїм підданам. На це Бутурлін відповів, що “того за зразок ставити непристойно, бо ті королі невірні й не самодержавці”; цар прийняв Військо Запорозьке на його прохання, тому козаки повинні пам'ятати про царську ласку й присягнути, а “государеве слово перемінним не буває”. Попри очевидну двозначність становища, відступати було нікуди. Повернувшись до собору, гетьман і старшина виконали присягу, “щоб бути їм з землями і з містами під государевою високою рукою навіки невідступними” [15, с. 354].

Після закінчення переговорів, які тривали ще кілька днів після церемонії, Бутурлін та члени посольства роз'їхалися по полках для прийняття присяги. Протягом січня – лютого 1654 р. на території 17 полків присягнуло понад 127 тис. чоловік, у тому числі 64 тис. козаків. Від присяги відмовилося вище духовенство, посилаючись на відсутність дозволу Константинопольського патріархату; частина міщан Переяслава, Києва та Чорнобиля склала присягу лише під тиском козаків; не присягали Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропив'янський полки. За деякими даними, до травня зволікала з присягою Запорозька Січ. Проте говорити про серйозний опір присягання немає підстав. Впродовж шести літ виснажливої війни люди щодалі виразніше настроювались на промосковські симпатії як ілюзію порятунку від воєнних злигоднів, не розуміючи, що насправді набли-

жалася війна ще масштабніша, заради якої, власне, й було укладено Переяславську угоду [15, с. 354].

Аналіз висловленої Богданом Хмельницьким аргументації на користь обрання протектором царя й реакції на неї присутніх (волили під рукою царя православного у “нашій благочестивій вірі помирати, ніж ненависнику Христову, поганину дістатися”) однозначно засвідчує, що єдиним і вирішальним чинником у прийнятті власне цього, а не якогось іншого рішення політичною елітою було усвідомлення нею історичної спільності православної віри населення Малої і Великої Русі. І коли учасники ради висловлювали побажання, щоб “ми навіки всі єдино були”, то мали на увазі досягнення не етнічної чи політичної єдності (радянські та російські історики трактували раду, – на жаль, останні й нині зображують її – як “возз’єднання України з Росією, Малою і Великою Русі чи просто Русі), а лише єдності конфесійної під протекцією царя. Приймаючи її, ні гетьман, ні старшина навіть гадки не мали йти на самоліквідацію українського державного життя й приєднання козацької України як Малої Росії до Великої Росії як її складової територіальної частини.

У їхньому уявленні, як переконливо довів О. Струкевич, цар Олексій Михайлович мав бути спільним монархом обох Росій (який триматиме у своїх руках не лише великоросійський, а й малоросійський скіпетри), які, втім, будуть політично окремими й незалежними одна від одної. Саме тому, щоб наголосити їхню самостійність і рівноправність під владою царя-протектора, уже цього ж дня (18 січня) Б. Хмельницький у листі до нього вперше (на що звернули увагу С. Плохій і П. Толочко) вніс до його титулу суттєву зміну: замість “всієї Русії самодержавця” вжив термін “всєї Великої і Малої Росії самодержавця”. Через місяць він був взятий на озброєння російською урядовою канцелярією.

У світлі сказаного необґрунтованою виглядає спроба Б. Флорі, як зауважують критики, спираючись на ідею етнічної спорідненості українського, російського й білоруського народів, довести, що, поперше, на середину XVII ст. замість них існував якийсь міфічний східнослов’янський “єдиний “руський народ”, а, по-друге, що відповідно до ухвали Переяславської ради відбулося входження “територій створеного в результаті народно-визвольної війни на східнослов’янських землях Речі Посполитої гетьманства до складу Руської держави...”, яке було “сприйняте обома сторонами як відновлення минулої єднос-

ті, як возз'єднання окремих частин Русі, раніше розділених політичними кордонами” (див. [12, с. 317–318].

Сучасна українська історіографія Переяславської ради представлена дослідженнями В. Брехуненка, В. Горобця, С. Грабовського, Т. Гунчака, І. Іванченко, Ю. Мицика, О. Рафальського, В. Сергійчука, М. Славинського, О. Струкевича, Т. Чухліба, Н. Юсовою та ін. Дослідник Ю. Мицик опублікував матеріали з історії досліджень Переяславської ради 1654 р. [8]. Як же оцінює історична наука, зокрема, українська, сам факт Переяславської ради та тих угод, які з неї випливали? Переважна більшість істориків сходяться на тому, що договір був недосконалий, “сирий”, дозволяв різні тлумачення сторонами, які його підписали. Разом з тим його слід вважати і певним проявом дипломатичної ментальності, з одного боку, європейської, на якій виховувалися українські політики і державні провідники, та азійської, властивої московській дипломатії. Найпоширенішими є такі думки: договір (1654 р.) є “персональною унією”, коли дві незалежні держави визнають зверхність одного монарха; договір встановлював васальну залежність України від Росії; Україна прилучилася (як автономія) до Росії; договір мав характер військового союзу проти Польщі [3, с. 175–176].

Джерела та література:

1. Боплан Гійом де Левассер. Опис України. Українські козаки та їх останні гетьмани; Богдан Хмельницький. – Львів: Каменяр, 1990. – 302с.
2. Бутич І. Вступ // Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Національна Академія наук України; Інститут історії України; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – С. 11–42.
3. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.
4. Шашкевич Я. Павло Тетеря / Я. Дашкевич // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К.: Варта, 1994. – С. 253–274.
5. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / [Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич]; Ін-т сусп. наук АН УРСР. – Вид-во АН УРСР, 1961. – 739 с.
6. Липинський В. Твори. – Т. 3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті /

Східно-європ. досл. ін-т ім. В.К. Липинського, Ін-т укр. археографії АН України; Ред. Л.Р. Білас, Я. Пеленський (ред.). – Філадельфія, СЕДЦ, 1991. – 346с.

7. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.

8. Мицик Ю. А. З історії досліджень Переяславської ради 1654 р. / Ю. А. Мицик // Український історичний журнал. – 2004. – № 1. – С. 72–80.

9. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках / Д.С. Наливайко. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.

10. Одінцева Г. С. Теорія та історія державного управління: Навч. посіб. / Г. С. Одінцева, В. Б. Дзюндзюк, Н.М. Мельтюхова. – К.: “Видавничий дім “Професіонал”, 2008. – 288 с.

11. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 1. До середини XVII століття. – [3-тє вид.]. – К.: Либідь, 1995. – 672 с.

12. Смолій В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. – 400 с.

13. Смолій В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: “Альтернативи”, 1997. – 368 с.

14. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. / Національна Академія наук України; Інститут історії України; Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – 382 с.

15. Яковенко Н. Нарис історії середньочної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. [3-є вид., перероблене та розшир.]. – К.: Критика, 2006. – 584с.

Петро Радько (*Полтава, Україна*). Сучасна українська історіографія козацьких рад як органу державної влади періоду Хмельниччини

У статті в історіографічному аспекті розглядається діяльність козацьких рад як органу державної влади періоду Хмельниччини. Звернута увага на особливості функціонування козацьких рад, викликаних умовами активізації національно-визвольної боротьби проти польського гніту та утвердження незалежної Української гетьманської держави.

Ключові слова: Козацтво, козацька рада, старшинська рада, Б. Хмельницький, І. Виговський

Петр Радько (*Полтава, Украина*). **Современная украинская историография козацких рад как органа государственной власти периода Хмельниччины**

В статье в историографическом аспекте раскрывается деятельность козацких рад как органа государственной власти периода Национально-освободительной войны украинского народа середины XVII века. Обращено внимание на особенности функционирования козацких рад, вызванных необходимостью активизации национально-освободительной борьбы против польского гнета и создания независимого Украинского государства.

Ключевые слова: Козачество, козацкая рада, старшинская рада, Б. Хмельницкий, И. Выговский

Petro Rad'ko (*Poltava, Ukraine*) **Contemporary Ukrainian historiography of the Cossack Radas as an organ of the state government during Khmelnytskyi's period.**

In the article is considered activity of Cossack councils as the bodies of state power in historiographical context. It is accented on the features of the functioning of Cossack councils during the liberation war against Polish oppression and the development of independent Ukrainian Hetman state.

Олександр ДУДНІК
(Київ, Україна)

Азербайджансько-іранські взаємовідносини в контексті геополітичної ситуації в Каспійському регіоні

Після розпаду СРСР Каспійський регіон, де з'явилися нові незалежні держави (Азербайджан, Казахстан, Туркменістан), став відкритим для проникнення іноземного капіталу і поступово перетворився на одне з світових джерел енергетичних ресурсів для забезпечення потреб європейських і азійських країн. Разом з тим, він став місцем зіткнення інтересів найбільших держав світу – США, Росії, КНР, країн Європейського Союзу. Все це позначилося на розвитку взаємовідносин між державами регіону. У цьому плані особливий інтерес викликають ірансько-азербайджанські відносини, адже головні зовнішньополітичні орієнтації Тегерану й Баку зовсім протилежні.

Не менш важливим є висвітлення стосунків між Іраном й Азербайджаном з огляду на їх тісні відносини з Україною. Так, Баку – стратегічний партнер Києва. Досить вигідним і перспективним є українсько-іранське співробітництво.

Мета дослідження – проаналізувати розвиток ірансько-азербайджанських взаємовідносин у пострадянський період.

Після розпаду СРСР Ісламська республіка Іран (ІРІ) і Туреччина вели неоголошену боротьбу за встановлення свого впливу над пострадянськими державами з тюркомовним, мусульманським населенням. Тегеран пропонував новим незалежним державам (ННД) Центральної Азії, а також Азербайджану повернутися до ідей фундаментального ісламу, обіцяючи за це економічну допомогу. ІРІ здійснювала підтримку низки ісламських організацій в Азербайджані й Таджикистані, але нав'язуванням ісламських ідей не займалася, усвідомлюючи наявність низки перешкод на шляху реалізації такої політики. По-перше, в країнах СНД переважали мусульмани-суніти, а в Ірані – шіїти, по-друге,

в ННД будувались світські режими, а в ІРІ був теократичний [5, с. 152]. Насамкінець, на відміну від іранського, населення пострадянських держав Закавказзя і Центральної Азії, за винятком Таджикистану, є переважно тюркомовним. Крім того, на той час Тегеран не визначився з формою економічної допомоги пострадянським державам. З його ініціативи у 1992 р. до Організації Економічної Співпраці (ОЕС), куди входили Туреччина, Пакистан та Іран, було прийнято п'ять мусульманських держав СНД, а Казахстан отримав статус спостерігача. Іранський президент Алі Акбар Хашемі-Рафсанджані ^{□*}, на противагу ідеї турецького колеги – Тургуту Озала створити зону вільної економічної співпраці держав басейну Чорного моря, закликав створити Організацію держав Каспійського моря. Однак його ідеї не отримали підтримки з боку пострадянських країн, які орієнтувались, здебільшого, на Анкару. Остання мала помітні успіхи у проведенні ліберальних економічних реформ, у розбудові світської держави, а головне була близькою їм за своєю культурою, передусім мовою.

Особливо складно розвивались азербайджансько-іранські стосунки, незважаючи на те, що більшість населення обох країн становлять мусульмани-шіїти, а в північних регіонах ІРІ проживає, за різними даними, від 16 до 23 млн. етнічних азербайджанців або близько третини жителів країни [16]. Це в три рази більше, ніж в самому Азербайджані (майже 8 млн. осіб)*. В Баку вважають, що протягом багатьох десятиліть Тегеран відкрито проводив політику дискримінації багатомільйонного азербайджанського населення на півночі країни (історична назва Південний Азербайджан), пояснюючи це необхідністю придушення можливого сепаратизму. Самі азербайджанці ІРІ вважають, що їхній статус не відповідає статусу національних або етнічних меншин [14]. Але вони мають своїх представників серед вищої політичної еліти цієї держави. Наприклад, духовний лідер іранців верховний аятола Алі Хаменеї або ж колишній президент Мохамед Хатамі. Ісламська республіка ніколи не забороняла азербайджанцям розмовляти рідною мовою, хоча державною залишається перська (фарсі). Однак до проявів національної ідентичності в азербайджанців у Тегерані завжди ставилися із занепокоєнням [16].

* Внаслідок підписання Гюлістанського (1813 р.) і Туркманчайського (1828 р.) договорів між Росією і Іраном відбувся поділ азербайджанського народу. Переважна більшість його опинилась в Ірані, а меншість в Росії.

Після набуття незалежності Азербайджаном (Північним Азербайджаном) Тегеран почав сприймати Баку в якості реальної загрози для своєї територіальної цілісності, побоюючись намірів південних і північних азербайджанців об'єднатися в рамках єдиного державного утворення – Республіки Азербайджан (РА). Причин для цього було достатньо: карти Єдиного Азербайджану в кабінетах азербайджанських націонал-патріотів, неофіційна підтримка Баку політичних рухів іранських азербайджанців, численні публікації в ЗМІ, і загалом популярність ідеї возз'єднання розділеного народу. Враховуючи це, іранська влада робила все для запобігання можливості перетворення Азербайджану в сильного і впливового регіонального гравця, який зможе позитивно впливати на національні почуття, національну самосвідомість і загалом національний рух як в самому Азербайджані, так і за кордоном, насамперед в ІРІ.

Для Ірану Азербайджан може стати детонатором сепаратизму, що несе загрозу не тільки територіальній цілісності країни, а й державному суверенітету.

Негативний характер азербайджансько-іранських стосунків з перших днів існування незалежної РА був зумовлено й політикою першого президента Азербайджану – А.Ельчибея, який заявляв про свої наміри об'єднати всіх азербайджанців у складі єдиної держави (ідея відродження Великого Азербайджану). Однак саме в період правління Ельчибея Іран значно посилив свої позиції в Азербайджані шляхом поширення там іранських угруповань “Хезбула”*. Вони збирали навколо себе азербайджанську молодь, вчили її ісламським гаслам, одягали в чорний одяг. Уже в 1993 р. загони азербайджанських “Хезбола” пройшли повз будівлю апарату президента скандуючи гасла “Аллах Акбар” (Бог самий великий) та інші [3]. Агенти іранської розвідки активно працювали на території Азербайджану, особливо в південних регіонах, схиляючи жителів до релігійного протистояння владі й сепаратизму.

Таким чином, зовні ірансько-азербайджанські стосунки за президента А.Ельчибея були складними, але в середині Азербайджану

* “Хезболла” (в перекладі “Партія Бога”) воєнно-політична організація “охоронців ісламської революції”, яка була створена в 1982 р. за підтримки Ірану. Згодом її спонсором стала ще й Сирія. Мета організації – знищення Ізраїлю, встановлення ісламського контролю над Єрусалимом. Складовою частиною діяльності організації є терор, у тому числі міжнародний.

Іран домогся свого контролю над населенням. Завдяки розгалуженій релігійній сітці Іран сподівався, з часом, приєднати до себе Азербайджан.

З приходом на посаду нового президента Азербайджану – Гейдара Алієва ситуація змінилась прямо протилежно. Будучи дипломатом, у відносинах з іранськими офіційними особами Г. Алієв завжди говорив про вічну дружбу й історичну спільність іранського й азербайджанського народів. Однак в середині країни він ліквідував іранську присутність – ісламські угруповання. Як наслідок, зовні стосунки між країнами нормалізувались, стали добросусідськими, за винятком окремих епізодів. Тегеран був незадоволений, але зовні зберігав дружній характер взаємовідносин з Баку. Така політика Г. Алієва була зумовлена його прагненням не допустити перетворення Азербайджану в ісламську державу на зразок Ірану. Він робив усе, щоб зберегти світський характер державної влади в республіці.

Для Тегерану незалежний Азербайджан став ще й складовою частиною антиіранської регіональної блокади з боку Іраку, Афганістану, Саудівської Аравії, Ізраїлю, держав Перської затоки, і в певній мірі, Пакистану та Туреччини. Азербайджан він відносив до трійки найнебезпечніших ворогів разом з Туреччиною та Ізраїлем, які мають найтісніші зв'язки США і НАТО та ставлять за мету розділити Іран на окремі держави. Саме тому, сильне невдоволення у Тегерана викликає співпраця Азербайджану зі США, Туреччиною та Ізраїлем. Так, перспектива відкриття посольства Азербайджану в Ізраїлі в ультимативній формі торпедується країнами ісламського світу і, в першу чергу, Іраном. Тегеран продовжував протидіяти остаточному врегулюванню правового статусу Каспію, розуміючи, що це може сприяти створенню більших перспектив для західних нафтових компаній, що працюють на азербайджанському шельфі водойми. У 2001 р. іранські воєнні катери не тільки порушили територіальні води Азербайджану, а й змусили західних нафтовиків залишити розробку нафтових родовищ на спірній азербайджансько-іранській поверхні шельфу Каспійського моря [4].

Протягом 1990-х – початку 2000-х рр. Тегеран не давав остаточної згоди на відкриття консульства Азербайджану в Тебризі (найбільше місто іранських азербайджанців у Північному Ірані).

Завдяки політиці Г. Алієва в середовищі політичної й інтелектуальної еліти Азербайджану, порівняно з першими роками незалежності

ті, практично, не залишилось жодних проіранських груп або партій. Опозиційні партії як “Партія Народного фронту Азербайджану”, “Му-сават”, Ліберальна, Демократична та Партія незалежності Азербайджану, фактично, змагалися з урядом і спецслужбами країни в антиіранській політиці, а також співпрацювали з іноземними спецслужбами у цьому напрямку. Уряд Г.Алієва не тільки розправився з багатьма ісламськими політичними організаціями, передусім шіїтськими, заборонив розповсюджувати ісламську літературу іранського походження, а й поклав край спробам Ірану створити в Азербайджані проіранські політичні партії, групи та установи.

Наприкінці 1990-х років Іран припинив будь-які спроби етнічного та культурно-релігійного проникнення (зближення) в Азербайджан і розпочав формувати більш дієві механізми геополітичного і гео економічного впливу на сусідню державу. До першого відноситься самопроголошена Нагірно-Карабаська республіка (НКР), існування якої забезпечувало баланс сил в регіоні й безпеку Ірану в північному напрямку. Іран де-факто визнав НКР. Завдяки йому Вірменія й НКР уникли повної економічної блокади, яку здійснюють проти них Баку і Анкара. Другим механізмом тиску стала Нахічеванська автономна республіка (НАР) в складі Азербайджану, з якою Тегеран розвивав незалежні від Баку стосунки. Іран повністю забезпечував потреби Нахічеванської автономії в електроенергії, нафтопродуктах, паливі, зерні, населення якої, виключно, жило за рахунок торгівлі – купувало дешеві товари в Ірані, а потім перепродавало їх в Туреччині або навпаки. Тегерану не складно підтримувати не чисельне населення автономії, котре внаслідок економічної міграції зменшилось з 303 до 110 тис. На відміну від основної території Азербайджану в Нахічевані створено проіранські політичні групи, а нахічеванська адміністрація, особливо місцевий парламент, помітно зорієнтовані на Іран. Крім прагматичних чинників, це обумовлено й тим, що значна частина населення автономної республіки має іранські й курдські, а не тюркські корені. Для Ірану Нахічевань має важливе геополітичне значення в плані протистояння з Туреччиною [13].

Для тиску на Азербайджан Тегеран може використати й талишський чинник. В Азербайджані проживає 1,2 млн. осіб цієї народності. Але іранське керівництво проводить обережну політику щодо відстоювання національних, зокрема культурно-мовних і громадянських, прав талишського народу.

Після залишення вищої державної посади Г.Алієвим і його скорої смерті Іран намагається покращити стосунки з Азербайджаном шляхом розвитку культурних, економічних і політичних зв'язків між двома народами. Зокрема, з фонду “Хомейні” до Азербайджану надходить незначна гуманітарна допомога. Крім того, Іран тимчасово де-факто відкрив кордон з Нахічеванською республікою. Завдяки цьому люди стали отримувати “мультивізи”, постійні візи на три місяці з обох сторін і можуть безкоштовно переходити азербайджансько-іранський кордон [15]. Загалом Тегеран став діяти шляхом поступок і тиску. З одного боку він уклав стратегічний союз з головним ворогом Баку – Єреваном, розпочав будівництво газопроводу в “блоковану” Вірменію і через неї транзитом отримав російські компоненти для своєї ядерної програми, а з другого надав гуманітарну допомогу азербайджанським біженцям, пустив газ в Нахічевань і домовився з Баку про запуск єдиної енергосистеми Росія-Азербайджан-Іран.

Повторний прихід до влади в США Дж. Буша-молодшого в 2005 р. посилив небезпеку можливої агресії Вашингтону та його союзників проти Ірану через загострення проблеми, пов'язаної з іранським ядерним досє, і змусив Тегеран переглянути свою політику щодо Баку в кращу для останнього сторону. Іран був занепокоєний тим, що американці модернізували злітно-посадочні смуги семи аеродромів Азербайджану, зробивши їх придатними для прийняття тяжких бомбардувальників. Крім того, в РА з'явилися американські військові підрозділи, так звані “мобільні сили” (офіційно призначені охороняти трубопровід Баку-Тбілісі-Джейхан), а постійним гостем Баку став шеф Пентагону Дональд Рамсфельд.

Отже, посилення зовнішньої ізоляції і тиску на Іран змушували його шукати механізми налагодження добросусідських відносин з Азербайджаном. Ще наприкінці 2004 р. Баку відвідали спеціальний представник президента Ірану з питань Каспію, міністри безпеки, оборони та охорони здоров'я. Міністр безпеки А. Шахмані, зокрема, заявив: “Безпека Азербайджану – наша безпека. Наша обороноздатність – ваша обороноздатність. Ми готові до встановлення будь-яких взаємозв'язків з Азербайджаном і немає сили, що перешкодить цьому” [12, с. 5].

Іран намагався швидкими темпами розв'язати усі суперечливі питання з Азербайджаном. Крім того, він пропонував Баку виступити посередником у його переговорах з Вашингтоном, оскільки після по-

дій в Україні був не зовсім упевнений у позиції свого головного союзника в регіоні – Росії. Взамін Іран зобов'язався надати гарантії безпеки в договірному порядку, обіцяючи ні за яких обставин не розв'язувати суперечливих питань між двома державами силовими методами. Тегеран також погодився розділити суперечливі частини каспійської акваторії за національними секторами по серединній лінії, а спірні родовища – порівню. Іранський уряд дозволив відкрити азербайджанське консульство в Тебрізі, чого Баку не вдавалося зробити протягом десяти років. За все це Іран хотів отримати гарантії того, що Азербайджан не надасть свою територію американським воєнним для інтервенції чи нанесення удару по Ірану. Тегеран домагався підтвердження зобов'язань сторін про недопущення використання територій двох держав третьою державою для нападу. У цих політичних торгах іранське керівництво відкрито натякало, що коли США використають територію Азербайджану для інтервенції чи нанесення ракетно-повітряного удару по Ірану, то ракетний удар у відповідь буде завданий по азербайджанській території (ракети середньої дальності, якими володіє Іран, можуть досягнути будь-якої точки території Азербайджану). Крім того, Тегеран не двозначно натякнув, що на випадок виникнення збройного протистояння в регіоні, Азербайджан може стати мішенню для ісламських терористів, чого до цих пір йому вдавалось уникати.

Водночас і в Баку стали все більше усвідомлювати весь негативізм ворожих стосунків з сусіднім Іраном та проведення відверто проамериканської політики в умовах антиамериканських настроїв у мусульманському світі.

На початку 2005 р., коли у світі широко обговорювалось питання про можливість нанесення Вашингтоном воєнного удару по Ірану, до Тегерану з офіційним візитом прибув І. Алієв. Тоді було підписано ірансько-азербайджанський “пакт про ненапад”, згідно з яким сторони надали одна одній гарантії безпеки [11]. Така угода відкривала для Баку нові можливості розв'язання проблеми Нагірного Карабаху й окупованих Вірменією азербайджанських територій.

Під час візиту було укладено близько 10 документів про двостороннє співробітництво, реалізація яких передбачає великі дивіденди не лише обом країнам, а й регіону в цілому. Зокрема, це стосується ухвалення рішень щодо прискорення реалізації проекту “Північ-Південь”, у якому зацікавлені багато країн Європи й Азії. Крім того,

Іранський банк розвитку експорту виділив Азербайджану кредит на 40 млн. дол. для будівництва 243 км автомагістралі Баку-Астара (Іран), а також залізниці Астара-Решт (Азербайджан) [12, с. 5].

Президенти обох держав провели переговори в Нахічевані, в результаті яких підписали меморандум, що передбачає посилення співробітництва в енергетичній сфері, а також документ на виділення гранту в 1 млн. доларів на реконструкцію прикордонного мосту Тах-такерпу.

Правда, восени 2005 р. посол США в Азербайджані Р.Харніш поставив керівництво республіки у складне становище, заявивши про будівництво американцями в Азербайджані відразу двох РІС – одної на Півдні (відповідно проти Ірану), а другої поблизу кордонів з Росією. Пікантність ситуації полягала в тому, що до цього часу влада республіки відкидала звинувачення Тегерану в будівництві американцями воєнних об'єктів на своїй території. Заява американського посла викликала негативну реакцію не тільки в Тегерані, а й в Москві [1].

22 грудня 2005 р. на прес-конференції в Баку посол Ірану А. Сулеймані зазначив, що розвиток стратегічного співробітництва на основі важливого географічного положення відповідає як двостороннім інтересам, так і регіональним. Все це в кінцевому рахунку буде служити процвітанням двох народів, регіональній стабільності й розвитку.

Враховуючи те, що Азербайджан поки що залишається єдиним транзитним шляхом між Росією та Іраном, а також зорієнтованість переважної більшості його державних чиновників на Анкару або Москву (фактично проіранську), адже у прозахідному демократичному Азербайджані вони не бачать свого місця, Тегеран, як і Москва, намагається завадити стратегічному партнерству Баку із Заходом. Саме тому іранську політику в Азербайджані прийнято називати ірансько-російською або російсько-іранською. Особливо виразно така політика проявилась під час загострення проблеми, пов'язаної з іранським ядерним досє.

У 2006 р. керівництво Азербайджану опинилось на зовнішньополітичному роздоріжжі – Тегеран-Москва – Вашингтон. Перед Алієвим постало питання визначитися, що для нього важливіше – збереження добросусідських відносин з Іраном, а значить і з Росією, чи стратегічне партнерство із США, яке набирало силу.

Офіційний Тегеран, який на початку 2006 р. намагався звзити коло потенційних союзників США в регіоні, постійно тиснув на Азер-

байджан. Ірансько-азербайджанські контакти активізувались не тільки по лінії зовнішньополітичних відомств двох держав, а й на президентському рівні. У квітні 2006 р. міністр оборони Ірану Мохамеда Неджара прибув до Баку з метою з'ясувати чи приєднається Азербайджан до антиіранської коаліції. У свою чергу Баку прагнув отримати гарантії недоторканості своєї нафтової індустрії на Каспію, на випадок ускладнення ситуації в регіоні. У Баку міністр оборони Ірану заявив, що ядерна програма його країни носить мирний характер, а деякі держави, які намагаються представити її як джерело напруги, не зможуть цього довести. Офіційний Баку запевнив, що не збирається приєднуватися до антиіранської коаліції. Міністр закордонних справ Азербайджану Халаф Халафов зазначив, що між Тегераном і Баку існує договір про те, що на випадок будь-якої зовнішньої загрози, території обох країн не будуть використовуватися однією державою проти другої. Азербайджан не зацікавлений у переростанні протистояння між Іраном і Заходом у воєнну площину, зокрема, виходячи з того, що в північних районах Ірану проживають етнічні азербайджанці. Їхня доля не може не турбувати Баку. Крім того, Азербайджан дуже складно вирішує проблему власних біженців і переміщених осіб, тому перспектива отримати новий потік переселенців з Ірану його також не влаштовує. Азербайджан особливо зацікавлений в мирному врегулюванні іранської проблеми, адже має довгу лінію спільного кордону з Іраном, у регіоні якого знаходяться великі запаси нафтових родовищ. Насамкінець іранські інвестиції в економіку Азербайджану в останні роки постійно зростають [6].

Як наслідок, під час квітневого візиту в 2006 р. до Вашингтону азербайджанський президент закликав до врегулювання проблеми з іранською ядерною програмою дипломатичним шляхом. Він виразив сподівання, що можливості мирного врегулювання проблеми не вичерпані. За його словами, в регіоні ніхто не зацікавлений в зростанні напруги, оскільки це може призвести до трагічних наслідків для всіх. Виступаючи в Раді з міжнародних відносин США, І.Алієв заявив, що виключає можливість використання території в будь-яких антиіранських цілях. “Азербайджан є прихильником мирного врегулювання усіх питань в регіоні. Згідно з підписаним між Азербайджаном та Іраном договором, наші території не можуть бути використані у воєнних цілях один проти одного. Азербайджан, який іде шляхом економічного розвитку, взаємної співпраці, ніколи не стане ареною протистояння” [7].

Під час перебування І.Алієва у Вашингтоні з офіційним візитом, керівник Верховної ради національної безпеки ІРІ Алі Ларіджані в інтерв'ю єгипетській газеті “Аль-Ахрам” заявив, що в Азербайджані діє американська розвідувальна група, яка проводить роботу проти Ірану. Він попередив, що на випадок воєнних дій проти Ірану, його країна завдасть удару по нафтопроводу БТД і нафтових об'єктах Азербайджану. Хоча керівник управління інформації МЗС Азербайджану Т. Тагізато назвав ці заяви несерйозними, що здійснюються з метою погіршення взаємовідносин між двома державами і посилення напруги в регіоні [8, с. 6], офіційний Баку серйозно сприйняв ці погрози.

Під час саміту Організації економічної співпраці (ОЕС), який вперше пройшов у Баку на початку травня 2006 р., представники 9-ти держав-учасниць форуму – Азербайджану, Афганістану, Казахстану, Таджикистану, Пакистану, Туреччини, Узбекистану, Туркменістану, а також Ірану підписали спільну *Бакинську декларацію*, яка передбачає продовження активного обміну думками між державами-членами ОЕС щодо розв'язання глобальних і регіональних проблем. Для Азербайджану важливе значення має 20-й пункт декларації, який передбачає прискорення процесу врегулювання конфліктних ситуацій, що перешкоджають розширенню регіонального економічного співробітництва. У декларації зазначається, що всі конфлікти повинні бути врегульовані на основі принципів міжнародного права і збереження територіальної цілісності держав. Отже, вперше ОЕС, яка є економічною міжнародною організацією, прийняла декларацію, що визнає за необхідне врегулювання конфліктів, які впливають на розвиток економічних зв'язків між державами. Не менш важливою стала позиція Тегерану, який готовий сприяти врегулюванню вірменсько-азербайджанського конфлікту. У свою чергу І.Алієв знову підкреслив, що проблеми іранського ядерного досє необхідно розв'язувати тільки мирними засобами на основі міжнародного права. “Якщо права і стандарти міжнародного права надають країні можливість використовувати ядерну енергію, то не повинно бути ніяких проблем” [9, с. 5].

У листопаді 2006 р., під час візиту до Росії, І.Алієв заявив, що Азербайджан не підтримує санкції проти Ірану. “Ми вважаємо, що такі санкції будуть не ефективні. Вони не сприятимуть розв'язанню проблеми, а тільки посилять напругу в регіональній ситуації” [10, с. 6].

Отже, усвідомлення негативних наслідків антиіранської політики для своєї держави і регіону загалом, змусило І.Алієва не тільки під-

писати з Тегераном договір про ненапад, а й відстоювати його інтереси на міжнародній арені.

Однак, така політика не може водночас розв'язати усі проблеми між Баку і Тегераном. Зокрема, найбільші розходження держави мають в реалізації програм національної енергетичної та регіональної безпеки, зокрема, щодо шляхів транспортування нафти і газу на світові ринки і визначення правового статусу Каспійського моря. Так, енергетична регіональна політика Ірану спрямована на забезпечення максимального контролю над транспортними потоками вуглеводнів, широку участь в різних енергетичних, трубопровідних і транспортних проєктах. Від ефективного вирішення цих завдань напряду залежить енергетична безпека країни в Каспійському регіоні. Головним політичними завданнями Тегерану є боротьба з проникненням США в Каспійський регіон, створення колективної системи безпеки без участі позарегіональних сил, встановлення контролю над системою транспортних і трубопровідних маршрутів і “справедливий” розподіл спірних з сусідніми державами (Азербайджан, Туркменістан) нафтових родовищ, не виключаючи варіант їхнього спільного освоєння. У цьому плані Тегерану допомагають великі запаси енергетичної сировини, а також Росія.

Головною складовою енергетичної стратегії Ірану на Каспії є його нафтова політика. Іран прагне першим створити сучасну інфраструктуру транспорту й логістики для експорту енергоносіїв і запропонувати її нафтовидобувним компаніям країн регіону, що географічно відмежовані від міжнародних морських шляхів. Політика Ірану спрямована на прискорене освоєння своїх нафтогазових ресурсів на Каспії, нарощування видобувних потужностей у цьому напрямку. Прикладом успішного контролю Тегераном транспортних потоків нафти з району Каспійського моря є проєкт CROS (Caspian Sea Republic's Oil Swap), якому іранське керівництво надає важливе політичне значення. Згідно з проєктом, нафта з Росії та інших прикаспійських держав СНД (Казхстан і Туркменістан) національними компаніями цих держав поставляється в іранський порт Нека на Каспії і за свапівськими угодами (“swap”) обмінюється (замінюється) на еквівалентну кількість іранської нафти, яка передається цим же постачальникам в іранських портах Перської затоки. Проєкт діє з 2004 р. і забезпечує транзит 170 тис. барелів каспійської нафти на добу. Реалізація проєкту по Каспійському морю здійснюється трьома нафтоналивними танкерами, а

потім системою нафтопроводів по іранській території направляється на нафтопереробні заводи (НПЗ) у Тегерані й Тебрізі. За кожен тону нафти, задіяної в операціях “swap”, Іран отримує прибуток у розмірі 14-16 дол. США (т.з. “свапове” покриття). Щороку це дозволяє отримувати понад 90 млн. дол. США. Міністерство нафти ІРІ планує розширити добовий обсяг своп-операцій до 500 тис. барелів на добу. Потенційні можливості дозволяють збільшити показники до 1 млн. барелів нафти на добу, що дорівнює максимальній пропускній спроможності західного нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан (БТД), якої він досягне у 2008 р. Термінал порту Нека здатний приймати 1,5 млн. тон нафти на добу, однак проблема полягає у пропускній спроможності нафтопроводів Нека-Рей і Нека-Тебріз. З 2002 р. поставками нафти до Ірану займається російська компанія “ЛУКОЙЛ” та казахська міжнародна компанія “Петро-Казахстан” [2].

Проект CROS інвестує не тільки іранський уряд, а й китайська компанія “Sinorec” і британська “Vitol Company”. За участі іноземних компаній іранська національна танкерна компанія планує побудувати шість нафтоналивних суден. Крім того, Іран здійснює активні кроки щодо освоєння вуглеводних запасів Каспію – проводить геологорозвідувальні роботи, здійснює буріння свердловин, встановлює нові бурові установки й нафтові платформи. На думку іранських експертів, запаси нафти на восьми родовищах, які поки що юридично не визнані як “іранський сектор” Каспію, на глибині від 400 до 800 метрів можуть становити понад 32 млрд. барелів [2, с. 2]. Іран намагається зайняти відповідну своєму геоекономічному статусу роль однієї з найбільших транзитних держав вуглеводної сировини по лінії Азія-Європа, зосередивши на своїй території проходження важливих транспортних артерій.

У цьому плані Тегеран веде переговори з Казахстаном і Туркменістаном щодо реалізації трьохстороннього нафтопроводу з використанням наявної інфраструктури. Однак реалізувати свою регіональну енергетичну політику Тегерану складно, оскільки його головний ворог – Вашингтон – прагне, і безуспішно, встановити свій економічний контроль і політичний вплив у сусідніх з Іраном прикаспійських державах, насамперед в Азербайджані. Ініційовані американцями і підтримані Азербайджаном, Туреччиною та Грузією нафтові і газові проекти як Баку-Тбілісі-Джейхан (БТД) і Баку-Тбілісі-Ерзерум (БТЕ), спрямовані на ізоляцію Тегерану, обмеження його участі в ключових

енергетичних і транспортних маршрутах, які проходять через Каспійський регіон.

Додаткові перешкоди в проведенні Іраном його нафтової політики на Каспію можуть виникнути під час розподілу дна *водойми* з метою використання його родовищ. Тегеран відмовився від поділу Каспію за принципом модифікованої серединної лінії, на основі якого уклали угоду Росія, Казахстан і Азербайджан. При цьому водна поверхня і товща залишаються у спільному користуванні. Іран намагається знайти такий спосіб розподілу дна, за якого він отримав би декларовану 20% частину Каспійського моря. Він домагається прийняття взаємовигідних рішень з цього питання шляхом діалогу і переговорів зі своїми сусідами. Як наслідок, на порядку денному переговорів з Азербайджаном і Туркменістаном стоїть питання про можливість спільного освоєння спірних родовищ компаніями країн з підключенням великих нафтових компаній інших прикаспійських держав. Росія пропонує ділити спірні родовища за принципом 50:50, коли одна з держав-претендентів компенсує другій, яка першою розпочала освоєння спірного родовища, половину витрат і матиме право брати участь в подальших розробках.

Азербайджан пропонує ділити Каспій за принципом міжнародного озера на національні сектори, включаючи водну поверхню і товщу. Відповідно Азербайджан наполягає на тому, що Каспій – це море і до нього має застосовуватися Конвенція ООН з Морського права [2, с. 3]. Азербайджан, як і Казахстан, має найбагатші за покладами вуглеводів сектори, тому прагне зберегти контроль над ними. Однак у розробці родовищ і шляхах їх транспортування на світові ринки орієнтуються на підтримку Заходу, передусім США.

Тегеран, як і Москва, виступає за те, щоб Каспій знаходився у спільному користуванні за “*принципом кондомініуму*”. Водночас, Тегеран погоджується на поділ Каспію на національні сектори лише на умовах рівних частин (по 20%). Для нього не під силу самостійно освоїти ресурси Каспію, оскільки він не може реалізувати, навіть, ті нафтові запаси, якими реально володіє, тому намагається виступати в тандемі з Росією і Казахстаном, а нині й з Азербайджаном. Спільна

* Принцип кондомініуму в міжнародному праві – це здійснення державного управління будь-якою територією спільно двома або декількома державами.

розробка спірних ресурсів має сприяти досягненню стратегічної переваги Тегерану в південному басейні Каспійського моря, а Росії – в північному і водночас – послабленню впливу Вашингтону в регіоні.

Показовим у цьому плані став Другий прикаспійський саміт, який пройшов у Тегерані у жовтні 2007 р. Президенти Ірану і Азербайджану разом з колегами з Росії, Казахстану і Туркменістану домовились про використання природних ресурсів Каспію: у нафтовій галузі – між Росією, Казахстаном, Іраном та Азербайджаном, у галузі газовидобування – Росією, Туркменістаном, Азербайджаном та Іраном. У результаті вони підписали підсумкову декларацію в якій відзначили, що тільки прибережні держави володіють суверенними правами відносно Каспійського моря і його ресурсів. Отже, саміт проголосив суверенітет у користуванні енергетичними ресурсами Каспійського моря, що зумовлює легітимність вирішення будь-якого стратегічного питання енерговикористання тільки шляхом досягнення компромісу між усіма п'ятьма країнами. Це, у свою чергу, суттєво звужує перспективність трубопроводів БТД та БТЕ, а також шанси на побудову, всупереч гео-економічним інтересам Росії, транскаспійських трубопроводів. Будь-які спроби США та ЄС домовитися з Казахстаном чи Туркменістаном щодо побудови транскаспійських трубопроводів, ігноруючи інші прикаспійські держави, можуть бути заблоковані.

Учасники саміту також погодилися, що визначення нового правового статусу Каспію, судноплавство і рибальство повинні здійснюватися виключно під прапорами прикаспійських країн.

У плані безпеки регіону президенти домовилися, що води Каспію повинні використовуватися виключно в мирних цілях. Вони підкреслили, що ні за яких обставин не дозволять використовувати свою територію іншим державам для здійснення агресії чи інших військових дій проти будь-якої із сторін.

У підсумковій декларації сторони заявили, що вважають договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) однієї з найважливіших опор міжнародної безпеки й стабільності і виступають за подальшу універсалізацію цього договору. Президенти підтвердили невід'ємне право всіх держав-учасниць ДНЯЗ розвивати дослідження, виробництво і використання ядерної енергії в мирних цілях.

На саміті було оголошено про створення економічного союзу Прикаспійських держав, а іранський президент Ахмадінежад наголосив, що новостворена організація дасть відсіч будь-кому, хто виступить проти

інтересів регіону. Його учасники заявили про намір створити “Касфор” – оперативну військово-морську групу п'яти держав регіону.

В рамках саміту були також підписані угоди про побудову залізниці Іран-Туркменістан-Казахстан, що посилить мережу транспортних коридорів по лінії Південь-Північ [17].

Отже, прямо протилежні підходи до розбудови держав і зовнішньополітичні орієнтири Ірану й Азербайджану протягом 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ спричинили складні двосторонні відносини. В азербайджансько-іранських стосунках можна виділити три періоди. Перший – 1991-1993 рр. характеризується відкритим загостренням двосторонніх відносин через проблему дискримінації азербайджанців в Ірані та їх сепаратистські настрої, які підтримував Баку. Для Тегерану з боку новоутвореної держави існувала загроза територіальній цілісності, а тому він намагався якомога сильніше послабити або підпорядкувати собі Азербайджан. Наступний період – з кінця 1993 р. до 2003 р. носив зовні мирлюбний і добросусідський характер, але в дійсності характеризувався прихованим протистоянням, зокрема, на регіональному рівні. Азербайджан співпрацював з групою держав вороже налаштованих проти Ірану. У відповідь останній намагався використовувати в своїх інтересах Нагірно-Карабаську і Нахічеванську республіки. Третій період розпочався в 2004 р. і триває нині. Він характеризується досягненням між державами стратегічного партнерства шляхом підписання низки договорів. Можливе силове втягування Азербайджану у військовий конфлікт з Іраном на боці США, у зв'язку з реалізацією Іраном ядерної програми, змусило обидві сторони переглянути міждержавні взаємовідносини. Участь у воєнному конфлікті могла надовго підірвати нафтову інфраструктуру Баку на Каспії, затримати економічне зростання республіки, яке розпочалось з пуском в дію нафтопроводу БТД в 2006 р., та значно погіршити суспільнополітичну ситуацію в країні. Баку заради збереження економічної і політичної стабільності в державі і, відповідно, в регіоні став відстоювати інтереси Ірану на міжнародній арені, зокрема перед Вашингтоном. Тегеран був включений до азербайджанської “політики балансування” між Москвою і Вашингтоном в рамках уже традиційної багатосторонньої й різновекторної зовнішньої політики. Використовуючи значну економічну й політичну зацікавленість собою з боку ворогуючих сторін (Ірану й США), Баку пішов на одночасне проголошення з ними стратегічного партнерства, що найбільше відповідало його власним

національним інтересам, а також інтересам держав регіону. Завдяки цьому, можна стверджувати, що Баку зробив вагомий внесок у збереження миру на Південному Кавказі, Середньому і Близькому Сході.

Однак азербайджансько-іранське зближення відбувалось під тиском Тегерану і всупереч політиці Вашингтону. Іран, подібно Росії, ставить за мету втягнути Азербайджан як в транспортні й енергетичні проекти в регіоні, так і в регіональну колективну систему безпеки за участі, виключно, прикаспійських держав для стримування американського проникнення в Каспійський регіон й отримання додаткових важелів впливу на Тегеран. Саміт прикаспійських держав у Тегерані в жовтні 2007 р. підтвердив таку тенденцію в політиці Ірану й Москви.

Джерела та література:

1. Азербайджан: “нахеры” и другие // Новая политика http://www.sakartvelo.info/result_az.php?key=82143.

2. Арсенов В.В. Энергетическая стратегия Ирана в Каспийском регионе // Аналитический центр разумные решения. – 2005 (ноябрь) Институт Ближнего Востока <http://www.analitika.org/article>. // Monday, December 26 2005.

3. Гулузаде В (интервью) Азербайджан во внешней политике Ирана. <http://www.svoboda.org/programs/tw/2005/tw.122005.asp>.

4. Гулузаде К. Скажи, кто твой друг... Иран предлагает Азербайджану стратегическое партнерство // Аналитика. – 2005. – 23 декабря: http://analitika.az/browse.php?sec_id=20.

5. Мамедова Н. М. Иран и страны СНГ // Восток. – 2002. – №5. – С.152.

6. Мамедов С., Гордиенко А. Испытание Тегераном и Вашингтоном // Независимая газета. – 2006. – 21 апреля. – С. 5; Антелава Н. Президента Азербайджана ждет Джордж Буш // Би-би-си 8.04.2006. <http://subscribe.ru/archive/media.news.review.azpressa/200604/28211404.html>.

7. Мамедов С. Ильхам Алиев пытается отвести удар от Ирана // Независимая газета. – 2006. – 28 апреля.

8. Мамедов С. Отвести угрозу от трубы // Независимая газета. – 2006. – 4 мая. – С. 6.

9. Мамедов С. Конфликты: Алиев пытается отвести удар от своего иранского коллеги Ахмадинежада // Независимая газета. – 2006. – 6 мая. – С. 5.

10. Мамедов С. Алиев не хочет ссоры с соседом // Независимая газета. – 2006. – 1 ноября. – С. 6.

11. Международные проблемы “Иран-США: каспийский узел”: <http://www.Dumaem.ru> 06/06/05
12. Миркадыров Р. Иран предлагает руку и сердце Азербайджану // Независимая газета. – 2005. – 26 января. – С.5.
13. Мурадян И. Политика США и проблемы безопасности региона Южного Кавказа. – Ереван: Антарес, 2000.
14. Насипли Н. (интервью) Азербайджан во внешней политике Ирана. <http://www.svoboda.org/programs/tw/2005/tw.122005.asp>.
15. Оруджлу А. (интервью) Азербайджан во внешней политике Ирана. <http://www.svoboda.org/programs/tw/2005/tw.122005.asp>.
16. Привид війни з Іраном <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2006/05/26/15554>.
17. Саміт прикаспійських країн у Тегерані - новий крок у політичній та економічній структуризації євразійського простору // Президентський Фонд Леоніда Кучми “Україна”. http://www.kuchma.org.ua/institute/monitoring/471883d9c85a0/view_print/#15; <http://www.rbc.ua/ukr/newsline/2007/10/16/253241.shtml> <http://www.visnyk.lutsk.ua/content/view/4875/47>.

Олександр Дуднік (Київ, Україна) Азербайджансько-іранські взаємовідносини в контексті геополітичної ситуації в Каспійському регіоні.

У статті розглядаються геополітичні й гео економічні чинники впливу на розвиток міждержавних азербайджансько-іранських відносин, зокрема азербайджанської діаспори в Ірані, ядерної програми Тегерану, енергетичної політики Баку. Показана також роль азербайджанських президентів у трансформації взаємовідносин між двома країнами.

Ключові слова: сепаратизм, етнічні меншини, ісламські угруповання, мусульмани-шиїти, “пакт про ненапад”, проект “Північ-Південь”, іранське ядерне досвід, стратегічне партнерство, нафтова політика, регіональна безпека.

Александр Дудник (Киев, Украина) Азербайджано-иранские взаимоотношения в контексте геополитической ситуации в Каспийском регионе.

В статье рассматриваются геополитические и геоэкономические факторы влияния на развитие межгосударственных азербайджано-иранских отношений, в частности азербайджанской диаспоры в Иране, ядерной программы Тегерану, энергетической политики Баку. Показана также роль азербайджанских президентов в трансформации взаимоотношений между двумя странами.

Ключевые слова: сепаратизм, этнические меньшинства, исламские группировки, мусульмане-шииты, “пакт, о ненападении”, проект “Север-Юг”, иранское ядерное досье, стратегическое партнерство, нефтяная политика, региональная безопасность.

Alexander Dudnik (Kyiv, Ukraine) *Azerbaijan-Iranian mutual relations in the context of a geopolitical situation in the Caspian region.*

The article is examined by the geopolitical and geo-economic factors of influence on development in the intergovernmental Azerbaijanian-Iranian relations, in particular, Azerbaijanian diaspora in Iran, Teheran nuclear program, Baku policy of energy. The role of the Azerbaijan presidents in transformation of mutual relations between two countries is shown also.

Key words: separatism, ethnic minority, Islamic groupings, Moslems-Shiits, “pact, about non-aggression”, the project “North-south”, the Iranian nuclear dossier, strategic partnership, the oil policy, regional safety.

Всеволод ЧЕКАНОВ
(Київ, Україна)

Статичні і динамічні об'єкти в науково-історичному дослідженні

У 1973 р. французький історик-медієвіст Жан Делюмо писав: “Якби у книжках, присвячених історії, скасували два найважливіші поняття (і при цьому в рівному ступені неточних) “Середньовіччя” і “Відродження”, то наше розуміння періоду, що тривав від правління Філіпа Красивого до Генріха IV, досягалося б з більшою легкістю. Ми б одним ударом позбулися цілої серії забобонів. І, перш за все, ми звільнилися б від ідеї, що часи темряви відокремлені від епохи світла глибоким розломом” [1, с. 7].

Що мав тут на увазі французький вчений? Ризикнемо припустити, що в цитованому пасажі увага звертається не на одиничну проблему, з якою стикаються лише історики, що займаються пізнім Середньовіччям. Ні, проблема тут більш глобальна. Вона пов'язана з неможливістю вільно міняти рамки, зміст та сутність висхідних понять, що лежать в основі науково-історичного дослідження, формуючи їх у залежності від потреб дослідника, від його новаторства. Навіть якщо дослідник відкидає характеристику епохи Відродження як “світлої” протилежності “темному” Середньовіччю, він не в змозі відкинути саме поняття “Відродження”. Відтак, він не в змозі відкинути і протиставлення його поняттю “Середньовіччя”, вбудоване в суспільну свідомість 500 роками користування цією термінологією і, відповідно, дихотомією, закріпленою в ній ще у XV ст. “гуманістичною” історіографією, в якій виникли обидва поняття. Отже, чим більш новаторським, спрямованим на розрив з традицією хибного сприйняття, є дослідження, тим гарантованіше закріплюється в ньому суперечність між оновлюваним образом розглядуваного об'єкту, який намагається створити дослідник, та його описом. Адже процедура опису в істо-

ричній науці здійснюється засобами, що з часом стають застарілими в очах дослідника, але залишаються авторитетними в очах суспільства.

Парадокс історичної науки в тому, що вона часто не може розірвати з застарілою термінологією, бо остання потрапляє до арсеналу суспільно-політичної риторики. У той момент, коли термінологія стає застарілою, вона вже набуває такої масовості сприйняття, що скасувати її “кабінетним” шляхом, виходячи при цьому лише з наукових інтересів, виявляється неможливим. Якщо, скажімо, фізика по мірі свого поступу досить легко відмовилася від “флогістону”, “живих сил” та інших архаїзмів, то в історії здійснити перегляд висхідних формулювань набагато важче: науково-історичні поняття набувають значення культурних та світоглядних архетипів. Вивчення історії – це соціальна діяльність, підкорена тенденціям часу і місця [2, с. 13].

Так в історичній науці закріплюється розбіжність між *дослідженням* і *пізнанням*. *Дослідження* є процесом вироблення нових знань, *пізнання* – процесом їх досягнення [3, с. 598, 1206]. Пізнання іде за дослідженням. Дослідження передбачає активну роботу з об’єктом і спрямовується на якнайповніше відтворення реального змісту події (процесу), тоді як пізнання передбачає опрацювання отриманих результатів і спрямовується на фіксацію змісту події (процесу) в поняттях, придатних для подальшого вжитку не лише у науці, а й в усій суспільно-політичній сфері. Те, що в процесі вивчення події (процесу) ці поняття можуть бути переглянуті, є позитивом з точки зору дослідження і негативом – з точки зору пізнання. Пізнання і дослідження виявляються в опозиції одне одному. Якщо у фізиці це веде до радикального перегляду засадничих принципів науки і до тотальної відмови від застарілого апарату на користь потреб дослідження, то історія як наука припиняє бути актуальною, якщо не виробляє світоглядні архетипи для пізнання. Масове ж користування цими архетипами може зчиняти зворотний вплив на неї. Таким чином, в історичній науці цілком реальною є ситуація, неможлива у фізиці: коли потреби пізнання визначають напрям, зміст і характер дослідження, а відтак – до певної міри програмують його результати.

Взаємозв’язок між дослідженням і пізнанням визначає характеристики об’єктів, що вивчаються історичною наукою. Так, якщо поняття “Відродження” відображає потреби пізнання історії культури, мистецтва та суспільної думки пізнього Середньовіччя, то ці потреби впливатимуть

на тривалість користування даним поняттям сильніше, ніж потреби дослідження, в результаті якого сучасна історична наука вже наблизилася до його заперечення [4, с. 7-8]. Отже, можна стверджувати, що взаємозв'язок між дослідженням і пізнанням впливає на тривалість існування об'єктів у науково-історичному дослідженні, тобто, на їх *статичність* і *динамічність*. Ті з них, щодо яких потреби пізнання вимагають збереження існуючих понять, є більш статичними. Ті ж, щодо яких подібної потреби не виникає, легше змінюються в результаті дослідницької діяльності, тобто, виявляють динамічні властивості.

Мета цієї розвідки – встановити, де проявляється і чим обмежується статичність і динамічність об'єктів: тільки поняттями, що слугують в якості їх ідентифікаторів (адже це вони потрапляють в арсенал культурних і світоглядних архетипів), чи вона розповсюджується також і на ті їх глибинні, змістовні характеристики, що виступають об'єктами дослідження, проте рідко стають об'єктами пізнання.

2.

Науково-історичне дослідження постійно потрапляє в ситуацію, коли його об'єкт, визначений за допомогою понять-архетипів, виявляється більш статичним, ніж треба для дослідження, а не пізнання. Гарним прикладом тут знов є епоха Відродження. Якщо сучасними дослідниками вже встановлена відсутність протилежності її Середньовіччю, закономірно було б відмовитися від користування поняттям “Відродження” як таким, що відповідає лише одній, т.зв. “гуманістичній” схемі пізнання історичного процесу в Європі, а не реальності, відтворити яку в усій повноті неможливо в рамках однієї схеми. Нині поняття “Відродження” характеризує радше не “період, центром якого є 1500 рік” [4, с. 7], а лише певний етап досягнення цього періоду – тобто, історіографію, а не історію [5, с. 18-19]. Проте відмови від поняття не відбувається. І тут перед нами постає важливе запитання: чи можливо для історика пізнавати лише *історію*, тобто реальний зміст подій, не “забруднюючи” процес вивченням пізнавальних схем (історіографії)? Чи можна увійти в минуле без милиць? Чи можна зразу відкидати попередні, хибні схеми пізнання тоді, коли потреби дослідження вимагають вироблення нових? Загалом: чи можна подолати протилежність дослідження і пізнання?

Ми пропонуємо розглянути це питання з точки зору історіографії, а не історії. Тобто, зразу ж поставити за рамки розгляду потенційно

бездонну філософську дискусію про те, чи можливе пізнання “реальності” як такої. Оскільки, якщо відповідь буде “ні”, то зразу ж постане питання про критерій розмежування реальності і не-реальності, яким користується той, хто постулює таку неможливість (фізик висловився б наступним чином: якщо для потреб дослідження нам треба встановити температуру, то необхідний термометр; але для того, щоб врахувати в дослідженні неможливість встановлення температури, нам треба констатувати відсутність як термометру, так і будь-якого способу його замінити). Історією ж пошуків такого критерію якраз і є історіографія.

Історіографія традиційно розуміється як історія історичної науки і зводиться до двох змістовних характеристик. Отже, історіографія – це: 1.) історична література як така; 2.) стан розвитку історичної науки на певному етапі її розвитку [6, с. 132]. Базою історії є історичні і археологічні джерела, тоді як базою історіографії – результати аналізу вказаних джерел, їх узагальнення, втілені в монографії та статті, що представляють собою реконструкцію історичної реальності [6, с. 132]. Відомо, що історичний факт невід’ємний від його тлумачення і що історик практично не має справи з об’єктивними фактами – тільки з їх інтерпретаціями. Він не інтерпретує факти, а реінтерпретує їх інтерпретацію навіть тоді, коли спирається лише на джерела і не враховує наукові результати своїх попередників-істориків [7, с. 59]. Тоді нам треба спитати себе: а чи існує взагалі принципова відмінність історії як наукової дисципліни від історіографії? Адже обидві вони мають справу з інтерпретаціями, отже, беруть рівноправну участь у формуванні фактичної бази науково-історичних досліджень. Обидві постачають матеріал, з яким працює історик, намагаючись виробити знання про минуле. Історіографія – це не розділ монографій і не інструмент, а це план, за яким відбувається пізнання події (процесу). Чим багатша історіографія події (процесу), тим більше таких планів співіснує і конкурує в ході його розгляду, формуючи той вигляд, в якому історик бачить свій об’єкт. Якщо один з таких планів отримує перевагу і перетворюється на світоглядний архетип, ми отримуємо *статичний об’єкт* дослідження. Якщо ж історіографія об’єкту продовжує представляти собою суміш конкуруючих планів, ми маємо справу з *динамічним об’єктом*, ідентифікація якого і в історичній науці, і в суспільній свідомості може змінюватися.

У прикладі з епохою Відродження ті змінювані, динамічні характеристики, які дозволили дійти якісно нових висновків про цей пері-

од, були отримані в результаті *дослідження*, тобто, завдяки історичній науці в її традиційному розумінні. Статична ж характеристика періоду, сама назва-ідентифікатор “Відродження” закріпилася в процесі *пізнання*, і завдячувати цьому ми повинні історіографії. Отже, взаємосуперечливі характеристики співіснують в рамках одного об’єкту “Відродження”, оскільки сам він сформувався як ціле внаслідок не лише історичного дослідження, але й пізнання його результатів.

Чи можна відокремити історичне *дослідження* від історіографічного *пізнання*? Чи відповідає потребам історичного дослідження користування історіографічними схемами? Відповідь може дати стратифікація і квантифікація об’єкту дослідження. Якщо історія і історіографія відіграють подібні ролі у формуванні фактичної бази дослідження, тоді треба визначити всередині об’єкту певні параметри, що можуть бути зміненими, і встановити: чи визначені вони за даними історії чи історіографії; як вони змінювалися в процесі дослідження і пізнання об’єкту; як вони впливають на статичність його як цілого. Якщо окремі параметри статичного в цілому об’єкту також виявлять незмінні характеристики, тоді його можна повноправно вважати статичним – тобто, його ідентифікація, прийнята в історіографії, буде відповідною як історіографічним схемам, так і історичним дослідженням минулої реальності.

Кожен об’єкт потребує диференційованого, предметного розгляду. Поняття “об’єкт” не співпадає з поняттям “факт”. Факт – це знання, достовірність якого доведена і вже не викликає полеміки. Фактом є статичний об’єкт, у складі якого ми – ті, хто пізнає – вже не бачимо інтерпретативної частки. Коли ми говоримо про “факт”, ми маємо на увазі історію, пізнання минулої реальності. Об’єкт же – це процес чи явище, яке породжує проблемну ситуацію, що досліджується, інтерпретується і викликає полеміку. Коли ми говоримо про “об’єкт”, ми маємо на увазі історіографію. Матеріал будь-якого науково-історичного дослідження включає як факти, так і об’єкти дослідження. Розділити їх неможливо, оскільки закономірності, за якою повноцінне знання про минулу реальність можливе без звернення історика до малодосліджених чи дискусійних питань (тобто, до об’єктів), не існує.

Все, що знаходиться в межах об’єкту в певному аспекті розгляду, називається предметом дослідження [8, с. 133]. Спробуємо визначити окремі параметри предметного розгляду, з яких складається сприйняття об’єкту в цілому.

В якості ілюстрації візьмемо загальновідомий приклад, припустимо, Велику французьку революцію XVIII ст. Як відомо, поняття “Велика французька революція” понад 200 років виявляє свою статичність в історіографії. Охопити дану подію (процес) як цілісний об’єкт ми спробуємо за допомогою наступних параметрів:

1. *Назва-ідентифікатор*;
2. *Зміст*;
3. *Характер*;
4. *Рушійна сила*;
5. *Причини*;
6. *Наслідки*;
7. *Значення*;
8. *Масштаб*;
9. *Хронологічні межі*.

(В запропонованій схемі відсутній параметр “мета”, оскільки він передбачає свідоме цілепокладання учасників події (процесу), тоді як далеко не всі об’єкти науково-історичного дослідження дійсно втілися у тому вигляді, що приписували їм учасники).

Якщо визначити кожен з цих параметрів відповідно до певної історіографічної традиції (наприклад, радянської), можна отримати уявлення про специфіку сприйняття об’єкту даною традицією. Шляхом подальшого порівняння всіх параметрів за різними історіографічними традиціями, можна виділити з них незмінні величини (тобто, такі, що всіма трактуються однаково). Значить, їх можна вважати результатами історичного дослідження, а не внесками з історіографії.

Наведені нижче характеристики визначені відповідно до радянської марксистської історіографії [9, с. 94-95]:

1. *Назва-ідентифікатор* – Велика французька революція;
2. *Зміст* – соціальна революція;
3. *Характер* – буржуазна;
4. *Рушійна сила* – буржуазія (“третій стан”);
5. *Причини* – криза феодального суспільного ладу;
6. *Наслідки* – повалення абсолютної монархії, встановлення капіталістичного суспільного ладу;
7. *Значення* – створення умов для швидкого розвитку капіталізму;
8. *Масштаб* – світовий;
9. *Хронологічні межі* – 1789–1794 рр.

Тепер нашим завданням є виділити в перерахованих параметрах змінні і незмінні величини. Для цього спробуємо порівняти отримані предметні характеристики Великої французької революції з аналогічними, але визначеними за немарксистською схемою, і встановити, які саме параметри при цьому не зміняться. Незмінною залишиться більшість їх, адже Велика французька революція не припинить бути соціальною і буржуазною, не звузить свого масштабу від світового до локального залежно від того, марксист чи не марксист її досліджує. Значить, параметри № 1–6, 8 залишаться без змін. Однак формулювання параметру № 7 “значення” у немарксистській історіографії розширюється, охоплюючи ще й “встановлення політичних свобод шляхом створення буржуазно-демократичних інституцій” [9, с. 97]. Оскільки ж найпомітнішим кроком на цьому шляху був Кодекс Наполеона, розроблений між 1804 і 1811 рр. (тобто, значно пізніше за 1794 р., визнаний у радянській історіографії верхньою хронологічною межею), відповідно, в немарксистській історіографії змінюється і параметр № 9 “хронологічні межі”. Дійсно, у світовій історіографії Великої французької революції не існує єдиної точки зору щодо її верхньої хронологічної межі: вказують і 1799, і 1804, і 1815 рр.

Таким чином, на прикладі Великої французької революції ми бачимо, що аналіз різних історіографічних традицій дослідження її як об’єкту виявляє співпадіння 7 з 9 встановлених нами параметрів предметного опису, тобто, в різних історіографічних традиціях вона описується майже однаково. Отже, ми можемо назвати її *статичним об’єктом*, в якому переважають незмінні характеристики, незалежні від напрямків історіографії. У тому вигляді, в якому репрезентується об’єкт “Велика французька революція” в історіографії, 7 з 9 параметрів визначені за результатами *дослідження*, а не застосування схем *пізнання*. Непохитність місця Великої французької революції в історії – давно факт, навколо якого не може бути ніякої полеміки.

Для повноти експерименту пропонуємо розглянути більш контроверсійний об’єкт, названий свого часу у радянській історіографії “Нідерландська буржуазна революція”. В цій історіографії опис її відповідно до запропонованого алгоритму виглядатиме наступним чином:

1. *Назва-ідентифікатор* – Нідерландська буржуазна революція;
2. *Зміст* – національно-визвольна боротьба;
3. *Характер* – війна за незалежність, недорозвинена буржуазна революція;

4. *Рушійна сила* – буржуазія в союзі зі шляхетством;
5. *Причини* – гальмування економічного розвитку Нідерландів феодально-абсолютистською Іспанією;
6. *Наслідки* – утворення незалежної республіки на півночі Нідерландів;
7. *Значення* – прискорення капіталістичного розвитку регіону;
8. *Масштаб* – локальний;
9. *Хронологічні межі* – 1566–1609 рр.

По схемі, заповненій відповідно до одного з найавторитетніших радянських видань [10, т. 4, с. 278-296], можна побачити, що всередині її містяться логічні суперечності: так, основним змістом події (процесу), що ідентифікується як “буржуазна революція”, виявляється національно-визвольна боротьба, тоді як соціальна складова подій проявлена слабо.

Якщо ж ми проаналізуємо цей об’єкт, слідуючи вже західній історіографічній традиції, то виявиться, що змінився параметр № 1 “*назва-ідентифікатор*” (в західній історіографії об’єкт має назву “вісімдесятилітня війна”) і, відповідно, інакше визначений параметр № 9 “*хронологічні межі*” (період “вісімдесятилітньої війни” визначається як 1568–1648 рр.) [11]. Серед інших параметрів не співпадають № 3 “*характер*” (в західній історіографії всіляко підкреслюється релігійний характер національно-визвольної боротьби в Нідерландах, її вписаність в контекст боротьби за реформацію в Європі) та № 4 “*рушійна сила*”, оскільки до буржуазії та шляхетства додані реформати-кальвіністи.

Неспівпадіння параметрів у цьому прикладі обумовлене розбіжністю між різними історіографічними традиціями. На відміну від попереднього прикладу, тут ми спостерігаємо об’єкт, положення якого в історичній науці тривалий час (до межі ХХ–ХХІ ст.) було динамізоване ідеологічними суперечками. Звуження хронологічних рамок та підкреслення буржуазно-революційного характеру національно-визвольної війни в Нідерландах радянською історіографією пов’язане з перебільшенням ролі класової боротьби. Воно призвело до визначення нижньої хронологічної межі за Іконоборським повстанням 1566 р., котре західною історіографією розглядається як окрема подія за межами “вісімдесятилітньої війни”. Крім цього, це викликало недооцінку зовнішньополітичної складової подій, оскільки остаточну незалежність (головний наслідок революції) Нідерланди отримали тільки в 1648 р. – далеко за верхньою хронологічною межею, визначеною в радянській історіографії. Об’єкт дослідження при цьому нібито

змінюється візуально: звужується, але при цьому набуває певного забарвлення, бо потрапляє до “червоного” списку революцій – привілейованих об’єктів дослідження в радянській науці.

У той же час намагання західної історіографії помістити боротьбу Нідерландів за незалежність в контекст реформації та контрреформації в Європі, у т.ч. Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., веде до заперечення унікального характеру даної історичної події як такої, що містила в собі риси буржуазної революції, до применшення соціальної складової на користь гіпертрофування релігійного чинника (західна наука якраз його вважає першодвигуном політичної та соціальної напруги в країні [12]) і до перебільшення значення дипломатичної та династичної боротьби навколо питання про незалежність Нідерландів. Об’єкт дослідження при цьому візуально розтягується, зате втрачає революційність, приписану йому радянською наукою, і міняє колір з майже червоного на помаранчевий (“оранжистський”).

Так – подібно до інфузорій під мікроскопом – функціонують об’єкти дослідження в історичній науці, змінюючи форму та колір в окулярі тієї чи іншої історіографічної традиції. Об’єкт “Нідерландська буржуазна революція” залишився *динамічним об’єктом* і не конституювався як історичний факт.

Іншою яскравою ілюстрацією може бути аналіз за схемою об’єкту “Падіння Римської імперії”, який в радянській медієвістиці тривалий час ідентифікувався як “Революційний рух римських рабів та колонів і завоювання Західної Римської імперії германськими племенами” [10, т. 3, с. 73-75]. Зменшення у вітчизняній історіографії акценту на класовій боротьбі змінило окремі параметри (№ 1–4) предметного розгляду і призвело до динамізації об’єкту. Задовго до падіння соціалістичної системи він був реідентифікований радянською наукою як “Вторгнення варварів і падіння Римської імперії”. Хоча у визначенні, наприклад, параметру № 2 “*зміст*” до самого кінця існування СРСР було присутнє формулювання “соціальна революція”, відтепер до нього були додані “варваризація” і “феодалізація” [13, с. 265-266].

3.

Стан дослідженості об’єкту не є його іманентною, вбудованою ознакою. Він є показником його статичності / динамічності і в цьому сенсі стосується не історії, а історіографії. “В минулому” його не було. Малодосліджене вимагає інтерпретації. Стан дослідженості прямо

впливає на репрезентацію об'єкту в історичному дослідженні, а в іншому вигляді (без інтерпретації) він не може бути включеним в остаточну реконструкцію минулого.

В історіографії постійно присутня явна тенденція до розвитку полеміки навколо малодосліджених проблем. Обсяг відомостей про об'єкт в науково-історичній літературі залежить не лише від кількості відкритих щодо нього історичних фактів, а й від обсягу полеміки навколо. Найменш досліджені питання нерідко є найбільш дискусійними, навіть якщо незадовільний стан джерельної бази і неможливість радикального її поповнення, здавалося б, вимагають закриття полеміки за безперспективністю. Але цього не відбувається, і причина полягає в тому, що, по-перше, в історичній науці проблеми не зникають внаслідок їх розв'язання (не кажучи вже про “закриття”) [14, с. 41]. По-друге, впливає сучасність з її ідеологічними запитами. По-третє ж, поняття “об'єкту” перебуває в більш складному зв'язку з поняттям “факту”, ніж той, що ми описали вище. До складу об'єкту, навколо якого іде полеміка, може входити велика кількість встановлених історичних фактів. Завершеність дослідної роботи з фактом не є запорукою від малодослідженості і дискусійності об'єкту, що утворюється на основі суми таких фактів. Причому потенціал цього перетворення є безкінечним, адже жоден факт не даний безпосередньо – історик приходиться до нього за допомогою логічної інтерпретації даних [15, с. 128]. Те, що в історії факти є невіддільними від тлумачень, стає чинником, що сприяє посиленню наукової полеміки, яка є своєрідним виявом складної структури об'єкту. Вона посилюється там, де історичні факти мають тенденцію до перетворення на об'єкти дослідження, забезпечуючи зворотній зв'язок, циркуляцію об'єктів і фактів в історичній науці.

Таким чином, проведене дослідження дає змогу дійти наступних висновків:

1. Метою науково-історичного дослідження певного об'єкту є вироблення знання про минуле, що досягається як через дослідження минулої реальності за джерелами, так і через пізнання історіографічних схем. Дослідження і пізнання тут є не протилежними, а взаємодоповнюючими формами вироблення знання про минуле.

2. Застосування поняття “об'єкту дослідження” допомагає визначити ступінь дослідженості, інтерес з боку істориків, задіяність в історіографії і поляризацію навколо об'єкту різних історіографічних традицій.

3. Зміна стану дослідженості об'єкту впливає на статичність / динамічність сприйняття його в історіографії.

4. Статичність / динамічність об'єкту можна визначити за параметрами, що є його предметними характеристиками, які допомагають встановити, наскільки адекватно минулій реальності об'єкт ідентифікується як ціле.

5. Об'єкти науково-історичного дослідження одночасно перебувають у двох дослідних просторах – історії та історіографії (оскільки історичні факти невіддільні від інтерпретацій), між якими немає принципової різниці в плані участі у формуванні фактичної бази науково-історичного дослідження.

6. Ідентифікація об'єктів дослідження прямо визначається параметрами їх сприйняття в історіографії. Динамічність об'єктів є проявом полеміки навколо них. Статичність об'єктів пов'язана зі згасанням полеміки, виявляє їх стабільність і є ознакою переходу в розряд історичних фактів. Статичність об'єктів також свідчить про набуття ними суспільної актуальності. Вона сприяє створенню на їх основі соціокультурних архетипів, проте в перспективі – руйнуванню архетипів, застарілих з наукової точки зору, шляхом утворення на їх основі нових динамічних об'єктів дослідження.

Джерела та література:

1. *Делюмо Жан*. Цивілізація Відродження [пер. с фр. И.Я. Эльфонд]. – Екатеринбург: У-Фактория, 2008.

2. *Тойнбі А.Дж.* Постигение истории. Сборник [Пер. с англ. Е.Д. Жаркова]. – М.: Прогресс, 1996.

3. Большой российский энциклопедический словарь. – М.: Науч. изд. “Большая российская энциклопедия”, 2003.

4. *Чемберлин Эрик*. Эпоха Возрождения. Быт, религия, культура [пер. с англ. Е.Ф. Левиной]. – М.: Центрполиграф, 2006.

5. *Кёнигсбергер Гельмут*. Европа раннего Нового времени. 1500–1789 [пер. с англ. А.А. Столярова]. – М.: Весь мир, 2006.

6. Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие / В.А. Замлинский, М.Ф. Дмитренко, Т.А. Балабушевич и др. – К., 1992.

7. *Савельева И.М., Полетаев А.В.* История и время. В поисках утраченного. – М.: Языки русской культуры, 1997.

8. *Кузин Ф.А.* Кандидатская диссертация. Методика написания, правила оформления и порядок защиты. – М.: Ось-89, 2006.

9. Новая история. Первый период / Под ред. Е.Е. Юрковской, И.М. Кривогуза, М.А. Полтавского. – М.: Высшая школа, 1983. – С. 94-95.
10. Всемирная история. – М.: Изд. соц.-эк. литературы, 1957–1958. – Т. 3, 4.
11. History of the Netherlands // Wikipedia, the Free Encyclopedia [Электронный ресурс] – http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_Netherlands.
12. Eighty Years' War // Wikipedia, the Free Encyclopedia [Электронный ресурс] – http://en.wikipedia.org/wiki/Eighty_Years%27_War.
13. История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. – М.: Гл. редакция вост. литературы, 1983. – Т. 3. Упадок древних обществ. – С. 265-266.
14. *Скарга Барбара*. Межі історичності. – К.: Аквілон-плюс, 2002.
15. *Коллингвуд Р. Дж.* Идея истории. Автобиография [Пер. с англ. Ю.А. Асеева]. – М.: Наука, 1980.

Всеволод Чеканов (Київ, Україна) Статичні і динамічні об'єкти в науково-історичному дослідженні

У статті розглядається питання про місце історіографічних схем у реконструкції минулої реальності в ході науково-історичних досліджень з точки зору впливу цих схем на стабільність сприйняття об'єктів дослідження

Ключові слова: дослідження, пізнання, статичність, динамічність, історіографія, об'єкт, параметр

Всеволод Чеканов (Киев, Украина) Статические и динамические объекты в научно-историческом исследовании

В статье рассматривается вопрос о месте историографических схем в реконструкции прошлой реальности в ходе научно-исторических исследований с точки зрения влияния этих схем на стабильность восприятия объектов изучения

Ключевые слова: исследование, познание, статичность, динамичность, историография, объект, параметр

Vsevolod Chekanov (Kyiv, Ukraine) Static and dynamic objects in the scientific historical research

In the article the question of a place of historiographical schemes in the past reality's reconstruction while making scientific historical researches is viewed from the point of these schemes' influence on the stability of perception of the researched objects

Key words: reserch, cognition, stability, dynamics, historiography, object, parameter

Юрій НЕТРЕБА
(Київ, Україна)

Миронов Борис. “Благосостояние населения и революции в имперской России”. – М.: Новый хронограф, 2010. – 911 с.: илл., табл.

Борис Миколайович Миронов – професор Санкт-Петербурзького державного університету і головний науковий співробітник Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук нещодавно видав нову фундаментальну працю, що на думку автора заслуговує на особливу увагу. Автор 8 книг та більш ніж 250 статей, що виходили друком у Росії та закордоном. Саме його перу належить фундаментальна двотомна монографія “Соціальна історія Росії періоду імперії” що тричі перевидавалась у Росії, а також була опублікована у Росії та Китаї. Книга викликала великий інтерес та розгорнула дискусію навколо питання причин революцій у Росії на початку ХХ ст. та соціально-економічного розвитку Російської імперії 1701–1917 рр. На думку автора дослідження руйнує стереотипи щодо життєвого рівня та ефективності російських реформ. В центрі нової монографії автор поставив питання про благоустрій населення в зазначений період. Мета монографії – оцінити динаміку росту добробуту населення в імперський період, що дасть змогу адекватно проаналізувати загальний розвиток Росії в розглядуваний період та дати правильну оцінку політиці правлячих верхів. Книга складається із вступу, дванадцяти розділів, висновку, статистичного додатку.

У першому розділі висвітлена російська та зарубіжна історіографія що стосується дослідження добробуту населення імперської Росії. На думку Б. Миронова, думки істориків зводяться до трьох основних суджень – рівень життя постійно скорочувався, інші доводили циклічність розвитку, треті уникали прямої відповіді, через недостатню кількість інформації. В цілому достатньо глибокий історіографічний аналіз ігнорує роботи українських дослідників, які так чи інакше торкалися цього

питання. У другому розділі автор дає коротку історію, предмет, завдання, теоретичні основи і методологію історичної антропометрії. Розглядаються основні поняття нового напрямку, розуміння економічного підходу. У третьому розділі дається оцінка сучасному становищу в світовій економічній антропометрії як нового напрямку науки розглядається історіографія антропометричних досліджень в Росії в 19–20 ст. і 1917–2007 рр. Четвертий розділ розповідає які труднощі чекали Б.М. Миронова при обробці та використанні антропометричних характеристик. Проблема оцінки однорідності вибіркової інформації. Аналіз статистики засвідчив, що у більшості випадків відбір по п'ятиріччям і районам досить однорідні. Слід зазначити, що українські історики рідко вдаються до антропометрії у своїх дослідженнях, хоча з її допомогою можна було б дослідити цілий ряд проблем. Наприклад вплив як вплинули часи радянської влади на антропометричні показники українського населення, адже три голоди та війни не могли позитивно вплинути на показники. На мою думку, автор буде оминати ці теми, адже Путінський режим намагається замовчувати злочини часів радянської імперії. Іншим напрямком антропометричних досліджень міг стати порівняльний аналіз російської і комуністичної імперій. П'ятий і шостий розділ аналізують динаміку росту чоловічої статі протягом 18–20 ст. за п'ятиріччями, а також іншу додаткову інформацію (війни, екологія, політика, с/г виробництво). Подається порівняльна характеристика військових новобранців. Так російські солдати поступались зростом англійцям, німцям, австро-угорцям, шведам та американцям і переважали французів. Б.М. Миронов наголошує, що в Росії та Європі протягом 18 ст. скорочувалось споживання. Це було викликане різними факторами (війни, витрати на обороноздатність, великі державні борги). В кінці 19 ст. Росія не відставала від більшості європейських країн і залишалась у середині списку народів світу. Сьомий розділ аналізує географію біологічного статусу російського населення у 18–20 ст.

Наприкінці 19-початку 20 ст. в історіографії склалась парадигма кризи і пауперизації. Причиною загального збіднення її населення спочатку було кріпацтво, а потім половинчатість реформ проведена у другій половині 19-го століття. Неухильне зниження життєвого рівня селян і робітників розглядалось як головний доказ кризи і некомпетентності політичного режиму. Парадигма успішно перекочувала в радянську історіографію, з тим лише зауваженням, що криза стосувалась не лише селян, а й робітників. Завдяки антропометричним “дан-

нім” (перш за все інформація про зріст) і (переклад на укр.) він розвінчує досить аргументовано міф про безперервне збідніння населення в імперський період. Антропометричні дослідження в багатьох країнах світу довели, що коли рівень добробуту підвищується, середній зріст населення збільшується, а коли рівень життя знижується, то й зріст зменшується. Книга є результатом восьмирічної праці в архівах Росії було зібрано величезну базу індивідуальних показників, що містили різні антропометричні характеристики. 305949 осіб, різного віку, статі, соціального становища, конфесій, місця народження, освіти, професії, національності, що народились протягом 1695–1920 рр. Також були проаналізована інформація про ціни, платню, смертність, с/г виробництво, податках, вкладах. Матеріальний добробут народу, на думку автора, є кінцевим результатом спільних зусиль з боку суспільства і уряду. Рівень життя населення в цей час постійно підвищувався, що свідчило про їх ефективність і, що вони відповідали потребам більшості.

Рецензована монографія заслуговує на увагу істориків, адже питання, що ставить автор перед дослідниками не втрачають своєї актуальності до сьогодні. Хотілось щоб антропометрія використовувалась і нашими дослідниками. З допомогою сучасного методу – антропометрії проаналізовано велику кількість джерел. Б.М. Миронов послідовно доводить, що час 18-поч 20 ст. в історії Росії є часом стрімкого зростання добробуту населення. Книга є спробою реабілітувати імперське минуле, але хочеться весь час запитати, чому ж тоді цей час розквіту закінчився революцією? Автор підводить до думки, що це ледь не прикра випадковість. І соціальна нерівність серед населення нижча від європейської, і прогресивні економічні реформи проте автор ігнорує рівень політичних свобод суспільства, зовсім не розглядає національне питання, що стало особливо актуальним на початку 20 ст. Б.М. Миронов намагається відродити імперський дух і не приховує своїх політичних симпатій до самодержав'я. Автор постійно повторює тези, що перейшли з попередньої двотомної роботи по соціальній історії. Слід відмітити прагнення автора до сенсаційності, проте, він сам того не помічаючи, стає на позиції представників російської державницької школи і в багатьох тезах повторює офіційну російську історіографію кінця 19-поч 20 ст. Книга цікава використанням антропометрії при дослідженні історії, проте концептуальні засади та тенденційність автора до деякої міри нівелюють її значення, до того ж автор не розглядає праць українських істориків, що збіднює джерельну базу дослідження.

С ЛИМАН
(Київ, Україна)

**О. М. Богдашина “Позитивізм
в історичній науці в Україні
(60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.)”. –
Харків Вид-во Віровець А.П.
“Апостроф”, 2010. – 480 с.**

Останнім часом в українській історичній науці значно посилюється інтерес до історіософських проблем. Традиційно складним й дискусійним є питання про зміст, час зародження, розповсюдження та реальний вплив позитивізму на вітчизняну історіографію другої половини XIX – початку XX ст. Певні аспекти цієї проблеми частково досліджені у відомих теоретико-історіографічних працях Я. С. Калакура, І. І. Колесник, Л. О. Зашкільняка, Т. М. Попової, В. А. Потульницького, С. П. Стельмаха, В. В. Масненка, І. П. Куцога, Л. В. Таран та інших науковців¹. Проте узагальнюючої праці, яка б охоплювала

¹ Калакура Я. С. Українська історіографія : теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку / Я. С. Калакура // Іст. журн. – 2003. – № 1. – С. 98-106 ; Калакура Я. С. Українська історіографія / Я. С. Калакура. – К., 2004. – 496 с.; Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України XIX століття / І. І. Колесник // Укр. іст. журн. – 2008. – №1. – С. 169 – 193; Колесник І. І. Історіографія як тип культури (український інваріант) / І. І. Колесник // Півд. архів: іст. науки. – 1999. – Вип. 2. – С. 8 – 13; Колесник І. І. “Міждисциплінарність” як концепт / І. І. Колесник // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 18. – С. 23 – 34; Колесник І. І. Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість / І. І. Колесник // Ейдос. – К., 2006. – Вип. 2, ч. 1. – С. 41 – 67; Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. І. Колесник. – К., 2000. – 265 с.; Колесник І. І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії : Modern і postmodern / І. І. Колесник // Ейдос. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 227 – 245; Колесник І. І. Українська культура та історіографія : історія ментальностей / І. І. Колесник // Укр. іст. журн. – 2002. – №1. – С. 26 – 37; Куций І. П. Українська

всі сторони розвитку позитивізму на теренах України, до публікації монографії О. М. Богдашиної створено ще не було.

Рецензована монографія О. М. Богдашиної присвячена рецепції позитивізму в історичній науці на українських землях (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Авторка аналізує позитивістську течію як головний напрямок історичної науки в Україні того періоду, а також як домінуючий стиль історіописання вивчаємого часу.

У монографії з'ясована сутність, роль позитивістського історіописання як головного історіографічного явища того часу. Зокрема авторкою досліджені особливості рецепції теорії позитивізму в історичній науці в Україні, показаний вплив позитивізму на її інституціоналізацію, виділені етапи становлення, розвитку та занепаду позитивістської парадигми в історичній науці в Україні. О. М. Богдашиною на широкому історіографічному матеріалі простежена еволюція від “першого” (раннього) позитивізму до змодернізованого варіанту, вплив інших філософських течій та суспільно-політичних ідеологій.

Доведена О. М. Богдашиною оригінальність та самостійність історико-філософських концепцій науковців України навіть з врахуванням впливу європейських теорій. Разом з тим у монографії слух-

науково-історична думка Галичини (1830-і – 1894 рр.): Рецепція національної історії / І. П. Куций. – Тернопіль, 2006. – 220 с.; Лиман С. И. Идеи в лагах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Х., 2009. – 688 с.; Масненко В. В. Исторична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX) / В. В. Масненко. – К.; Черкаси, 2001. – 437 с.; Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса, 2007. – 536 с.; Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української культури XVII – XX століть / В. А. Потульницький. – К., 2002. – 480 с.; Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С. 3–20; №2. – С. 27 – 47; №3. – С. 22 – 44; №4. – С. 20– 37; Стельмах С. П. Исторична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX століття / С. П. Стельмах. – К., 2005. – 378 с.; Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX – 40-е годы XX вв. / Л. В. Таран. – К., 1994. – 200 с.; Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XXI ст.) / Л. В. Таран. – Ніжин, 2009. – 248 с. та ін.

но показано, що засвоєння ідей основоположників позитивізму відбувалося на основі просвітницьких, ліберальних та інших світоглядних і наукових традицій. Авторкою зроблено правильний висновок про синкретизм теоретико-методологічних поглядів більшості науковців України 1860-х – 1920-х років. Як відомо, ще Б. Г. Могильницький свого часу стверджував, що позитивізм є “умовним” терміном, а сама позитивістська історіографія мала багато “течій”². Але цей висновок радянського дослідника робився головним чином стосовно досліджень у галузі медієвістики.

Окремий розділ монографії О. М. Богдашиної присвячений аналізу головних елементів позитивістської моделі історіописання. Взагалі її пропозиція використовувати поняття “модель історіописання”, яка, на думку авторки, з різних термінів (“парадигма”, “дисциплінарна матриця”, “наратив”, “дискурс”) є “найбільш універсальним, що дозволяє ширше трактувати предмет даного дослідження” (с. 5), виглядає, на перший погляд, дискусійно. Проте, з огляду на панорамний характер дослідження, використання терміну “модель історіописання”, на нашу думку, є найбільш придатним.

Закономірною виглядає висока оцінка ролі позитивістської історіографії в інтелектуальній та (частково) соціальній історії історичної науки та культури України у цілому. О.М. Богдашина дійшла висновку, що позитивізм мав велике позитивне значення не лише для розвитку суспільної думки, а й суспільства у цілому на українських землях Російської та Австро-Угорської імперій.

Авторка доводить, що визнання та застосування позитивістської методології та дослідницької методики (чи окремих її елементів) у багатьох випадках суперечило національній ідеї. О. М. Богдашина наводить конкретні приклади того, як науковці, намагаючись бути об’єктивними, часто вступали у суперечність з національними міфами та власним почуттями патріотизму і національної гідності. На її думку дослідники з всесвітньої історії, які були краще ознайомлені з європейськими ідеями, генералізували більше ідей, які були притаманні для позитивістського наративу. Тому є вірогідним висновок О. М. Богдашиної про деяку зворотну залежність між формуванням та розвитком

² Могильницький Б. Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х гг. XIX в. – начала 900-х гг. / Б. Г. Могильницький. – Томск, 1969. – С. 110.

університетсько-академічної історіографії та поширенням національної ідеї в українській та польській історичній науці. Процес створення національних історіографій не сприяв популяризації ідей позитивізму. Висловлюється правильна думка, що позитивізм сприяв професіоналізації історичної науки.

О. М. Богдашина показала просторово-регіональну конфігурацію позитивістської історіографії на українських землях, довела її національно-регіональну специфіку. Так, вперше позитивістська історіографія в Україні нею розглядається як структурний елемент трьох багатокультурних інтелектуальних середовищ: російсько-українського у підросійській (у 1920-х рр. – радянській) Україні, польсько-українського у Галичині, австрійсько-румунсько-українського у Буковині. На жаль, останньому приділено мало уваги з причин, які сама дослідниця намагалася пояснити.

Монографія О.М. Богдашиної становить один з поодиноких випадків системного вивчення розвитку історичної науки на усіх українських землях у 1860-х – 1920-х роках. До неї під концептом “історична наука в Україні” дослідники переважно розуміли українські землі Російської імперії. Свій широкий підхід вона тлумачить наступним чином: “історична наука в Україні” – уявний інтелектуальний простір, що конструюється, виходячи з етнокультурних меж побутування українства у відповідну добу. Українська історична наука переважно розвивалася в університетських центрах (Київ, Харків, Одеса, Львів, Чернівці), що нині перебувають у межах сучасних кордонів держави Україна. У цьому просторі репрезентовані різні версії й моделі національного історіописання: російського, польського, українського та інших зі своїми речниками, адептами, прихильниками, мігрантами і т. п.” (с. 10-11). Авторка приходить до висновку, що позитивізм був інтернаціональним науковим феноменом з певною регіональною специфікою. Для позитивізму українських істориків (наприклад В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського) притаманний значний інтерес до національної психології та інших етнографічних тем.

О. М. Богдашина вважає, що “український” та “російський” (при всій умовності цих термінів) позитивізм, був відрефлексований у науці, літературі, публіцистиці, частково освіті та мистецтві, але, на відміну від “польського”, не мав такого всеохоплюючого характеру. Дослідниця сама розуміє умовність даних конструктів, які надали їй лише можливість сконцентрувати увагу на особливостях рецепції по-

зитивізму у кожній культурі й суспільному середовищі. Поняття “польський позитивізм” широко вживається в історичних та історіографічних працях учених різних країн. Терміни “український позитивізм” та “російський позитивізм” є більш дискусійними, що визнає і О. М. Богдашина. В історіографічній частині книги, яка окремо не виділена, вона наводить судження відомих дослідників про “український позитивізм” та “російський позитивізм”. Можливо слід говорити про національну специфіку рецепції ідей позитивізму у різних національно-культурних середовищах, як пропонує і сама авторка?

Важливим є висновок дослідниці про суперечливе співіснування національної ідеї і теорії позитивізму, що особливо проявилось в українській і польській історіографіях досліджуваного часу. Авторка переконливо показала, що застосування позитивістської методології та дослідницької методики суперечило національній ідеї, особливо національним міфам.

Авторка здеталізувала на конкретних історіографічних прикладах головні елементи позитивістського нарративу історіописання: визнання еволюційного та закономірного характеру розвитку суспільства, віра у суспільний прогрес, багатofакторність історичного процесу, цивілізаційний підхід тощо. Окремо нею проаналізовані нові дослідницькі методи та принципи.

О. М. Богдашина довела, що теоретико-методологічні засади праць репрезентантів різних національних історіографій, які проживали на українських землях у досліджуваний період, мало відрізнялися (на відміну, наприклад, від їх суспільно-політичних поглядів чи проблематики). Тому цілком правильним є твердження про позитивістську парадигму як головну концептуальну схему історичного процесу та (до певної міри єдину та системоутворюючу) модель історичних досліджень.

Особливо відмітимо широку джерельну базу рецензованого наукового дослідження. Окрім значної кількості надрукованих джерел дослідниця використала архівні матеріали двадцяти шести архівів, відділів рукописів наукових бібліотек та музеїв України, Росії, Польщі, Чехії.

Складний, насичений величезною кількістю історичних та історіографічних фактів текст, читається легко.

Зрозуміло, в межах лише одній, навіть дуже професійно виконаній монографії, досить складно вичерпно відповісти на одне з головних

питань: коли саме позитивізм, так би мовити, остаточно “отримав права громадянства” в історичній науці України? Навіть П. С. Шкуринов, автор відомої праці “Позитивізм в Росії XIX ст.”, свого часу підкреслював, що у 1860-х рр. цей напрям історіософії “виринає із глибини на поверхню”³. Так що ж це: початок історіософського наступу в Україні чи перемога? “Перший бал” нової доктрини чи зеніт її слави? У примітці на сторінці 50 авторка висловлює незгоду з моїм датуванням середини 1880-х років як часу остаточної методологічної перемоги позитивізму в історіографії підросійської України⁴ і розпочинає датування домінування позитивізму в історіографії 1860-ми роками. Як на мене, “домінування” і “панування” є не рівнозначними поняттями. Тому обидві дати мають право на існування.

У цілому монографія О.М.Богдашиної є ґрунтовною науковою роботою, в якій вперше досліджена рецепція позитивізму в історичній науці України. Розроблені нею конструкти, на нашу думку, могли б стати поштовхом для обговорення між науковцями та основою подальших історіософських досліджень.

Побажаємо вельмишановній Олені Миколаївні подальших успіхів на цьому шляху!

*Доктор історичних наук, професор
Харківської державної академії культури С. І. Лиман*

³ Шкуринов П. С. Позитивизм в России XIX в. / П. С. Шкуринов. – М., 1980. – С. 118.

⁴ Лиман С.І. Середньовічні цивілізації Західної, Центральної і Південно-Східної Європи: досвід досліджень в українських землях Російської імперії (1804 – перша половина 1880-х рр.): Автореф. дис... докт. іст. наук: 07. 00. 02 / ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Харків, 2010. – С. 3.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Барановський Олексій Анатолійович** – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Білівенко Сергій Миколайович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету
- Борщевич Володимир Трохимович** – кандидат історичних наук, докторант Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Богдашина Олена Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди
- Бурім Дмитро Васильович** – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Головко Юлія Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету
- Горбач Тимур Сергійович** – аспірант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка
- Гордієнко Дмитро Сергійович** – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України
- Гриненко Оксана Олександрівна** – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Дуднік Олександр Якович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
- Земський Юрій Сергійович** – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Клос Андрій Ігорович** – здобувач кафедри “Новітньої історії України” відділу аспірантури Запорізького Національного університету
- Ковальчук Володимир Миколайович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

- Ковальчук Оксана Олександрівна** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Корнієнко Вячеслав Васильович** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника „Софія Київська”.
- Коростильов Тарас Васильович** – аспірант кафедри історії Національного університету “Києво-Могилянська академія”
- Крижанівський Віталій Михайлович** – аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Кузьменко Людмила Іванівна** – провідний археолог Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Кукурудза Андрій Ростиславович** – кандидат історичних наук, викладач Рівненського державного гуманітарного університету
- Літвіненко Єлизавета Валеріївна** – аспірантка Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Маврін Олександр Олександрович** – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Марчук Володимир Станіславович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державного архіву Рівненської області
- Михайліченко Микола Анатолійович** – аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Овсіюк Дмитро Володимирович** – пошукач Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Нетреба Юрій Борисович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Пагіря Олександр** – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Радько Петро Григорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політекономії Полтавського Національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка
- Семко Дмитро Миколайович** – науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Сняк Іван Леонідович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Сняк Степан Леонідович** – аспірант Рівненського державного гуманітарного університету.
- Соловійова Ганна Валентинівна** – аспірантка Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

- Старков Валерій Андрійович** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Чеканов Всеволод Юрійович** – кандидат історичних наук, доцент Київського славістичного університету
- Чернік Світлана Дмитрівна** – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені С. М. Грушевського НАН України
- Черченко Юрій Анатолійович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
- Якобчук Надія Олександрівна** – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені С. М. Грушевського НАН України
- Якобчук Світлана Олександрівна** – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства імені С. М. Грушевського НАН України

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 20

Свідоцтво про державну реєстрацію

Серія КВ № 15259–3831Р

видано Міністерством юстиції України 30.04.2009 р.

Реєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 09.06.1999 р., № 1–05/7

Опубліковано у «Бюлетень ВАК України» (К., 1999. – № 4)

Перереєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1–05/3

Опубліковано у «Бюлетень ВАК України» (К., 2010. – № 5)

Редактор *Броніслав Адамович*

Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*

Технічний редактор *Майя Притикіна*

Комп'ютерний набір *Зінаїди Жолтанюк*

Оригінал-макет *Ірини Стариковської*

Підписано до друку 23.09.2010. Формат 60x84^{1/16}

Папір офс. № 1. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 28,0. Обл.-вид. арк. 25,1.

Наклад 300 прим. Замовлення

Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т.20. – Київ, 2010. – 532 с.

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

